

Gunnar Almark, Tina Kallehave & Bolette Moldenhawer (red.)
Migration och tillhörighet- Inklusions- och exklusionsprocesser i Skandinavien
(2007)

Serie: Centrum för Danmarksstudier nr 15, ISSN: 1651-775X

Upplaga för elektronisk publicering för forsknings-, utbildnings- och biblioteksverksamhet och ej för kommersiella ändamål.

Publicerad med tillstånd från Makadam förlag.

Tryckt utgåva finns i bokhandeln: ISBN 978-91-7061-0417

Makadam förlag, Göteborg & Stockholm

www.makadambok.se

Edition to be published electronically for research, educational and library needs and not for commercial purposes.

Published by permission from Makadam Publishers.

A printed version is available through book stores: ISBN 978-91-7061-0417

Makadam Publishers, Göteborg & Stockholm, Sweden

www.makadambok.se

Denna Creative Common-licens betyder att du som använder verket måste erkänna ovanstående som upphovspersoner; att spridning av texten är tillåten, men endast i icke-kommersiella sammanhang; att verket inte får bearbetas.

MIGRATION OCH TILLHÖRIGHET

Inklusions- och exklusionsprocesser i Skandinavien

Centrum för Danmarksstudier 15

MAKADAM FÖRLAG 2007

REDAKTIONEL BEMÆRKNING

Denne bog er resultatet af et 3-årigt forskningsprojekt: IMIO – Integration og migration i Øresundsregionen.

Projektet var finansieret af Øforsk – Øresundsregionens forsknings- og udviklingskomite. Projektet blev ledet af Gunnar Alsmark, Lunds Universitet, Tina Kallehave og Bolette Moldenhawer, Københavns Universitet. Ud over de projektansvarlige har Kirsten Hvenegård-Lassen, Roskilde Universitetscenter, Jonas Otterbeck, Malmø Højskole og Trine Øland, Københavns Universitet været fast tilknyttet projektet og bidraget til dets forskningsresultater. De har desuden deltaget i arbejdsseminarer og med tilrettelæggelsen af seminaret »Mellem individ og kollektiv. Et symposium om migrationsforskning i in- og eksklusionsprocesser«, som var startskuddet til denne antologi. Vi vil som projektansvarlige og redaktører af denne antologi gerne rette en stor tak til Kirsten, Jonas og Trine for deres kvalificerede og konstruktive deltagelse i projektet.

Desuden har Martin Munk, Socialforskningsinstituttet, Jens Peter Thomsen, Roskilde Universitetscenter, Mikael Börjesson og Gergei Farkas, Uppsala Universitet bidraget med analyser af gymnasie- og ungdomsuddannelsesfeltet i Skåne og Københavnsområdet. Vi vil også gerne takke Martin, Jens Peter, Mikael og Gergei for deres kvalificerede forskningsbidrag til delprojektet om uddannelse.

Derudover vil vi gerne takke Øforsk for at gøre projektet og vores samarbejde muligt.

*Gunnar Alsmark
Tina Kallehave
Bolette Moldenhawer*

MIGRATION OCH TILLHÖRIGHET

MIGRATION OCH TILLHÖRIGHET

Inklusions- och exklusionsprocesser i Skandinavien

REDAKTÖRER

GUNNAR ALSMARK, TINA KALLEHAVE

& BOLETTE MOLDENHAWER

*Utgiven i samarbete med
Centrum för Danmarksstudier
vid Lunds universitet*

MAKADAM FÖRLAG

2007

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

CENTRUM FÖR DANMARKSSTUDIER 15
SERIEREDAKTÖR HANNE SANDERS

*Kopiering eller annat mångfaldigande
kräver förlagets särskilda tillstånd.*

© 2007 Centrum för Danmarksstudier, Makadam förlag
och respektive artikelförfattare
Omslagsbild Lene Klok Vikman
Tryck Livonia Print, Riga 2007

ISBN 978-91-7061-041-7
ISSN 1651-775X

Innehåll

- MIGRATION OG TILHØRSFORHOLD 7
GUNNAR ALSMARK, TINA KALLEHAVE
& BOLETTE MOLDENHAWER
- SKANDINAVISK MODERNISERING – SÄRDRAG OCH LIKHETER 23
HÅKAN ARVIDSSON
- INTEGRATIONSPOLITIK PÅ SVENSKA 53
GUNNAR ALSMARK
- TIL DOVRE FALLER 99
Å bli norsk – å være norsk – troskapsløfte og statsborgerskap i den foranderlige nasjonen
GRETE BROCHMANN
- TVÄRSEKTORIELL SAMVERKAN I POLICY OCH PRAKTIK 127
Introduktion av flyktingar och nyanlända invandrare i två svenska storstadskommuner
MARIE CARLSON & BENGT JACOBSSON
- VILJEN TIL VALG 160
Kommunalt integrationsarbejde i Sverige og Danmark
KIRSTEN HVENEGÅRD-LASSEN
- ARBETSFÖRMEDLARE MELLAN INDIVID,
KOLLEKTIV OCH MARKNAD 194
Om pragmatism, inkludering och bilden av »de andras« aktörskap
FREDRIK HERTZBERG
- DE INDEFRA EKSKLUDEREDE 221
En analyse af inklusions- og eksklusionsstrukturer og -praktikker i en gymnasieskole for alle
BOLETTE MOLDENHAWER
- »SÄGER NI – GISSAR NI FAST PÅ ERAT SPRÅK?« 259
om enspråkighet, flerspråkighet och andraspråkighet i svensk skolvardag
ANN-CARITA EVALDSSON

TILBLIVELSER I NEUTRALITETSZONER 281

JETTE KOFOED

UNGA VUXNA MUSLIMERS FÖRHANDLINGAR
OCH ISLAMS FÖRVÄNDLING 307

JONAS OTTERBECK

DET MENINGSFULDE ARBEJDE 343

Et livsformsperspektiv på arbejdets betydning for somaliske mænd

TINA KALLEHAVE

ARBETSKRAFTSINVANDRING
OCH FLYKTINGARS ARBETSMARKNADSINTEGRATION 379

PIETER BEVELANDER & CHRISTER LUNDH

INDVANDRERNE OG INTEGRATIONENS
DIMENSIONER I ET POLICYORIENTERET PERSPEKTIV 401

PER H. JENSEN

SAMMENLIGNINGENS VÆSEN 425

Lærestykker fra forskningspraksis

TRINE ØLAND

OM FÖRFATTARNA 461

OM CENTRUM FÖR DANMARKSSTUDIER 467

MIGRATION OG TILHØRSFORHOLD

*Gunnar Alsmark, Tina Kallehave
& Bolette Moldenhawer*

Migration og tilhørsforhold

Immigrantens ankomst til sit nye land er næsten som en genfødsel for ham. Forestil jer en nyfødt baby med et fuldt udviklet intellekt. Ville det nogensinde glemme sin ankomst til verden? På samme måde glemmer immigranten heller aldrig sin ankomst til et land, der for ham er en Ny Verden i ordets mest grundlæggende betydning, og i hvilket han forventer at tilbringe resten af sit liv.

Citatet er hentet fra Abraham Cahans berømte immigrantroman, *The Rise of David Levinsky*,¹ fra 1917 om den amerikanske drøm. Romanen skildrer den menneskelige side af immigranthistorien og de moralske og personlige omkostninger, som succesen indebærer for nogle af de mere end to millioner russiske og østeuropæiske jøder, der fra 1880'erne til 1920'erne forlod fattigdommen og antisemitismen i deres hjemlande for at prøve lykken i Amerika. For den russisk fødte jødiske immigrant Levinsky er det en økonomisk succeshistorie, der dog har sin pris i form af den fremmedgørelse, Levinsky føler over for sig selv, sit afkald på sin jødiske tradition og måske i sidste ende på dele af sin sjæl. I citatet udtrykkes det med al tydelighed, hvordan datidens amerikanske drøm handlede om immigrantens møde med, forventning til, permanente bosætning i og tilpasning til den nye verden og det kulturelt anderledes immigrantsamfund.

Det er netop denne menneskelige side af immigranter og migration, vi i denne bog ønsker at udforske og udfordre. Som udgangspunkt forstår vi migration som de mentale, kulturelle, sociale og økonomiske processer, der er forbundet med folks bevægelse mellem emigrant- og immigrantsamfund. Migration er i den betydning en kontinuer-

1. *David Levinskys nye verden* er udgivet på Forlaget Proskrift, København 2006. Citat fra side 98.

lig proces, der vedrører udvandring og indvandring på samme tid, idet indvandring altid forudsætter udvandring.² Migration er derfor også et komplekst fænomen, der både har migranter og emigrant- og immigrantsamfund som genstandsfelt.

Den dimension af migrationsproblematikken, der har selve migranten som sit genstandsfelt, er tæt forbundet med det overordnede spørgsmål om tilhørsforhold: Hvor hører migranten til, hvordan hører migranten til på forskellige steder på samme tid, og hvad betyder migrantens flertydige tilhørsforhold for emigrant- og immigrantsamfund?

I takt med at der sker en løbende ændring i emigrantsamfund, bliver immigrantsamfund tilsvarende mere multietniske og multireligiøse og skal finde nye måder at kunne håndtere anderledes former for social og kulturel mangfoldighed og flertydighed på. I Skandinavien er dette ikke mindst en udfordring, der griber ind i velfærdsstaternes organisationsformer, og som i særlig grad også udfordrer de institutioner, der skal varetage statens økonomiske, kulturelle og sociale sammenhængskraft.

Tilhørsforhold og sammenhængskraft er således to centrale aspekter af migration. Vi forstår det som relationer, der løbende forhandles og kæmpes om. Det er disse komplekse relationer mellem migration og tilhørsforhold og de udfordringer, der for de skandinaviske velfærdsstater er forbundet med at skulle håndtere denne kompleksitet, der er bogens overordnede problematik. Bogens artikler favner bredt i forhold til denne problematik og anlægger forskellige teoretiske og analytiske perspektiver på studier af forholdet mellem migranter, migration og samfundsmæssige vilkår. Relationer mellem migranter og immigrantsamfundets institutioner udforskes imidlertid primært med fokus på de vilkår, de udgør for migranterne, og i mindre grad som en selvstændig problematik for institutionerne selv.

Alle bidrag sætter fokus på disse komplekse relationer med overvejende kvalitative studier inden for ungdomsuddannelser, arbejdsmarkedsrelationer, den politisk-administrative organisering af integrationsfeltet samt unge, sekulære muslimers omverdensforståelse i Skandinavien. Artiklerne sætter ydermere fokus på dette forhold gennem bidrag, der i forskellig grad betoner det samfundsstrukturelle, institutionelle eller individuelle i deres analyser. Bogen er et resultat af et dansk-svensk tværvideenskabeligt forskningsprojekt: Integration og migration i Øresundsregionen (IMIO). Mens forskningsprojektet har undersøgt migration og tilhørsforhold i Øresundsregionen, så er bogens artikler udvalgt med det formål at styrke den tværvideenskabelige og kompa-

2. Se bl.a. Abdelmalek Sayad, *The Suffering of the Immigrant*, Cambridge 2004; Annick Prieur, »Arvens modsigelser – et generationsperspektiv i indvandrerforskningen«, *Social kritik* nr. 65/66, 1999.

rative udforskning af dette felt i de skandinaviske lande. Ikke alle bidrag er decideret komparative i deres tilgang, men artiklerne giver via deres sammensætning plads til komparativt baserede refleksioner over forskelle og ligheder i danske, svenske og norske migrationsforhold.

For redaktionen er det en central pointe, at bogens forfattere både udforsker forskellige dele af den overordnede, fælles problematik om migration og tilhørsforhold, og at de gør det ud fra forskellige teoretiske og begrebsmæssige tilgange. Hermed viser vi, at migration ikke blot er et komplekst empirisk fænomen, men også på et teoretisk niveau rummer en flerhed af perspektiver, der producerer forskellige typer af viden om migration. Alligevel tegner der sig i vidt omfang en overordnet tilgang til dette forskningsfelt, der er fælles for bogens forfattere på tværs af deres forskellige teoretiske og begrebsmæssige tilgange. Det er det fælles, overordnede perspektiv på tværs af forskelle, vi uddyber i det følgende. Derefter gør vi kortfattet rede for de enkelte kapitlers indhold.

Den 'problematisk' indvandrer

Tidligere gik den skandinaviske forskning i migration og tilhørsforhold under betegnelsen indvandrer- og integrationsforskning. Den drejede sig om studier af 'de fremmede', om relationer mellem 'os' og 'dem' og om de integrationsproblemer, der var knyttet til den enkelte indvandrers manglende evne og vilje til at integrere sig på lige fod med majoritetsbefolkningen. I 1980'erne drejede det sig især om studier af forskellige indvandrergrupperes etnicitet, kultur og sociale livsstil.³ Disse studier blev motiveret af et ønske om at øge majoritetsbefolkningens viden om indvandrergruppernes 'kultur' og livsformer ud fra en ide om, at en øget viden om 'de fremmede' ville påvirke den

3. I Danmark var det især studier af indvandrergrupper med en tyrkisk, kurdisk eller pakistansk baggrund, der dominerede feltet: Kiron Bajaj & Helle Søby Laursen, *Pakistanske kvinder i Danmark*, Esbjerg 1988; Jan Hjarnø, *Indvandrere fra Tyrkiet i Stockholm og København*, Esbjerg 1988; Jan Hjarnø, *Kurdiske indvandrere*, Esbjerg 1991; Kirsten Just Jeppesen, *Unge indvandrere – En undersøgelse af andengeneration fra Jugoslavien, Tyrkiet og Pakistan*, København 1988; Lotte Bøggild Mortensen, *At være eller ikke være – Tyrkisk ungdom i København og Ankara*, Kultursociologiske skrifter nr. 27, København 1989. I Sverige blev indvandrere fra Jugoslavien undersøgt i et komparativt perspektiv: Carl-Ulrik Schierup & Aleksandra Ålund, *Will They Still Be Dancing? Integration and Ethnic Transformation among Yugoslav Immigrants in Scandinavia*, Umeå 1986.

I Sverige begyndte 'indvandrerforskningen' med et stærkt fokus på 'de andre' organiserede i forskellige etnicitetsgrupper. Se bl.a. Karl-Olov Arnstberg & Billy Ehn, *Etniska minoriteter i Sverige förr och nu*, Lund 1976; Lisbeth Sachs, *Onda ögat eller bakterier. Turkiska invandrarkvinnors möte med svensk sjukvård*, Stockholm 1983; Raimo Raag & Harald Runblom, *Estländare i Sverige. Historia, språk, kultur*, Uppsala 1988; Charles Westin, *Möten: Uganda-asiaterne i Sverige*, Stockholm 1986. Men tidligt blev der også sat spørgsmålstegn ved 'indvandrergrupper' homogenitet. Billy Ehn, *Sötebrödet. En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbruksamhälle*, Stockholm 1975; Beatriz Lindqvist, *Drömmar och vardag i exil. Om chilenska flyktingars kulturella strategier*, Stockholm 1991.

gensidige tolerance mellem minoritets- og majoritetsgrupper i en positiv retning. I integrationens hellige navn blev funktionen af disse studier imidlertid kontraproduktiv, idet studierne gennem et alt for ensidigt fokus på og homogeniserende opfattelse af indvandrernes 'kultur' blev medproducenter af den diskursive og sociale kategori om 'den problematiske indvandrer(kultur)'. Det var i denne proces, at lighedstegnet mellem fx immigranten fra Tyrkiet, tyrkisk kultur og kulturel træghed blev produceret.

Det er endvidere denne kategori om den problematiske indvandrer(kultur), der er forudsat i den normative integrationsforståelse. Denne er ofte forbundet med et forsøg på at definere, hvad en god og tilsigtet integration er til forskel fra segregation, dvs. en mere eller mindre fysisk adskillelse i etniske grupper, og assimilation, dvs. en individuel tilpasning til majoritetskulturen. Integrationsforståelsen er ofte blevet opdelt i en skelnen mellem systemintegration og kulturel integration. Systemintegration har i den sammenhæng at gøre med civile, sociale og politiske rettigheder samt en ligeværdig deltagelse af indvandrere i samfundets institutioner (uddannelse, økonomi/arbejdsmarked, politik osv.). Kulturel integration har at gøre med opretholdelse af etnisk gruppeidentitet, kulturelle særpræg og eget sprog.⁴

Fælles for assimilations-, segregations- og integrationsbegreberne er, at de udpeger ønskede eller ikke ønskede resultater af social interaktion mellem minoritet og majoritet. Begreberne bruges også med referencer til målrettede politiske strategier og andre normative tilgange i fx det sociale og pædagogiske (integrations)arbejde. Begreberne kan ligeledes referere til ikke-tilsigtede, men reelle socialhistoriske forhold. Fælles for disse forskellige brug af begreberne er, at de ikke beskæftiger sig med de komplekse processer, der vedrører relationen mellem majoritet og minoritet. Samtidig er en stigende tilbøjelighed til at specificere definitionen af integrationsbegrebet kun med til at forstærke opmærksomheden på det sæt af mangler, der er hos 'dem', dvs. indvandrerne, for at de i normativ forstand kan blive ligesom 'os', dvs. som en udefineret, men underforstået, homogen kulturel majoritet.

Bogens forfattere har en baggrund i den omtalte integrationsforskning, og de er

4. Se bl.a. Carl-Ulrik Schierup, *Integration? Indvandrere, kultur og samfund*, Holstebro 1988; Carl-Ulrik Schierup, *På kulturens slagmark. Mindretal og størretal taler om Danmark*, Esbjerg 1993; Christian Horst, »Integration og assimilation«, *Den flerkulturelle udfordring: Socialisation og børn fra etniske mindretal*, red. Christian Horst, Kultursociologiske skrifter nr. 24, København 1988; Charlotte Hamburger, *Assimilation eller integration: dansk indvandrerpolitik og tyrkiske kvinder*, København 1989; Ruth Emerek, *Integration – en begrebsdiskussion*, AMID Working Paper Series 31, Aalborg 2002. I Danmark er to årtiers integrationsforskning i bred forstand blevet kortlagt i 2002: *Integrationsforskningen i Danmark 1980–2002*, Ministeriet for flygtninge, indvandrere og integration, København 2002. *Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*, red. Gunnar Alsmark, Lund 1997; José Alberto Diaz, *Choosing Integration*, Uppsala 1993; Masoud Kamali, *Distorted Integration. Clientization of Immigrants in Sweden*, Uppsala 1997.

fælles om at give anderledes bud på og indblik i, hvordan det er muligt at gribe teoretisk og begrebsmæssigt om de problematikker, der før er blevet defineret som integrationsforskningens temaer. Med artiklernes forskellige vinkler flyttes opmærksomheden fra indvandrerens påståede mangler til de komplekse relationer mellem migration og tilhørsforhold og forskningens muligheder for at gribe om disse.⁵

Vi er således tilbage til indledningens bemærkninger og centrale pointe om, at indvandring altid begynder med udvandring. Eller sagt på en anden måde, at udvandring og indvandring er to samtidige fænomener, ikke blot på udvandringstidspunktet, men tillige gennem de individuelle og kollektive livsbaner, der udfoldes i kølvandet på den fysiske migration. En udbredt begrænsning i integrationsforskningen har nemlig også været, at genstandsfeltet snævert har været immigrantlandets perspektiv på indvandrerne og den betydning, deres eventuelle problematiske eller succesfulde tilpasning har for dette land. Til forskel fra dette er en stor del af bogens artikler bl.a. inspireret af en forskningstradition, hvor vilkårene omkring udvandring og migrantens kontinuerlige forhold til emigrantlandet er en lige så vigtig faktor for at forstå relationen mellem migration og tilhørsforhold. De globale befolkningsbevægelser udfordrer og forandrer de historisk konstruerede og aktuelle forbindelser mellem stat, tilhør og territorium. Flere af bogens forfattere beskæftiger sig med denne problematik og undersøger fx, hvordan disse udfordringer sætter sig igennem som politiske stramninger om indvandrere og flygtninges rettigheder og pligter.

Migrationsforskning i in- og eksklusionsprocesser

I forbindelse med IMIO-forskningsprojektets afslutning blev 25 skandinaviske forskere inviteret til at deltage på et symposium med det formål at belyse og diskutere de in- og eksklusionsprocesser, der kendetegner migrationsfeltet i Danmark, Norge og Sverige. Hovedparten af bogens forfattere deltog i dette symposium, enten med *paper* eller som opponenter. Symposiumets overordnede tema var »Mellem individ og kollektiv«, og hvorle-

5. Vi er naturligvis opmærksomme på, at der allerede siden begyndelsen af 1990'erne er blevet skabt en forskningstradition inden for integrations- og migrationsfeltet, der har brudt med den beskrevne tendens til snævert at studere indvandrere og indvandrer kulturer. Siden 1990 har forskere i stigende grad været optaget af at studere, hvad indvandrere og indvandring betyder for immigrantsamfundet institutionelt, politisk og kulturelt. Fra 1987 deltog Gunnar Alsmark eksempelvis i forskningsprojektet »Att möta främlingar: Problem kring flyktingmottagande och kulturkonfrontationer«, der analyserede det omgivende samfunds reaktioner moralsk, politisk og opinionsmæssigt i forbindelse med afstemningen i Sjöbo kommune: »Vi mot dom«. *Det dubbla främlingskapet i Sjöbo*, red. Björn Fryklund & Tomas Peterson, Lund 1989; *Att möta främlingar. Vision och vardag*, red. Gunnar Alsmark & Paula Uddman, Lund 1990.

des migration til de skandinaviske velfærdsstater giver anledning til en mangfoldighed af in- og eksklusionsprocesser i det politisk-administrative felt, i uddannelsesfeltet og på arbejdsmarkedet.

In- og eksklusion skal her ikke forstås som bestemte teoretiske begreber, men snarere som et perspektiv på studier af komplekse relationer mellem migranter og emigrant- og immigrantsamfund; som forskellige tilgange til studiet af tilhør. Perspektivet bygger på en grundlæggende forudsætning om, at alle mennesker livet igennem indgår i og udelukkes fra forskellige sammenhænge. Disse in- og eksklusionsprocesser følger forskellige typer af fx politiske, økonomiske eller ideologiske logikker. Mange processer foregår, uden at der reflekteres over dem; nogle er selvvalgte, og andre er påtvungne. Men ligesom in- og eksklusionsprocesser finder sted mellem forskellige kategorier om individer og fællesskaber, så transformerer de også tidligere og genererer nye individuelle og kollektive former. Tilhørsforhold er komplekse og foranderlige. Det er netop disse komplekse og dynamiske forhold, bogens forfattere er optaget af gennem analyser af relationer og betydningen af relationerne mellem minoritets- og majoritetsdominerende logikker.

Et udgangspunkt for de fleste af bogens forfattere er, at de i deres perspektiv på studier af in- og eksklusion ikke på forhånd ved, hvordan migranter og majoritet står i relation til hinanden, uden dog at påstå at relationerne foregår i et magtfrit socialt rum. I alle sammenhænge, kontekster og situationer, hvor migranter og majoritet interagerer, foregår der forskellige former for strukturelt og diskursivt prægede positionerings- og anerkendelseskampe. Der er imidlertid forskel på, hvordan bogens forfattere beskriver og begrebsliggør disse kampe.

Artiklernes empiriske fokus spænder over et bredt felt fra almene politiske strategier over den kommunale forvaltning, skolesystemers og arbejdsmarkedets særlige udformninger til individuelle strategier i dette komplekse felt. Ligeledes gribes studierne af de enkelte felter an med forskellige begrebsmæssige og analytiske optikker. Det indebærer, at udforskningen af hvert enkelt felt, fx uddannelsessystemet, former sig vidt forskelligt ved både at udpege forskellige former for empiri som relevant og ved at etablere forskellige forståelser af feltets in- og eksklusionsprocesser gennem forskellige analytiske greb. Artiklernes forskelligheder åbner dermed både blikket for de enkelte felters kompleksitet og for, hvad der sker med disse felter, når de gribes analytisk forskelligt an. In- og eksklusion finder sted og kan udforskes på mange måder inden for samme felt.

På tværs af artiklernes empiriske områder tegner der sig nogle dominerende analytiske greb i udforskningen af in- og eksklusion. Nogle forfattere anlægger overvejende

et migrantperspektiv og studerer herigennem, hvordan forskellige migrantkategorier forhandler og forvalter in- og eksklusion i forskellige politiske, økonomiske eller sociale arenaer. Disse aktørperspektiver adskiller sig fra hinanden gennem forskellige opfattelser af, hvordan forhandling og forvaltning og dermed tilhørsforhold produceres. Tilhørsforhold udforskes fx gennem analyser af unges loyalitetsforhold og identifikationer i flerkulturelle miljøer og gennem voksnes kampe om anerkendelse i spændingsfeltet mellem egne erfaringer og de mulighedsbetingelser, der former sig i relationer til migrantmiljøet og majoritetssamfundet.

Andre forfattere udforsker i højere grad in- og eksklusionsprocesserne ved at undersøge vilkår, der så at sige produceres af majoritetssamfundet. En del af disse forskere anlægger en overvejende samfundsstrukturel tilgang, hvorigennem de analyserer de former for in- og eksklusion, der bliver virksomme gennem en social og mental strukturering af den kategoriserings- og klassificeringspraksis, der bidrager til at differentiere befolkningen, herunder migranten og majoriteten, i symbolsk magtfulde og legitime positioner. En anden måde at udforske tilhørsforhold på repræsenteres af de forfattere, der med en overvejende diskursiv tilgang analyserer, hvordan den statslige og politisk-administrative forvaltning af 'integrationsarbejdet' som en del en bredere (velfærds)statslig ledelsesproblematik italesætter 'integranten', dvs. modtageren af integrationsforanstaltninger, gennem forsøg på formning, disponering og regulering af subjektpositioner.

Fordelen ved disse forskellige begrebsliggørelser af in- og eksklusion er, at de udforsker enheds- og forskelsproducerende diskursive, sociale og materielle vilkår for deltagelse, anerkendelse og tilhørsforhold i relationen mellem migranter, emigrant- og immigrantsamfund. De forsøger med forskellige greb at komme tæt på de processer, hvorigennem tilhør og ikke-tilhør produceres. Analyserne opløser naturaliseringen af relationen mellem etnisk baggrund og tilhørsforhold til fordel for langt mere komplekse forståelser af tilhør. Men også de samfundsmæssige vilkår af-naturaliseres, og blikket for alternative organiseringer åbnes. At samfundet ikke er et på forhånd givet sted, som migranten skal integreres ind i, men et sted, der vedvarende formes og omformes og samtidig former og omformer opfattelsen af og vilkårene for migrantens tilstedeværelse, gør det muligt at bryde den dikotomisering af indvandrernes kultur over for immigrantlandets kultur, der prægede den tidligere indvandrerforskning. Migration og tilhør etableres som et komplekst og mangesidet felt.

I artiklerne refererer inklusion og eksklusion først og fremmest til de gensidige processer, hvorved nogen inkluderes og i samme bevægelse ekskluderes fra andre. In- og eksklusion fungerer begrebsmæssigt som en fordobling, idet polerne i relationen mel-

lem inklusion og eksklusion udgør hinandens modpart.⁶ Studier i migration handler både om, at nogle er inde og andre er ude, og om at disse tilhører og det, man hører til, er mangesidet og foranderligt. Det er derfor også de komplekse relationer mellem inde og ude, der er i centrum for de måder, hvorpå migration udforskes i denne bog.

Bogens artikler

Bogens artikler spænder over forskellige empiriske områder og forskningsfelter. I den følgende præsentation vælger vi at fokusere på forfatterens kobling til bogens overordnede problematik: Migration og tilhørsforhold, in- og eksklusionsprocesser.

Den indledende artikel, *Skandinaviens modernisering – särdrag och likheter* af Håkan Arvidsson, er en sammenlignende beskrivelse af det moderne gennembrud i Danmark, Norge og Sverige med vægt på hvordan disse samfund i løbet af 1800- og 1900-tallet industrialiseres, urbaniseres og sekulariseres. Selv om udviklingen i de skandinaviske lande udviser mange ligheder, findes iøjnefaldende økonomiske, sociale og politiske forskelle. Arvidsson mener, at disse forskelle sætter deres præg på moderniseringsprocessens forløb og fortsat indvirker på mentalitet, institutionel struktur og politisk praksis i de skandinaviske lande. Moderniseringen når fx Danmark tidligt og får et mere langstrakt og roligt forløb end i Sverige, hvor en hurtig og gennemgribende industrialisering lægger grunden til en politisk bevidst arbejderbevægelse. Dette indebærer, at bruddet med det traditionelle samfund og dets mentale struktur bliver mere markant end i Danmark. Om dette for sin del kan knyttes til begreber som velfærdsnationalisme og fremmedfjendskhed, lader forfatteren være et åbent spørgsmål.

I næste artikel, *Integrationspolitik på svenska*, bygger Gunnar Alsmark videre på temaet »nationale kendetegn«. Både Danmark og Sverige har, om end i forskelligt omfang, taget imod indvandrere og flygtninge fra hele verden. Trods mange ligheder har landene udviklet delvist forskellige opfattelser af og strategier for at løse de problemer, som opstår i et flerkulturelt samfund. Med paralleller til Danmark diskuterer Alsmark specifikt svenske træk i Sveriges integrationspolitik omkring årtusindeskiftet. Generelt er politikken mindre restriktiv end i Danmark, og i visse sammenhænge kan man tale om systemforskelle. Tydeligst ses dette i den politiske pluralisme, som i Sverige blev et statsligt projekt allerede i midten af 1970'erne med det eksplicite mål at støtte integra-

6. Denne formulering er bl.a. inspireret af Thomas S. Popkewitz, *Struggling for the Soul. The Politics of Schooling and the Construction of the Teacher*, New York & London 1998: »The single term of inclusion/exclusion functions as a doublet, each a counterpart of the other. Despite our best intentions, no principles of division and differentiation about who and what 'belongs'« (s. 125–126).

tion og samarbejde. I artiklens sidste del behandles svensk integrationspolitik i forhold til bureaukrati og social ingeniørkunst. Muligheden for på centralt niveau at indsamle viden om, hvad der bestemmer den enkelte flygtning og indvandrers livsvilkår, diskuteres. Den sociale ingeniørkunst var som et nationalt »bøjningsmønster« succesrig i det tidligere etnisk homogene Sverige, men bliver i det moderne flerkulturelle samfund nærmest en bremseklods for en velfungerende integration.

Nationalstatens sociale og kulturelle sammenhold er også temaet for Grete Brochmann i artiklen *Til Dovre faller*. Hendes empiriske udgangspunkt er den troskabsed, som kommende statsborgere i Norge skal aflægge, og som blev indført i efteråret 2006. Brochmann spørger, hvad denne nye ritualisering er et udtryk for. Er den nationalismens sidste krampetrækninger i en tid med internationalisering, eller er den et forsøg på at tage det nye nationale tilhørsforhold alvorligt i en multikulturel sammenhæng? Forfatteren udforsker, hvordan den revitaliserede lov om medborgerskab i Norge er udtryk for det spændingsfelt, som mange europæiske immigrantlande befinder sig i. En velfærdspolitik baseret på lighed og ligeværdighed på den ene side, og en åbenhed over for kulturel pluralisme og individuelle rettigheder på den anden side. Set i et in- og eksklusionsperspektiv er dette spændingsfelt mellem nødvendigt sammenhold og flerkulturel tolerance et uhyre centralt og vanskeligt spørgsmål, mener Brochmann.

Et specielt træk ved de skandinaviske velfærdsstater er, at forskellige myndigheder aktivt griber ind i integrationsprocessen, om end i vekslende grad og med skiftende held. De næste tre artikler har alle statslige og kommunale myndigheder som empirisk felt. Forfatterne deler den opfattelse, at de forskellige organisationers virkelighedsbeskrivelser, viden og praksis har stor betydning for in- og eksklusion.

Den første er Marie Carlsons og Bengt Jacobssons *Tvärsektoriell samverkan i policy och praktik*. Forfatterne sammenligner introduktionen af nyankomne flygtninge og indvandrere i Malmö og Göteborg, med fokus på hvordan de ansvarlige myndigheder samarbejder om at udforme introduktionsprogrammer, dvs. arbejdsformidling, socialkontor, SFI-uddannelse (svensk for indvandrere), voksenuddannelsesforvaltning og Migrationsverket. Forfatterne viser, hvordan der inden for disse myndigheder tegner sig et komplekst billede af hverdagspraksis, og hvordan interessekonflikter opstår ud fra delvist forskelligartede regelsæt, bureaukratiske praksisser og varierende grad af de ansattes handlemuligheder. Forfatterne viser også, hvordan disse myndigheder er præget af institutionsspecifikke organisationskulturer, dvs. kollektive tankemønstre, vurderinger, professionsfaglige identiteter og hyppige omorganiseringer med efterfølgende udskiftning af personale. I Göteborg drejer det sig især om interessekonflikter mellem flygtningeenhederne og den statslige arbejdsformidling. I Malmö er kritikken

især rettet imod den kommunale afdeling for integration og arbejdsmarked og uddannelsesordningerne. I begge kommuner synes betoningen af det institutionelle arbejde at ske på bekostning af de nyankomne indvandrere og flygtninges indflydelse. At få »individet i centrum« venter stadig på at blive realiseret, konkluderer forfatterne.

I næste artikel, *Viljen til valg*, sammenligner Kirsten Hvenegård-Lassen integrationsarbejdet i Malmø og Frederiksberg kommuner. I begge kommuner styres arbejdet af samme logik med en udtalt ambition om at sætte individets (valg)frihed og selvforsørgelse i centrum og domineres dermed af de samme logikker som i det øvrige sociale arbejde. Introduktionsarbejdet for indvandrere og flygtninge får imidlertid et specielt træk, fordi integrationsprogrammernes modtagere, som Hvenegård-Lassen kalder *integranter*, skal lære at foretage realistiske valg. På denne måde bliver den styring, som angiver retningen for valgene, synlig. Tydeligst fremtræder dette på den danske side af Øresund, hvor integranternes valg indskrænker sig til ukvalificeret arbejde på bunden af arbejdsmarkedet og med skiftende arbejdstider og usikre ansættelsesvilkår. En anden forskel mellem kommunerne handler om opfattelsen af hvordan samfundet konstitueres. I den danske kommune opererer man inden for en opfattelse, hvor samfundet eksisterer uden for stat og kommune og uden for disses rækkevidde. I Malmø optræder stat og kommune som aktive medskabere af den kollektive inklusion. Disse rationaler har imidlertid ingen forbindelse med den individuelt orienterede praksis i det kommunale integrationsarbejde, konkluderer Hvenegård-Lassen.

Fredrik Hertzberg beskæftiger sig i artiklen *Arbetsförmedlare mellan individ, kollektiv och marknad* ligeledes med relationen mellem myndigheder og flygtninge og indvandrere. Artiklen handler specifikt om, hvordan en gruppe arbejdsformidlere beskriver og forklarer de barrierer og muligheder, som unge med indvandrerbaggrund møder i arbejdslivet. Hvilke krav mener gruppen af arbejdsformidlere, at de med rimelighed kan stille til de unge? Hvordan mener gruppen af arbejdsformidlere, at tilhørsforhold, identitet og indvandrerstatus påvirker de unges praksis og muligheder på arbejdsmarkedet? Sammenhængen mellem tilhørsforhold og aktørstatus diskuteres frem for alt i begreber om »kultur«, og i artiklen beskriver Hertzberg, hvilket indhold dette kulturbegreb udfyldes med, og hvilke sociale sammenhænge der antages at være »kulturskabende«. Hertzberg peger tillige på det spændingsforhold, som findes mellem arbejdsformidlernes ønske om, at de unge indvandrere skal have større muligheder i arbejdslivet, og kravet om indordning i svenskheden. Disse krav om tilpasning til arbejdslivets regler og praksisser kan endda overføres til samfundet som helhed, siger Hertzberg. Når normen skabes på denne bestemte måde, bliver imperativet entydigt: Af den, som vil ind i samfundet, kræves en forsvenskning.

De følgende tre artikler behandler ud fra forskellige perspektiver skolens komplekse virkelighed.

I den første, *De indefra ekskluderede*, undersøger Bolette Moldenhawer, hvordan unge mht. social baggrund, køn og migrantforhold fordeler sig i den svenske gymnasieskole, der siden reformen i 1991 er blevet en integreret enhedsskole. Artiklens påstand er, at enhedsskolens tilsigtede inklusion på systemniveau påvirker såvel de unge, fordi de som evt. skoletrætte ikke kan vælge gymnasieskolen fra, som skolerne, fordi de ikke kan vælge de skoletrætte og ikke motiverede unge fra. Problematikken analyseres på tre niveauer. Det første niveau handler om de forskellige gymnasieprogrammets positionering i Skåne relateret til skolernes sociale, etniske og kønnede rekrutteringsprofil. Det andet niveau udvælger omsorgsprogrammet som empirisk base og diskuterer de dilemmaer, der i forhold til programmets positionering i gymnasiefeltet er forbundet med at skulle inkludere en heterogen elevgruppe. På tredje niveau analyseres den sociale og mentale kategoriseringspraksis og de unges kamp om positioner og positionering, når der undervises i fag i klasseværelset. Moldenhawers konklusion er, at ambitionen om at integrere alle unge i gymnasieskolen paradoksalt nok resulterer i en øget social differentiering, både mellem eleverne og mellem udbudet af gymnasieprogrammer, samt at dette vanskeliggør det pædagogiske inklusionsarbejde.

Ann-Carita Evaldssons artikel *Säger ni – gissar ni fast på erat språk?* diskuterer et-sprogethed, flersprogethed og andetsprogethed i en svensk skolehverdag. Via analyser af videoindspilninger i en første klasse på en skole placeret i et etnisk blandet og socialt problemstempelt boligområde studerer forfatteren, hvordan lærere og elever håndterer situationer med elevernes kodeskift. Hun viser, hvordan en opdeling af sprog i adskilte domæner, fx skole, hjem, kammeratskabsgruppe, ikke findes i skolens hverdag blandt eleverne. Tværtimod anvender eleverne kodeskift til en række forskellige og parallelle formål. Når elevernes kodeskift organiseres i samspil med lærerne, mellem eleverne i klasseværelset eller i skolegården, er forskellen, at eleverne ikke indbyrdes problematiserer anvendelsen af flere sprog. For eleverne er en flersproget orden relevant og indlysende, mens lærerne udelukkende orienterer sig mod en etsproget svensk orden. Dermed etableres en flersproget nærmest subversiv orden blandt eleverne. Parallelt med dette bidrager eleverne imidlertid til, at det svenske sprog indtager en dominerende position på skolen.

Det tredje skolestudie, Jette Koføeds *Tilblivelser i neutralitetszoner*, er på samme måde som den foregående artikel et nærstudie af elevers måde at håndtere relationer på. Her handler det om elevmægling, dvs. et metodisk redskab, som bringes i anvendelse i stadig flere danske folkeskoler i forbindelse med konflikthåndtering. Forfatte-

rens fokus er på, hvordan sådanne elevmæglinger praktiseres, på betydningsdannelse i disse mæglinger, og det undersøges, hvorvidt elevmægling hensigtsmæssigt kan forstås som en styringsteknologi. Mægling praktiseres i henhold til en række dogmer, hvor neutralitet fremtræder som særligt centralt. Artiklens hovedtese er, at styring af elevrelationer via mægling i neutrale rum ikke indebærer, at magt forsvinder, men at magt og dominansrelationer forskydes og (re)installeres på andre måder. Kofoed diskuterer også, hvilke sociale kategorier der blander sig med hinanden, når elevmægleren har indvandrerbaggrund, og på hvilke måder det afgøres, hvem der er en passende mægler.

Religiøst tilhørsforhold, religiøs identitet og grad af religiøst engagement ses som vigtige komponenter i problematikken om integration og tilhørsforhold. Den næste artikel, Jonas Otterbecks *Unga vuxna muslimers förhandlingar och islams förvandling*, baseres på en interviewundersøgelse med deltagelse af ni unge voksne med muslimsk baggrund bosat i Malmø og København. Interviewpersonerne er valgt bevidst, således at de ikke på forhånd tilhører de mest engagerede muslimer. Hensigten er at diskutere, hvordan de unges relationer til forskellige dele af omverdenen kan se ud, og hvordan de oplever og opfatter Islam. Selv de informanter, som ikke udøver religiøs praksis, klassificeres ofte som muslimer og må relatere sig til denne kategori. En ubevidst strategi blandt de unge voksne muslimer er, at de i høj grad privatiserer deres religiøsitet og lader den antage mange former, som falder sammen med accepterede sociale mønstre i Danmark og Sverige. Men, siger Otterbeck, der findes ingen enkle sandheder, når man mere detaljeret ser på de voksnes liv. De gennemgår forskellige perioder, og deres forhold til Islam er ikke konstant. Snarere end at påstå, at de efter socialisering og opvækst til sidst opnår en muslimsk identitet, som er enkel, er konklusionen, at vi kan forvente diverse faser, perioder med og uden engagement, kompleksitet, modsigelser samt splittede sociale roller, hvor hjemmet og slægtshistorien måske står for en indbildt kontinuitet.

Kompleksitet og variation er også centralt i næste artikel, Tina Kallehaves *Det meningsfulde arbejde*. Studiet er en kvalitativ analyse af arbejdets betydning for somaliske mænd baseret på samtaler med informanter bosiddende i København og Malmø. Med et stats- og livsformsteoretisk perspektiv analyseres, hvordan de somaliske mænds strategier og ræsonnementer i forhold til uddannelse og beskæftigelse formes i et komplekst samspil mellem tidligere erfaringer, velkendte og nye vilkår. Det er forløb og forskelle, der ifølge forfatteren ikke kan begribes i termer af etnicitet eller køn. Livsformsperspektivet gør det både muligt at anskue de mere almene, principielle forskelle, der er indeholdt i mange individuelle strategier, og at vise, hvordan disse strategier er forbundet til mændenes konkrete og mere komplekse livssituationer. På denne bag-

grund argumenterer Kallehave for, at en arbejdsmarkedsintegrationsindsats baseret på en forståelse af immigranter alene som arbejdskraft ikke er i stand til at møde immigranten på en for denne meningsfuld måde.

Danmark og Norge, men frem for alt Sverige, har oplevet en omfattende immigration af arbejdskraft i perioden fra anden verdenskrig til begyndelsen af 1970'erne. Siden da har immigration været domineret af flygtninge og slægtninge fra ikke-europæiske lande, Østeuropa og Balkan. I artiklen *Arbetskraftsinvandring och flyktingars arbetsmarknadsintegration* spørger Pieter Bevelander og Christer Lundh, om den koncentration af udenlandsk arbejdskraft, visse kommuner i Sverige oplevede i 1950'erne og 1960'erne, har haft en effekt på mandlige og kvindelige flygtninges muligheder for at få job i dag. Undersøgelsen baseres på individdata fra det svenske statistiske centralbureau (SCB) for 2003 og viser, at der findes et positivt statistisk sammenfald mellem på den ene side den udenlandske arbejdskrafts relative størrelse i kommunen i 1973 og 2003, og på den anden side den enkelte flygtnings sandsynlighed for at have job i 2003. En mulig tolkning er, at netværk inden for indvandrerbefolkningen på områder med tidligere arbejdskraftsindvandring bidrager med information, referencer og kontakter, som skaber veje ind i arbejdslivet for nyankomne flygtninge. Man kan også forestille sig, at arbejdsgivere og arbejdsformidlere, der har erfaringer med udenlandske ansatte, er mere positive over for at ansætte flygtninge.

Bogens to sidste artikler beskæftiger sig begge mere direkte med forhold vedrørende forskningsmæssig vidensproduktion om bogens genstandsområde. I artiklen *Indvandrerne og integrationens dimensioner i et policyorienteret perspektiv* diskuterer Per H. Jensen fra en dansk horisont den såkaldte policyorienterede integrationsforskning, og hvilken betydning man giver begreberne inklusion og eksklusion i forhold til indvandrerproblematikken. Jensen mener, at problemdefinitioner såvel som løsninger er stærkt forankrede i samfundsvidenskabernes traditionelle dualismer som aktør-struktur, individ-samfund, udbud-efterspørgsel etc. Afhængigt af det videnskabelige udgangspunkt forklares manglende integration enten som en uformåen og/eller uvilje hos indvandrerne til at tilpasse sig, eller som majoritetssamfundets forsøg på at udelukke indvandrerne fra arbejdsmarkedet. Jensen foreslår, at forskerne forsøger at overvinde de traditionelle dualismer ved at stille kontraintuitive spørgsmål, som måske ikke er så gode til at frembringe handlingsstrategier, men som er stærke, når det handler om at opnå nye indsigter og erkendelser.

Bogens sidste artikel, *Sammenligningens væsen. Lærestykker fra forskningspraksis*, er skrevet af Trine Øland. Halvvejs inde i IMIO-projektets forskningsfase fik hun til opgave at udforske komparationsspørgsmålet gennem en udfoldelse af tre igangværende

projekters forskellige teoretiske og metodologiske måder at sammenligne på. I artiklen anvendes de tre forskningsprojekter som indsats i en bredere videnssociologisk diskussion af den videnskabelige komparations væsen. Dette væsen viser sig nemlig at knytte sig stærkt til vidensproduktionens væsen. Ølands konklusion er, at de almene begreber, som studierne hviler på, har stor betydning for, hvad der konstitueres som sammenligneligt. Begreberne, i dette tilfælde habitus, episteme og idealtype, er udformede i bestemte teoretiske kontekster, hvilket spiller en rolle for, hvordan studierne er disponerede for en komparation.

Summary

Migration and belonging, inclusion and exclusion

In this article Alsmark, Kallehave, and Moldenhawer present the book and its issues, with an outline of the arrangement and contents. The editors give an introduction to their initial understanding of migration and belonging, inclusion and exclusion. While migration is understood as the mental, cultural, and social processes associated with people's movements between emigrant and immigrant societies, belonging is associated with the dimension of the migration issues that has the migrants as its object of study. The authors consider how inclusion and exclusion are explored in the articles in connection with the complex relations between the migrants, the emigrant society, and the immigrant society, and the challenge it involves for the Scandinavian welfare states to handle this complexity. There is also an account of the shared overall perspective running through the book, despite the fact that the authors tackle the problems from a variety of theoretical and conceptual angles. First the editors present the main lines in the research tradition that has influenced many studies of immigrants and integration since the early 1990s. They then describe how inclusion and exclusion are regarded as a perspective in the articles when they examine how migration to the Scandinavian welfare states gives rise to a multitude of inclusion and exclusion processes in the political-administrative field, in the educational field, and on the labour market. The introduction ends with a brief description of the arrangement of the book and the contents of the chapters.

Referencer

- Arnstberg, Karl-Olov & Ehn, Billy, *Etniska minoriteter i Sverige förr och nu*, Liber Läromedel, Lund 1976
- Att möta främlingar. Vision och vardag*, red. Gunnar Alsmark & Paula Uddman, Lund University Press, Lund 1990
- Bajaj, Kiron & Laursen, Helle Søby, *Pakistanske kvinder i Danmark*, Sydjysk Universitetsforlag Esbjerg 1988
- Cahan, Abraham, *David Levinskys nye verden*, Proskrift, København 2006
- Diaz, José Alberto, *Choosing Integration*, diss. Uppsala universitet, Uppsala 1993
- Ehn, Billy, *Sötebrödet. En etnologisk skildring av jugoslaver i ett dalsländskt pappersbruksamhälle*, Tidens förlag, Stockholm 1975
- Emerek, Ruth, *Integration – en begrebsdiskussion*, AMID Working Paper Series 31, Aalborg Universitet, Aalborg 2002
- Hamburger, Charlotte, *Assimilation eller integration: dansk indvandrerpolitik og tyrkiske kvinder*, Politica, København 1989
- Hjarnø, Jan, *Indvandrere fra Tyrkiet i Stockholm og København*, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1988
- Hjarnø, Jan, *Kurdiske indvandrere*, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1991
- Horst, Christian, »Integration og assimilation«, *Den flerkulturelle udfordring: Socialisation og børn fra etniske mindretal*, red. Christian Horst, Kultursociologiske skrifter nr. 24, Akademisk Forlag, København 1988
- Integrationsforskningen i Danmark 1980–2002*, Ministeriet for flygtninge, indvandrere og integration, København 2002
- Jeppesen, Kirsten Just, *Unge indvandrere – En undersøgelse af andengeneration fra Jugoslavien, Tyrkiet og Pakistan*, Socialforskningsinstituttet, København 1988
- Kamali, Masoud, *Distorted Integration. Clientization of Immigrants in Sweden*, Centre for Multi-ethnic Research, Uppsala universitet, Uppsala 1997
- Lindqvist, Beatriz, *Drömmar och vardag i exil. Om chilenska flyktingars kulturella strategier*, Carlssons förlag, Stockholm 1991
- Mortensen, Lotte Bøggild, *At være eller ikke være – Tyrkisk ungdom i København og Ankara*, Kultursociologiske skrifter nr. 27, Akademisk Forlag, København 1989
- Popkewitz, Thomas S., *Struggling for the Soul. The Politics of Schooling and the Construction of the Teacher*, Teacher College, Columbia University, New York & London 1998

- Prieur, Annick, »Arvens modsigelser – et generationsperspektiv i indvandrerforskningen«, *Social kritik* nr. 65/66, 1999
- Raag, Raimo & Runblom, Harald, *Estländare i Sverige. Historia, språk, kultur*, Centre for Multi-ethnic Research, Uppsala universitet, Uppsala 1988
- Sachs, Lisbeth, *Onda ögat eller bakterier. Turkiska invandrarkvinnors möte med svensk sjukvård*, Liber förlag, Stockholm 1983
- Sayad, Abdelmalek, *The Suffering of the Immigrant*, Polity Press, Cambridge 2004
- Schierup, Carl-Ulrik & Ålund, Aleksandra, *Will They Still Be Dancing? Integration and Ethnic Transformation among Yugoslav Immigrants in Scandinavia*, Department of Sociology, University of Umeå, Umeå 1986
- Schierup, Carl-Ulrik, *Integration? Indvandrere, kultur og samfund*, Billesø & Baltzer, Holstebro 1988
- Schierup, Carl-Ulrik, *På kulturens slagmark. Mindretal og størretal taler om Danmark*, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1993
- Skjorta eller själ? Kulturella identiteter i tid och rum*, red. Gunnar Alsmark, Studentlitteratur, Lund 1997
- »Vi mot dom«. *Det dubbla främlingskapet i Sjöbo*, red. Björn Fryklund & Tomas Peterson, Lund University Press, Lund 1989
- Westin, Charles, *Möten: Uganda-asiaterna i Sverige*, Stockholms universitet, Stockholm 1986

SKANDINAVISK MODERNISERING – SÄRDRAG OCH LIKHETER

Håkan Arvidsson

De skandinaviska länderna företer en i stora drag likartad modernisering såväl institutionellt och organisatoriskt som när det gäller mentala strömningar.¹ Likhetera är också slående vad beträffar utvecklingsförlopp och resultat. Det moderna genombrottet sker ungefär samtidigt och tar sig i allt väsentligt likartade uttryck.² Till en början är Danmark det ledande landet – speciellt som introduktör till modernitetens mentala tankegods. Därefter följer moderniseringen, åtminstone schematiskt sett, ett likartat mönster och når sin kulmen i det sociala och politiska fenomen som brukar benämnas den skandinaviska välfärdsstaten. Denna kulminerar under decennierna efter andra världskriget. Under dessa decennier är den socialdemokratiska arbetarrörelsen överallt den dominerande politiska kraften i Skandinavien. Utvecklingen bryts under 1970-talet vad gäller Danmark och Norge, medan svensk arbetarrörelse, om än något försvagad, behåller sitt grepp om makten. Grundvalen för dessa likheter står naturligt nog att söka i en gemensam historisk tradition och en långvarig, ömsesidig och förtätad påverkan.

Under större delen av sin historia har de skandinaviska länderna utgjort en avkrok

1. Denna essä är skriven mot bakgrund av 35 års arbete vid ett danskt universitet och därav följande reflektion över skillnader och likheter i svensk och dansk mentalitet. Av denna orsak är essän inte ett rent akademiskt arbete byggt på systematiska studier av tillgänglig litteratur. I och för sig tror jag mig ha läst det mesta inom området, men det har smälts ned i min egen mentala databas och kan ur dess kaotiska organisering inte fiskas upp och sättas på pränt i exakta litteraturhänvisningar. I artikelns noter och referenslista återopas emellertid några av de verk som jag med säkerhet vet har gjort intryck på mig och som även färgat av sig i essän.

2. Modernisering är ett allmänt och delvis omtvistat begrepp. Moderniseringens genombrott dateras mycket olika i historieskrivningen och termens innebörd varierar starkt mellan historieforskningens olika skolor och inriktning. Här är emellertid begreppet definierat som den process genom vilken Västeuropas samhällen under 1800- och 1900-talen industrialiseras, urbaniseras och sekulariseras. Begreppet täcker alltså övergången från ett agrart samhälle till ett industriellt och urbant.

i europeiskt samhällsliv och ekonomi. De har, möjligen med undantag för Danmark, varit fattiga och efterblivna agrara utmarker. Från denna position har de genom kontakten med världsmarknaden och den industriella revolutionen svingat sig upp till dagens högt utvecklade teknologiska industrisamhällen.

Även om en skissartad bild av utvecklingen frapperar genom sina uppenbart gemensamma drag, saknar de skandinaviska samhällena ingalunda betydande och intressanta olikheter. Variationerna är iögonfallande redan i de olikheter av ekonomisk, social och politisk struktur i vilken det ekonomiska moderna genombrottet äger rum. Dessa skillnader sätter sin prägel på processens förlopp och utövar fortfarande inflytande på mentalitet och institutionell struktur och politisk praxis i de olika länderna.

Förutsättningar

Lite summariskt kan man kanske säga att den avgörande skillnaden mellan Danmark, Sverige och Norge är den, att Danmark upplever ett långt mer blomstrande 1800-tal än sina två grannländer. Moderniseringen når landet tidigare och får ett mer utdraget, lugnt och stillsamt förlopp. Danmarks första kontakt med moderniteten sker genom de *landboreformer* som genomförs under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.³ Dessa reformer, som i flera avseenden är unika i Europa, får till följd att det storskaliga godsjordbruket reduceras till fördel för ett småskaligt lantbruk dominerat av *gårdmænd* och *husmænd*. Detta steg, som tas av en förutseende byråkrati i en enväldig monarki, förefaller ha varit motiverat av en önskan att undgå det våldsamma uppror som skakade Frankrike vid 1700-talets slut. Om detta var målet med reformen måste den sägas ha varit framgångsrik.⁴

Det gåtfulla som inträffar i Danmark är att de genomgripande jordreformerna blir ytterst ekonomiskt effektiva. De småbönder som ersätter godsjordbruket kopplar sig mycket snart till den expanderande kapitalistiska världsmarknaden och blir i ett första skede en välmående exportör av spannmål till England. Efter några decennier översvämmas emellertid spannmålsmarknaden av billigt vete från Ryssland och USA och avsättningsmöjligheterna för danskt spannmål försämras. I den situationen lyckas emellertid de danska småbönderna anpassa sig och växla spår. Spannmålsodlingen för export ersätts av en animalieproduktion, framför allt av bacon och smör.⁵ Denna för-

3. Helge Paludan m.fl., *Danmarks historie – i grundtræk*, red. Steen Busck & Henning Poulsen, 2 rev. utg., Århus 2002.

4. Ibid.

5. Ibid.

ändring gynnar speciellt den svagaste gruppen av danska småbönder – *husmændene*. De upptäcker att de till en blygsam kostnad kan hålla en gris för familjens behov och en gris för export till den engelska baconmarknaden.

Som en följd av den växande animalieproduktionen i danskt lantbruk uppstår en tidig industriell verksamhet i anslutning till boskapsskötseln, nämligen den kooperativa slakteri- och mejerirörelsen. Här organiserar sig bönderna som andelsägare i gemensamma slakterier och mejerier, varigenom man reducerar förädlingskostnaderna och tillförsäkras sig själva vinsten på sin animalieproduktion.

Bonderadikalism och väckelserörelser

Danmark

Det danska jordbrukets succé sätter sin prägel på den fortsatta ekonomiska och sociala utvecklingen i landet. Genom småjordbrukets stora framgångar blir bönderna en stark, för att inte säga dominerande, kraft i 1800-talets emancipatoriska strävanden. Det är den nya självmedvetna bondeklassen som är den drivande kraften bakom junigrundloven 1848, och även under senare delen av århundradet behåller bönderna sin framskjutna ställning i den sociala kampen. Denna bonderadikalism är ett drag som även kan återfinnas i Norge, medan det är så gott som helt frånvarande i Sverige. Sveriges torpare och småbönder lyckas helt enkelt aldrig erövra en ekonomisk position liknande den de danska *gård-* och *husmændene* uppnår. De mellanstora hemmansägare, som är den närmaste motsvarigheten till de danska *gårdmændene*, blir heller aldrig influerade av den självmedvetna radikalism som präglar detta befolkningsskikt i Danmark. Istället inlemmas de i den fosterländskt konservativa strömning som dominerar svensk politik fram till demokratins genombrottsår 1917.

Den tyske sociologen Max Weber har framhållit reformationens religiösa anda som en starkt bidragande orsak till den kapitalistiska revolutionen i västvärldens kulturer. Hans resonemang går kortfattat ut på att den protestantiska reformationens revolt mot det romersk-katolska klostersystemet leder till att klosterlivets asketism flyttas ut från klostren och istället i en mildare och förvärdsligad form kommer att prägla hela det sociala livet. Framför allt ledde det till en starkt ökande disciplinering i arbetslivet och en mentalitet som underströk att Gud hjälper den som hjälper sig själv. Den religiöst färgade värderationalism som behärskade den europeiska medeltidens mentalitet, förvandlades långsamt till en ändamålsrationalitet som förde själens frälsning i bakgrunden och betonade nyttan och lämpligheten av de förväntade resultat en bestämd handling kunde åstadkomma. I sitt klassiska verk *Den protestantiska etiken och kapita-*

lismens anda söker Max Weber visa hur protestantismens kallelsetik omvandlades till en plikt- och arbetsmoral, som blir grogrunden för den moderna kapitalismen.⁶ Den protestantiska tron var visserligen inte mer »kapitalistisk« än den katolska, men dess betoning av sparsamhet, måttfullhet och flit ledde oavsiktligt till en kapitalackumulering, som bara kunde återinvesteras eftersom tron förbjöd att rikedomen förslösades i hedonism och lyx. Därigenom transformerades reformationens idéer till ett kulturellt kapital som blev förutsättningen för västvärldens kapitalistiska revolution.

Den danska bonderadikalismen hade sitt materiella fundament i småjordbrukets framgångar, men det var inte bara detta förhållande som närde den. Medan den svenska bondeklassen i allt väsentligt förblev konservativt negativ till den framväxande moderniseringen greps den danska av en folkligt nationell väckelse som drev den att ställa sig i spetsen för en måttfullt demokratisk rörelse. Den danska bonderadikalismen var i hög grad ett resultat av N. F. S. Grundtvigs nationalromantiska åskådning, som hade sitt filosofiska ursprung i den tyske idealisten Johann Gottfried Herders idéer. I likhet med Herder såg Grundtvig nationen som ett uttryck för folkets anda, vilken i sin tur var formad av historien, kulturen, språket, jorden och blodet. I sin grundtvigianska tappning betydde detta en orientering mot världslighet, vetenskap och folkbildning. I religiöst avseende är Grundtvigs budskap att betrakta som ett slags lågkyrklig väckelse, en önskan om att omforma den danska kyrkan till en genuin folkkyrka som kunde ingjuta kraft och framstegsanda i det danska folket (bondeklassen). Genom *højskolebevægelsen*, som riktade sig till de danska bönderna och erbjöd dem en världslig bildning som kunde omsättas i bättre och modernare brukningsmetoder och effektivare organisation av jordbruket, blev grundtvigianismen i allmänhet och *højskolerne* i synnerhet en injektion som stärkte det danska samhällets agrara prägel, men gjorde det på just småbondeklassens villkor.⁷ I detta avseende tycks alltså den danska bonderadikalismen bekräfta Webers uppfattning om hur en protestantisk etik förvandlas till en kapitalistisk anda.

Norge

Också i Norge kom Grundtvig att spela en central roll. Till en början hade grundtvigianismen emellertid här en mer konservativ och högkyrklig grundton, men mot slutet av 1840-talet skedde en strömkantring. En ny och yngre generation av skolfolk och teologer greps av Grundtvigs tankar om folkbildning och skolväsende. Samtidigt kom den

6. Max Weber, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda* (1920), Lund 1978.

7. *Grundtvig – nyckeln till det danska?*, red. Hanne Sanders & Ole Vind, Göteborg & Stockholm 2003.

norska grundtvigianismen att bli alltmer nationell. Till denna generation av nationella reformatorer hörde Bjørnstjerne Bjørnson, som kom att bli en av arkitekterna bakom den allt starkare norska nationalism som krävde unionsupplösning och självständighet. Bjørnsons grundtvigianska nationalism kommer inte minst till uttryck i dikten »Ja, vi elsker«, som 1864 upphöjdes till norsk nationalsång.⁸

Sverige

I Sverige tar väckelsen en helt annan form. 1800-talets väckelserörelser fångar de lägre skikten av bondeklassen, men gör det i en långt mer fundamentalistisk och extatisk religiositet, som tveklöst avvisar modernitetens lockelser. Det är svårt att värja sig mot intrycket att denna säregna och stränga fromhet har haft med själva landets förutsättningar och karaktär att göra. När förra århundradets väckelse kom hit hade den, till skillnad från grödan, inte svårt att slå rot och finna näring. Befolkningens livsvillkor präglades av djup fattigdom och ett tröstlöst slit med jordar som knappt var odlingsbara. Svälten var ständigt och hotfullt nära och det jordiska livet bjöd inte på några lysande utsikter. Under dessa förutsättningar blev väckelsen på en och samma gång ett andligt budskap och en jordisk gemenskap – en gemenskap som gav klara och tydliga anvisningar om hur livets börda kunde bäras. Disciplin och plikt i vardagen, och ljuva drömmar om den himmelska härligheten under sabbaten.

Väckelsen var i hög grad en upprors- och frihetsrörelse. Den förkunnade på ett kärnfullt språk att det statskyrkliga prästvåldet inte var vägen till ett liv i Jesu efterföljd och inte heller till frälsningen och det eviga livet. Statskyrkan var en världslig hierarki präglad av myndighetsmissbruk och ämbetshögfärd. Den kunde inte förmedla det sanna ordet och bekymrade sig inte ens om det. I själva verket var den en del av den snikna jordiska ordning som lade sten på den redan fattiges börda. Den stod, när det kom till kritan, som ett hinder mellan den enskilda människan och hennes Gud, och den blockerade även vägen till ett drägligare jordiskt liv.⁹

Trots att Grundtvig fick ett starkt genomslag i Norge under andra hälften av 1800-talet undgick inte Norge en tämligen betydande frikyrklig väckelse av en typ som påminner om den svenska. Den tycks födas som en reaktion mot grundtvigianismen. H.N. Hauges pietistiska allmogeväckelse fick nytt liv och ledde liksom i Sverige till

8. Dag Thorkildsen, »'For Norge, kjempers fødeland' – norsk nasjonalisme, skandinavisme og demokrati i det 19. århundrede«, *Kyrka och nationalism i Norden. Nationalism och skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet*, red. Ingmar Brohed, Lund 1998.

9. Den bästa framställningen av väckelsens sociala och religiösa roll i bondelandet Sverige är i mina ögon Vilhelm Mobergs emigrantepos *Utvandrarna* (Stockholm 1949–). Här skildras både väckelsens innerlighet och dess protest mot den överhet som monopoliserade frälsningen.

en häftig kamp mellan prästvärde och lekmannainflytande. Den nya folkliga kristendomen understöddes av ett nyväckt intresse för missionstanken. Starkast blev denna lekmannarörelse i Vestlandet och under trycket från dessa hårda konflikter avskaffades konventikelplakatet 1842.¹⁰ I Sverige avskaffades konventikelplakatet först 1858. Den svenska statskyrkan gjorde alltså ett segare motstånd mot lekmannainflytandet än någon av de övriga skandinaviska kyrkorna.

En likhet mellan de nordiska länderna är emellertid att man kan spåra den sociala och politiska idén om jämlikhet ur pietismens idéarv. Pietismen, och senare även frikyrkorörelsen, lade i strängt luthersk anda stor vikt vid det oförmedlade personliga gudsförhållandet. Inför Gud var vi alla likar och för att nå kontakt med den himmelske fadern krävdes inga mellanhänder. Samtidigt var pietismen ett slags korsning mellan jämlikhet och jantelag, eftersom den å ena sidan betonade en extrem ödmjukhet och mot allt inbilskt övermod, och å den andra visade en lojalitet mot överheten i denna förringande ödmjukhets tecken. I det moderna Skandinavien har denna hållning enligt min mening blivit mycket utbredd genom sekulariseringen, som med »Guds död« lagt en större tonvikt vid ett grundläggande moraliskt förhållningssätt till livet – ett förhållningssätt präglad av tålmod och uthållighet.

Det förefaller inte så egendomligt att frikyrkorörelsen inte kunde få den hegemoniska roll i Sverige som grundtvigianismen fick i Danmark. Den svenska väckelsen under 1800-talets andra hälft var renodlat religiös i en andlig mening. Den lovade inga jordiska framsteg och dess extatiska innerlighet var just ett uttryck för småböndernas botenlösa fattigdom och hårda livsvillkor. Ur den fälla som dessa grupper hamnat i fanns ingen annan utväg än drömmen om ett väntande himmelskt paradiset eller utvandring till det förlovade landet på andra sidan oceanen. Det visar sig också i det faktum att den danska utvandringen till Amerika blott är en bråkdel av den svenska.¹¹

Norge tycks i detta sammanhang inta en mellanställning mellan den svenska och danska utvecklingen. Här fanns förvisso samma fattigdom bland landets småbönder som i Sverige, vilket bland annat framgår av att emigrationen t.o.m. periodvis överträffade den svenska.¹² Men den religiösa motsättningen inom den norska kyrkan får inte samma explosiva förlopp som i Sverige. Visserligen fanns i Norge samma förutsättningar i form av det pietistiska läseriet, men det tycks här i högre grad ha kunnat

10. Konventikelplakatet infördes i Sverige 1726 och förbjöd konventiklar (bönemöten utanför kyrkan). Plakatet riktade sig främst mot den pietistiska väckelsen, men kom även att användas mot frikyrkorörelsen under 1800-talet. Konventikelplakatet måste ses som ett försvar för den statliga ämbetsmannakyrkan, som reserverade nådemedlens utdelande till dem för prästämbetet invigda.

11. Paludan m.fl.

12. Francis Sejersted, *Socialdemokratins tidsålder. Sverige och Norge under 1900-talet*, Nora 2005.

kanaliseras i en strid inom den norska folkkyrkan. Den nationella frågan överskuggade i norsk politik alla andra problem och bonderadikalismen hämmades av att småböndernas parti Venstre koncentrerade sitt politiska intresse och handlande på kampen mot den påtvingade unionen med Sverige.

Därtill kom dessutom det faktum att en icke obetydlig del av kampen för demokrati var intimt sammankopplad med den nationella frågan. Genom Eidsvollförfattningen, som antogs innan Sverige lyckades förhandla sig till Norge för sin insats i Napoleonkrigen, hade en fundamental demokratisk plattform lagts. Författningen garanterade stortinget en motmakt mot de kungliga maktambitionerna. I detta hänseende hade Norges folk en starkare ställning än Sveriges. Bonderadikalismen i Norge blev alltså kanaliserad i riktning mot en allt tydligare nationell konservatism. Jämfört med Danmark hade den norska bondeklassen, liksom den svenska, inga förutsättningar att skapa ett produktivt och dynamiskt lantbruk.

Norges särprägel utmärks alltså av den starka, folkligt nationalistiska rörelse som engagerade snart sagt alla sociala skikt men som hade störst tyngd bland de lägre agrara befolkningsskikten.

Industrialiseringens förlopp

Industrialiseringen i de skandinaviska länderna förlöper efter ett mönster som skiftar just på grund av de varierande förutsättningarna. Medan Sverige och Norge utgör ytterligt fattiga agrarsamhällen med liten export av ett fåtal produkter (järn och trä), som ligger vid sidan av jordbruksproduktionen, är Danmark alltså tidigt ett framstående jordbruksland med omfattande jordbruksexport först på den tyska men senare framför allt på den engelska marknaden. I alla de skandinaviska länderna kommer industrialiseringen sent. Den kommer i den industrialiseringsvåg som följer på Tysklands nationella enande 1871 och landets frammarsch som industriell stormakt i Europa. Industrialiseringen får också mycket varierande omfattning i de tre skandinaviska länderna. Medan Sverige och Norge vid sekelskiftet eller strax efter kan sägas vara fullvärdiga industrinationer, är Danmark fortfarande ett typiskt jordbruksland och förblir så även under det kommande halvseket.¹³

13. Lennart Jörberg, »Die Industrielle Revolution in den nordischen Ländern 1850–1914«, *Europäische Wirtschaftsgeschichte*, Bd 4, *Die Entwicklung der industrielle Gesellschaften*, red. Carlo M. Cipolla & Knut Borchardt, Stuttgart 1977.

Danmark

Den danska industrialiseringen avviker, som vi sett, tydligt från mönstret i de båda andra skandinaviska länderna. Medan den svenska och den norska industrialiseringen tidigt satsade på export var den danska redan från början hemmamarknadsorienterad, och dess uppbyggnad skedde i direkt anslutning till jordbrukets behov. I Danmark förblev jordbruket alltid den viktigaste och främsta exportnäringen och inte förrän mot slutet av 1950-talet översteg värdet av industrins export värdet av jordbruksexporten. Den danska exporten var inriktad på England, till att börja med genom spannmåls-export och efter 1870-talets jordbrukskris genom omläggning till animalie- och mejeriprodukter. Industrialiseringen i Danmark blev därigenom i hög grad beroende av den inhemska inkomstutvecklingen. Industriinvesteringarnas omfattning kom att regleras av jordbrukets kapitalbehov, som under dessa omständigheter alltid kom i första hand. Det förhållandet kan också avläsas i kreditsystemets uppbyggnad, som anpassades till jordbrukets finansieringsformer och kreditbehov.¹⁴

Det är givet att jordbrukets starka ställning fick strukturella effekter på hela ekonomin. Den stora jordbruksexporten ställde stora krav på handelns och samfärdselns organisation (i Danmark var det, vid sidan av jordbruket, kommunikationerna som stod för den största sysselsättningen) och det är knappast någon tillfällighet att Danmarks största företag utkristalliserades inom handel (Østasiatisk Kompagni) och skeppsbyggnad (Burmeister og Wein).

Den industriella orienteringen mot hemmamarknaden gav också en markant hantverksprägel åt de företag som växte upp. Genom inriktningen på jordbrukets produkter och den inhemska konsumtionsutvecklingen skedde industrins tillväxt inom branscher som beklädnad, tobak, bryggeri, tegelslagning och cement – genomgående industrigrenar med låg mekaniseringsgrad och stora krav på hantverksskicklighet. Det var också av samma anledning naturligt att den danska industrin i hög grad utvecklades och permanentades som småindustri, något som är fallet än idag.

Den danska industrialiseringens speciella karaktär beror således på jordbrukets dominans inom exportnäringen.¹⁵ Den säkra avsättningen på den engelska marknaden tycks närmast ha placerat Danmark som en region i det engelska imperiets arbetsdelning. Exporten på England fick avgörande inflytande på den inhemska inkomstutvecklingen, som i sin tur satte bestämda gränser för såväl industrialiseringens omfattning som dess sektoriella inriktning. Det verkar knappast vara någon överdrift att påstå att

14. Ibid.

15. Ibid.

dansk industri hämmades av jordbrukets favoriserade ställning på den engelska marknaden. Härtill bidrog också det faktum att Danmark, till skillnad från sina skandinaviska grannar, saknade råvaror. På grund av dessa omständigheter kom Danmark att skilja sig från de övriga länderna, där industrin betydligt snabbare intog en förstäringsplats i exporthänseende och därmed blev avgörande för den övriga ekonomins utveckling och organisation. Samtidigt är det tydligt att det danska jordbrukets produktionsstruktur och förutsättningar var av en annan karaktär än i övriga Skandinavien. Det danska jordbruket kapitaliserades på ett tidigare stadium än både det norska och det svenska. Produktionen inriktades på marknadens behov och styrdes av dess efterfrågan snarare än av ett självförsörjningskrav. Tidigt byggdes det också upp en rad starka kooperativa producentorganisationer (redan på 1870- och 1880-talen), som inte fick någon motsvarighet i de andra skandinaviska länderna förrän flera decennier senare. På sätt och vis kan det förefalla befogat att säga att det danska jordbruket kom att spela samma roll för den danska ekonomins utveckling som industrin för Sveriges del och fiskeri och sjöfart för Norges. Detta förhållande får bestämda sociala och politiska konsekvenser.

Utöver dessa omständigheter kan det tilläggas att den danska industrialiseringen har ett betydligt långsammare och mindre genomgripande förlopp än i synnerhet den svenska. Efter en relativt snabb industrialiseringsfas under 1860- och 1870-talen bromsas den danska utvecklingen och antar ett lugnare tempo med färre politiska konflikter och mindre social oro som följd. Den danska moderniseringen får härefter ett harmoniskt drag som inte är lika tydligt i broderländerna. Industrin som dominerande näringsgren vad gäller exportvärde får sitt genombrott först i slutet av 1950-talet, men än viktigare är att industrins expansion även vad gäller sysselsättning sker i långsammare och mer återhållen takt i Danmark än i grannländerna.

Alla dessa faktorer som präglar de tidiga faserna i Danmarks modernisering får till följd att landet förblir dominerat av en självmedveten och stark småborgerlighet, främst inom jordbruk, handel och hantverk, långt efter att dessa skikt tvingats åt sidan i framför allt Sverige och, i mindre grad, Norge. Den agrara strukturen i Danmark präglas av ett slags intensivt farmarjordbruk byggt på små enheter som blir osedvanligt konkurrenskraftiga och lönsamma genom en effektiv producentkooperation och en stark ställning på världsmarknaden. Den hantverksmässiga prägel på industrialiseringen och dess långsamma utvecklingstakt innebär att skråtraditionen från en äldre produktions- och arbetsorganisation mer harmoniskt får växa in i och delvis överleva inom den nya kapitalistiska marknadsekonomins organisationsmönster. Yrkesförbundsprincipen, som innebär att de nya fackföreningarna organiseras efter yrkestradition, blir grundläggande för dansk fackföreningsrörelse och överlever industrialismens alla

skeden. I Sverige och Norge slits den gamla organisationen för arbetskraften sönder i industrialiseringens hektiska och dramatiska förlopp. På några årtionden omskapas den ekonomiska strukturen med väldiga konsekvenser för såväl borgerskapet som samhällets övriga klasser. I den smältdegel som den snabba industrialiseringen skapar rycks människor upp med sina rötter och tvingas in i nya och tidigare okända sociala roller. Borgerskapet förvandlas under 1900-talets första årtionden från en jordägarklass och ett ämbetsstånd till ett industriidkande skikt som i vissa delar har gemensamma intressen med industriarbetarklassen. Industriarbetarklassen växer under samma tid till den numerärt största sociala klassen i samhället, och får i hög grad sin mentala och politiska form genom en fackföreningsrörelse, vars organisationsform inte baseras på den gamla hantverkstraditionens yrkes stolthet utan på industrins mekaniserade och fordristiska arbetsdelning.¹⁶

Politisk utveckling och reformer

Danmark

Danmarks politiska utveckling reflekterar detta lugnare och mer harmoniska förlopp under perioden 1870–1940. De småborgerliga skikten utövar ett stort inflytande på utvecklingen. Utbildningen sprids till breda befolkningsskikt och ges en markant karaktär av folkhögskolorna. Den politiska demokratin och parlamentarismen får ett smärtfriare och tidigare genombrott i Danmark och Norge än i Sverige. I både Danmark och Norge äger tidigt en författningsreform rum som, även om den inte är demokratisk, breddar det folkliga inflytandet: i Norge med Eidsvollförfattningen 1814 och i Danmark med Grundloven av 1848. I Danmark når också kampen på arbetsmarknaden tidigare ett slags *modus vivendi* i form av Septemberforliget (1899). Dansk socialdemokrati placerar sig tidigt i regeringsställning men når aldrig den organisatoriska styrka och politiska hegemoni som utmärker framför allt den svenska socialdemokratin. I detta avseende är likheterna mellan Sverige och Norge mer påtagliga, med det undantaget att norsk arbetarrörelse för en kortare period under 1920-talet är långt radikalare än sina motsvarigheter i broderländerna. Det norska Arbeiderpartiet är faktiskt medlem i Kommunistiska Internationalen fram till 1923.

Dansk arbetarrörelse inleder också tidigare en uttalad kompromisspolitik i förhållande till de motstående politiska intressena, representerade av bondepartierna Venstre och Radikale Venstre. Det är knappast någon överdrift att den danska politiska refor-

16. Ibid.

mismen delvis har en annan och mer småborgerlig – eller, för att uttrycka det annorlunda, en mer marknadsorienterad – karaktär än den svenska och den norska.

Danmarks tidiga modernisering utmärks sammanfattningsvis av att industrialiseringen är långsammare och mindre djupgående än i broderländerna och i synnerhet än den i Sverige. Urbaniseringen går av samma orsaker även den långsammare och utan det kaos som en snabb industrialisering vanligen medför. Dessutom får urbaniseringen en slagsida mot Köpenhamn, som efterhand kommer att hysa en fjärdedel av den danska befolkningen. Köpenhamn blir därmed ett sällsynt dominerande kulturellt centrum, knutpunkten i danskt kulturellt och politiskt liv. Den säregenhet som tar sig uttryck i ett enda stort urbant centrum i ett övervägande agrart samhälle, återspeglas i den danska partistrukturen, och tydligast blir det i partiet Radikale Venstre. Från början är detta parti en märkvärdig legering mellan det lägsta skiktet inom det agrara Danmarks bondebefolkning, *husmændene*, å ena sidan och å den andra en liberalt sinnad bildningsborgerlighet i Köpenhamn. Typiskt för denna egenartade förening är att den kulturradikala tidningen *Politiken* blir rörelsens språkrör och att bröderna George och Edvard Brandes kulturradikala profil därmed kommer att förenas med grundtvigianismens lågkyrkliga och nationella credo. Edvard Brandes satt också i 20 år som folketingsman på ett mandat från *husmænd* på Fyn. Dansk sekulär mentalitet färgas också tydligt av denna köpenhamnska kulturradikalism.¹⁷

Sverige

Den tidigaste svenska industrialiseringen äger rum i nära anslutning till landets traditionella exportprodukter, malmen och skogen. Man kan säga att den tidigaste industrialiseringen på 1870- och 1880-talet är en reflex av internationella efterfrågeförändringar. Industrialiseringen i England och på kontinenten stegrade behovet av trä och metaller och Sverige var av tradition leverantör av dessa råvaror. Den ökande efterfrågan måste mötas med förbättrad produktivitet och på så vis drevs eller lockades en industriell hantering fram inom dessa branscher.¹⁸

Paradoxalt nog förefaller det som om Sverige i sin industrialisering hade en favör av sin efterblivenhet i jämförelse med Danmark. Jordbrukets dåliga förutsättningar gjorde det omöjligt för denna näringsgren att suga upp det överskott av arbetskraft som 1800-talets befolkningstillväxt skapade. Inte heller kunde jordbruket konkurrera med industrin om kapital. Å andra sidan var kommunikationerna bristfälliga och avstånden

17. Karin Lützen, *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, København 1998.

18. Jörberg.

betydande, vilket försvårade industrins frammarsch. De dåliga kommunikationerna blev en relativ svårighet som framför allt drabbade den hemmamarknadsorienterade industrin. Genom att den svenska industrialiseringen tidigt kom att inriktas på export betydde kommunikationshandikappet trots allt inte något allvarligt hinder. Kanske befriade den i viss mån exportindustrin från en alltför häftig konkurrens från en stark hemmamarknad.

Det är troligt att efterblivenheten ökade industrins manöverutrymme. Dess betydelse för exportintäkterna hotades aldrig av jordbruket och genom att den knöt an till gamla handelsförbindelser fick den hjälp med kapitalförsörjningen. Till en inte obetydlig del kunde den spåda svenska exportindustrin gå runt rent finansiellt genom relativt generösa exportkrediter i form av förskottsbetalningar och kortfristiga lån på leveranserna.¹⁹

Vid sidan av råvaruexporten kom den svenska industrialiseringen tidigt att få en tonvikt på verkstadsindustri, med en relativt hög mekaniseringsgrad. Ursprungligen tycks mekaniseringen ha växt fram ur ett behov och en önskan att förädla de råvaror som exporterades. Efterhand spred den sig emellertid också till andra branscher. Denna tekniska verkstadsindustri är ett svenskt särdrag i den skandinaviska industrialiseringsprocessen. Det förefaller som om industrin utövade en stor dragningskraft på landets begåvningsreserv. Det är annars svårt att förklara den formliga våg av enastående mekaniska uppfinningar som ser dagens ljus under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Då lanseras slag i slag de teknisk-mekaniska innovationer som fortfarande utgör ryggraden i svensk exportindustri. Exempel på industri grundad på sådana uppfinningar är Svenska Kullagerfabriken – SKF, LM Ericsson (telefoni), AGA (fyrar och vedspisar), Nobel Industrier (dynamit), Atlas Copco, ASEA och Alfa Laval, som lanserar separatorn (en svensk uppfinning, märkligt nog – det hade på sätt och vis varit mer logiskt om den kommit i jordbrukslandet Danmark). Denna tendens ebbar så småningom ut men innan den gör det hinner den avsätta en omfattande svensk bilindustri (Volvo och Saab) och tillverkning av hushållsmaskiner (Electrolux).

Befolkningsutveckling och emigration

Kronologiskt sett ordnar sig den svenska industrialiseringen i två starka expansionsperioder som inträffar under 1870-talet och 1890-talet. Båda är kopplade till internationella högkonjunkturer. Den första av dessa faser utmärks av en tillväxt i den tra-

19. Ibid.

ditionella brukshanteringen och medför små eller inga strukturella förändringar när det gäller arbetskraftens organisation eller ställning. Givetvis innebär den som all industriell expansion att städer och tätorter växer och att ett urbant liv tränger undan det traditionsbundna livet på landet. De nya urbana centra som växte med den tidiga industrialiseringen karaktäriserades av skriande fattigdom och usla sociala förhållanden. Frågan är emellertid om de nya städernas befolkningsöverskott hade det sämre än jämförbara grupper på landet. Svenskt jordbruk saknade under 1800-talet möjlighet att försörja den växande befolkningen. För landsbygdens fattiga öppnade sig endast två möjligheter: antingen att fly till staden eller att fly ur landet. Den omfattande utvandringen till Amerika vittnar om det svenska jordbrukets försörjningsproblem. Ungefär en tredjedel av Sveriges dåvarande befolkning utvandrade till det förlovade landet på andra sidan havet, och även om inte all utvandring hade sin orsak i materiell nöd har fattigdomen utan tvivel spelat en avgörande roll. Den danska emigrationen till USA är jämfört med den svenska försumbar. Den norska emigrationen följer däremot samma mönster som den svenska och i relativa tal överträffar den även den stora svenska utvandringen.²⁰ Det är därför knappast ett djärvt påstående att Skandinavien emigration varierade med jordbrukets förmåga att försörja den växande befolkningen. Härvidlag har den bördigare danska jorden varit av avgörande betydelse för landets möjlighet att undgå en omfattande utvandring.

Alla de skandinaviska länderna upplever således under 1800-talet en stark befolkningsökning, som kommer att fresta på försörjningssituationen. Utvandringen går liksom så mycket annat i vågor. Den når sina toppar under 1860- och 1880-talet, och måste i huvudsak skyllas på svåra år för lantbruket. Visserligen hävdades det i samtiden att det både i Norge och i Sverige fanns mycket obruten mark som kunde uppodlas. Att så inte skedde berodde förmodligen att jordens kvalitet var dålig eller osäker. Därtill kom att det, speciellt i Sverige, uppstod religiösa konflikter mellan å ena sidan den dominerande lutherska statskyrkan, som hade en starkt fostrande och kontrollerande roll, och å andra sidan den frikyrkliga väckelse som inletts redan med läseriet – 1700-talets pietism – och sedan sköljde in över landet i våg på våg. Frikyrkoväckelsen växte faktiskt till en folkrörelse som rymde en hel del kritik av de existerande sociala förhållandena. Den innebar inte minst att breda lager av befolkningen sade upp sin trohet mot statens organisation och samhällets kulturella hegemoni. Att samlas till icke sanktionerade kommunioner i privata hem, med predikan och nattvardsgång var en revolthandling som satte skräck i ämbetsmannastaten och den kyrkliga hierarkin. Och upprorsma-

20. Sejersted.

karna förföljdes med hårda straff och stor nitiskhet. För många människor, som trodde sig ha funnit Gud i frikyrkornas hägn, framstod därför Amerika som frihetens rike på jorden, en plats där man fritt fick dyrka sin Gud och även bli sin egen lyckas smed genom sina händers arbete. Det fanns således i utvandringen från Sverige och Norge både en *pull*- och en *push*-faktor. Människorna som packade sina flyttlass, sade adjö till sina nära och kära och sålde sina magra jordlotter, drevs dithän både genom lockelsen till frihet och välstånd på andra sidan havet och genom den aktiva utstötningen ur gemenskapen därhemma.

I såväl Norge som Sverige uppfattades utvandringen som ett allvarligt samhällsproblem. Länderna dränerades på arbetskraft och i båda länderna startades organisationer för att motverka emigrationen.²¹ I Sverige tillsattes också en statlig utredning för att försöka komma till rätta med problemen, »Emigrationsutredningen« under ledning av Gustav Sundbärg.²²

Nya politiska grupperingar

Lösningarna på problemet blev emellertid tämligen olika i de båda länderna. I Sverige pekade emigrationsutredningen på att en fortsatt och påskyndad industrialisering var den bästa utvägen ur emigrationens åderlätning. Det var nämligen inom den industriella sektorn som sysselsättning kunde skapas, knappast inom jordbruket. Detta stod klart inte bara för Sundbärg. Genom den snabba industrialiseringen hade en spricka börjats synas inom det härskande blocket i svensk politik. Den tidigare hårt sammanknutna alliansen av ämbetsmän, jordägare, militär och storföretagare fick allt svårare att hålla samman på grund av den häftiga kritiken mot kapitalismen och marknaden som gjorde sig bred bland jordägare och ämbetsmän. Dessa traditionalistiska skikt avskydde den nya tiden. De vördade istället det gamla samhällets livsvärden och avvisade den nya tidens fixering vid penningen och det moderna livet över huvud taget.²³

Det fanns med andra ord ett inte obetydligt tryck i Sverige i riktning mot en industriell spurt och denna underströks ytterligare av den accelererande emigrationen. I Norge däremot fanns ett väsentligt hinder för en liknande utveckling. Detta hinder var av politisk natur, eftersom Norge befann sig i personalunion med Sverige. Det var en impopulär union och inom befolkningen fanns en stark önskan om nationell frigörelse. Den nationella frågan var i Norge det allt överskuggande politiska problemet. Det

21. Ibid., s. 26.

22. Gustav Sundbärg, *Emigrationen*, Uppsala 1906.

23. Sven Anders Söderpalm, *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet*, Lund 1969.

betydde att den norska bonderörelsen hölls samman inom partiet Venstre på grund av att den nationella frågan överskuggade andra problem som hade med industrialisering och modernisering att göra.²⁴ Inte ens den oroväckande emigrationen kunde tränga undan nationalitetsfrågan från förstarangspositionen i norsk politik. Av dessa orsaker kom Norge aldrig i samma grad som Sverige att uppfatta industrialiseringen som landets stora chans att ta sig ur fattigdomen. Den norska modellen blev i viss likhet med den danska en småindustriell lösning med olika kombinationer av jordbruk och fiskeri. För denna utveckling fanns också en tradition i Norge. Det norska jordbruket hade vanligtvis bedrivits som en kombination mellan dessa båda näringsgrenar.

De svenska brukens stora betydelse har ofta framhållits i forskningen om industrins genombrott och de spelar otvivelaktigt en viktig roll. Framför allt får de betydelse genom att bilda en brygga mellan det traditionella livets sociala former och den modernitet som bryter igenom. Bruken var förankrade i det gamla samhällets seder och livsvanor och kom att fungera som en buffert när det nya trängde sig på. Bruksmiljön var en starkt patriarkalisk miljö och den sociala gemenskapen utmärktes av stor kontroll. Denna patriarkala miljö tänjde sig inför trycket från industrialismen och marknaden, men behöll fortsatt ett grepp om både underklass och överklass. Det ländes till eftertanke att Sveriges första stora strejk (Sundsvallsstrejken 1879) handlade inte bara om högre löner utan också om att arbetarna krävde »tjänstehjonsstadgan« åter. Tjänstehjonsstadgan innebar att tjänstefolket utgjorde en del av hushållet och att de således snarast levde som omyndiga under husfaderns beskydd och godtycke. Den stadgade en norm för kontantersättning och reglerade också en rad naturaförmåner för tjänstefolket. På så sätt garanterade den en viss grundtrygghet för den kroppsarbetande underklassen. Denna egenskap hos stadgan var knappast förenlig med den marknadsekonomi som följde i industrialismens och moderniseringens fotspår. Marknaden innebar ett kontraktsförhållande som betalade lön mot prestation utan hänsyn till den försörjningsbörda som den anställde hade att bära. För de ofta stora arbetarfamiljerna kunde det bli svårt att klara försörjningen för en stor barnaskara. Det var mot just denna sida i marknadsekonomi som Sundsvallstrejken vände sig. Man önskade tillbaka de patriarkala förhållanden som rått i det förindustriella bondesamhället och upplevde de nya ekonomiska reglerna som hänsynslösa och omänskliga.²⁵

Under den andra tillväxtperioden på 1890-talet frigörs industrin från brukens patriarkala prägel och nya industriella branscher ser dagens ljus. Denna fas medför dess-

24. Sejersted.

25. G. A. Montgomery, *The Rise of Modern Industry in Sweden*, Stockholm 1939.

utom att nya tekniker kommer i bruk och att mekaniseringsgraden ökar – förmodligen som ett svar på 1880-talets lågkonjunktur.

Dessa faser i industrialiseringsprocessen är i hög grad kopplade till den svenska arbetarrörelsens framväxt. Den tidigaste arbetarorganiseringen i Sverige präglades av de patriarkala förhållanden som rådde i bruksmiljön. Samma hantverkstraditioner och yrkesidentifiering som återfanns i dansk arbetarrörelse fick en stark ställning också i Sverige under dessa formativa år. Den svenska socialdemokratin som bröt igenom under denna period växte emellertid fram genom en kamp mot dessa värderingar och denna mentalitet.

Norge

Norge var under 1800-talet det fattigaste av de skandinaviska länderna. Landet var knappast ens självförsörjande med jordbruksprodukter och det var följaktligen inte något överskott från den agrara sektorn som möjliggjorde industrialiseringen. Medan den inhemska inkomstutvecklingen och hemmamarknaden utgjorde basen för och inriktningen på Danmarks tidiga industrialisering så var fallet i Sverige och Norge nära nog det omvända. Industrialiseringen skedde här genom utveckling av gamla exportnäringar och finansierades ofta genom utländsk kapitalupplåning.

Den dominerande näringsgrenen i Norge var fiskeriet, som svarade för närmare 45 procent av landets samlade export vid mitten av 1800-talet och som behöll en stark ställning långt in på 1900-talet. Vid sidan av fiskeriet intog trävaruhanteringen den mest betydelsefulla platsen i den norska exporten. Det är också naturligt nog i anknytning till dessa verksamhetsområden som den första industrialiseringen inleddes.²⁶ Till skillnad från övriga skandinaviska länder kom exporten av tjänster, i synnerhet inom sjöfarten, att verka som hävstång för industrialiseringen. Den omfattande sjöfarten växte naturligt ur kombinationen timmerfraktning och fiskerinäring. Produkter från skogen och havet blev de främsta hävstångerna i Norges industriella omvandling.²⁷

Den norska industrins tillväxt bromsades i sin inledande fas, liksom den svenska, av dåliga kommunikationer och begränsad hemmamarknad. Det betydde att just exportinkomsterna övade ett starkt inflytande såväl på industrialiseringens takt och omfattning som på dess inriktning. I själva verket kan den norska industrialiseringens olika faser härledas till den internationella marknadens konjunkturörelser. Expansionen koncentrerades till tre intensiva perioder, nämligen 1871–75, 1886–91 och 1896–1900. De första perioderna i detta fasförlopp karaktäriseras av en begynnande industriell

26. Jörberg.

27. Ibid.

hantering i de traditionella näringsgrenarna och det är inte förrän omkring sekelskiftet 1900 som industrin expanderar till andra sektorer, exempelvis vattenkraften. Under hela industrialiseringen behåller emellertid fiskeriet en stark ställning. Och även om denna sektor efterhand kommer att bli både marknadsstyrd och kapitaliserad (större båtar och dyrare utrustning) förblir trots allt det norska fisket en småborgerligt präglad näringsgren. Den norska fiskerinäringen kommer således att spela samma roll för Norges sociala struktur som jordbruket spelar för Danmarks.

Det småborgerliga inslaget i Norge och Danmark förefaller emellertid att ha fått något olika konsekvenser. Medan det danska småborgerskapet växte sig starkt under exceptionellt gynnsamma betingelser genom jordbrukets framgångsrika export, har det norska fisket inte haft samma unika ställning i norsk ekonomi, och därtill präglats av betydligt hårdare villkor – i synnerhet har det nordnorska fisket kännetecknats av magra intäkter. Det drevs dessutom ofta i förbindelse med små och magra lantbruk. Detta tillsammans med den starka nationalism som växte fram i opposition mot den svensk-norska unionen har skänkt en radikalism åt norsk småborgerlighet som är anorlunda än den som präglat dessa skikt i Sverige och Danmark.²⁸

Arbetarrörelsen i de skandinaviska länderna

Den norska arbetarrörelsen växer på samma sätt som den danska och svenska fram ur hantverkets organisation och arbetsdelning. Det är hantverksgesäller som till följd av hantverkets deklassering socialt och ekonomiskt först tar till organisering och arbetsnedläggelser som vapen för att skydda eller främja sina intressen. Den process genom vilken hantverket genomgår sin sociala deklassering varierar från land till land. Schematiskt kan man ändå peka på vissa gemensamma tendenser. Hantverket skiljer sig som bekant från den industriella produktionen genom att det bygger på hantverkarens individuella skicklighet och produktens unika karaktär. Industrin kännetecknas omvänt av mass- och serieproduktion av identiska produkter, vilket möjliggör arbetsprocessens mekanisering. Hantverket var i det traditionella samhället bundet till ett tämligen statiskt, repetitivt samhälle med fixerade marknadsförhållanden. Industrin växte fram och var beroende av ett dynamiskt samhälle med expansiva marknader, som förmådde ta emot den massproduktion av varor som industrins fabriker erbjöd. Industrin utgjorde därmed genom själva sin karaktär ett hot mot de ekonomiska och sociala traditioner på vilka hantverket vilade.

Nedbrytningen av hantverket sker i de skandinaviska länderna i olika faser, med

28. Sejersted.

olika medel och med skiftande sociala konsekvenser. I stora drag följer förloppet ett likartat mönster, men med viktiga avvikelser vad gäller omfattning och hastighet. I en del fall utplånades hantverket helt och ersattes av industriell serieproduktion, i andra fall underordnades det under industrin i en eller annan form av underleverantörsförhållande. I åter andra assimilerade hantverket semiindustriella produktionsmetoder och i alla dessa fall ställdes det inför hårda påfrestningar, i så måtto att det tvingades till djupgående strukturella förändringar i organisationen av produktionen. Den traditionella hantverksorganisationen, där skråets marknadskontroll, åtminstone i teorin, sörjde för den enskildes trygga utkomst och skötte återväxten inom yrket genom förkovran från gesäll till mästare, kunde inte längre upprätthållas. Kapitaliseringen och fabrikkssystemet krossade obevekligt skråsystemet och förvandlade den självständiga hantverkaren till lönearbetare.²⁹

Motståndet mot denna utveckling sprang fram ur en önskan att återupprätta arbetets värde som de nya marknadsförhållandena satt åsido och stundtals också ur en längtan tillbaka till den trygghet som utmärkt det gamla samhällets stela sociala system. Detta gav naturligtvis ett konservativt inslag i den tidiga arbetarradikalismen. Vid sidan av de rent fackliga aktiviteterna bedrev den unga arbetarrörelsen ofta en bildningsverksamhet i avsikt att öka arbetarklassens ansvarskänsla och respektabilitet, öka dess sociala kompetens och över huvud taget bättre anpassa klassen till rådande samhällsförhållanden.³⁰

I takt med sin tillväxt och sin orientering mot en socialistisk ideologi trängdes bildningsverksamheten i bakgrunden och de fackliga frågorna kom att dominera. Likväl betydde arvet från hantverkets organisation och traditioner en hel del för den tidiga arbetarrörelsen och tydligast kommer detta till uttryck i Danmark. Rent allmänt förhåller det sig så att den första industrialiseringsvågen drabbade de traditionella hantverksyrkena, och blev därför mer påverkad av hantverkets traditioner och värderingar. Allteftersom industrialiseringen rullade på tog den rent industriella situationen överhanden och formade arbetarklassens sociala och politiska hållning till både det existerande samhället och visionen av framtidens värld.

I arbetarrörelsens barndom är det därför inte märkligt att liberala arbetarföreningar har ett icke obetydligt inflytande på arbetarklassens organisering. Dessa föreningsars agitation framhöll att arbetarklassens emancipation skulle nås genom att arbetarna tillägnade sig det etablerade samhällets bildningsideal och genom att tålmodigt invänta

29. Jörberg.

30. Ragnar Casparsson, *LO – bakgrund, utveckling, verksamhet*, Stockholm 1966.

det välstånd som marknadsekonomin mer eller mindre automatiskt skulle komma att skänka dem.

I det långa loppet hade denna förkunnelse ingen framgång hos de växande arbetarmassorna. De vände sig till socialismen, och strävade efter att genom facklig sammanlutning och kamp uppnå sina krav på medborgarrätt, bättre arbetsvillkor och lön. Efter brottet med de liberala ståndpunkterna blir den skandinaviska arbetarrörelsens ideologiska, politiska och organisatoriska utveckling synnerligen harmonisk. Socialdemokratien segrar med eftertryck, och de oppositionella strömningar som periodvis blir mycket starka i det kontinentala Europa förekommer enbart i marginalen. Den skandinaviska arbetarrörelsen framstår i denna jämförelse snarast som en organisatorisk arbetararistokrati. Tydligast är detta fenomen i Danmark, där det bland annat tar sig uttryck i att också den socialdemokratiska riktningen blir svag i skandinavisk jämförelse. Det yttrar sig också i motsättningarna mellan *faglært* och *ufaglært* arbetskraft. Men även i Sverige kan fenomenet avläsas bland annat i form av de tvivel som den svenska arbetarrörelsens ledning inofficiellt hyste då det gällde att sprida rösträtten till arbetarklassens helhet – trots att rösträttskampen i den officiella agitationen utgjorde den svenska arbetarrörelsens huvudmål under fyra decennier.

Dessa speciella omständigheter beträffande förhållandet mellan den tidigaste industrialiseringens former och arbetarrörelsens framväxt torde ha haft stor betydelse för den mentalitet som utvecklades inom skandinavisk arbetarklass. Variationerna som i dessa avseenden förekommer i de skandinaviska länderna kan omvänt sättas i relation till omfattningen och snabbheten i förvandlingsfasen. I Danmark är tendensen mest utpräglad. Här har industrialiseringen varit långsammast och uppvisat minst social dramatik, och sammanväxningen av en traditionalistisk och småborgerligt färgad mentalitet blir också mest markant. I Sverige mejslar den snabba industrialiseringen tidigt fram en omfattande industriarbetarklass ur en mer diffus underklass, varigenom brytningen med det traditionella samhället och dess mentala struktur blir mer definitiv. I allt väsentligt blir emellertid arbetarrörelsen i de skandinaviska länderna mycket likartad – och den norske historikern Edvard Bulls omdöme, att den nordeuropeiska arbetarrörelsen skiljer sig från den sydeuropeiska genom att den sydeuropeiska hellre offerar livet på en barrikad än betalar en krona i fackföreningskontingent, medan den nordeuropeiska hellre betalar hela lönen i kontingent än bestiger en barrikad, gäller i högsta grad den skandinaviska arbetarrörelsens organisatoriska karaktär.

Social struktur och politisk demokrati

Den sociala struktur i vilken industrialiseringen äger rum har således inverkat på särdragen i de olika ländernas modernistiska lösningar. De skandinaviska ländernas sociala struktur under perioden 1870–1940 uppvisar avvikelser som kan sättas i samband med ekonomisk utveckling och industrialiseringsgrad. Följaktligen kan man iaktta en starkare småborgerlighet i Danmark och Norge än i Sverige. Den svenska industrialiseringen ingriper mer förändrande i det gamla samhällets förhållanden, vilket betyder att de politiska motsättningarna blir något annorlunda. Denna skillnad framträder i rösträttskampens förlopp och demokratifrågans skilda lösningar. I hela Skandinavien rycker rösträtten och parlamentarismen under 1800-talet fram som den klart viktigaste politiska frågan. Norge och Danmark löser den emellertid i allt väsentligt långt före Sverige. I Norge kan man nog påstå att det nationella motståndet mot unionen med Sverige skapar en folklig enighet kring demokratin och parlamentarismen, och redan Eidsvollförfattningen 1814 har ett betydande demokratiskt inslag. I Danmark betyder böndernas sociala och ekonomiska frammarsch under 1800-talet att kraven på medborgerlig likhet bärs fram av dessa sociala skikt och även krönes med stor framgång. I våra skandinaviska broderländer är det alltså knappast den industriella omvandlingen som ger upphov till en demokratisk modernisering av statsstyrelsen. Det är emellertid fallet i Sverige. Här bärs kampen för demokrati i allt väsentligt av den arbetarklass som formas av industrialiseringen. Den möts av ett hårdnackat motstånd från det gamla samhällets överklass med rötter bland de stora jordägande skikten, inom ämbetsmannavärlden och inom officerskåren. Dessa grupper är djupt konservativa och uppfattar allt det nya som bryter fram med industrialiseringen som hotfullt. I den offentliga debatt som rasar i svensk press runt sekelskiftet och decenniet därefter, är det dessa konservativa grupper som med stor aggressivitet angriper den nya kapitalistiska ekonomin som följer i industrialiseringens kölvatten. Dess sociala konsekvenser, urbaniseringen, marknadssystemet och kvinnofrigörelsen ses som ett syndafall.³¹

Rösträttskampens varierande förlopp speglar olikheterna i den sociala utveckling som följer på ländernas olika förhållningssätt till industrialiseringen. De småborgerliga och liberala krafter som i Danmark och Norge kom att dominera politiken under slutet av 1800-talet och de inledande decennierna av 1900-talet, lyser i Sverige med sin frånvaro. Det betyder att liberalismen får en långt starkare ställning, speciellt i Danmark. Den bärs i Danmark upp av ett betydande och i vissa avseenden hegemoniskt

31. Söderpalm.

småborgerligt skikt av hantverkare, butiksägare, handelsmän, småbönder och urbana professioner, som varit och fortfarande är organiserade inom partierna Venstre och Radikale Venstre.

Sverige som genomgår en snabbare och radikalare industrialisering än Danmark får tidigt ett betydande och efterhand inflytelserikt storindustriellt skikt som kommer att inta en nyckelroll genom sin kontroll över kapitalbildningen. Redan under första världskriget har detta skikt etablerat sig inom den svenska makteliten. Detta skikt kommer under den politiska kampen i början av 1900-talet att inta en mellanställning mellan den gamla härskande klassen och de nya framträngande sociala klasserna och deras folkrörelser. Med den socialdemokratiska arbetarrörelsens snabba tillväxt under 1900-talets första decennier kommer det liberala storindustriella skiktet att dras mot denna nya politiska kraft, om än under tvekan och ambivalens. Fram till och med första världskriget förhåller sig emellertid storindustrin i stort sett lojal med det härskande skiktet av jordaristokrati och ämbetsmän.

I stort sett kan man säga att Sverige länge följer en utvecklingsväg som liknar den tyska kapitalismens: en snabb och genomgripande industrialisering, där de nya industriella sociala skikten hålls på plats av det traditionella samhällets tongivande klasser med förankring inom jordbruket, ämbetsmannakåren och militären. Med den stigande spänningen mellan England och Tyskland och de olika modeller för modernisering som de kommer att stå för kopplas den svenska utvecklingen till det internationella scenariot och den europeiska maktkampen. Under världskriget förhåller sig Sverige neutralt, men krigets utgång, som innebär engelsk seger, ger liberalismen och demokratin en starkare position. I denna situation byter det storindustriella skiktet häst. Man överger sina gamla allierade inom förstakammarhögern och orienterar sig mot en allians mellan samhällets industriella skikt.

Denna utveckling framstår i efterhand som ofrånkomlig. Tysklands nederlag innebär den auktoritära traditionalismens undergång och den demokratiska modernismens seger. I Sverige leder det till att den socialdemokratiska arbetarrörelsen ingår en allians med de stora industriidkarna kring genomförandet av en demokratisk författningsreform.³² Fördelarna för båda dessa grupper är uppenbara. Storindustrin hämmas inte längre av de traditionsbundna sociala skiktens uttalade antikapitalism och arbetarrörelsen ser i denna allians en möjlighet till förbättrade villkor för arbetarklassen.

Med demokratins och parlamentarismens seger blir arbetarklassens numerär politiskt utslagsgivande. Svensk socialdemokrati erövrar statsmakten och kan med ens bru-

32. Ibid.

ka dess lagstiftande makt för att främja sin klass och sin allians intressen. Denna politik slår på allvar igenom under 1930-talet, som kan sägas vara den svenska arbetarrörelsens första skördetid. Statlig socialpolitik i förening med främjandet av industrins intressen blir den svenska modellens signum. Modellen bygger på ett antal nödvändiga förutsättningar. Det första villkoret är att industrin blivit den dominerande näringsgrenen, det andra är att industriarbetarklassen är den numerärt dominerande klassen och det tredje handlar om att en reformistisk socialism politiskt dominerar arbetarrörelsen.

I Sverige föreligger under 1900-talet alla dessa förutsättningar, i de andra skandinaviska länderna är förhållandena inte lika entydiga. Det betyder att de skillnader i mentalitet och politisk kultur som föds med industrialiseringen mer eller mindre permanentas under det återstående seklet. Sverige blir den industriella modernismens modelland i Europa, själva kärnan i det som stundtals kallats den skandinaviska välfärdsstaten.

I Danmark utvecklar sig rent institutionellt samma system, men det fylls delvis med ett annat innehåll. Den industriella modernismen med dess strama orientering mot produktion för en avlägsen världsmarknad slår här aldrig helt igenom. Jordbruket lyckas mycket länge behålla sin ställning som viktigaste exportnäring och den sociala strukturen skänker en säreget stark ställning till en småborgerlig livsstil och samhällsyn. I politiskt hänseende blir socialdemokratin stark också i Danmark och Norge, dock aldrig lika stark som i Sverige – och denna skillnad innebär att den danska arbetarrörelsen aldrig lyckas erövra den hegemoni som den svenska tillkämpar sig. I Danmark introduceras en politisk kultur som präglas av mer impressionistiska kompromisser. I och med att inget parti lyckas erövra en central och hegemonisk ställning blir ett utvidgat samarbete i form av ständigt nya »oheliga allianser« ofrånkomligt och den politiska kulturen präglas av *helhets-* eller *pakkelösningar*. I Danmark blir den politiska kulturen en *förhandlingskultur*, som hämtar intryck från den starka ställning som handeln kommer att få för landets ekonomi. Sverige utvecklar däremot en *beslutskultur*, präglad av storindustrins organisationsbehov och effektivitet.

Denna skillnad har, menar jag, sin yttersta grund i ländernas olika sociala strukturer. Danmarks förhandlingskultur är en följd av småborgerlighetens starka ställning och att jordbruket under så lång tid av moderniseringen var i stånd att utkonkurrera industrin både då det gällde kapital och arbetskraft. Livet som *selvstændig* har här alltid utövat en större attraktionskraft än livet som lönarbetare. I Sverige har industrins snabba expansion och dess tidiga ställning som rikedomsskapare givit upphov till en ovanligt djupgående disciplinering av arbetskraften. Besked från ovan betraktas här inte som något förhandlingsbart utan snarare som en order, som skall åtlydas.

I båda länderna är emellertid organisationen och institutionaliseringen genomgripande och mycket likartad, även om Sverige och i viss mån också Norge ser ut att vara de länder som gått längst på denna väg. De statliga och kommunala institutionerna har i alla tre länderna trängt undan sina civila konkurrenter om än mest eftertryckligt i Sverige. Byråkratin är likaledes av samma snitt även om den danska i detta avseende är mer lagstyrd och den svenska mer styrd av reella politiska maktförhållanden.

Nationella berättelser

Dagens skandinaviska länder är i hög grad präglade av de nationella berättelser de formade om sig själva under 1800-talet. Dessa berättelser är naturligtvis ytterst skapade av det förgångnas erfarenheter av framgångar och motgångar och av de stora problem och utmaningar som länderna konfronterats med. I grund och botten följer de skandinaviska ländernas nationella berättelser ett och samma mönster. De handlar alla om fattiga folk som av egen kraft reser sig ur armod och förtryck, erövrar makt och inflytande och med sina egna händers arbete skapar förebildliga välfärdssamhällen präglade av solidaritet, jämlikhet och rättvisa.

Som jag försökt visa har emellertid berättelserna varit av delvis olikartad karaktär. De har skilt sig åt när det gäller betoningen och beskrivningen av den sociala emancipationskampens hjälteroller. I Sverige är det entydigt arbetarrörelsen och i synnerhet industriarbetarklassen som i både forskning och myt tilldelats denna roll. I våra broderländer är denna arbetarklassens status nedtonad och en mer sammansatt föreställning om folket har trätt i dess ställe. Tydligast framträder detta förhållande i Danmark, men det kan också spåras i Norge om än på ett något annorlunda sätt. Föreställningen om folket är i både Danmark och Norge starkt påverkad av bonderadikalismen, som i båda länderna spelar en avgörande roll för demokratin och för såväl den politiska som den institutionella moderniseringen.³³ Dessa olikheter har färgat ländernas självbild och identitet, och därmed deras syn på samtiden och framtiden. Det grundläggande sociala likhetsideal som ligger i botten gör att olikheterna mest handlar om grad- och inte artskillnader.

33. Genom grundtvigianismens stora inflytande och genom dess starka betoning av folket kommer dansk arbetarrörelse att betrakta folket som utvecklingens främsta agent. Det är inte i samma grad fallet i Sverige, trots lanseringen av begreppet »folkhemmet« under mellankrigstiden. Det hindrar emellertid inte att svensk socialdemokratis identifiering av industrin som framstegets viktigaste hävstång leder till en fortsatt identifiering av arbetarklassen som utvecklingens centrala agent. Beträffande föreställningen om folket och grundtvigianismens makalösa inflytande på dansk kultur och politik, se *Dansk identitetshistorie*, bd 3, *Folkets Danmark 1848–1940*, red. Ole Feldbæk, Köbenhavn 1992.

Gemensamt för alla de skandinaviska samhällena är att de har varit en avkrok i den europeiska kulturen, minst gäller detta för Danmark. De har alla varit starka protestantiska samhällen med en dominerande statskyrka, som med pedantisk noggrannhet hållit sina medborgare i herrans tukt och förmaning. Även här gäller detta i något mindre grad Danmark, som genom den grundtvigska väckelsen utvecklade en öppnare attityd mot det världsliga samhällets lockelser och möjligheter.

Bortsett från Norge har de skandinaviska länderna i nyare tid upplevt en kortare eller längre storhetstid. För Sveriges del ligger den i stormaktstidens, nära nog förverkligade, dröm om svenskt Östersjövälde. Den drömmen tog ett abrupt slut vid Poltava 1709 och befästes slutgiltigt med förlusten av Finland 100 år senare. Under hela denna 100-åriga period brottas Sverige med att omdefiniera sin självförståelse och inse att det inte längre äger kraften att spela en huvudroll i Östersjöområdets politik. Denna position övergår definitivt till det allt mäktigare och hotfullare Ryssland. Bilden av arvfien den flyttas under denna tid från Danmark till Ryssland. Den bilden permanentas under 1900-talet och i all synnerhet under det kalla kriget, då grannen i öster även i folkmedvetandet får karaktären av ett reellt hot – ett hot som dock aldrig växer sig starkare än att man tror sig kunna avvärja det inom ramen för en alliansfri politik.³⁴

Under 1900-talet upplever Sverige en andra storhetstid i kraft av sin starka industriella och institutionella utveckling. I den skandinaviska välfärdsstatsmodellen blir det Sverige som intar den ledande rollen och som kommer att påverka det övriga Skandinavien. Det leder till en skruvad svensk stolthet över att vara ett av världens ledande välfärdssamhällen, om inte det absolut ledande. Sverige mäter sig inte i jämförelse med det krigshärjade Europas utarmade ekonomier utan med USA. Och möjligen är USA materiellt rikare, men det saknar en rättfärdig fördelningspolitik och brottas med svåra sociala och etniska problem som Sverige saknar. Trots det blir USA den svenska förebilden, i synnerhet under 1930- och 40-talets *New Deal*-politik. Genom makarna Myrdal hämtas uppslagen till snart sagt hela 30- och 40-talets socialpolitiska offensiv från Amerika. Myrdalarnas genidrag bestod i att de förmådde formulera en socialpolitisk lösning på några av de stora problem som drabbar Sverige under 1900-talet. Formeln som Myrdalarna lanserar, och som blir den svenska socialdemokratins egen, består i att det traditionella samhällets civila strukturer brutit samman under moderniseringens tryck och inte längre kan reproducera vare sig en befolkningstillväxt eller en fungerande arbetsmarknad. Detta kan i deras ögon bara

34. Sejersted; Håkan Arvidsson, Lennart Berntson & Lars Dencik, *Modernisering och välfärd. Om stat, individ och civilt samhälle i Sverige*, Stockholm 1994; *Hotad idyll. Berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*, red. Kim Salomon, Lisbeth Larsson & Håkan Arvidsson, Lund 2004.

lösas genom en ingripande och stödjande politik från den socialdemokratiska staten.³⁵

Denna svenska politik kan sägas dominera från 1917 till 1994. Den innebär att Sverige ställer sig avvisande till en gemensam marknad i Europa. En sådan anses oförenlig med en alliansfri politik och den allmänna synen är att Europa inte har något att erbjuda svensk ekonomi eller politik. Europa förmår inte producera vare sig nytänkande eller dynamik, utan har under hela sin historia, och i synnerhet under 1900-talet, enbart producerat krig och förstörelse. Denna hållning blir inte bara socialdemokratins, utan sträcker sig långt in i den svenska borgerligheten.³⁶

Sverige fortsätter under hela århundradet att föra en storindustriell politik. Typisk här är den Rehn-Meidnerska arbetsmarknadspolitiken som direkt syftar till att stampa ut olönsamma små- och mellanstora företag, eftersom de inte kan betala marknadsmässiga löner. För att möjliggöra denna aktiva arbetsmarknadspolitik upprättas Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS), vars uppgift blir att under socialt acceptabla former slussa arbetskraften från svagt rationaliserade branscher till storindustrins effektiva produktionsenheter.³⁷

Slag i slag fullföljs denna ambitiösa social- och arbetsmarknadspolitik under hela efterkrigstiden. Snart sagt varje ny socialdemokratisk regering ser det som sin uppgift att lansera ett nytt reformpaket till medborgarnas bästa. Denna tendens understryks dessutom av att socialdemokratin i Sverige, bortsett från ett par kortare perioder, obrutet lyckas behålla regeringsmakten i sju decennier. Ur denna enastående framgångssaga växer en självförståelse att Sveriges socialdemokrater bättre än någon annan politisk rörelse i världen förstår att 'lägga livet till rätta' för landets folk.³⁸

Sveriges nästa Poltava inträffar 1994, när den dåvarande socialdemokratiska regeringen tvingas inse att den nationella fördelningspolitiken inte längre kan stå emot den globalisering som tar sig uttryck i en spekulationsvåg mot den svenska valutan.³⁹ Regeringen tvingas inom loppet av några dagar svänga 180 grader och överge det politiska koncept som den följt under hela 1900-talet. Det internationella kapitalets misstänksamhet kan endast dövas genom att Sverige söker medlemskap i Europeiska unionen och genomför en stram sanering av sin budget- och finanspolitik.

35. Alva & Gunnar Myrdal, *Kris i befolkningsfrågan*, Nora 1997.

36. Mikael af Malmborg, *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–59*, Lund 1994.

37. Arvidsson, Berntson & Dencik.

38. Citatet alluderar på Yvonne Hirdmans kongeniala arbete *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhems- politik*, Stockholm 1989.

39. Kopplingen mellan det ekonomiska nederlaget på Rysslands stäpper och den ekonomiska kollapsen inför de globala valutarörelsen görs av Francis Sejersted i *Socialdemokratins tidsålder*.

Trots denna svängning lever Sverige fortfarande i en föreställning att landet är en ekonomisk, institutionell och politisk stormakt, som bättre än andra förstår vilka ideal som kan och bör styra de politiska ambitionerna. Det är givet att det är obehagligt att acceptera ett nederlag. Det tar tid att smälta bitterheten och utvinna erfarenheterna. Det gjorde det efter Poltava och det kommer det att göra efter underkastelsen under globaliseringen. En av förklaringarna till att den nationella berättelsen om 1900-talets framgångssaga har kunnat överleva in på 2000-talet är förmodligen att det är socialdemokraterna som har genomfört både den politiska kursomläggningen och den ekonomiska saneringen. Det har emellertid inte varit smärtfritt vare sig för folket eller för partiet.

För Danmarks vidkommande är det 1800-talet som är landets guldålder. Det saknas förvisso inte smolk i bägaren. Men i ekonomiskt och kulturellt avseende är 1800-talet ett triumftåg. Problemen är att landet hamnar i skuggan av Europas snabbast växande stormakt, Preussen och senare av det nationellt enade Tyskland. Tysklands enande sker delvis på Danmarks bekostnad. I två krig, 1848 och 1864, får Danmark känna på den preussiska militära övermakten. Och i synnerhet kriget 1864 sätter djupa spår av underlägsenhet i dansk mentalitet. Danmark får då en hårdhänt upplysning om var makten och styrkan ligger och att den inte ligger i Danmark. Samtidigt havererar den romantiska skandinavismen, då dess halvkvädna löften om skandinaviskt stöd vid en eventuell militär konfrontation ebbar ut i intet.

Danmark tvingas inse att det 'er et lille land', en småstat som lever på de europeiska stormakternas nåd och i skuggan av deras inbördes konflikter. Det slår, liksom övriga skandinaviska småstater, in på en neutralitetspolitik och tvår sina händer inför de europeiska stormaktskonflikter som följer under 1900-talet. Under första världskriget skonas Skandinavien som lyckas stå utanför krigshändelserna, men under andra världskriget drabbas både Norge och Danmark av tysk ockupation. Men de båda länderna reagerar helt olika på angreppen. Den norska regeringen och det norska kungahuset går i exil i England och proklamerar motstånd mot ockupationen. I Danmark viker sig regeringen inför övermakten och inleder en samarbetspolitik med det föregivna syftet att mest möjligt skona landet och dess befolkning från tysk förföljelse.

På sätt och vis följer de båda länderna sina olika nationalistiska traditioner under ockupationsåren. Norsk motståndsrörelse utvecklar ett ganska hårt motstånd, medan den danska är näst intill obefintlig intill det tyska angreppet på Sovjetunionen, då det danska kommunistpartiet på Moskvas order vaknar ur sin slummer. Skandinavien öde under kriget får starka återverkningar på ländernas politik under efterkrigstiden. Sverige undgår ockupation men till priset av en medgörlighet gentemot Tyskland som i det svenska medvetandet lyser som en skamfläck i landets historia. Den danska sam-

arbetspolitiken blir i *retsopgøret* efter kriget legitimerad, och landet blir också genom skickligt förda förhandlingar upptaget i de allierades kontrollråd och får därigenom närmast status av krigförande nation.

Den norska nationalismen har i folkets ögon haft ett högt värde. Ockupationen inträffar knappt 40 år efter befrielsen från unionen med Sverige och den nationella självständigheten har framstått som ett betydande egenvärde. Danmarks politik är måhända realistisk men utan högre moralisk resning. Också den norska nationella berättelsen får efter kriget ett markant drag av småstatsberättelse, om än inte lika tydlig som den i Danmark. Differensen i de historiska erfarenheterna och hållningen till efterkrigstidens stormaktskonflikter får sitt kanske tydligaste uttryck i sammanbrottet i förhandlingarna kring en skandinavisk försvarsunion. Här är det Sverige som starkast driver på för att få ett sådant förbund till stånd, medan Danmark och Norge väljer att gå in i Atlantpakten (NATO), då ett skandinaviskt förbund inte uppfattas kunna få tillräcklig militär styrka för att garantera de olika staternas suveränitet.⁴⁰

Sverige har under hela det kalla kriget svårt att acceptera en sådan självbild, och framför allt under Olof Palmes regeringår eftersträvar landet en roll i den internationella politiken. Alliansfriheten utvecklas i svensk politisk doktrin till en nisch i det kalla krigets envig om världen, och detta söker svenska politiker utnyttja i en moralisk kritik av periodens maktpolitik och kapprustning. Till skillnad från sina grannländer vägrar Sverige envetet att formellt söka militärt skydd hos NATO.

Alla de tre skandinaviska länderna har på olika sätt lyckats utnyttja politikens och ekonomins internationalisering till sin egen fördel. De har flutit högt på västvärldens ekonomiska segertåg, men vanligen markerat en kritisk reservation i marginalen. Tydligast blir detta i Sverige under Vietnamkriget, då Palmeregeringens agerande väcker betydande irritation i den amerikanska administrationen.

Dagens politiska situation

Under senare decennier har den nya fasen i den ekonomiska internationaliseringen (EU och globaliseringen) vållat alla tre länderna betydande svårigheterna. Tydligast framträder dessa problem när det gäller den sida av globaliseringen som tar sig uttryck i en växande migration in mot Västeuropas rika samhällen. Problemet är inte unikt för de skandinaviska länderna, men det är otvivelaktigt nyare här än i Västeuropas gamla

40. Hans Kirchhoff, *Kamp eller tilpasning. Politikerna og modstanden*, København 1987; Claus Bryld, »The five accursed years. Danish perception and usage of the period of the German occupation, with a wider view to Norway and Sweden«, *Journal of Scandinavian History*, Vol. 32, No. 1, March 2007.

kolonialstater. Migrationen eller invandringen av folk från främmande kulturer har vållat stora problem i form av kulturella kollisioner i alla de skandinaviska samhällena. Graden av svårigheter har haft att göra med skräcken för att översvämmas och att välfärdsstatens trygghetsgarantier skall uttunnas till den grad att de förlorar allt värde. Ur denna skräck utvecklas ett slags välfärdsnationalism som stundtals tar sig uttryck i främlingsfientlighet. Bland folk i allmänhet är det troligen svårt att finna några avgörande skillnader mellan de skandinaviska ländernas reaktion på detta problem. Samma skräck och misstänksamhet återfinns överallt och de kulturella friktioner som ofrånkomligen måste uppstå med en omfattande invandring har enligt mitt förmenande varken varit mindre eller större i något av länderna.⁴¹

Globaliseringen, och i synnerhet den omfattande migrationen, har vuxit till en utmaning mot den kulturradikala modernism som dominerat de skandinaviska länderna under 1900-talet. Tydligast är denna tendens i Danmark och minst utpräglad är den i Sverige. Den skandinaviska modernismens framtid kommer att avgöras av hur trycket från globaliseringen och migrationen kan hanteras politiskt och vilka svar den skandinaviska kulturradikalismen kan utveckla inför denna utmaning. För den skandinaviska socialdemokratin, som i varierande grad varit den centrala aktören och arkitekten i alla de skandinaviska samhällenas utveckling under 1900-talet, har de nya tendenserna inneburit svåra påfrestningar. I Danmark och Norge har socialdemokratin under senare decennier allvarligt försvagats, medan svensk socialdemokrati förmått hålla sin ställning närmast orubbad. Sverige framstår fortfarande som ett socialdemokratiserat samhälle. Partiets långvariga maktposition har satt tydliga spår inte bara i det politiska maktsystemet utan framför allt i samhällets institutionella struktur och utformning. Det är trots denna skillnad svårt att tänka sig att Sverige på lång sikt skulle kunna gå en särskild väg jämfört med övriga Skandinavien.

Summary

Scandinavian modernization – distinctive features and similarities

The Scandinavian welfare states are usually looked upon as very similar. At a first glance the similarities are striking. From a social and a political perspective they have almost the same structure, strong trade unions and a dominating social democratic

41. Jfr Hans-Jørgen Nielsen, *Er danskerne fremmedfjendske? Udlændets syn på debatten om indvandrere 2000–2002*, Århus 2004.

party which has ruled the Scandinavian countries during the post-war period. From an institutional point of view they also look very much the same, with strongly developed social security systems and a powerful state based on a high pressure of taxation and extremely effective taxation authorities.

A closer look, however, reveals great differences, which are most visible on a cultural level. Above all these differences can be observed in a comparison between Sweden and Denmark, while they are less evident when it comes to Sweden and Norway. These differences have to do with differences in the historical process of modernization and especially in the process of industrialization. While Denmark had a remarkably slow industrialization and for a long time preserved an agrarian character and old-fashioned relations in the organization of the workforce, Sweden had a very rapid industrialization and became a country dominated by industrial interests. The driving force of modernization was therefore very different in Sweden and Denmark. In Denmark the power behind the modernizing reforms was the smaller peasants who during the nineteenth century became radicalized through the Low Church oriented movement in form of the Grundtvigian religious revival. This movement was characterized by its open attitude towards secular values and worldly knowledge. Peasant radicalism in Denmark contributed heavily to democratization, but on the other hand created a resistance towards other forms of modernization such as industrial reforms.

In Sweden there never was any kind of peasant radicalism. The peasants were a conservative political force and together with the big landowners, the bureaucracy, the higher military and growing capitalist industrialists they formed the ruling bloc, and therefore the task of modernization fell on the working class and its organizations. At the end of the First World War, however, the industrialists became convinced that this ruling bloc could not satisfy their industrial interests. For this reason they began to orient themselves towards the industrial working class, the only social strata whose future and welfare were dependent on industrial development.

Referenser

- Arvidsson, Håkan, Berntson, Lennart & Dencik, Lars, *Modernisering och välfärd. Om stat, individ och civilt samhälle i Sverige*, City University Press, Stockholm 1994
- Bryld, Claus, »The five accursed years. Danish perception and usage of the period of the German occupation, with a wider view to Norway and Sweden«, *Journal of Scandinavian History*, Vol. 32, No. 1, March 2007

- Casparsson, Ragnar, *LO – bakgrund, utveckling, verksamhet*, Prisma, Stockholm 1966
- Dansk identitetshistorie*, bd 3, *Folkets Danmark 1848–1940*, red. Ole Feldbæk, C. A. Reitzels Forlag, København 1992
- Grundtvig – nyckeln till det danska?*, red. Hanne Sanders & Ole Vind, Centrum för Danmarksstudier 1, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2003
- Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*, Maktutredningens publikationer, Carlssons, Stockholm 1989
- Hotad idyll. Berättelser om svenskt folkhem och kallt krig*, red. Kim Salomon, Lisbeth Larsson & Håkan Arvidsson, Nordic Academic Press, Lund 2004
- Jörberg, Lennart, »Die Industrielle Revolution in den nordischen Ländern 1850–1914«, *Europäische Wirtschaftsgeschichte*, Bd 4, *Die Entwicklung der industrielle Gesellschaften*, red. Carlo M. Cipolla & Knut Borchardt, Fischer, Stuttgart 1977
- Kirchhoff, Hans, *Kamp eller tilpasning. Politikerna og modstanden*, Gyldendal, København 1987
- Lützen, Karin, *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, Hans Reitzels Forlag, København 1998
- af Malmberg, Mikael, *Den ståndaktiga nationalstaten. Sverige och den västeuropeiska integrationen 1945–59*, Lund University Press, Lund 1994
- Moberg, Vilhelm, *Utvandrarerna; Invandrarerna; Nybyggarna; Sista brevet till Sverige*, Bonniers, Stockholm 1949–
- Montgomery, G. A., *The Rise of Modern Industry in Sweden*, Stockholm Economic Studies nr 8, Norstedts, Stockholm 1939
- Myrdal, Alva & Gunnar, *Kris i befolkningsfrågan (1934)*, Nya Doxa, Nora 1997
- Nielsen, Hans-Jørgen, *Er danskerne fremmedfjendske? Udlandets syn på debatten om indvandrere 2000–2002*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2004
- Paludan, Helge m.fl., *Danmarks historie – i grundtræk*, red. Steen Busck & Henning Poulsen, 2 rev. utg., Aarhus Universitetsforlag, Århus 2002
- Sejersted, Francis, *Socialdemokratins tidsålder. Sverige och Norge under 1900-talet*, Nya Doxa, Nora 2005
- Sundbärg, Gustav, *Emigrationen*, Föreningen Heimdal, Uppsala 1906
- Söderpalm, Sven Anders, *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia*, Bibliotheca historica Lundensis nr 21, Lund 1969
- Thorkildsen, Dag, »'For Norge, kjempers fødeland' – norsk nasjonalisme, skandinavisme og demokrati i det 19. århundrede«, *Kyrka och nationalism i Norden. Nationalism och skandinavism i de nordiska folkkyrkorna under 1800-talet*, red. Ingmar Brohed, Lund University Press, Lund 1998
- Weber, Max, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda (1920)*, Argos, Lund 1978

INTEGRATIONSPOLITIK PÅ SVENSKA

Gunnar Alsmark

Inledning

På en grå betongvägg i Clichy-sous-Bois, en av Paris många förslummade förorter, har någon klottrat »Vila i frid Boun«. Det är en hyllning till den femtonårige pojke vars död i ett kraftverk, tillsammans med en kamrat, utlöste kravaller med bilar i brand, våld och plundring som man inte varit i närheten av sedan majrevolten 1968. Under några intensiva veckor hösten 2005 stod Frankrike inför en djup kris, där regeringen tvingades ta till undantagstillstånd för att skapa lugn.¹

Under rubriken »Smågnistor kan tända krutdurkarna i väst« skriver Sydsvenskan om den oro som nu stiger för att de franska förortsupploppen också kan sprida sig till andra städer i Europa.² Och krutdurkar är det gott om, framför allt i Frankrike, Tyskland och England.

Jämfört med Paris' tröstlösa betongghetton liknar de invandrartäta förorterna i Sverige mer ett idylliskt Sörgården. Så tyckte också många i Frankrike, där medier efter upploppen lyfter fram just Sverige som exempel – ett land där integrationen varit vällyckad, värd att lära av. Men den bilden utmanas inom Sveriges gränser. Kanske är vi i början av en utveckling som påminner om den franska. Kanske kommer den tickande bomb som var en så vanlig metafor under 1980- och 90-talen snart att utlösas? I rapporten »Utanförskapet karta« ser man hur segregerade områden i Sverige med hög

1. De två pojkarna är på flykt undan polisen och bränns ihjäl när de gömmer sig i en kraftstation. Händelsen äger rum den 27 oktober 2005 och ger upphov till våldsamma gatukravaller i Paris och i över 300 andra franska orter. Närmare 30 000 bilar sticks i brand och värden för miljarder euro går till spillo. Efter cirka tre veckor lugnar bråken ner sig, bl.a. genom att man griper över 3 000 kravaldeltagare, varav många utvisas. Men orsakerna, den franska regeringens oförmåga att integrera förorternas invandrare i det franska samhället, kvarstår.

2. *Sydsvenskan* 8 november 2005.

arbetslöshet, kriminalitet och skolproblem ökat från tre till 136 under en tioårsperiod.³ Och för vissa områden, som Rosengård i Malmö, beskrivs utvecklingen som allvarlig, ibland till och med katastrofal.

Arbetslösheten är hög, segregationen påtaglig och kriminaliteten så utbredd att den hotar viktiga samhällsfunktioner. Kollektivtrafik ställs in till följd av stenkastning och vandalisering. Taxibolag tvekar att köra till vissa områden. Byggjobbare utsätts för hot och misshandel. Till och med räddningspersonal avvaktar ibland poliseskort innan den vågar sig fram till nödställda. Så var fallet när en ung man knivskars till döds i Rosengård för en tid sedan.⁴

Ilmar Reepalu, socialdemokrat och ordförande i kommunstyrelsen, är djupt oroad över utvecklingen i Malmö. Som ett av flera kontroversiella förslag nämner han att man borde strypa bidragen under fem år för att hindra arbetslösa invandrare från att flytta till kommunen. Förslaget läggs fram inom ramen för projektet »Välfärd för alla« och har som mål »att försöka lösa de problem vi har med att ge invandrare en god introduktion i Sverige«, säger Reepalu.⁵ Han menar också att utan dessa åtgärder riskerar stora grupper att stängas in i en tillvaro av bristfälliga boendeförhållanden och andra sociala problem. Den mest allvarliga konsekvensen är att barn och ungdomar inte får de uppväxtförhållanden de har rätt att kräva. Socialt utanförskap för flyktingfamiljer i svenska storstäder riskerar att permanentas.

Med Malmö stad som huvudsaklig empirisk bas vill jag diskutera det tema jag valt att kalla integrationspolitik på svenska. Artikelns syfte är att med Danmark som bollplank och ögonöppnare tydliggöra drag i svensk mångkulturalism och integrationsarbete med särskild fokus på individ och kollektiv, inklusion och exklusion.

Något förenklat skulle man kunna se allt arbete med integration som ett sätt att skapa gemenskap, föra folk samman, överbrygga skillnader och motsättningar. Och då talar jag om integration i dubbel bemärkelse, om invandrades samhörighet med deras nya nation, och om en mer övergripande process, som gäller alla invånare i landet. Den

3. I december 2004 skriver två folktoparter i en debattartikel om en explosiv ökning av antalet utsatta bostadsområden i Sverige. Siffran har rusat iväg från tre områden år 1990 till 136 år 2004. Samtidigt har antalet områden med en extremt låg sysselsättning, under 50 %, tiodubblats. Folkpartiets rapport, »Utanförskapets karta«, bygger enligt artikeln på den detaljerade sysselsättningsstatistik, bostadsområde för bostadsområde, som Statistiska centralbyrån tagit fram på uppdrag av partiet, liksom på skolresultaten för skolåret 2002–03 och valdeltagandet vid kommunalvalet 2002. För storstäderna har man kompletterat dessa uppgifter med våldsbrottsstatistik för 2003 från Brottsförebyggande rådet. Lars Leijonborg & Mauricio Rojas, »Explosiv ökning av antalet utsatta bostadsområden«, *Dagens Nyheter*, debattsidan, 5 december 2004.

4. *Sydsvenskan*, ledarsidan, 20 oktober 2004.

5. *Sydsvenskan* 16 januari 2004.

senare har också en rörelse utåt, över nationsgränsen, en rörelse som finner form och kraft i nationell självhävdelse förenad med förtal av andra länder. Som vi strax skall se, utgör Sverige och Danmark inga undantag, snarare tvärtom.

Ramar och riktlinjer

Internationellt sett är Danmark och Sverige två mycket enhetliga nationalstater med en lång tradition av starka, sammansvetsande nationsbyggen på båda sidor Sundet. De har relativt lika språk, traditioner och politisk kultur och är genom sin historiska utveckling tätt sammanflätade.⁶ Båda länderna har, om än i olika omfattning, tagit emot invandrare och flyktingar från hela världen. Och i båda länderna uppvisar många människor med utländsk bakgrund allvarliga segregationsproblem politiskt, ekonomiskt, socialt och boendemässigt. Trots dessa likheter har staten i Danmark och Sverige utvecklat delvis skilda uppfattningar och strategier vad gäller lösningar på de problem som uppstår i ett mångkulturellt samhälle.⁷

Bilden kompliceras på ett intressant sätt av att de två »nationella verkligheter« jag har valt att studera fysiskt ligger varandra nära, men ändå är så olika. Köpenhamn är Danmarks huvudstad, med allt vad det innebär av politisk och ekonomisk dominans, inte bara nationellt, utan också i hela Öresundsregionen. Malmö är en relativt liten stad i utkanten av ett starkt centraliserat Sverige, där en stor del av makten är koncentrerad till Stockholm, 60 mil bort.

Generellt inom etnologisk forskning gör man halt vid nationsgränsen. Detta är särskilt olyckligt när det handlar om mångkulturalism och integration, eftersom statlig integrationspolitik visserligen är nationell till ideologi och implementering, men transnationell i sina konsekvenser, i synnerhet i ett gränsområde som Öresundsregionen. Vad man politiskt bestämmer sig för i Danmark påverkar också den svenska sidan av Sundet, och vice versa. Jag delar därför den tyske sociologen Ulrich Becks kritik av den »metodologiska nationalismen«, dvs. vanan att forska »i en container i taget«. Detta

6. *Öresundsbron på uppmärksamhetens marknad. Regionbyggare i evenemangsbranschen*, red. Per Olov Berg, Anders Linde-Laursen & Orvar Löfgren, Lund 2002; Richard Ek, *Öresundsregion – bli till! De geografiska visionernas diskursiva rytm*, Lund 2003; Jesper Falkheimer, *Att gestalta en region. Källornas strategier och mediernas föreställningar om Öresund*, Göteborg & Stockholm 2004; *Bortom stereotyperna? Invandrare och integration i Danmark och Sverige*, red. Ulf Hedetoft, Bo Petersson & Lina Sturfelt, Göteborg & Stockholm 2006; *Nationella identiteter i Norden – ett fullbordat projekt? Sjutton nordiska undersökningar*, red. Anders Linde-Laursen & Jan-Olof Nilsson, Stockholm 1991.

7. Norge däremot har en invandringspolitik som trots att landet tagit emot långt färre flyktingar än Sverige utgör en blåkopia av den svenska, menar sociologen Grete Brochmann, medförfattare i denna antologi. Hon leder ett nordiskt forskningsprojekt om »Invandringens välfärdspolitiska konsekvenser«, vars resultat kommer att läggas fram 2009. Se även Brochmanns artikel i denna volym.

fungerar inte länge, säger han i *Den kosmopolitiska blicken*.⁸ Gamla distinktioner som exempelvis »nation« har förlorat sin kraft. Dagens sociala verklighet har blivit kosmopolitisk.

Samtidigt vill jag visa att nationen som politisk och kulturell konstruktion fortfarande är mycket levande. Med inspiration från boken *Försvenskningen av Sverige*⁹ gör jag detta genom att använda mig av tankefiguren *nationella böjningsmönster*. Bakom det Sverige och Danmark vi idag möter ligger ett långt och målmedvetet nationsbygge, med rötter i 1700-talets nationalstatstänkande. En analys av dagens mångkulturella samhälle, med dess politiska ideologi och realiserade ambitioner, med dess folkliga funderingar och reaktioner, visar också ett slags nationell identitet, som i hög grad påverkar den utveckling vi ser.

Böjningsmönster är i min tappning ett bredare, mer praxisorienterat begrepp än *diskurs*¹⁰, vilket kan ses som »ett bestämt sätt att tala om och förstå världen på«¹¹. På ett sätt ligger det nära Benedict Andersons *föreställd gemenskap*¹², dvs. det kitt som håller nationen samman, och som i en mängd situationer överskuggar andra tillhörigheter som region, etnicitet, kön, klass, religion etc.

Teoretiskt utgår jag från tanken att nationell identitet i all sin postmoderna öppenhet och formbarhet ändå uppvisar en historisk kontinuitet, som lägger ett slags kulturellt raster på verklighetstolkningar och utformandet av en politik. Jag delar alltså inte Homi Bhabhas påstående, att dagens nationer är starkt splittrade.¹³ Man kan lika gärna hävda, som Michael Billig, att nationellt medvetande är något djupt rotat i samhället och att den flagga vi *inte* viftar med är något självklart. Nationen är och förblir den starka, om än underförstådda symbolen för våra bergfasta känslor och utgångspunkter.¹⁴

Det material jag använder är varken givet eller begränsat till en viss typ eller omfattning. Tvärtom har min ambition varit att söka kunskap i skilda källor. Men tre

8. Ulrich Beck, *Den kosmopolitiska blicken eller: Krig är fred*, Göteborg 2005.

9. Billy Ehn, Jonas Frykman & Orvar Löfgren, *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Stockholm 1993.

10. Diskursbegreppet är mångtydigt. Vänder vi oss till Norman Fairclough, *Discourse and Social Change*, Cambridge 1992 och *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, London 1995, förstår han diskurs som både det språkliga bruket om något, i tal och skrift, och som en social praxis. Så uppfattade ligger begreppen diskurs och nationellt böjningsmönster ganska nära varandra. En möjlig skillnad är att det senare uppvisar en större tyngd och varaktighet i tid än diskurs, som ofta utmanas av flera parallella, om än inte lika hegemoniska begrepp.

11. Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, Lund 2000, s. 7.

12. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, revid. uppl., London 2006.

13. *Nation and Narration*, red. Homi K. Bhabha, London 1990.

14. Michael Billig, *Banal Nationalism*, London 1995.

tyngdpunkter finns. Den första typen av material omfattar statliga och kommunala direktiv och riktlinjer, arbetsbeskrivningar för integrationsarbetet ute på fältet etc. Den andra utgörs av ett stort antal artiklar, böcker, evalueringar, utredningar m.m. om det arbete som genomförts det senaste decenniet, med fokus på den s.k. Storstadssatsningen. Den tredje utgörs av tidningsartiklar kring dansk och svensk mångkulturalism från perioden 2001–07, främst hämtade ur *Sydsvenskan*, *Dagens Nyheter* och *Berlingske Tidende*, liksom ur de reklambaserade gratistidningar som delas ut i Öresundsregionen.¹⁵

Som var och en förstår är informationen expanderande, ständigt föränderlig. Politiskt tillkommer hela tiden nya lagar och förordningar. Medialt skrivs och sägs varje dag nya inlägg i debatten om det mångkulturella samhället. Vetenskapligt publiceras varje månad en mängd rapporter, artiklar och böcker i ämnet. Att, som jag valt att göra, arbeta brett med en lång rad olika materialgrupper, har varit som att ösa ur en ocean. Med viss risk för att drunkna! Att detta inte skett, enligt mitt förmenande, beror på att jag i decennier arbetat med nationsbygge och mångkulturalism. De nya bitarna kunde hela tiden fogas in i ett på bordet utlagt pussel, som aldrig blir färdigt, men där man ändå kan se mönster och färger. Men självklart bär urvalet en normativ prägel även i de fall där verkligheten vinklas från olika håll. Detta är oundvikligt, och inte nödvändigtvis problematiskt. Jag instämmer i antropologen Thomas Hylland Eriksens plädering för att kulturforskare skall bli långt mer aktiva och politiskt engagerade i debatten om det mångkulturella samhället.¹⁶

Artikeln är disponerad på följande sätt. Kort efter oroligheterna i Frankrike briserar en annan bomb i Europa, nu i vårt grannland Danmark. *Jyllands-Postens* publicering av tolv karikatyrer av profeten Mohammed i september 2005 passerar först obemärkt hela hösten, men blir sedan mer än uppmärksammade. I början av 2006 sprider sig denna upplevda kränkning som en löpeld genom hela den muslimska världen med kravaller, blodspillan och dödsoffer som följd. Den officiella svenska hållningen är klart kritisk till publiceringen. Men Muhammedhändelsen skall inte ses isolerad, utan ingår från svensk sida i många års öppet avståndstagande från dansk invandrings- och integrationspolitik mer allmänt. Från att tidigare ha utgjort en positiv förebild kom Danmark

15. Mitt arbete inom projektet IMIO (Integration och migration i Öresundsregionen) har omfattat två delprojekt. Det ena, som till delar redovisas i denna artikel, handlar om statlig integrationspolitik i Sverige, med vissa komparativa inslag på den danska sidan. Det andra bär rubriken »Living the Region«, och är ett projekt baserat på intervjuer med invandrare och flyktingar bosatta på Möllevången i Malmö (insamlade av Karolin Johansson) och på Nørrebro i Köpenhamn (insamlade av Marie Brobeck). God hjälp i insamlingen av danskt material har jag också haft av kriminolog Anita Rönnelid.

16. Thomas Hylland Eriksen, *Engaging Anthropology. The Case for a Public Presence*, Oxford 2006.

från mitten av 1990-talet att bli en viktig skrämselbild i konstruktionen av *svensk* mångkulturalism och självförståelse.

Jag inleder med det jag valt att kalla »det dansk-svenska ordkriget«, som utspelar sig under de första åren efter millennieskiftet. Min idé är att det inte enbart handlar om ett traditionellt syskongnabb mellan två länder som står varandra mycket nära. Det finns också uppenbara skillnader i de två nationernas praktiska politik vad gäller invandring och integration, något jag utvecklar i nästföljande avsnitt. En bärande tanke i artikeln är att tvärs över en politisk höger-vänster-skala finns grundstrukturer, som bottenar i en lång politisk och ekonomisk tradition. Det gäller både Danmark och Sverige. I det avslutande avsnittet prövar jag detta synsätt genom att knyta svensk ingenjörskonst till begreppet nationellt böjningsmönster. Min huvudpoäng är att denna gamla folkhems-ideologi fortfarande präglar svensk mångkulturalism, men fungerar kontraproduktivt trots sin uttalade ambition att skapa ett integrerat samhälle.

Det danske lille smørhul

Hövligast vill vi därför be dig stoppa upp annonsen i Dagens Nyheter tillsammans med din förljugna retorik, förvanskade statistik, vidriga människosyn och dina falska argument där de hör hemma!

Med denna mustiga mening avslutar miljöpartiets ungdomsförbund ett öppet brev till Pia Kjærsgaard, ledare för Dansk Folkeparti. Brevet är undertecknat av Zaida Catalán, språkrör för Grön ungdom, och skrivs med anledning av en annons i *Dagens Nyheter* som Dansk Folkeparti lät införa söndagen den 7 juli 2002.

Under våren 2002 hade ett häftigt ordkrig brutit ut mellan danska och svenska politiker, forskare och andra samhällsdebattörer. Danmark anklagas öppet för att föra en främlingsfientlig politik, med en integrationsminister som bara alltför gärna lånar sitt öra till Pia Kjærsgaard. I sin mest extrema form omnämns Danmark som »et lille smørhul«, en förment idyll med närmast fascistoida tendenser. Anklagelserna möts med sårad nationell stolthet, och moteld! Svenskarna är minsann inte så mycket bättre. Påhoppet handlar mest om deras egen präktighet – om locket på och sedvanlig storebrorsattityd.

Detta ordkrig kan inte reduceras till en enkel vulgärdebatt mellan ytterlighetspartier utan har många bottenar och nivåer. Engagemanget bland etablerade politiker, journalister och forskare var, och är fortfarande, stort. Ofta påtalar man till synes avgörande skillnader mellan danskt och svenskt sätt att uppfatta nationen på, och de konsekvenser som ett mångkulturellt samhälle leder till.

När jag arbetade med det omfattande material som fanns i tidningar och andra medier lekte jag lätt provocerande med ett övergripande epitet för Danmark respektive Sverige, *ondskans ansikte och skenhelighetens*. Citatet som inleder detta avsnitt är riktat direkt mot den person som i valet 2002 fick tolv procent av det danska folket bakom sig. Det Grön ungdom främst vänder sig emot är den »förljugna« retorik och »vidriga« människosyn som de menar hon gör sig till tolk för. Själv säger Kjærsgaard sig tala för folket, och mot förståsigpåarna och de politiskt korrekta, både i Sverige och i sitt eget hemland. Men kärnan i hennes program är, som partinamnet antyder, Danmark, danskheten och den danska flaggan. Hennes uppgift är att försvara landet mot vad partiet ser som ett hot utifrån – mot flyktingar och invandrare, mot EU, mot allt det som kan förvandla Danmark från det trygga gamla land som hon själv som barn lärt känna till ett nytt, skrämmande, multietniskt samhälle. Inför den kritik hon får mot att hennes partiprogram strider mot FN:s människorättskonvention säger Kjærsgaard att hon struntar i mänskliga rättigheter. För henne handlar allt om att Danmark skall vara danskarnas eget »smörhål«. Hon vill därtill återge ordet rasist dess positiva innebörd – »vilken den nu kan vara«, frågar sig Håkan Arvidsson, historiker vid universitetet i Roskilde och medförfattare i denna antologi.¹⁷ För honom, liksom för många andra svenskar, framstår Pia Kjærsgaard som onskans ansikte, vilket hon själv redan i sin memoarbok *...men udsigten er god...* från 1998 lyfter fram.

Svenska journalister är absolut i särklass när det gäller fördömsen av Dansk Folkeparti. Även när de intervjuar mig kan de knappt dölja sin personliga föargelse över att i tjänsten tvingas stå ansikte mot ansikte med en så förfärlig människa. Löjligt – men så svenskt, så svenskt.¹⁸

Kjærsgaard beskriver sitt parti som framför allt nationellt: till höger när det handlar om flyktingar, invandrare och rättspolitik, till vänster i frågor om välfärd, sjuk- och äldre- vård och hållningen till djur. I sin självbiografi beskriver hon sig som en av de första i Danmark som gick emot den gängse s.k. humanistiska trenden och protesterade mot

17. Håkan Arvidsson, »Danmark står upp för Pia Kjærsgaard«, *Dagens Nyheter* 12 juli 2003.

18. Citerat ur Ewa Svensson, »På Dansk folkepartis röstsedel står det O som i ordning, organisation och optimism. Partiprogrammet lämnar inget utrymme åt 'de fremmede'«, *Dagens Nyheter* 29 juni 2002. Relationen mellan danska och svenska journalister är i sig ett intressant ämne att fundera över. 1983 gav den danske journalisten och mediepersonen Mogens Berendt ut boken *Tilfældet Sverige*, där han tecknar en härresande bild av ett land, där »totaldemokraterna« satt sin prägel på makten såväl som på befolkningen i så hög grad att basala mänskliga rättigheter satts ur spel. Boken, som var en uppföljning av en tidningskrönika året innan med rubriken »Luk Sverige«, fick för sin tid stor genomslagskraft i dansk debatt (Anders Linde-Laursen, »Er Sverige interessant... Om modernitet og hundrede års danskhed«, *Nationella identiteter i Norden – ett fullbordat projekt?*, red. Anders Linde-Laursen & Jan Olof Nilsson, Stockholm 1991, s. 39).

flyktinglagen.¹⁹ Det hon syftar på är 1983, det år då Danmark enligt henne öppnades »på vid gavel«.²⁰ När vi nu möter henne, under de första åren av 2000-talet, har Danmarks invandrar- och flyktingpolitik vridits många snäpp åt höger. Den 1 juli 2002 ändras dansk lagstiftning så att man försvårar anhöriginvandring och kräver sju år i landet i stället för tidigare tre för att få permanent uppehållstillstånd, samtidigt som invandrarna bara får tillgång till en bantad version av det sociala skyddsnätet, med lägre ersättningsnivåer under de första sju åren i Danmark. Man kräver att den som vill bli dansk medborgare måste genomgå en rad prov, samt hindrar unga under 24 år att gifta sig med personer som kommer från länder utanför EU och bosätter sig i Danmark.²¹ Ändå är hon inte nöjd.

Vi vill helst se att Danmark bara tar emot flyktingar som omfattas av FN:s konventioner. De flyktingar som kommer utanför konventionsramarna anser vi bara ska få tillfälliga uppehållstillstånd. Jag tycker att man ska vara mycket restriktiv med flyktingbegreppet. En flykting ska vara en som återvänder till sitt land.²²

Det är tydligt att man i svensk regerings- och riksdagspolitik vill ta avstånd från den utveckling som äger rum i Danmark. Grunden för det nämnda lagpaketet var den uppgörelse som den danska regeringen slöt med Dansk Folkeparti den 7 maj 2002. Pia Kjærsgaard hymlar inte med att syftet är att få ned antalet invandrare som stannar i Danmark. I Sverige talar man genast om hårdare tag, typiska för »det nya Danmark«. Integrationsminister Mona Sahlin menar att det är förskräckligt att den danska regeringen legitimerar att Dansk Folkeparti har makten över flyktingpolitiken. Per Gahrton, EU-parlamentariker för miljöpartiet, skriver i en debattartikel strax efter det att Danmarks nya utlänningslagstiftning införts att »dansk politik hotar EU:s utvidgning«. Det faktum att den nya skärpningen trädde i kraft samma dag som Danmark övertog ordförandeposten i EU ser Gahrton som ett dåligt tecken i tiden.²³

19. Boken är på över 300 sidor och rubriceras i en undertitel som »midtvejerindringer«. Kjærsgaard skriver därmed in sig i en genre, där mer eller mindre kända politiker mitt i sin karriär »gör status«, som det heter på danska. För Kjærsgaards del handlar det om en tillbakablick i livet – barndomen, familjelivet och inte minst hennes eget dramatiska politikerliv, först som medlem i, senare som politisk ledare för Fremskridtspartiet, och efter brytningen 1995 som stiftare av Dansk Folkeparti. Böcker av det här slaget har helt säkert viss betydelse för den offentliga debatten, och kan ses som inte helt oviktiga stenar i ett nationsbygge.

20. Svensson.

21. Lagen är inte lika för alla utlänningslag utan gäller icke-EU-medborgare. En svensk eller grek som bor i Danmark kan hämta dit sin 18-åriga fästmö och gifta sig. I den svenska kritiken menar man att det finns en anti-muslimsk underton. Ett uttalande från integrationsminister Bertel Haarder skulle kunna tolkas så; i *Berlingske Tidende* den 1 juli 2002, samma dag som lagen träder i kraft, hyllar han den som »en sejr för indvandrepigerne«.

22. Svensson.

23. *Sydsvenskan* 9 juli 2002.

Folkpartiets ledare Lars Leijonborg menar att de nya reglerna är orimligt hårda och visar att Danmark är en del av den europeiska trenden att inte ta strid mot flyktingråds-
lan, utan snarare spä på den.²⁴ Själv valde han att ta strid, och det med Pia Kjærsgaard
själv i en direktsänd debatt en lördagskväll på bästa sändningstid i dansk tv²⁵ – en strid
han klart förlorade till »en slipad politiker, en lysande retoriker och en verklig makt-
havare«, för att citera hans eget omdöme om sin motståndare. Kanske gick han in i
debatten med naiva förhoppningar. Påläst som han var på Pia Kjærsgaards tidigare ut-
talanden försökte han få henne att ta tillbaka påståendet att Sverige håller på att »balka-
niseras«. Det gjorde hon nu inte, utan visade i stället upp en bunt med e-postutskrifter.
»Det är högen från igår«, sa hon lätt triumferande. »Idag har jag inte varit hemma och
kontrollerat e-posten. Men det är alltsammans brev från svenskar som är trötta på att
den här debatten helt undertrycks i Sverige!« Kontentan var att svenskarna borde sopa
rent framför sin egen dörr innan de kastade sig över Danmark.

Eller så får de köra sitt eget race där på andra sidan Sundet. I ett veckobrev från
Dansk Folkeparti i maj 2002 skriver Kjærsgaard:

Om de [svenskarna] vill göra om Stockholm, Göteborg och Malmö till skandinaviska
Beiruts med stamkrig, hedersmord och massvåldtäkter så låt dem göra det. Vi kan alltid
sätta en broklaff vid Öresundsbron.

Hennes retoriska trick är typiskt för populistiska partier och rörelser.²⁶ Politiker gör sig
till modesta, inkännande uttolkare av folkets verkliga vilja. Men politiska partier och
deras företrädare är aldrig en spegelbild av olika gruppers åsikter, än mindre av det
pompöst formulerade »folkets vilja«. Tvärtom förekommer alltid ett mått av infiltration
och manipulation, vilket blir särskilt tydligt i populistiska partier, där man gärna pro-
fiterar på människors inneboende aggressioner, missnöjen och främlingsrädsla. Kan
man sedan, som i Pia Kjærsgaards fall, åka snålskjuts på en viktig del i dansk självför-
ståelse – synen på Sverige som ett statskontrollerat land, där folk inte vågar säga vad de

24. *Metro* 8 maj 2002. Lagen kritiseras också från danskt håll. Enligt samma tidningsartikel säger Anne Baast-
rup, Socialistisk Folkepartis ansvariga för immigrationsfrågor: »Den nitiskhet som Dansk Folkeparti har haft i
genomgången av regeringens ursprungliga utspel vittnar om en människo- och samhällssyn baserad på rädsla,
hat och brist på tillit«.

25. *Deadline*, DR2 25 maj 2002.

26. En liknande retorik använde kommunstyrelsens ordförande Sven-Olle Olsson i samband med den s.k.
Sjöbodebatten, som ägde rum i Skåne 1987–88. Sjöbo kommun valde att säga nej till statligt utplacerade flyktingar,
och ordnade en lokal folkomröstning i frågan. Två av tre sa nej till flyktingarna, vilket resulterade i en proteststorm
från etablissemang. Men Olsson menade sig ha svenska folket med sig, bl.a. hänvisande till de över 30 000 stöd-
jande brev och vykort han fått. Se Gunnar Alsmark, »Sjöbo visar vägen – men vart?«, *Att möta främlingar. Vision
och vardag*, red. Gunnar Alsmark & Paula Uddman, Lund 1990.

tycker – blir det ännu lättare att vinna gehör för sina åsikter. Till detta ämne återkommer jag längre fram.

Det finns emellertid en fara i att reducera olika omdömen och yttringar till självförståelse. I det ligger idén om att det inte finns någon substans eller sanning bakom det som sägs; vad svenskarna påstår om Danmark handlar mer om dem än om deras grannland, och vice versa. Jag vänder mig som sagt mot denna uppfattning. I följande avsnitt vill jag resonera vidare kring den politiska verklighet som döljer sig bakom de beskyllningar man från dansk och svensk sida kastar mot varandra.

Syskongnabb eller systemskillnader

Helt klart präglas det dansk-svenska ordkrig jag kort berört av nationella övertoner och gamla motsättningar. Samtidigt är skillnaderna i politik och praktik påtagliga, och ibland så stora att man kan tala om *systemskillnader*. Begreppet använder jag inte i någon strikt vetenskaplig bemärkelse, utan för att, som jag ser det, beteckna mer grundläggande olikheter i exempelvis politisk kultur, organisation av flyktingmottagning, bidragssystem etc.

Dansk Folkeparti en del av Danmark

Det är i sig inget märkligt att det i Danmark, precis som i Sverige och andra europeiska länder, finns de som hyser en djup och genuin motvilja mot globalisering och EU-samarbete, eller ser invandring som ett lyxproblem för en i huvudsak ekonomisk och intellektuell elit på småfolkets bekostnad. Men problemet är att Dansk Folkepartis populistiska politik inte står isolerad, utan har ett inflytande på det danska samhället i en omfattning som inte har sin motsvarighet i Sverige. Jag ser åtminstone tre områden som berörs och som har relevans för utformningen av det mångkulturella Danmark.

För det första påverkar Dansk Folkeparti, som nämnts ovan, den allmänna politiken. På bara några år har Pia Kjaersgaard lyckats uppnå ett betydande stöd för en främlingsfientlig politik. I det näst senaste valet, i februari 2005, stärkte hon sin politiska makt med ytterligare två mandat, och partiet försvagades inte i valet i november 2007.

I det svenska riksdagsvalet i september 2006 fick det invandrarfientliga partiet sverigedemokraterna en rejäl framgång jämfört med valet dessförinnan, och tog med sina 3,8 procent av rösterna ett flertal platser i kommunstyrelser runt om i landet.²⁷ Många

27. I Landskrona blev sverigedemokraterna kommunens näst största parti och i Malmö fick riksdagsman Sten Andersson en post som kommunalråd. I båda dessa sydvästskånska kommuner har det folkliga missnöjet med »invandrarsituationen« varit stort.

har varit snabba med att se paralleller mellan Dansk Folkeparti och sverigedemokraterna. De är båda utpräglade missnöjespartier. De har båda invandrarfrågan högst upp på agendan med tydliga invandrarfientliga förtecken. Ändå menar jag att jämförelsen haltar betänkligt och att vi åtminstone än så länge har med systemskillnader att göra. Sverigedemokraterna har en marginell position i svensk politik. De är inte representerade i riksdagen, de är numerärt små och de har med få undantag ingen reell makt.²⁸ Partiprogrammet vilar i huvudsak på skrämselfpropaganda – invandrarna hotar välfärden – och deras position i det politiska livet är svag. De möter tydligt motstånd från alla etablerade partier.

Dansk Folkeparti är en reell faktor i dansk politik, inte bara genom egen kraft, utan också genom att såväl Socialdemokraterna som Radikale venstre ofta spelar på deras planhalva. Partiets ideologiska grund är bredare, och mer effektiv genom sin närmast nationalromantiska form av nationalism. Partiets ledare är, som tidigare nämnts, karismatisk, kunnig och taktisk. Detsamma kan sägas om hennes vapendragare Søren Espersen. »Fram till och med 2005 styrde han mediepolitiken i DF behårt med en fräckhet och aggressivitet som saknar motstycke i dansk politisk historia«, skriver Peter Hervik, forskare i internationell migration och etniska relationer²⁹ – ett påpekande som för oss över till nästa punkt.

För det andra påverkar Dansk Folkeparti nämligen den offentliga debatten i Danmark, som blir ohyfsad, stundtals vulgär, inte sällan odemokratisk.³⁰ Det finns en risk att det fria ordet förslavas så länge det danska kulturella och politiska etablissemanget inte förstätt innebörden i ordet civilkurage, menar Håkan Arvidsson: »Goda värderingar är inte mycket värda om ingen vågar försvara dem mot den banala ondskans anslag.«³¹ En av Danmarks mer kända författare och samhällsdebattörer idag, Carsten Jensen, ser också en fara i att de mer anständiga partierna alltför ofta väljer att vända ryggen till, låter saken bero. »Det är jordskredet i de demokratiska värderingarna vi ska hejda«, säger han på *Dagens Nyheter*s kultursida.³²

Min uppfattning är att det finns en grundläggande skillnad mellan dansk offentlig debatt och svensk. För att utveckla detta går jag tillbaka till Pia Kjærsgaards inhop

28. Undantagen är de tio kommuner där de har möjlighet att spela en vågmästarroll. Men de övriga partiernas ovilja att ha med sverigedemokraterna att göra har i flera kommuner lett till ett tidigare otänkbart samarbete över blockgränsen.

29. Peter Hervik, »Ojämförbara partier«, *Sydsvenskan* 8 januari 2007.

30. Så drev t.ex. *Ekstrabladet* 1997 en tre månader lång kampanj som gick ut på att det skulle talas och skrivas öppet om flyktingar och invandrare. Inga tabun skulle råda. Något sådant var då, liksom det är nu tio år senare, otänkbart i Sverige.

31. Arvidsson.

32. Carsten Jensen, »Varför ler inte Pia Kjærsgaard?«, *Dagens Nyheter* 10 juli 2003.

den svenska politiken genom sin annons i *Dagens Nyheter* i juli 2002, där hon tackar det svenska folket för deras stöd i invandrarfrågan. Budskapet var att svenska politikerna angrepp på skärpningarna i den danska flyktingpolitiken inte har folkligt stöd. I själva verket står svenskarna bakom Pia Kjærsgaard, något som »bevisas« med citat ur diverse brev hon fått från svenskar. I många av dem hävdas att det inte är »tillåtet« att kritisera invandringspolitiken i Sverige.

Annonsen väckte som nämnts ovan en häftig reaktion bland politiker i Sverige. Många, som till exempel vänsterpartiets ledare Gudrun Schyman och moderaternas ledare Bo Lundgren, menade att *Dagens Nyheter* borde refusera reklam av den här typen. Andra väljer att inte kritisera beslutet att publicera annonsen, men väl det budskap Pia Kjærsgaard för fram. Den officiella hållningen bland alla politiker inom de etablerade riksdagspartierna är att de tydligt tar avstånd från allt som kan uppfattas som främlingsfientlighet och rasism.

Det taktiskt och moraliskt riktiga i detta är en fråga som skulle föra för långt att diskutera här. Men helt klart har man i Sverige ett problem med att öppet och sakligt debattera ämnen som rör obekväma, känsliga ämnen i invandrarfrågan, något jämförelsen med Danmark visar.³³ Här gäller, om man så vill, »locket på«.

Den tredje punkten berör ett känsligt och svårbedömt område. Vissa tendenser pekar på att arbete för och forskning om det mångkulturella samhället påverkas. Så till exempel var det Dansk Folkeparti som krävde att Det Danske Center for Menneskerettigheder stängde 2001. Orsaken sägs ha varit att man där kritiserat partiets politik.

I en forskningsrapport utgiven av Dansk Center for Holocaust og Folkedrabsstudier har en av centrets forskare, Cecilie Banke, skildrat en resa till Auschwitz tillsammans med en dansk gymnasieklass. I rapporten citeras de unga elevernas reaktion inför mötet med koncentrationslägret, och en kvinnlig gymnast säger: »Det rädde en total tillit till Hitler. Han kunde ju få folk att hata judarna. Därför tycker jag Pia Kjærsgaard är galen.«³⁴ Denna händelse kommenteras av Håkan Arvidsson i ovannämnda artikel i *Dagens Nyheter*, och jag återger hans tankar, sammanfattade under rubriken »Danmark står upp för Pia Kjærsgaard«:

Citatet har gjort Pia Kjærsgaard utom sig och hon och hennes parti har gått till ett rasande angrepp på forskaren, på centret och på all forskning som inte visar vördnad för Kjærsgaard. Hon kräver att skriften dras in och att Centret gör avbön. [...] det offentliga

33. Olika perspektiv på denna fråga, med relevans för den dansk-svenska debatten, kan man finna hos ett flertal författare i den ovan anförda antologin *Bortom stereotyperna?*.

34. Citerat ur Arvidsson.

Danmark böjer sig. Chefen för institutet, den liberale politikern Uffe Ellemann-Jensen, har offentligt bett Kjærsgaard om ursäkt och fördömt rapporten som ovetenskaplig.³⁵

»Det är ett ovärdigt skådespel av anpasslighet som nu spelas för öppen ridå«, avslutar Arvidsson sin kommentar.³⁶ Om skådespelet går för fulla hus i Danmark, eller bara utspelas på en bakgård, är inte den avgörande frågan här. Vad det handlar om är det symbolvärde händelser som denna ges i svensk debatt, men också i dansk.

Otvetydigt har något hänt i Danmark de senaste decennierna. Självvrannsakande danska samhällskritiker talar om att »den indre svinehund« har börjat visa sig.³⁷ Den nyss nämnde Carsten Jensen talar med hänvisning till debatten om Muhammedkarikatyrerna ironiskt om danskarnas nya nationalsport, islamofobi.³⁸ I boken *Karikaturkrisen* av Rune Engelbreth Larsen och Tøger Seidenfaden argumenterar författarna för att publiceringen av Muhammedkarikatyrerna måste ses som en del i en långvarig kampanj för att utestänga och misstänkliggöra muslimer.³⁹ »Det är en krismaximerande taktik som inte bådär gott för en framtida mångkultur i Danmark«, konkluderar Thomas Hylland Eriksen i en recension av boken.⁴⁰

Man kan välja att se debatten från en humoristisk sida, som ett stycke politisk pajkastning för att vinna enkla poänger, främst i de egna leden. Men det finns också en mer allvarlig sida av myntet. Politiskt färgad folklore, med skämt och stereotypa fördömanden, gör något med samhället, i en rad riktningar. Här väljer jag att diskutera två av dem.

För det första *vulgariseras samtalstonen*, vilket jag redan varit inne på. Man sänker den intellektuella nivån och hindrar mer seriösa försök att komma fram. De förlöjligas helt enkelt, skrattas bort. Journalisten Jan Guillou fångar i sin oeffterhärmliga stil denna ojämna kamp i en artikel i *Aftonbladet* två dagar efter tv-debatten mellan Pia Kjærsgaard och Lars Leijonborg.

Det är förvisso inte lätt att debattera mot främlingsfientliga populister som Pia Kjærsgaard. Särskilt inte om man, som Lars Leijonborg, försöker debattera enligt en allmänt

35. Arvidsson.

36. Ibid.

37. Jag misstänker att begreppet, liksom tankegången, är hämtat från Kristof K. Kristiansen & Jens R. Rasmusens mycket spridda bok *Fjendebilleder og fremmedhad*, som publicerades i Danmark 1988. I boken menar de att vi alla inom oss bär på en bit av rasism och främlingshat, som under vissa omständigheter kommer upp till ytan.

38. *Invandrare & Minoriteter* nr 1, 2006, s. 20.

39. Rune Engelbreth Larsen & Tøger Seidenfaden, *Karikaturkrisen. En undersøgelse af baggrund og ansvar*, København 2006.

40. Thomas Hylland Eriksen, »Thomas Hylland Eriksen läser om karikatyrkrisen«, *Sydsvenskan* 30 september 2006.

underförstådd demokratisk ordning, argumenten ett i sänder, inte avbryta sin motpart, inte bli förbannad, visa tålmod och respekt för andra uppfattningar och så vidare. Uppträder man så mot en Kjærsgaard är man en torsk.⁴¹

Låt mig, med stöd i Guillous artikel, sammanfatta den populistiska debatteknik Pia Kjærsgaard är så skicklig på. Fullt drag från början, utan inledande artighetsfraser. Man öser en blandning av befängda lögner över sin motståndare och förklarar att detta är saker som inte får sägas – att journalister och andra politiskt korrekta personer undertrycker sanningen. Folket lider under detta förtryck men visar sina sympatier inför de fåtal politiker som förstår dem. Tillsammans har de sedan länge genomskådat överhetens konspiration.

Ett utmärkande drag för »integrationspolitik på svenska« är formen på det offentliga samtalet, som är mer försiktig och lågmäld än i Danmark.⁴² Här skall främlingsfientliga partier hållas kort, inte som i Danmark göras rumsrena genom att man ställer upp i deras debatter, på deras villkor. Detta aktualiserades senast i samband med sverigedemokraternas framgångar i kommunalvalet hösten 2006, något jag kort berört ovan. Trots att de fått sina positioner i ett demokratiskt val menade flertalet politiker att det bästa man kan göra är att frysa ut dem, att inte gå in i diskussioner som riskerar att legitimera deras främlingsfientlighet. Frågan är bara om detta är speciellt klokt, och hållbart i längden.⁴³

Min andra punkt kring debatt och integrationspolitik i Sverige handlar om *moralisk panik*. I slutet av 1980-talet arbetade jag inom ramen för det flervetenskapliga forskningsprojektet »Encounter with Strangers« vid Lunds universitet. Vår uppgift var att från olika vetenskapliga infallsvinklar belysa varför Sjöbo kommun i Skåne i en mycket uppmärksam lokal folkomröstning, som nämnts ovan, sa nej till ett centralstyrt flyktningmottagande. När väl massmedia upptäckte vad som var på gång i Sjöbo skapades snabbt en panikstämning, i tidningar, radio och tv, men också bland politiker, kulturelit och den »bildade allmänheten«. Under ett års tid överträffade rättänkande

41. Jan Guillou, »Beware oss väl för mesen Leijonborg«, *Aftonbladet* 27 maj 2002.

42. Också i Sverige finns naturligtvis de som är för en öppen, demokratisk debatt med främlingsfientliga partier, som t.ex. sverigedemokraterna. Men de som vill »ta en debatt med blanka vapen«, för att citera Malmöförfattaren Fredrik Ekelund, kämpar i motvind. Ekelund fick utstå en stark kritik från ett samlat etablissemang när han hösten 2006 försökte förklara, men inte försvara, den främlingsfientlighet han fann bland många av sina vänner i Malmö. Se bl.a. artiklar i *Sydsvenskan* den 4, 12 och 16 oktober 2006. En annan malmöbo är frilansjournalisten Lars Åberg, som under många år vågat ta upp obekväma fakta kring segregation och utanförskap i Malmös invandartäta bostadsområden. Också han möter stark kritik.

43. När Pia Kjærsgaard som nybliven partiledare föreslog att alla familjemedlemmar till unga kriminella invandrare skulle skickas i retur till hemlandet rasade den dåvarande statsministern, socialdemokraten Poul Nyrup Rasmussen, i folketinget och sa att Dansk Folkeparti aldrig skulle bli »rumsrent«.

människor varandra i sin iver att brännmärka Sjöbo som en symbol för främlingsfientlighet och rasism: en politisk skamfläck i det svenska folkhemmet.

Det råder ingen tvekan om att främlingsfientliga krafter var starka i Sjöbo, och att politiker i populistisk anda utnyttjade människors osäkerhet och rädsla för att kunna säga nej till att 15 flyktingar fick bosätta sig i kommunen. Men den kraft med vilken det officiella svenska samhället tog avstånd från detta nej menar jag är ytterligare ett bevis på en specifik svensk hållning till mångkulturalism. Trots att både politisk ton och form är mer uttalat främlingsfientlig i Danmark kan jag där inte se samma brett förankrade reaktioner som i Sverige. Och en moralisk panik likt den Sjöbo framkallade tror jag är närmast otänkbar. På samma sätt är det otänkbart att hela det danska etablissemanget går till storms mot Dansk Folkeparti, betraktat som en fara för demokratin och det nya mångkulturella Danmark.

Upp till försvar!

Det är nu inte bara Sverige som förhåller sig kritiskt till dansk flyktingpolitik och debattklimat. I en undersökning initierad av Rockwool Fondens Forskningsenhet⁴⁴ redogör statsvetaren Hans Jørgen Nielsen från Aarhus universitet för utlandets syn på debatten om invandrare i Danmark åren 2000 till 2002. Bokens titel ställer frågan om danskarna är främlingsfientliga, en fråga byggd på olika länders kritiska syn på dansk invandrings- och invandrarpolitik. Det är alltså inte enbart den av mig berörda kritiken från Sverige som diskuteras, utan mer allmänt hur utländska medier återkommande citerar olika regeringsförslag till åtstramningar med hänvisning till dansk »Die Fahne Hoch«-mentalitet.

Nielsen har gjort en noggrann genomgång av jämförbara undersökningar och opinionsmätningar från en rad europeiska länder, och i synnerhet från grannländerna i Norden. En inte helt oväntad slutsats är att den genomsnittlige medborgarens hållning till främmande folk och kulturer är skeptisk, stundtals fientlig. »Mannen på gatan« i Sverige är i detta avseende relativt lik sin motsvarighet i Danmark, Norge och Finland. Vad som skiljer dansk och svensk debatt åt är att svenskarna lägger locket på och tvingar kritiska opinioner under jorden. Invandrarfrågorna diskuteras överhuvudtaget inte, säger Nielsen.

En dansk anmälan av *Er danskerne fremmedfjendske?*, skriven av Jesper Termansen,

44. Rockwool Fondens Forskningsenhet har som syfte att på ett politiskt oberoende plan producera ny central och ofta debattskapande kunskap om aktuella samhällsproblem – särskilt rörande arbetsmarknaden och välfärdsstatens funktion, stabilitet och legitimitet. Se t.ex. www.rff.dk/da/om_os.

går på samma linje, under rubriken »Karaktermordet på den danske sjæl!«⁴⁵ Med stöd i Niensens bok lyfter Termansen fram några förklaringar till varför danskarna målas ut som speciellt främlingsfientliga eller direkt rasistiska. En är det systematiska utelämnandet av uppgifter som pekar i en annan riktning än den som bekräftar den negativa bilden. Så till exempel fick de invandrade i Danmark nära nog de högsta sociala bidragen i hela västvärlden, enligt Nielsen. En annan förklaring är att man vinklar nyheter från Danmark så att de antingen blir svarta eller rosenröda – allt beroende på vad man väljer att lägga vikt vid. I många länder gjordes en stor affär av att den socialdemokratiska integrationsministern Karen Jespersen officiellt deklarerade att man borde placera de asylsökande på en öde ö. Men, säger Nielsen, ingen refererade att uttalandet syftade på Middelgrundsfortet (i Öresund) som faktiskt under en kort period under 1980-talet användes som asylcenter. Ingen intresserade sig heller för att uttalandet föll när kriminella asylsökande i stor omfattning kom till Danmark. Problemet är att det närmast blivit en god historia att beskriva Danmark som »et lille smørhul med nærmest fascistoide tendenser«. Men i ett europeiskt jämförande perspektiv är danskarna varken bättre eller sämre än de flesta andra européer. Svenskarna är generellt sett mer tillmötesgående inför främlingar men å andra sidan ligger danskarna bättre till än både tyskar och briter.

Som jag tidigare varit inne på är det inte svårt att suppleras Nielsen med fler fall av »locket på-hållning« i Sverige. Det kanske mest flagranta kan knytas till sverigedemokraterna, som i samband med *Jyllands-Postens* publicering av Muhammedkarikatyrerna valde att lägga ut dessa på sin hemsida. Dåvarande justitieministern Laila Freivalds, som fördömt karikatyrerna som »hemska«, beslöt på eget initiativ att sidan skulle stängas, en åtgärd som ledde till hennes omedelbara avgång. Sverige var i sitt fördömande i gott, eller skall vi säga dåligt, sällskap i Europa. I sin årsrapport för 2006 konstaterar organisationen Reporters Without Borders följande:

Europeiska institutioner försvarade inte Danmark [...] eller de europeiska och arabiska journalister som hotades och greps. De tycktes välja tystnad av rädsla för att stöta sig med arabiska regimer.⁴⁶

Egentligen kan man se karikatyrkrisen som en prövosten för västvärldens demokratier, där Danmark orättvist kom att hamna i skamvrån av bara farten, som en effekt av åtstramningar i flyktningpolitiken man gjort, och den främlingsfientlighet i det offentliga samtalet jag ovan beskrivit. Jag delar Aje Carlboms idé att »oviljan att diskutera islamism

45. *Berlingske Tidende* 22 februari 2004.

46. Citerat i *Arena* december 2006.

[i Sverige] kan få en mängd negativa ideologiska och sociala konsekvenser«. ⁴⁷ Och jag instämmer i chefredaktör Per Wirténs uttalande i tidskriften *Arena* när han konstaterar att han haft fel i sitt alltför kategoriska fördömande av *Jyllands-Postens* journalistik:

I debatten om karikatyrerna hamnade tyngdpunkten vid tidningens dåliga omdöme och hela den danska kontexten av konservativ kyrklig nationalism, rasism och islamofobi. Det var kanske där jag nu tycker det blev fel. Fler borde hävdad rätten att publicera, rätten att ha taskigt omdöme, till och med rätten att vara rasist utan att bli hotad till livet. ⁴⁸

För att avsluta diskussionen om danskt och svenskt debattklimat vill jag återknyta till Håkan Arvidssons artikel. Under rubriken »Dansk rädsla och svenskt tålmod« värderar han debatten utifrån en helt annan tolkning än den Nielsen presenterar. Kanske är det så, frågar sig Arvidsson, att svenskarna är beredd att uthärda ett större mått av kulturkrockar än vad norrmän, danskar och finländare är – att det i vårt land finns ett större tålmod med det som är annorlunda och en grundad eller ogrundad förhoppning att allt på sikt skall plana ut i en acceptabel svenskhet? Vidare menar Arvidsson att svensk nationalism är mer urvattnad än den danska.

De båda länderna kan på ytan te sig likartade, men när det gäller den nationella egenarten är danskheten som en ointaglig borg, byggd på Grundtvigs romantiska idéer om ett slags dansk »Blut und Boden«. I Sverige däremot har den nationalistiska romantiken lyst med sin frånvaro alltsedan arbetarrörelsens genombrott. I stället har vår nationalism byggts kring ett system av institutionella och organisatoriska lösningar som givit oss ett ovanligt starkt och i långa perioder också framgångsrikt statsmaskineri. Svensken i gemen hyser en enorm tilltro till denna maskin för problemlösning och tilltror därför också sina eliter förmågor som de både har och som de saknar. ⁴⁹

Integrationspolitik på två sidor av Sundet

I artikelns andra del flyttar jag fokus från »ordkriget« till den faktiska verkligheten. Kan man även här tala om systemskillnader mellan dansk och svensk integrationspolitik? Som utgångspunkt har jag valt att presentera två rapporter, en dansk och en svensk, som båda bygger på jämförelser mellan olika länder.

47. Aje Carlbom, »Mångkulturalismen och den politiska mobiliseringen av islam«, *Bortom stereotyperna? Invandrare och integration i Danmark och Sverige*, red. Ulf Hedetoft, Bo Petersson & Lina Sturfelt, Göteborg & Stockholm 2006, s. 27.

48. Per Wirtén, »Rätt att smäda«, *Arena* december 2006.

49. Arvidsson.

Den första har gjorts av det danska Ministeriet for flygtninge, indvandrere og integration i samarbejde med Socialforskningsinstituttet i Köpenhamn. Den består av två delar, där den första utgör en bakgrundsrapport på över 300 sidor med titeln *Udlændinge- og integrationspolitikken i Danmark og udvalgte lande. Tænketaenken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark*.⁵⁰ Den andra delen bygger på den första, och är en 100 sidor lång jämförelse mellan de utvalda ländernas sätt att gripa sig an utfordringarna, eller utmaningarna, på. Just ordet utfordringar är centralt, eftersom man som ett övergripande mål vill undersöka i vilket omfång och på vilka områden Danmark kan lära av andra länder. Dessa länder är förutom Danmark Sverige, Tyskland, Holland, Italien, Storbritannien och Kanada (och för utlänningspolitikens vidkommande också Finland). Alla är moderna demokratiska samhällen med öppna marknadsekonomier men med olika typer av välfärdssystem och traditioner för invandring. Sistnämnda faktum, som har relevans för begreppet *nationellt böjningsmönster*, gör att man visserligen alltid kan hämta politisk inspiration i alla länder, »men at det altid må overvejes, hvordan konkrete tiltag vil fungere i en dansk sammenhæng«. ⁵¹ Begreppet *tænketaenk* kan närmast jämföras med svenskans *tankesmedja*, men har i rapporterna fått en ganska så uttunnad betydelse. Materialet är mycket konkret, statistiskt uppbyggt med få och föga analyserande resonemang.

Den svenska rapporten, *Organisering av integrationspolitik* från augusti 2006, är en översikt av politiken och de viktigaste aktörerna i 13 länder, Belgien (Vallonien och Flandern), Danmark, Irland, Kanada, Nederländerna, Norge, Portugal, Spanien, Storbritannien, Sverige, Tyskland och USA. Varje land presenteras kortfattat utifrån följande frågor: Vem har det övergripande ansvaret för invandrapolitiken, dvs. hur är den organiserad i respektive land? Finns det ett introduktionsprogram för nyanlända invandrare och hur ser det i så fall ut? Hur sker arbetet för att motverka diskriminering? Finns det ambitioner att anpassa samhällets institutioner efter befolkningens mångfald? Hur ser kunskapen om politiken ut? Uppföljning och utvärdering?

I den danska rapporten behandlas lagstiftning och övriga regler på utlännings- och integrationsområdet. Ländernas praxis kan naturligtvis avvika markant från det i lagen föreskrivna. Ett annat problem med en jämförelse är att man inte har samma typer av data i de olika länderna. Inte heller definitionen av vad en utlänning är sammanfaller.

50. Indenrigsministeriet, *Udlændinge- og integrationspolitikken i Danmark og udvalgte lande. Tænketaenken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark*, februari 2004. Jag har också använt mig av en tidigare publikation från Indenrigsministeriet: *Udlændinges integration i det danske samfund. Tænketaenken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark*, augusti 2001.

51. Indenrigsministeriet, *Udlændinge- og integrationspolitikken i Danmark og udvalgte lande*.

Men den kanske viktigaste anmärkningen är att man inte anser sig kunna besvara frågan om huruvida den förda utlännings- och integrationspolitiken har varit mer effektiv för att få utlänningar i arbete eller utbildning än andra. Eller annorlunda uttryckt: Man kan inte fastslå *vilka* initiativ som gagnar integrationen i de andra länderna, och vilka utländska initiativ som skulle gynna integrationen i Danmark. Man påpekar också »at ingen af landene samlet set har givet et overbevisende svar på, hvordan integrationsproblemerne løses«.

Konklusionen i 2004 års rapporter är följande. I ljuset av de svårigheter man har med att integrera utlänningarna på den danska arbetsmarknaden väljer Danmark att också fortsättningsvis föra en restriktiv utlänningspolitik. På nästan alla punkter är den lika stram som, eller stramare, än i övriga länder. »Det er en hovedlinje, som Tænkertanken menar, bør opretholdes – ikke mindst af hensyn til mulighederne for at koncentrere indsatsen om at integrere de udlændinge, der allerede er her.«⁵²

Trots detta framhåller Tænkertanken i sina avslutande Anbefalinger att man låtit sig inspireras av övriga länders politik, men främst då sådant som ligger i förlängningen av de principer och insatser man själv föreslår.

När det gäller insatser för att integrera invandrare i samhällslivet och på arbetsmarknaden följer de sju länderna två olika politiska strategier, som bland annat avspeglar olikheter i deras tradition rörande invandring och inriktning på välfärdssystemet.

I Danmark, Sverige och Holland har man i lagstiftningen lagt fast tydliga riktlinjer för vilka rättigheter och plikter nyanlända utlänningar har i förbindelse med integrationen. Deltagande i introduktionsprogram omfattar yrkesinriktade insatser samt undervisning i landets språk och samhällsförhållanden. Men en viktig skillnad mellan Danmark och Sverige är, att Danmark allmänt har en tradition att i större utsträckning än Sverige lagstifta om olika frågor.⁵³ Vad integrationsprogrammen beträffar är de obligatoriska i Danmark, med tydliga sanktioner mot dem som inte fullföljer intentionerna. Detsamma har länge gällt Nederländerna och efter hand också Tyskland. I Sverige är av tradition integrationsprogrammen frivilliga. Nyanlända har rätt till en individuell introduktion, som kommunen ansvarar för. Introduktionen är heller inte reglerad i lag utan kommunerna bestämmer själva över möjliga ekonomiska incitament eller sanktioner.

I länder som exempelvis Kanada och Italien finns en rad integrationserbjudanden, men insatsen är mindre systematisk och i hög grad baserad på frivillighet, både för dem

52. Ibid.

53. Christina Johansson, *Välkommen till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft*, Malmö 2005, s. 142.

som erbjuder tjänsterna och för invandrarna. Tidigare gällde detta också Storbritannien och Frankrike, men i förstnämnda land håller man på att bygga upp obligatoriska program kopplade till uppehållstillstånd respektive medborgarskap (2006), medan Frankrike i praktiken kom att införa obligatoriska introduktionsprogram efter upploppen i Paris' förorter hösten 2005.

Generellt har den obligatoriska aspekten av introduktionen i ett nytt land blivit allt vanligare i EU:s medlemsländer, vilket är viktigt att komma ihåg när man från svensk sida målar ut Danmark som i alla avseenden exceptionellt. En allmän trend i Europa är också att integration ses som en skyldighet som individen har gentemot staten, vilket lett till att staten genom ny lagstiftning givits en starkare roll i sådana insatser som tidigare skett på lokal och regional nivå.⁵⁴

Detta beror säkert på samhällsutvecklingen i stort, som under 1990-talet går i en liknande riktning, inte bara i Danmark och Sverige, utan i hela Europa. Invandrare och flyktingar marginaliseras och utgör för staten ett samhälleligt »problem«. När till exempel den svenska staten beskriver segregationen i storstäderna inleder man med att gå utanför nationen, och bortom sitt eget ansvar.

Om man skall förstå den växande segregationen i Europas storstäder måste man ha ett internationellt och historiskt perspektiv. Segregationens grundläggande orsaker står alltså att finna i den pågående strukturomvandlingen, i vilken stora mängder människor frigörs från produktionen och blir i ekonomisk mening obehövda. I denna situation drabbas i första hand de grupper som står längst bak i kön, dvs. de som har minst anknytning till arbetsmarknaden och till samhället. För personer med utländsk bakgrund tillkommer också ett hinder i form av medveten eller omedveten diskriminering på arbetsmarknaden.⁵⁵

Denna bild förstärks i efterföljande statliga rapporter, vilket blir särskilt tydligt i utredningen »Makt, integration och strukturell diskriminering« som tillsattes efter ett regeringsbeslut den 22 april 2004 under ledning av sociologen Masoud Kamali. I inledningen till rapporten *Den segregerande integrationen. Om social sammanhållning och dess hinder* (SOU 2006:73) skriver Kamali: »Marginaliserade och stigmatiserade förorter har blivit en påtaglig del av det urbana livet i många europeiska länder. Sveriges storstäder är inget undantag.«⁵⁶ Vidare påpekar han, att etnifiering av fattigdomen i allmänhet och boendesegregationen i synnerhet är ett annat exempel på utfallet av å

54. Integrationsverkets rapport 2006-08-16, s. 78.

55. Prop. 1997/98:165, s. 24.

56. Ibid., s. 17.

ena sidan den strukturella/institutionella diskrimineringen, å andra sidan integrationspolitikens misslyckande.

För välfärdsstater som Danmark och Sverige innebär integrationsinsatserna en specifik del av statlig verksamhet där man tveklöst kan tala om ökade resurser och intensifierad kontroll. Men för Sveriges del är detta delvis ett undantag i en allmän trend, där staten i stället genom avregleringar, privatiseringar och marknadsanpassningar minskar sitt inflytande – en trend som förstärks av att myndigheternas egna områden alltmer utsätts för konkurrens.

Kirsten Hvenegård-Lassen uttrycker i denna antologi en delvis annan uppfattning av begreppet avreglering. Med stöd i Niels Åkerström Andersens tankar menar hon att exempelvis den nya socialpolitiska linjen i Danmark inte ensidigt får ses som en avveckling av en klientilisering. Snarare handlar det om en förskjutning, dvs. man går från en typ av klientilisering till en annan (se s. 174). Påpekandet är viktigt, men handlar mycket om var man väljer att lägga betoningen. Varje förändring inbegriper både kontinuitet och brott mot det gamla. Här är inte poängen att fundera över om en övergång från till exempel statlig till privat hantering av en speciell fråga innebär en avreglering, absolut sett, eller mest bara en omreglering. Min idé är att separera invandrar- och integrationsfrågan från övriga områden i Sverige, eftersom staten just här valt att hålla kvar sitt behov av stark kontroll och stort inflytande.

Detta förhållande blev också en del av traditionell dansk retorik riktad mot »totaldemokraternas Sverige«, vilket jag gav prov på i inledningen. Och den hållningen kvarstår, trots att den danska staten, genom ökat inflytande över invandring och integration, först närmat sig Sverige – för att sedan, med den strukturereform som sjösattes den 1 januari 2007, gå förbi och bli det land i Europa som ställer hårdast krav för permanent uppehållstillstånd och medborgarskap. Faktiskt är det så att Sverige går mot strömmen jämfört med många andra länder där man skärper reglerna och kraven för invandrare. Den svenska linjen att samhället skall anpassa sig till dem som invandrar är man också relativt ensam om, liksom ambitionen att ligga i linje med EU:s direktiv för integrationspolitiken. De flesta andra länder rör sig bort från EU:s rekommendationer; Storbritannien och Danmark är inte ens med i EU:s civilrättsliga samarbete.⁵⁷

Går vi tillbaka i historien framträder flera viktiga skillnader länderna emellan. I Danmark utvecklades under 1960- och 70-talen ett gästarbetarsystem, inte olikt det

57. Trots dessa ambitioner finns en stark kritik från framför allt borgerligt håll att generella modeller fortfarande är alltför vanliga. Framst riktar sig kritiken mot undervisningen i svenska för invandrare (SFI), som man menar måste bli mer individ- och marknadsanpassad för att möjliggöra en verklig integration.

som då fanns i Tyskland.⁵⁸ Arbetare från andra länder var välkomna så länge de behövdes. Sedan förväntades de lämna landet. Inställningen fick stöd av den danska fackföreningsrörelsen, som hellre föredrog inhemska alternativ som hemmafruar och handikappade framför invandrad arbetskraft.⁵⁹

I Sverige förde man under 1960-talet aktiva rekryteringskampanjer för att locka till sig arbetskraft från främst Grekland, Turkiet och Jugoslavien. Invandrare som kom var här för att stanna. Den svenska invandrapolitiken grundläggs på 70-talet, under välfärdsstatens glansdagar, när svensk industri går på högvarv. Detta förklarar till delar varför Sverige valde aktivt stöd som politisk strategi, formulerad i målen »jämlighet, valfrihet och samverkan«. Invandrarna hade inte bara rätt att bevara sin »kultur«. Staten skulle också aktivt stödja minoriteternas kulturbevarande genom hemspråkundervisning, statsbidrag till invandrarorganisationer och stöd till tidningar och litteratur på invandrarspråk.⁶⁰

Allt detta uttrycker en bred syn på integration, omfattande arbete, politiskt deltagande, språkutbildning, religion, kultur m.m. Den synen finns kvar idag, medan Danmark i sin Integrationslov från 1999 talar i strikt ekonomiska termer. Ekonomin och arbetsmarknaden står i centrum också i integrationsplanen från maj 2005, *En ny chance til alle*, även om skola och utbildning nu får en mer framskjuten plats. Framför allt noterar man vikten av att unga med annan etnisk bakgrund än dansk med regeringens hjälp skall hjälpas och vägledas till ett förnuftigt utbildnings- och yrkesval. Regeringens mål, att upp till 25 000 invandrare och deras efterkommande är i arbete 2010, är ambitiöst, och viktigt: »Vi har ikke råd til – hverken samfundsøkonomisk eller menneskeligt – at lade en så stor gruppe mennesker stå i udkanten af samfundet.«⁶¹

Konklusionen är att en skandinavisk välfärdsmodell byggd på principen om allas rätt till sociala bidrag är svår att förena med mycket öppna gränser. I Skandinavien har man en hög minimilön och relativt höga bidrag till alla som via arbetet inte kan nå upp till lägsta accepterade lön. Man konstaterar att ökad invandring av framför allt lågutbildad arbetskraft kan utgöra en betydande samhällelig börda.

Utifrån detta resonemang säger man att Danmark den senaste tioårsperioden sökt finna en bättre balans mellan öppenhet och sociala bidrag genom en rad utlänningspo-

58. En omfattande studie av dansk utlänningspolitik under åren 1973 till 2000 är Kirsten Hvenegård-Lassens doktorsavhandling *På lige fod*, København 2002.

59. Christina Johansson, »Dansk och svensk invandringspolitik. En jämförelse«, *Att möta främlingar*, red. Göran Rystad & Svante Lundberg, Lund 2000, s. 73, och Johansson, *Välkommen till Sverige?*.

60. Karin Borevi, *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället*, Uppsala 2002.

61. *En ny chance til alle*, s. 7.

litiska initiativ, bland annat genom att införa en s.k. starthjälp som är väsentligt lägre än den ordinarie kontanthjälp. Man markerar också tydligt hur viktigt det är att motarbeta »bidragsfällan«. Ekonomiska incitament till att arbeta framför att motta bidrag är en central förutsättning för att utlänningar kan bli integrerade på arbetsmarknaden. Av den anledningen talar man om s.k. nettotäckningsgrad för att mäta hur starka dessa incitament är. Det gör man genom att jämföra en genomsnittslön med de bidrag som samma person skulle få som arbetslös. Jämförelsen visar att i Danmark, Tyskland och Kanada ligger täckningsgraden på 60 % under en period av maximalt fyra år. I Holland och Sverige är täckningsgraden 82 % respektive 71 %. Dessa siffror kan jämföras med Italien, som är ända nere på 24 %. Kontentan är att Danmark tillsammans med Sverige och Holland har all anledning att se över sin bidragspolitik och arbeta högst medvetet för en aktiv integrationspolitik.

Detta är också vad som hänt, och på båda sidor av Sundet har såväl staten som lokala myndigheter aktivt gått in för att råda bot på de problem som den demografiska förändringen medfört. Denna inriktning påbörjades i Sverige redan av den socialdemokratiska regeringen omkring millennieskiftet, men har accentuerats under regeringen Reinfeldt från hösten 2006.

Syftet med detta avsnitt var att tränga bakom »ordkrigets« beskyllningar och diskutera likheter och olikheter i den faktiska integrationspolitiken i Sverige och Danmark. På flera områden ser vi tydliga systemskillnader, men med en tendens till att länderna närmar sig varandra. Detta sker främst genom att man också i Sverige börjar ställa ökade krav på invandrare och flyktingar. Samtidigt finns i Sverige fortfarande en tankestruktur, eller som jag valt att kalla det, ett nationellt böjningsmönster, som skiljer länderna åt. Och därmed över till artikelns sista avsnitt.

Svensk byråkrati och social ingenjörskonst

En viktig del i all nationell självförståelse handlar om symbolisk inversion. Genom att i negativa termer beskriva »de andra« lyfter man indirekt fram centrala värden i den egna kulturen. En sådan bärande beståndsdel i dansk nationalism handlar om det genombyråkratiserade Sverige, där staten håller sina laglydiga medborgare i kort koppel. Denna bild var också mycket frekvent i dansk syn på Sveriges hållning till »invandrarfrågan«. *Den svenska staten styr och ställer, här som i allt annat. Så är det inte i Danmark!*

Uppfattningen delas av många svenskar, politiskt, vetenskapligt och bland »folket på gatan«, men här i positiv riktning. Faktiskt förhåller det sig så, att i Sverige backas den starka staten med sina monopol, omfattande regleringar och stora offentliga sek-

tor upp rent politiskt av över halva befolkningen, som vid varje val sedan 1930-talet i princip gett den sittande regeringen sitt fortsatta förtroende⁶² – ett förtroende som gick förlorat i det senaste valet hösten 2006, då den borgerliga alliansen med knapp röstövertikt erövrade makten. Trots att alliansen gick till val på ett program, som i flera grundläggande frågor låg nära vänsterblocket, uppfattade många ledande socialdemokrater detta som en total katastrof för landet. Tanken att Sverige bara kan ledas av socialdemokrater illustreras av partisekreterare Sten Anderssons närmast klassiska kommentar efter valet 1976, som man då förlorade: »Detta är inget vanligt nederlag. Det här är en statskupp!«⁶³

Vad jag vill säga är att socialdemokraternas politiska hegemoni i Sverige kan ses som en viktig del i ett nationellt böjningsmönster, där ideologin med dess kronjuvel *social ingenjörskonst* kommit att genomsyra tänkande och praktiker på en mängd områden i samhället.⁶⁴ Särskilt tydligt syns detta i statens roll i svensk migrations- och integrationspolitik, där jag väljer att utgå från Emil Uddhammars avhandling om statsteorier och svensk politik under 1900-talet. Den centrala betydelsen av metaforen »socialingenjör« och av det argument vi här refererat, är en kunskapssociologisk tes, som kan uppdelas i tre led:

1. Möjligheten att på central nivå kunna insamla och hysa relevant kunskap om vad som bestämmer de enskilda människornas levnadsvillkor. 2. Att det är möjligt att från central nivå rationellt och med framgång omvandla denna kunskap till praktisk förändring av människors levnadsvillkor samt 3. Att det är möjligt att känna till de enskildas preferenser, bl.a. vilka behov som är människornas egentliga eller mest grundläggande.⁶⁵

Den gemensamma nämnaren för de tre leden är kunskap. Genom att lära sig något om människorna kan man också planera för deras bästa och lösa de problem som finns eller uppstår på vägen. Men kunskapen bygger inte bara på något man hämtar upp från folket. Tvärtom präglas den sociala ingenjörskonsten i Sverige, från 1930-talet och

62. Landet har sedan 1930-talet styrts av socialdemokrater, med två korta undantag, 1976–82 och 1991–94, då borgerliga minoritetsregeringar satt vid makten. Detta gör Sverige unikt i Västeuropa, där folket betydligt snabbare visar sitt missnöje genom att rösta bort den sittande regeringen.

63. Nalin Pekgul, socialdemokratisk riksdagsledamot, kommenterade 2006 års val med orden: »En katastrof för Sverige!«

64. Statsvetaren Bo Rothstein har i ett flertal artiklar och debattinlägg kritiserat vad han med flera menar vara en s-märkt politisering av forskningen. Se bl.a. »Politiskt korrekt forskning ökar inte vårt vetande«, *Dagens Nyheter*, 22 april 2004 och »Bengt Westerberg ställer upp för regeringen som nyttig idiot«, *Dagens Nyheter* 8 maj 2005.

65. Emil Uddhammar, *Partierna och den stora staten. En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*, Stockholm 1993, s. 132.

framåt, väldigt mycket av att *lägga livet till rätta*.⁶⁶ Denna patroniserande syn formuleras tidigt. Så menar till exempel Alva och Gunnar Myrdal att politiken bör utgå ifrån ett antal värderingar, som går att finna hos det svenska folket, »om det vore tillräckligt upplyst och ej förblindat av irrationella konventioner och traditioner».⁶⁷

Efter hand utvecklas i Sverige en stark symbios mellan politiker och forskare. Genom att anlägga en vetenskaplig syn på samhället, främst baserad på statistik och ekonomistiskt tänkande, skapas en övertro på att staten genom utredningar, planering och centraliserad organisation kan omforma samhället i önskad riktning. Och detta har i sin tur lett till en hos folket ganska stark tilltro till samhällelig kontroll, utövad genom kollektiva institutioner, sådana som staten, kommunerna och de stora folkliga organisationerna. Utifrån ett sådant synsätt blir politikerna de upplysta uttolkarna av folkets verkliga vilja.

Tentativt vill jag påstå, att jämfört med Danmark och andra länder i världen, skapar denna trojka av politiker, forskare och folk en ganska så unik värdegrund för synen på välfärd, jämlikhet och rättvisa i Sverige. Eller annorlunda uttryckt: vad vi möter är ett nationellt böjningsmönster med stark paradigmatiske kraft. Hur detta kan se ut i förhållande till den statliga integrationspolitiken i Sverige vill jag nu belysa såväl generellt som specifikt för situationen i Malmö.

Kunskapsinhämtning

Led ett i Uddhammars modell handlar om möjligheten att på central nivå samla in relevant kunskap om vad som bestämmer enskilda människors levnadsvillkor. Detta gör staten på flera olika sätt. Det första sker genom den vardagliga praktik tjänstemän utövar i olika myndigheter och statliga verk. Dagliga möten med klienter, patienter, kunder eller vad de nu kallas, prövar – ibland också korrigerar – den uppgift man är tillsatt att utföra, vilket Fredrik Hertzberg visar i sin artikel i denna bok.⁶⁸

Ett annat, närliggande sätt handlar om de evalueringar som kontinuerligt görs i tjänstemännens vardagspraktik, och mer specifikt, i tidsbestämda projekt. Storstads-satsningen till exempel är utvärderad av de inblandade själva, av konsulter eller fristående forskare i en omfattning som är häpnadsväckande. När Helen Lahti Edmark gjorde en genomgång av nordisk forskning om interventioner i utsatta bostadsområden är

66. Orden är hämtade från Yvonne Hirdmans ofta citerade *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhems-politik*, Stockholm 1989. En annan bok som innehåller kritik av ett förment överdrivet omhändertagande är skriven av David Eberhard: *I trygghetsnarkomanernas land. Sverige och det nationella paniksyndromet*. Stockholm 2006.

67. Se kapitel 5, »Alva och Gunnar Myrdal och den sociala ingenjörskonsten» i Ola Sigurdson, *Den lyckliga filosofin. Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius*, Eslöv 2000.

68. Se också Eva Norström, *I väntan på asyl, retorik och praktik i svensk flyktingpolitik*, Umeå 2003.

2002, dvs. halvvägs in i projektet, hade hon som underlag över 200 böcker, rapporter och artiklar kring storstadssatsningen.⁶⁹

En tredje väg till kunskapsinsamling, märkbart försummad i Sverige, är att återföra den utvärderade kunskapen till tjänstemännen och andra praktiker, helst genom att etablera en processinriktad dialog. Att detta så sällan görs ser jag som en effekt av den sociala ingenjörskonstens maktfullkomlighet, och bekvämlighet. En stelbent byråkrati är mer intresserad av att skapa nya projekt än att på ett genomgripande sätt låta struktur och praktik påverkas av den kritik man fått.⁷⁰

I den fjärde grupp jag valt att ta upp hamnar Statens offentliga utredningar och andra statliga rapporter, som produceras inom de mest skiftande områden av svenskt samhällsliv. Det är ingen överdrift att säga att kunskapsproduktionen är minst sagt omfattande, något som i sig nyanserar danska påståenden om att i Sverige lägger man locket på. I den mediala debatten, ja, men långt mindre i den vetenskapliga. Här produceras i en strid ström rapporter om det mångkulturella samhället, inte minst från Integrationspolitiska maktutredningen, som tillsattes 2000, och dess efterföljare Utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering. Om man ändå vill ge den danska kritiken viss rätt skulle man kunna säga, utan att för den skull vidareutveckla ämnet här, att det finns ett relativt stort mått av politisk korrekthet i den statligt dirigerade forskningen.⁷¹

Det femte och sista sättet att samla in kunskap på har stor relevans för storstadssatsningen. Genom aktiv dialog med gräsrotterna, fotfolket, människorna i fält – benämningarna är många – menar man sig kunna få en god bild av de verkliga behoven i stadens mer utsatta områden. Detta *underifrånperspektiv* var också ett uttalat mål i den långa rad av delprojekt som storstadssatsningen kom att omfatta. En liknande ambition fanns vid mitten av 1990-talet, då olika integrationsprojekt skulle utvecklas i stadsdelen Rosengård med hjälp av de tidigare nämnda Blommanpengarna. I den rapport som följde betonades just oförmågan att fånga in och omsätta den kunskap människor som

69. Helene Lahti Edmark, *Förort i fokus – interventioner för miljoner. En kunskapsöversikt*. Norrköping 2002. En övergripande kunskapsöversikt av de utvärderingar som gjorts kring storstadspolitikens lokala utvecklingsavtal finner man i *Storstad i rörelse*, SOU 2005:29.

70. Gunnar Alsmark, »Levande projekthistoria«, *Invandrare & Minoriteter* nr 1, 2000; Gunnar Alsmark, »När staten styr och ställer«, *Invandrare & Minoriteter* nr 1, 2005.

71. Ett sådant exempel är den andra av de två nyss nämnda maktutredningarna, där tillsättningen av Masoud Kamali som s.k. särskild utredare föregicks av stor turbulens och enligt vissa bedömare kom att innebära en tydlig politisering och insnävning av de vetenskapliga perspektiven. Mot detta förfarande riktar Jonathan Friedman och Kajsa Ekholm Friedman stark kritik i sin artikel »Sverige: Från nationalstat till pluralt samhälle«. Martin Bak Jørgensen behandlar också frågan i sin artikel »Danskt realism och svensk naivitet?«. Båda texterna finner vi i antologin *Bortom stereotyperna?*

bodde i området besatt, liksom den byråkratiska klåfingrighet/det nationella böjningsmönster som styrde statens tänkande.

Statligt dirigerade projekt av den typ som här kommer ifråga inbegriper alltid oreflekterade, ofta omedvetna förutsättningar vad gäller ideologiska värderingar, tankesätt och arbetsformer. Vår uppfattning är att projektet genomsyras av en mycket svensk organisationsmodell, där arbetsförmedling, försäkringskassa, landsting, fackliga och andra organisationer förväntas ingå, som det står i propositionen. Konsekvensen av denna projektkultur blir att implementeringen följer vissa mönster och handlingsstrategier. Redan i initieringsstadiet läggs riktlinjer och avgränsningar upp som till delar bakbinder Malmös frihet och möjligheter att utveckla projekten som man vill.⁷²

Inte oväntat tonar staten liksom de lokala enheterna gärna ner sin myndighetsutövning. De politiska besluten utformas i öppna ramavtal, med stor handlingsfrihet att på lokal nivå tolka statens intentioner. I den sammanfattande utvärderingen av storstadssatsningen i Malmö ser vi emellertid hur lokala behov och hänsyn ständigt vägs mot kommuncentrala signaler, som i sin tur påverkas av de nationella direktiven. Styrning uppifrån och ändrade ekonomiska betingelser påverkar de lokala aktörernas möjligheter att uppfylla sitt uppdrag.

Eftersom projekten omvärderas och tilldelningen omförhandlas varje år lever både personal och verksamheter ett otrött liv. Osäkerheten gynnar en kortsiktig inställning och ett egenintresse, som är oförenligt med kraven på långsiktighet och helhetstänkande. Ett exempel på ett sådant ovanifrånperspektiv är den ökade fokuseringen på tillväxt som lanserades mitt i satsningen. Tillväxt direktiven betydde att de mera långsiktigt integrationsbefrämjande verksamheterna fick minskad prioritet och status.

Stadsdelarna hade tidigare fått mandat att identifiera och ta hänsyn till invånarnas behov och önskemål och hade utarbetat åtgärder i dialog med dem. Men underifrånperspektivet blev nu ett uppdrag med sviktande mandat, övertruffat av tillväxtmålens kraftiga framtoning. Vissa långsiktiga verksamheter kom i uppenbar fara och en del projekt, bl.a. insatser för lågutbildade kvinnor, lades ner.⁷³

När det gäller Malmö och storstadssatsningen presenterar IMER-forskaren Per Broomé flera intressanta hypoteser i en uppsats om retorik och organisationslogik i Malmö

72. *I god jord – och på hälleberget*, red. Gunnar Alsmark, Rapport nr 3, Valfärds- och folkhälsoenheten, Malmö 1998, s. 8.

73. Berit Andersson, *Malmö och storstadssatsningen. Sammanfattning från utvärderingsgrupperna vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet och IMER, Malmö högskola, Malmö 2004, s. 8.*

kommun. En sådan är att organisationerna trots sin maktposition har en tendens att hänvisa implementeringsfrågor tillbaka till de styrande politikerna. Eller så låter man normer för behörighet och kompetens vid rekrytering och befordran bestämmas av utanförstående aktörer, som utbildningsanordnare, yrkesföreningar och yrkestradition.⁷⁴

Vad man mer kan se är att mångfaldsplanen i Malmö, där ord som *lika människo-värde, respekt, gemenskap och möten*, snarare vänder sig till befolkningen i dess helhet, inte till den kommunala organisationen. Broomés konklusion är att den senare är ett instrument för politisk styrning och inte en självständig aktörsorganisation med självvalda visioner.

Sistnämnda tanke vill jag spinna vidare på. En viktig utgångspunkt i en av rapporterna, *Fyra stadsdelar – fyra vägar mot integration*, är att Malmö inte ses som en enhet, utan som en stad med olika stadsdelar där arbetet faktiskt har kunnat utformas med olika inriktning och tyngdpunkter. Medan Fosie utvecklade relativt lösa förbindelser mellan olika programområden valde Hyllie att i den organisatoriska uppbyggnaden koppla samman AUC med utbildnings- och demokratiprojekten under konceptet »allt under ett tak«.⁷⁵ Den statliga styrningen var följaktligen inte starkare än att den gav utrymme åt relativt stor variation i tolkning och genomförande av olika program.

Kritik riktas mot bristande kontakt mellan de fyra stadsdelarna, och än viktigare, utan medverkan från de stadsdelar och områden i kommunen som har störst resurser. Detta går stick i stäv mot statens intentioner när man 1997 skrotar den gamla invandrarpolitiken. Enligt regering och riksdag hade efter hand en allt tydligare uppdelning i ett »vi« och ett »dom« uppstått mellan infödda och invandrade. I de nya integrationspolitiska målen skulle nu alla, oavsett etnisk och kulturell bakgrund ha lika rättigheter, skyldigheter och möjligheter. Och detta skulle åstadkommas med hjälp av generella åtgärder, som inte var riktade mot invandrare och flyktingar.

Utvärderarna ger också andra synpunkter på underifrånperspektivet. I Fosie kom man att administrera det direkta arbetet kring demokrati och delaktighet inom området *Aktiv Stad*. Även här betonades kontakten med gräsrotterna tydligt i såväl tal, skrift som handling. Slutmålet var att resursteamet skulle »avveckla sig självt«.⁷⁶ Uppfattningen hämtade stöd från ett regeringsdokument av dåvarande integrations- och

74. Per Broomé, »Mångfald – retorik och organisationslogik i Malmö kommun«, *Current themes in IMER research*, No. 1, Malmö 2004, s. 37.

75. Berit Andersson, *Fyra stadsdelar – fyra vägar mot integration. Storstadsstyrelsen i Malmö. Utvärdering av demokratiarbete och skolprojekt*, Malmö 2004, s. 7.

76. *Ibid.*, s. 21.

storstadsministern Ulrika Messing, *Maktdelning i stället för omhändertagande*. Grundtanken var att de verksamheter och nätverksbyggen man skapade under projektperioden sedan skulle kunna leva vidare under egen ledning. Så blev det i viss mån, men vad jag vill lyfta fram är en annan aspekt, som modifierar statens och myndigheternas von oben-perspektiv. Den synen finns, men är långt ifrån alltid en förklaring till att man inte får med fotfolket.

Dels tar varje förändringsprocess tid, och måste så få göra, påpekar projektledaren för *Aktiv Stad*. »En önskan är arbetsro och ett förtroende för att låta processer ta den tid de behöver. Projektperspektivet får gärna folk att springa runt med tungan hängande utanför.«⁷⁷

Dels verkar det som om respekten för underifrånperspektivet varit för stort, eller feltolkat. Man ville inte tränga sig på eller syssla med konstgjorda grupperingar av människor, menade resursteamet. Resultatet blev frustration över den passivitet som kännetecknade dialogen med de boende. Egentligen ville de förverkliga en lång rad av egna idéer, »men kände sig klavbundna av riktmärket att processägarna är de boende, själva skulle de bara stå till tjänst med att anvisa redskapen.«⁷⁸

Storebror staten

Det andra ledet i Uddhammars modell ställer frågan, om det är möjligt att från central nivå rationellt och med framgång omvandla denna kunskap till praktisk förändring av människors levnadsvillkor? Svaret är naturligtvis ja, från statens sida sett. Frågan är om något annat land låtit byråkratin kring migration och invandring växa så mycket som i Sverige de senaste två decennierna. Detta samtidigt som antalet statligt anställda generellt under hela 1990-talet sjönk med 13%.⁷⁹ Men även om antalet anställda minskade, ökade antalet myndigheter under samma period. Av de 248 statliga myndigheter som fanns på offentliglistan⁸⁰ våren 2003 hade hälften tillkommit efter 1975, och 97 av dem efter 1985. Statens konklusion är:

Denna utveckling kan sannolikt betraktas som ett uttryck för rikspolitikernas ambition att visa handlingskraft genom att inrätta myndigheter, i en tid då samhällsutvecklingen är mera komplex än tidigare. Bredden i myndigheternas sammantagna verksamhet är stor.⁸¹

77. Ibid., s. 30.

78. Ibid.

79. Uppgift från Statskontoret 2002.

80. Se www.offentliglistan.se.

81. Integrationsverkets rapportserie 2004:04.

För mig är detta ett mycket svenskt sätt att se. Ett alltmer komplext och multikulturellt samhälle hanteras bäst genom ännu fler statliga verk och myndigheter. Följdriktigt har också frivilliga organisationer (NGO:s) väldigt litet utrymme i Sverige, jämfört med många andra länder världen över.⁸²

I Danmark var förhållandet snarare det omvända, fram till slutet av 1990-talet. I sin avhandling om migration och flyktingpolitik jämför historikern Christina Johansson den svenska statens roll, och kontroll, med situationen i Danmark:

I Danmark har staten fört över mycket av ansvaret till frivilligorganisationer i och med att Dansk Flygtningehjælp har en central roll i återvändningsverksamheten. Den danska statens inflytande är också mindre än den svenska i och med att mycket av resurserna går direkt till den enskilde individen och inte genom projektverksamheter som koordineras av någon statlig aktör.⁸³

Ser vi till statens roll i migrations- och integrationsfrågor idag, är det intressant att notera att det i praktiken är Danmark, som uppvisar den starkaste statliga styrningen – inte bara jämfört med Sverige, utan också med andra länder i Europa. Detta framgår av en rapport från det svenska Integrationsverket, där man systematiskt jämför hur 13 länder organiserar sin integrationspolitik.

I Danmark och Nederländerna har det skett en stark centralisering där en integrationsminister och underställt departement samlar stor makt under sig. Det sker samtidigt som invandrapolitiken vrids från en mångkulturell riktning till mer utav en assimilationspolitik.

Norge, Sverige, Storbritannien, Irland och Frankrike har relativt starkt centralt beslutsfattande och inblandning i integrationsfrågor samtidigt som de har relativt fristående myndigheter för att motverka diskriminering och främja mångfald.⁸⁴

Flyttar vi fokus till repatrieringsverksamheten har Danmark en tydligt formulerad lagstiftning. I Sverige styrs verksamheten i stället av de riktlinjer som finns i regeringsdokument, regleringsbrev och Migrationsverkets praxis. Enligt Johansson kan man mer allmänt påstå, att Danmark har en tradition av att i större utsträckning än Sverige

82. Tillsammans med Eva Norström genomförde jag en omfattande studie av Röda Korsets inbrott på en statlig arena, när de under fyra år vid mitten av 1990-talet fick ta hand om fyra flyktingförläggningar i Sverige. Symptomatiskt nog släppte staten inte ifrån sig hela kontrollen, utan fanns med på var och en av de fyra förläggningarna med en ledningsgrupp – och med det ekonomiska huvudmannansansvaret. Se Gunnar Alsmark & Eva Norström, *Vision och vardag. En etnologisk utvärdering av Röda korsets förläggningsprojekt 1987–1991*, Lund 1991.

83. Johansson, *Välkommen till Sverige?*, s. 143.

84. Organisering av integrationspolitiken, Integrationsverket 2006:5.

lagstifta om olika frågor. Detta betyder nu inte att statens kontroll över vad som händer är svagare i Sverige. På det hela taget, menar Johansson, håller den svenska staten i större utsträckning än den danska en vakande hand över återvändningsstödet.

En annan skillnad är att i Sverige jobbar Migrationsverket i huvudsak på nationell basis, medan Dansk Flygtningehjælp även arbetar i återvändningsländerna. Johanssons konklusion är att den större flexibilitet och generositet Danmark visar förmodligen hänger samman med ett önskemål om att flyktingarna återvänder, dvs. lämnar landet.

Påståendet är intressant, eftersom det perspektiverar statens roll gentemot invandrare och flyktingar. Den svenska statens starka kontroll betyder inte nödvändigtvis en motsvarande stark roll som gatekeeper. Snarare är det så att den danska staten, trots ett mindre direktinflytande, håller en nog så vakande hand över verksamheten, vilken i sin helhet är långt mer exkluderande än motsvarande svenska. Den kanske tydligaste skillnaden här gäller familjeåterföreningen, där Danmark fört en mer restriktiv linje än Sverige, som sett detta som ett viktigt integrationsinstrument.

Jag vill nu gå tillbaka till formuleringen av punkt två och tanken att man kan omvandla kunskapen till praktisk förändring av människors levnadsvillkor. Egentligen är svaret enkelt. Självklart kan man det, men då med tillägget, i positiv – eller negativ riktning.

Ur metodisk synpunkt bör påpekas att varken praktiker eller utvärderare enkelt kan klagöra effekten av de åtgärdsprogram man iscensätter. Även om en person upplever ökad integration efter en tid i ett projekt kan de bakomliggande orsakerna vara många. Den direkta kausaliteten mellan just storstadssatsningens input och en positiv output kräver metoder av helt annat slag än de man använder vid gängse utvärderingar, och kan vara nog så svårbemästrade ändå.

Utvärderarna i Malmö menar mer generellt, att det ännu är för tidigt att bedöma i vilken utsträckning storstadssatsningen långsiktigt förändrar den ordinarie verksamheten. Men vissa *framgångsfaktorer* lyfter de fram. Från att i början ha verkat i inarbetade kontaktnät blev stadsdelarna alltmer flexibla i sina arbetsätt och mer lyhörda gentemot målgrupperna. Eller annorlunda uttryckt, mer intresserade av att lyssna på gräsrotterna. Detta underifrånperspektiv utgjorde, som tidigare nämnts, ett av storstadssatsningens viktigaste mål, och i utvärderingen menar man att stadsdelarna lyckats tillvarata målgruppernas egna resurser i form av yrkeskompetens, insiderkunskap och engagemang för den egna gruppen. »Jämförelsen mellan de fyra stadsdelarna visar bland annat att professionellt linkwork är framgångsrikt om det genomförs med hänsyn till de lokala betingelserna och ger reella möjligheter för de boende att verka för egna intressen.«⁸⁵

85. Andersson, *Fyra stadsdelar*, s. 8.

På ett mer övergripande plan kan man emellertid se i vilken riktning vinden blåser, för att uttrycka det metaforiskt. Och vinden utgör en bra bild, eftersom vi vet att den inte sällan går åt ett håll vid markplanet, och åt ett helt annat högre upp i luften. Enligt min mening har en sådan dubbelverkande vind dominerat mycket av integrationsarbetet i det mångkulturella Sverige. Annorlunda uttryckt skulle man kunna tala om välviljans tyranni – om vad rätt man tänkt, vad fel det blev.

I den svenska synen på invandrare och flyktingar som offer kom den sociala ingenjörskonsten⁸⁶ att fira stora triumfer. Och tragedier! Starka människor gjordes svaga genom att man fråntog dem ansvar, skyllde deras misslyckanden på samhället och upplyste dem om deras rättigheter, men alltför lite om deras skyldigheter och plikter. I stället kom ett psykologiserande synsätt att dominera bilden av det mångkulturella Sverige, framför allt under 1980-talet och fram till nu. Särskilt tydligt blev detta i synen på latinamerikaner i exil. Tillsammans med en inom gruppen likartad retorik blev detta synsätt förödande för många flyktingar, säger Pancho Pérez Santiago. En självfrustration förstärktes, vilken skapade rymningsvägar från verkligheten och försenade anpassningen.⁸⁷

Utifrån liknande tankegångar berättar Thomas Gür i *Staten och nykomlingarna* om hur många som menade sig ha »drabbats« av Sverige och svenskarna snabbt fastnade i en genre, där man poserade med sin Sverigesmärta.⁸⁸ Påståendet påminner oss om vikten av att lyfta fram själva samspelet och relationen mellan olika parter. Tjänstemännens syn smittar av sig på klienterna, och omvänt. Michael Herzfeld skriver att medan människor ofta agerar som om klienten och byråkraten var två skilda sorters mänskliga varelser, manikeiskt åtskilda i goda och onda, är de i själva verket bevisligen deltagare i en gemensam symbolisk kamp. De använder samma vapen, ledda av samma konventioner. Byråkrater är också medborgare.⁸⁹

Att det förekommer ett samspel innebär naturligtvis inte att relationen är symmetrisk.

Tjänstemannen har en icke obetydlig makt, som visserligen ofta tonas ner eller förnekas, men likväl finns där. Den tar sig dels uttryck i konkreta beslut, med tydliga budskap, dels i ett mer subtilt, diskursivt innehåll byggt på kunskap, traditioner och tolkningsföreträden.⁹⁰

86. Jag använder här social ingenjörskonst med en sedan Karl R. Poppers kritik under 1940- och 50-talen negativ konnotation. När termen lanseras på 1930-talet av en då ny politikersort hade den en positiv klang, vilket Yvonne Hirdman påpekar i *Att lägga livet till rätta*.

87. Pancho Pérez Santiago, »Vänsterns lögnen om exilen«, *Invandrare & Minoriteter* nr 1, 1992.

88. Thomas Gür, *Staten och nykomlingarna. En studie av den svenska invandrarpolitikens idéer*, Stockholm 1996, s. 17.

89. Michael Herzfeld, *The Social Production of Indifference*, Chicago 1993.

90. Eva Norström, *I väntan på asyl*, Umeå 2004.

Sammanfattningsvis blir svaret på frågan om statens/kommunens möjligheter att i någon större omfattning, och i positiv riktning, förändra människors liv, ett försiktigt nej – åtminstone för väldigt många invandrare och flyktingar, som trots omfattande integrationsinsatser fortfarande står utanför arbetsmarknaden. Mer politik betyder inte nödvändigtvis bättre politik – och resultat.

Svaret menar jag till stor del har att göra med den typ av social ingenjörskonst, som länge varit ett dominerande, nationellt böjningsmönster i Sverige. Denna tanke får stöd i den tidigare nämnda SOU-rapporten *Den segregeringande integrationen*, vars huvudtanke är att integrationspolitiken reducerats till en politik för invandrare. Genom att prioritera och institutionalisera arbetet för »de andra« reproducerar man samtidigt föreställda skillnader och dess orsaker.⁹¹

Generellt finns det inga självklara samband mellan mängden statliga och kommunala insatser och deras avsedda effekter. I artikeln »Fungerar integrationspolitiken?« jämför Jan Ekberg integrationspolitiken i Sverige med erfarenheterna från EU15-länderna samt Kanada och USA. Enligt en uppmärksamman internationell studie står sig den svenska politiken mycket väl jämfört med andra länder. Sverige kommer på andra plats efter Belgien när det gäller aspekter som åtgärder mot diskriminering och rätt till återförening av familjer.

Ekberg konstaterar emellertid att när det gäller ett annat av integrationspolitikens mål – integrationen på arbetsmarknaden – ligger Sverige snarast i botten bland de undersökta länderna. Han noterar att flera av de länder som har mycket små ambitioner inom integrationspolitiken paradoxalt nog har en hög integrationsgrad på arbetsmarknaden.⁹²

Individ och kollektiv

Det tredje och sista ledet i Uddhammars modell handlar om möjligheten att känna till de behov som är människors egentliga eller mest grundläggande. Som så ofta är svaret både ett ja och ett nej. Ja, därför att hela idén med en välfärdsstat tar utgångspunkt i medborgarnas basala behov. En tryggad ekonomi, oavsett om man har arbete eller är arbetslös, en ordnad skola, sjuk- och äldreomsorg, en fungerande rättsstat med likhet inför lagen, och den kanske viktigaste punkten, att känna sig erkänd, behövd.⁹³

91. SOU 2006:73, *Den segregeringande integrationen. Om social sammanhållning och dess hinder*, red. Masoud Kamali.

92. *Ekonomisk Debatt* nr 3 2007.

93. Även i en väl fungerande välfärdsstat finns många som inte känner sig behövda – arbetslösa naturligtvis.

Men det är inte den delen jag här väljer att läsa in i Uddhammars fråga. Vad jag ser i den integrationspolitik artikeln handlar om, blir svaret snarast ett nej. Trots stora ekonomiska insatser händer rätt lite på individnivå av bestående värde. Många som deltagit i projekten känner sig fortfarande utanför, eller besvikna. Till delar handlar detta om byråkratins organisation och struktur, vilket jag berörde under punkt två. Men det handlar också om svårigheter hos den svenska statsapparaten att möta det nya, mångkulturella samhället med dess annorlunda krav och förväntningar. Den delen saknar man fortfarande kunskap om, och metoder för att fånga in. Ett område är religiositet, som ofta blir ett problematiskt, svårförståeligt fenomen i ett så genomsekulariserat samhälle som det svenska, och danska. För starkt troende människor är religionen inte bara en privatsak, utan något som organiserar hela deras liv, i vardag och helg (jfr Jonas Otterbecks artikel i denna volym). Ett annat område där kunskapen brister är synen på arbete, som i de skandinaviska länderna är en organiserande princip för det liv man lever, och den identitet man får (jfr Tina Kallehaves artikel i denna volym). Men så ser det inte ut bland en hel del av de invandrare och flyktingar som kommer hit, med särskild betoning på kvinnornas val av liv och leverne. För en mångkulturalism värd namnet är detta en utmanande fråga vi långt ifrån har svaret på ännu. Och än mer utmanande är det kunskapssökande som rör människors inställning till svartjobb. Även om man är arbetslös, är man sällan sysslös. Ämnet, som skär på tvärs över etniska och kulturella gränser, är förvånansvärt utforskat, även med hänsyn taget till etiska och metodiska problem.

Vid genomläsningen av det omfattande material jag har valt att arbeta med var det en sak framför andra som slog mig: *kategoriseringarnas makt över integrationsprocessen*. Annorlunda uttryckt skulle jag kunna kalla det för den *svår fångade verkligheten*, eftersom det så tydligt är kopplat till frågan om möjligheten att känna till de behov som är människors egentliga eller mest grundläggande.

Jag har tidigare berört problemet med kollektiva identiteter, dvs. att tjänstemän och många andra som arbetar med invandrare och flyktingar sätter in dem i en kulturell box, och behandlar dem därefter (jämför också Fredrik Hertzbergs artikel i denna volym). En annan kategorisering handlar om de stereotypa, negativa uppfattningar som kategorin invandrare utsätts för. I sin artikel om »Minoritetspolitik och skapandet av kollektiva kategorier« skriver Ulf Mörkenstam:

men också andra, t.ex. i jobb de dåligt passar för. Men jag menar att i stort är ett av välfärdsstatens kännetecken just att man lyckas skapa en hög grad av meningsfulla arbeten.

Genom konstitueringen av kollektiva identiteter och väl avgränsade kategorier erhåller den förda politiken en inbyggd logik där såväl problemformulering som konkreta åtgärder får sin politiska kraft av att de hänförs till den gruppidentitet som redan definierats offentligt.⁹⁴

Isabell Schierenbeck ger en god illustration till denna såväl kulturaliserande som klientiliserande hållning i artikeln »En välfärdsstat för alla? Frontlinjebyråkrater och invandrarklienter«. Hon finner att tjänstemännen i hög grad stereotypiserar klienterna utifrån föreställningar om kulturella attribut: de tar också på sig ett slags omhändertagande och stundtals uppfostrande roll, ett bemötande som är svårt att förena med principen om likabehandling.⁹⁵

Tillsammans skapar detta en byråkrati som i all sin effektivitet är starkt normativ, och stelbent. I sin avhandling *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet* visar Fredrik Hertzberg hur byråkratier på alla nivåer är viktiga aktörer i produktionen och reproduktionen av sociala kategorier, inte minst när det gäller att upprätthålla gränser som reglerar relationen mellan insiders och outsiders.⁹⁶

Denna etniska segregering finner vi inom fackföreningsrörelsen, något som behandlas i *Den nya svenska arbetarklassen* av sociologerna Diana Mulinari och Anders Neergaard.⁹⁷ Eftersom det ofta rör sig om en omedveten schablonisering är dessa mekanismer svårare att komma åt än öppen diskriminering. Vi finner också en liknande etniskt generaliserande exkludering vad invandrarföreningar beträffar. Ofta möter etniska organisationer svårigheter att bygga koalitioner med politiska partier, fackföreningar och andra traditionella folkrörelser, även i de fall där de har en likartad klassbas.⁹⁸

Etnifiering som nationellt böjningsmönster kommer tydligt fram i de utvärderingar som gjorts av storstadssatsningen i Malmö. Trots integrationspolitiska intentioner om en helhetssyn för alla i samhället, fokuserade man på människor med annan etnisk bakgrund än svenskar, boende i utsatta områden, med dålig effekt som följd.

94. Ulf Mörkenstam, »Minoritetspolitik och skapandet av kollektiva kategorier«, *Kategorisering och integration*, SOU 2004:177.

95. Isabell Schierenbeck, »En välfärdsstat för alla? Frontlinjebyråkrater och invandrarklienter«, *Engagemang, mångfald och integration. Om möjligheter och hinder för politisk jämlikhet*, SOU 2004:49, s. 17f.

96. Fredrik Hertzberg, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, Arbetslivsinstitutet, Stockholm 2003, s. 240.

97. Diana Mulinari & Anders Neergaard, *Den nya svenska arbetarklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*, Umeå 2004.

98. Se Pontus Odmalms artikel om det etniska föreningslivet och kommunalpolitiken i Malmö, »Invandrarföreningar som intressekanaler – möjligheter och hinder på lokal nivå«, *Föreningsliv, makt och integration*, Rapport från Integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram, Ds 2004:49.

Integrationsprocesser inom »invandrartäta områden« är möjliga och kan bli mer fruktbara om de ingår i en generell integrationssskapande satsning på stadsplanering, arbete, utbildning och boende.⁹⁹

Ett annat exempel rör det stöd till föreningslivet, som i Sverige blivit en viktig del i integrationspolitiken. Utgångspunkten var, med stöd i den gamla folkrörelseidén, att föreningsengagemang stärker samhörigheten inom en övergripande medborgargemenskap. Därutöver har staten väglett av en strävan att bevara och utveckla gemenskapen inom den etniska gruppen helt enligt den aktiva pluralism man antog 1975, som jag tidigare berört.

Även om politiken under de senaste 30 åren balanserat mellan dessa båda, delvis motstridiga integrationsmål, kan man, som statsvetarna Bo Bengtsson och Karin Borevi påpekar, se att staten alltmer försökt förmå invandrarorganisationerna att mer aktivt bidra till integration. I en integrationspolitisk forskarrapport¹⁰⁰ om fackets, idrotts- och hyresgäströrelsens bidrag till den politiska integrationen ställer de frågan om varför just invandrarorganisationerna skall behöva visa att de arbetar i integrationsbefrämjande syfte. Detta går ju i delvis motsatt riktning mot den nya integrationspolitik som riksdagen beslutade om 1997 där man betonade att integrationsfrågor är en angelägenhet för hela samhället. Reglerna för föreningsstöd motsäger detta genom att sända en signal om att ansvaret för bristande politisk integration ligger hos invandrarna och deras organisationer.

Bengtsson och Borevi påpekar också att statens försök att styra mot mätbara integrationsmål innebär en nedvärdering av folkrörelseidén. Enligt denna bör man ju fästa mindre vikt vid vilken konkret verksamhet en förening ägnar sig åt än att medlemmarna tillsammans engagerar sig i demokratiska former.¹⁰¹

Här, liksom på andra ställen i denna artikel, framstår staten som något negativt, som utövar makt och kontroll, dåligt förstår landets invånare, vare sig de är invandrade eller infödda, och huvudsakligen har misslyckats med sitt uppdrag att genom olika insatser skapa bättre förutsättningar för en ökad integration. Detta återspeglar faktiskt den bild materialet ger, men kanske inte rättvist visar den verklighet som finns bakom bilden. Visst kan man reducera den svenska modellen till elitism och förmyndaranda, till social ingenjörskonst där medborgarna betraktas som uppfostringsobjekt – i stil med den danska nidsbilden av Sverige. Men man kan också skifta perspektiv och se

99. Andersson, *Fyra stadsdelar*, s. 8.

100. Odmalm.

101. *Dagens Nyheter* 11 november 2004.

staten som en emancipatorisk kraft, inte minst när det gäller invandrare och flyktingar. Det gäller Sverige, men i skiftande grad också de övriga nordiska länderna. Sekulariseringen, liksom den starka betoningen av individen frigör oss från kollektiva bindningar som kön, familj, religion och etnicitet. Inte fullt ut, men ändå en bra bit på väg mot frihet och oberoende.

I boken *Är svensken människa?* vänder Henrik Berggren och Lars Trägårdh på den gängse bilden, att svenskarna älskar staten och tänker kollektivt. I stället hävdar de att för en svensk är det viktigare att vara fri och oberoende än att vara underordnad familjen och andra täta gemenskapsformer. Två grundtankar genomsyrar deras framställning.

För det första, att den svenska välfärdsstaten är baserad på en överenskommelse mellan stat och individ som på ett radikalt sätt frigjort individerna från ömsesidigt, mellanmänniskt beroende. För det andra att detta sociala kontrakt inte är något som tvingats på det svenska folket ovanifrån av 30-talets socialingenjörer och deras efterföljare. [...] Att vara svensk i detta perspektiv innebär ytterst att sträva efter självständighet, frihet och individuellt självförverkligande på bekostnad av gemenskap, intimitet och traditionella förpliktelser. Den moderna välfärdsstaten har institutionaliserat redan existerande värderingar.¹⁰²

I motsats till mig väljer Berggren och Trägårdh att tona ner betydelsen av den sociala ingenjörskonsten. Eller åtminstone dess tvingande del, den som så ofta lyfts fram i dansk retorik riktad mot Sverige och svenskarna. Men oavsett graden av frivillighet i det sociala kontraktet mellan individ och stat i Sverige, finns en viktig skillnad jämfört med Danmark, där folkkyrkan fick stor betydelse för samhällsutvecklingen. Svensk nationalism under 1900-talet formas utanför kyrkan och i och omkring arbetarrörelsen, något kyrkohistorikern Urban Claesson visar i sin artikel om Grundtvig, bonderörelse och folkkyrka.¹⁰³ Om dessa skilda riktningar i nationsbygget också kan förklara skillnader mellan svensk integrationspolitik, och dansk, är en fråga för kommande forskning.

Konklusion

Efterkrigstidens Europa dominerades av en omfattande territoriell turbulens.¹⁰⁴ Andra världskriget tvingade miljontals människor på flykt. Tyskland delades, nationsgränser

102. Henrik Berggren & Lars Trägårdh, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Stockholm 2006, s. 10f.

103. Urban Claesson, »Grundtvig, bonderörelse och folkkyrka«, *Grundtvig – nyckeln till det danska?*, red. Hanne Sanders & Ole Vind, Göteborg & Stockholm 2003.

104. Gunnar Törnqvist, »Europa – territoriet och den nya rörligheten«, *Närhet och nätverk – regionernas återkomst?*, red. Sven Tägil m.fl., Lund 1994.

suddades ut, eller ritades om. Kommunismen, järnridån och kalla kriget ställde väst mot öst. Syd stod mot nord, ekonomiskt och socialt. Efter hand skapade överstatliga unioner nya sammanhang och nätverk. Sovjetimperiet föll sönder, och så gjorde Jugoslavien. Nya nationer bildades med förväntningar och krav på att få tillhöra den europeiska familjen. Detsamma gäller människor från Asien och Afrika. Men de möter ett Europa mer slutet än någonsin tidigare av Schengenavtal och strikta gränskontroller.

Många menar att den stora ödesfrågan för Europa inte så mycket handlar om folkomflyttningar länderna emellan, inte heller om utrikespolitiken eller om socialpolitiken. I stället handlar den om vem som är europé och vem som inte är det? Vem som i framtiden har rätt att få komma till och bli delaktig i *Fortress Europe*. Verena Stolcke lyfter fram en närliggande aspekt när hon talar om *kulturell fundamentalism* i Väst-europa som underlag för en ny exkluderande retorik, och praktik.¹⁰⁵

Det är i denna demografiska och politiska kontext vi dykt ner i två nordliga grannländer i Europa, Sverige och Danmark. Det är möjligt att Stolcke har rätt i sin bild av ett framtida, exkluderande Europa som gör gemensam front mot flyktingar utifrån. Men min ambition här har varit att visa, att det fortfarande finns betydelsefulla skillnader i synen på invandring och integration, också mellan två länder som står varandra så nära som Sverige och Danmark.

Som utgångspunkt valde jag att lyfta fram tydliga skillnader i de båda ländernas offentliga flyktingdebatt. I Sverige är tonen mer lågmäld och polerad, och vaksamheten och protesterna mot främlingsfientliga yttringar större än i Danmark. En annan skillnad är att det mångkulturella samhället upplevs som ett större hot i Danmark än i Sverige, både bland politiker och gemene man. Delvis beror detta på att den politiska pluralismen från mitten av 1970-talet blev ett statligt projekt i Sverige, sanktionerat av skattemedel. Den officiella hållningen har hela tiden varit att invandrare och flyktingar berikar den svenska kulturen, samtidigt som de problem som otvetydigt funnits officiellt tonats ner eller sopats under mattan. På det praktiskt politiska planet har den svenska staten fört en riktad aktiveringspolitik, där man med olika projekt, som till exempel storstadssatsningen, försökt komma tillrätta med ett allt starkare utanförskap bland invandrare och flyktingar. Jag menar att denna exklusionsprocess delvis kan kopplas till den sociala ingenjörskonsten, det nationella böjningsmönster som präglat svensk politik sedan 30-talet.

Det är ingen överdrift att säga, att detta välfärdsprojekt skapade en vällyckad inte-

105. Verena Stolcke, »Talking Culture: New Boundaries, New Rhetoric of Exclusion in Europe«, *Current Anthropology* nr 1, 1995. Metodiskt menar Stolcke att forskningen i första hand bör studera de innebörder som kulturell skillnad tillskrivs i olika sammanhang, snarare än kulturell skillnad i sig.

gration av olika grupper och samhällsklasser. Trots denna erfarenhet, eller snarare på grund av den, lyckades man mindre bra med integrationen av framför allt de flyktingar som kom till Sverige från 1970-talet och framåt. Min huvudpoäng är att en lika viktig som föga beaktad skillnad mellan gårdagens sociala och dagens etniska integration är, att den senare äger rum i skuggan av den förra. Det vill säga, först försvenskar och likriktar man en befolkning, som politiskt och byråkratiskt knyts nära samman med staten, bland annat genom en omhändertagandeideologi. Sedan lanserar man i mitten av 70-talet en närmast motsatt politik, mångkulturalismen. I ljuset av detta kan det tyckas märkligt, att invandringen inte ses som ett större hot i Sverige än i Danmark. Mitt svar, som snarare är inledningen till en diskussion, knyter an till journalisten Hans Huges tankegångar i antologin *Grundtvig – nyckeln till det danska?* Enligt honom har Sverige långt mindre än Danmark karaktären av en klassiskt homogen nationalstat. Därför har också Sverige lättare för att integrera främlingar än Danmark.¹⁰⁶

Men lättare betyder inte lätt. Som jag visat i artikeln bär svensk integrationspolitik på sina problem. Men Hauge pekar på en intressant skillnad, som också jag kan se i de olika materialgrupper jag arbetat med. Den gamla uppfattningen att nationalstaten är alltings mått och mylla är starkare väster än öster om Öresund. Vi märker det i diskussionerna kring en dansk kanon med bland annat krav på nationsspecifik kunskap för invandrare.¹⁰⁷ Och vi märker det politiskt, där Öresund hittills varit mer av vallgrav än gemensam plaskbalja. På många områden är mitt påstående orättvist, eftersom vi de senaste åren kan se många exempel på hur kulturella, sociala och ekonomiska band stärks mellan Danmark och Sverige. Men de sker trots en övergripande, politisk kursriktning, vars idé formuleras i titeln på en *speciale* i Europæisk etnologi av Anette Prilow, *Øresundsregionen midt i en reformtid – På vej mod et lukket Danmark?*¹⁰⁸ Frågetecknet skall ses retoriskt. Genom den strukturreform som den liberala regeringen introducerade den 1 januari 2007 centraliseras makt till staten och försvagas på regional nivå.¹⁰⁹ Den reducerar också den framtida regionens politiska och ekonomiska auktoritet, och verkar mot Europeiska unionens idé om ett *Europe of Regions*. Prilow gör

106. Hans Hauge, »Nynationalismen og markedets metafysik«, *Grundtvig – nyckeln till det danska?*, red. Hanne Sanders & Ole Vind, Göteborg & Stockholm 2003.

107. En liknande tanke finns i det kunskapstest om samhällets historia och kultur och hur det är organiserat som blivande danskar måste klara av för att få bli medborgare.

108. Anette Prilow, *Øresundsregionen midt i en reformtid – På vej mod et lukket Danmark?*, København 2006.

109. Strukturreformen innebär att kommuner slås samman, länen (*amter*) blir fem regioner, skatteförvaltningen överförs från kommuner till staten, och många andra uppgifter flyttas om mellan stat, kommuner och de kommande regionerna under de närmaste åren. Därmed kommer det danska systemet att likna det nuvarande svenska, där staten med lokala myndigheter/länsstyrelser delegerar sin myndighetsutövning inom den egna ramen.

också en intressant jämförelse mellan Danmark och Sverige i förhållande till den nya Öresundsbron. Även som medlem i den Europeiska unionen blev byggandet av bron en del av den danska statens suveränitetsarbete. För Sverige sågs bron som ett incitament för att stärka det lokala i Malmö och i Region Skåne. För Danmark var intresset av mer nationell betydelse. Öresundsregionen som politisk idé gav möjlighet att bland annat rusta upp huvudstadens ekonomi och infrastruktur.¹¹⁰ Bron blev inte i första hand ett svar på Malmös och Köpenhamns krissituation, utan ett led i Danmarks självständighetsarbete, där dansk kultur kom att spela en viktig roll.

För både Danmark och Sverige är vägen lång fram till en fungerande mångkulturell välfärdsstat. I diskussionen av de mörka krafter som vi ser politiskt till höger, men också till vänster, tror jag att det finns en risk att alltför mycket koncentreras på debattformens aggressivitet och öppna främlingsfientlighet. Jag menar att man vinner mycket på att flytta fokus från ett »dem« till ett »vi«, till den defensiva nationalism som förenar populistiska partier i olika länder, men som också bygger broar mellan extrempartierna och de mer demokratiskt sinnade, »rumsrena«, partierna. Den gemensamma nämnaren är rädslan för förändringar, politiskt, ekonomiskt, socialt och kulturellt. Så betraktat blir mångkulturalism ett problem för nationen, må den vara aldrig så insvept i en välvillig retorik. Eller som Will Kymlicka mer allmängiltigt formulerat det:

The overall challenge seems to be how to construct and sustain a sense of common national citizenship in a time where there is an increasing ethnic and religious diversity within the same national boundaries.¹¹¹

Summary

Swedish integration policy

By international standards Denmark and Sweden are two very uniform nation states with relatively similar languages, traditions, and political cultures. Both countries have, albeit to differing extents, received immigrants and refugees from all over the world. Despite many similarities, Denmark and Sweden have developed partly differing ideas and strategies for solving the problems that arise in a multicultural society.

The aim of the article is to use Denmark as a contrast in order to discuss specifically Swedish features in the country's integration policy around the turn of the millennium.

110. Se bl.a. *Er vi så forbeholdne? Danmark over for globaliseringen, EU og det nære*, red. Hans Mouritzen, Magtudredningen, Århus 2003.

111. Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship*, Oxford 1995.

The starting point is the war of words that broke out between Danish and Swedish politicians in the spring of 2002. Swedes thought that the debate about immigration was far too vulgar, often downright xenophobic, and ultimately a threat to democratic dialogue. Danes spoke about the customary Swedish big-brother mentality, about sanctimoniousness, and putting the lid on things.

The second part of the article briefly examines the real political grounds for the mutual accusations. Compared with Denmark, Swedish integration policy seems much less restrictive. In certain contexts there are even systemic differences. But the tendency in the last few years has been for the two countries to come closer. We see, for instance, an increasingly obvious desire to get away from the earlier dominant and paralysing view of refugees as victims in great need of care. This attitude is a national paradigm in Sweden, with its roots in the welfare state (the people's home) of the 1930s.

The last part of the article deals with Swedish integration policy in relation to bureaucracy and social engineering. The author discusses the possibility of collecting, at a central level, relevant knowledge of what determines individual immigrants' and refugees' living conditions. Social engineering was successful in the older, more ethnically homogeneous Sweden, but in the modern multicultural society it is, if anything, an impediment to well-functioning integration.

Referenser

Offentligt tryck

DANMARK

Indenrigsministeriet, *Udlændinge- og integrationspolitiken i Danmark og udvalgte lande. Tænk tanken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark*, februari 2004

Indenrigsministeriet, *Udlændinges integration i det danske samfund. Tænk tanken om udfordringer for integrationsindsatsen i Danmark*, augusti 2001

Regeringen, Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration, *Noget for noget*, februar 2004

Regeringen, Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration, *En ny chance til alle – regeringens integrationsplan, forslag maj 2005*

SVERIGE

Integrationsverkets rapport 2006-08-16, *Organisering av integrationspolitiken. Översikt av politiken och de viktigaste aktörerna i några olika länder*

Integrationsverkets rapportserie 2004:04

Proposition 1997/98:16, *Sverige, framtiden och mångfalden – från invandrarpolitik till integrationspolitik*

Proposition 1997/98:165, *Utveckling och rättvisa – en politik för storstaden på 2000-talet*

SOU 2004:48, *Kategorisering och integration. Om föreställda identiteter i politik, forskning, media och vardag*

SOU 2004:49, *Engagemang, mångfald och integration. Om möjligheter och hinder för politisk jämlikhet*

SOU 2005:29, *Storstad i rörelse*

SOU 2006:73, *Den segregerande integrationen. Om social sammanhållning och dess hinder*

Litteratur och tidningsartiklar

Alsmark, Gunnar, »Levande projekthistoria«, *Invandrare & Minoriteter* nr 1, 2000

Alsmark, Gunnar, »När staten styr och ställer«, *Invandrare & Minoriteter* nr 1, 2005

Alsmark, Gunnar, »Sjöbo visar vägen – men vart?«, *Att möta främlingar. Vision och vardag*, red. Gunnar Alsmark & Paula Uddman, Lund University Press, Lund 1990

Alsmark, Gunnar & Norström, Eva, *Vision och vardag. En etnologisk utvärdering av Röda korsets förlägningsprojekt 1987–1991*, Etnologiska institutionen, Lunds universitet, Lund 1991

Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, omarb. uppl., Verso, London 2006

Andersson, Berit, *Fyra stadsdelar – fyra vägar mot integration. Storstadssatsningen i Malmö. Utvärdering av demokratiarbete och skolprojekt*, Malmö stad, Malmö 2004

Andersson, Berit, *Malmö och storstadssatsningen. Sammanfattning från utvärderingsgrupperna vid Sociologiska institutionen, Lunds universitet och IMER, Malmö högskola, Malmö stad, Malmö 2004*

Arvidsson, Håkan, »Danmark står upp för Pia Kjærsgaard«, *Dagens Nyheter* 12 juli 2003

Bak Jørgensen, Martin, »Dansk realisme og svensk naivitet? En analyse af den danske og svenske integrationspolitik«, *Bortom stereotyperna? Invandrare och integration i Danmark och Sverige*, red. Ulf Hedetoft, Bo Petersson & Lina Sturfelt, Centrum för Danmarksstudier 12, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2006

Beck, Ulrich, *Den kosmopolitiska blicken eller: Krig är fred*, Daidalos, Göteborg 2005

Berendt, Mogens, *Tilfældet Sverige*, Chr. Erichsen, København 1983

Berggren, Henrik & Trägårdh, Lars, *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*, Norstedts, Stockholm 2006

Billig, Michael, *Banal Nationalism*, Sage, London 1995

- Borevi, Karin, *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2002
- Bortom stereotyperna? *Invandrare och integration i Danmark och Sverige*, red. Ulf Hedetoft, Bo Petersson & Lina Sturfelt, Centrum för Danmarksstudier 12, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2006
- Brochmann, Grete, »Til Dovre faller. Å bli norsk – å være norsk – troskapsløfte og statsborgerskap i den foranderlige nasjonen« [i denna volym]
- Broomé, Per, »Mångfald – retorik och organisationslogik i Malmö kommun«, *Current Themes in IMER Research*, No. 1, Malmö högskola, Malmö 2004
- Carlbom, Aje, *The Imagined versus the Real Other. Multiculturalism and the Representation of Muslims in Sweden*, Sociologiska institutionen, Lunds universitet, Lund 2003
- Claesson, Urban, »Grundtvig, bonderörelse och folkkyrka«, *Grundtvig – nyckeln till det danska?* Hanne Sanders & Ole Vind (red.), Centrum för Danmarksstudier 1, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2003
- Dansk identitet?*, red. Uffe Østergaard, Aarhus Universitetsforlag, Århus 1992
- Eberhard, David, *I trygghetsnarkomanernas land. Sverige och det nationella paniksyndromet*, Prisma, Stockholm 2006
- Ehn, Billy, Frykman, Jonas & Löfgren, Orvar, *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Natur och Kultur, Stockholm 1993
- Ek, Richard, *Öresundsregion – bli till! De geografiska visionernas diskursiva rytm*, Meddelanden från Lunds universitets geografiska institutioner 146, Institutionen för kulturgeografi och ekonomisk geografi, Lunds universitet, Lund 2003
- Ekberg, Jan, »Fungerar integrationspolitiken?«, *Ekonomisk Debatt* nr 3, 2007
- Ekelund, Fredrik, »Etniska svenskar föraktas«, *Sydsvenskan* 4 oktober 2006
- Er vi så forbeholdne? Danmark over for globaliseringen, EU og det nære*, red. Hans Mouritzen, Magtudredningen, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2003
- Eriksen, Thomas Hylland, *Engaging Anthropology. The Case for a Public Presence*, Berg, Oxford 2006
- Eriksen, Thomas Hylland, »Thomas Hylland Eriksen läser om karikatyrkrisen«, *Sydsvenskan* 30 september 2006
- Falkheimer, Jesper, *Att gestalta en region. Källornas strategier och mediernas föreställningar om Öresund*, Centrum för Danmarksstudier 4, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2004
- Fairclough, Norman, *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge 1992
- Fairclough, Norman, *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, Longman, London 1995
- Fjendebilleder og fremmedhad*, red. Kristof K. Kristiansen & Jens R. Rasmussen, FN-forbundet, København 1988

- Friedman, Jonathan & Friedman, Kajsa Ekholm, »Sverige: Från nationalstat till pluralt samhälle«, *Bortom stereotyperna? Invandrare och integration i Danmark och Sverige*, red. Ulf Hedetoft, Bo Petersson & Lina Sturfelt, Centrum för Danmarksstudier 12, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2006
- Guillou, Jan, »Bevare oss väl för mesen Leijonborg«, *Aftonbladet* 27 maj 2002
- Gür, Thomas, *Staten och nykomlingarna. En studie av den svenska invandrapolitikens idéer*, City University Press, Stockholm 1996
- Hertzberg, Fredrik, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, Arbetslivsinstitutet, Stockholm 2003
- Hertzberg, Fredrik, »Arbetsförmedlare mellan individ, kollektiv och marknad. Om pragmatism, inkludering och bilden av 'de Andras' aktörskap« [i denna volym]
- Hervik, Peter, »Ojämförbara partier«, *Sydsvenska Dagbladet* 8 januari 2007
- Herzfeld, Michael, *The Social Production of Indifference*, University of Chicago Press, Chicago 1993
- Hirdman, Yvonne, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemspolitik*, Carlssons, Stockholm 1989
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, *På lige fod. Samfundet, ligheden og Folketingets debatter om udlændingepolitik 1973–2000*, ph.d.-afhandling, Afdeling for Minoritetsstudier, Københavns Universitet 2002
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Viljen til valg. Kommunalt integrationsarbejde i Sverige og Danmark« [i denna volym]
- I god jord – eller på hälleberget*, red. Gunnar Alsmark, Rapport nr 3, Vår- och Folkhälsoenheten, Stadskontoret, Malmö 1998
- Jensen, Carsten, »Varför ler inte Pia Kjærsgaard?«, *Dagens Nyheter* 10 juli 2003
- Johansson, Christina, »Dansk och svensk invandringspolitik. En jämförelse«, *Att möta främlingar*, red. Göran Rystad & Svante Lundberg, Arkiv, Lund 2000
- Johansson, Christina, *Välkommen till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft*, Malmö 2005
- Kallehave, Tina, »Det meningsfulde arbejde. Et livsformsperspektiv på arbejdets betydning for somaliske mænd« [i denna volym]
- Kamali, Masoud, *Den segregerede integrationen: Om social sammanhållning och dess hinder*, SOU 2006:73
- Kjærsgaard, Pia, *...men udsigten er god... Midtvejerindringer*, Asschenfeldt, København 1998
- Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship*, Oxford University Press, Oxford 1995
- Lahti Edmark, Helene, *Förort i fokus – interventioner för miljoner. Nordisk forskning om interventioner i »utsatta« bostadsområden – en kunskapsöversikt*, Integrationsverket, Norrköping 2002

- Larsen, Rune Engelbreth & Seidenfaden, Tøger, *Karikaturkrisen. En undersøgelse af baggrund og ansvar*, Gyldendal, København 2006
- Leijonborg, Lars & Rojas, Mauricio, »Explosiv ökning av antalet utsatta bostadsområden«, *Dagens Nyheter*, debattsidan, 5 december 2004
- Linde-Laursen, Anders, »Er Sverige interessant... Om modernitet og hundrede års danskhed«, *Nationella identiteter i Norden – ett fullbordat projekt? Sjutton nordiska undersökningar*, red. Anders Linde-Laursen & Jan-Olof Nilsson, Nord 1991:26, Nordiska rådet, Stockholm 1991
- Mulinari, Diana & Neergaard, Anders, *Den nya svenska arbetarklassen. Rasifierade arbetares kamp inom facket*, Boréa, Umeå 2004
- Mörkenstam, Ulf, »Minoritetspolitik och skapandet av kollektiva kategorier«, *Kategorisering och integration. Om föreställda identiteter i politik, forskning, media och vardag*, SOU 2004:48
- Nation and Narration*, red. Homi K. Bhabha, Routledge, London 1990
- Nationella identiteter i Norden – ett fullbordat projekt? Sjutton nordiska undersökningar*, red. Anders Linde-Laursen & Jan-Olof Nilsson, Nord 1991:26, Nordiska rådet, Stockholm 1991
- Nielsen, Hans Jørgen, *Er danskerne fremmedfjendske? Udlandets syn på debatten om indvandrere 2000–2002*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2004
- Norström, Eva, *I väntan på asyl. Retorik och praktik i svensk flyktningpolitik*, Boréa, Umeå 2004
- Odmalm, Pontus, »Invandrarföreningar som intressekanaler – möjligheter och hinder på lokal nivå«, *Föreningsliv, makt och integration*, Rapport från Integrationspolitiska maktutredningens forskningsprogram, Ds 2004:49
- Otterbeck, Jonas, »Unga vuxna muslimers förhandlingar och islams förvandling« [i denna volym]
- Quraisyh, Basha, *Dansk identitet – set med brune øjne*, Tiderne Skifter, København 2003
- Pérez Santigago, Pancho, »Vänsterns lögn om exilen«, *Invandrare & Minoriteter*, nr 1 1992
- Prilow, Anette, *Øresundsregionen midt i en reformtid – På vej mod et lukket Danmark?*, speciale, Saxoinstituttet, Københavns Universitet, København 2006
- Rothstein, Bo, »Politiskt korrekt forskning ökar inte vårt vetande«, *Dagens Nyheter* 22 april 2004
- Rothstein, Bo, »Bengt Westerberg ställer upp för regeringen som nyttig idiot«, *Dagens Nyheter* 8 maj 2005
- Rönneling, Anita, *Berättelser från en välfärdsstat. Om förståelse av marginalisering*, Kriminologiska institutionen, Stockholms universitet, Stockholm 2004
- Sanders, Hanne, *Nyfiken på Danmark – klokare på Sverige*, Centrum för Danmarksstudier 13, Makadam förlag, Göteborg & Stockholm 2006
- Schierenbeck, Isabell, »En välfärdsstat för alla? Frontlinjebyråkrater och invandrarklienter«, *Engagemang, mångfald och integration. Om möjligheter och hinder för politisk jämlikhet*, SOU 2004:49

- Sigurdson, Ola, *Den lyckliga filosofin – Etik och politik hos Hägerström, Tingsten, makarna Myrdal och Hedenius*, Symposion, Eslöv 2000
- Smith, Anthony D., »Nationella identiteter består eftersom de förändras«, *Axess*, september 2005
- »Smågnistor kan tända krutdurkarna i väst«, *Sydsvenskan* 8 november 2005
- Stolcke, Verena, »Talking Culture: New Boundaries, New Rhetoric of Exclusion in Europe«, *Current Anthropology* nr 1, 1995
- Svensson, Ewa, »På Dansk folkepartis röstsedel står det O som i ordning, organisation och optimism. Partiprogrammet lämnar inget utrymme åt 'de fremmede'«, intervju med Pia Kjærsgaard, *Dagens Nyheter* 29 juni 2002
- Termansen, Jesper, »Karaktermordet på den danske sjæll!«, *Berlingske Tidende* 22 februari 2004
- Törnqvist, Gunnar, »Europa – territoriet och den nya rörligheten«, *Närhet och nätverk – regionernas återkomst?*, red. Sven Tägil m.fl., Meddelanden från Erik Philip-Sörensens stiftelse 5, Lund University Press, Lund 1994
- Uddhammar, Emil, *Partierna och den stora staten. En analys av statsteorier och svensk politik under 1900-talet*, City University Press, Stockholm 1993
- Viby Mogensen, Gunnar & Matthiessen, Poul Chr., *Mislykket integration? Indvandrerne møde med arbejdsmarkedet og velfærdssamfundet*, Spektrum, København 2000
- Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise, *Diskursanalys som teori och metod*, Studentlitteratur, Lund 2000
- Wirtén, Per, »Rätt att smäda«, *Arena* december 2006
- Öresundsbron på uppmärksamhetens marknad. *Regionbyggare i evenemangsbranschen*, red. Per Olov Berg, Anders Linde-Laursen & Orvar Löfgren, Studentlitteratur, Lund 2002

Övriga tidningsreferenser

- Dagens Nyheter* 11 november 2004 [Bengtsson & Borevi]
- Invandrare & Minoriteter* nr 1, 2006 [Carsten Jensen]
- Metro* 8 maj 2002 [Lars Leijonborg]
- Sydsvenskan*, 9 juli 2002 [Per Gahrton]
- Sydsvenskan*, 16 januari 2004 [Ilmar Reepalu]
- Sydsvenskan*, ledarsidan, 20 oktober 2004

Tv-program

- Deadline*, DR2 25 maj 2002

TIL DOVRE FALLER¹

Å BLI NORSK – Å VÆRE NORSK – TROSKAPSLØFTE OG STATSBOGERSKAP I DEN FORANDERLIGE NASJONEN

Grete Brochmann

Som norsk statsborger lover jeg troskap til mitt land Norge og det norske samfunnet, og jeg støtter demokratiet og menneskerettighetene, og vil respektere landets lover.

Representerer denne nyinnførte troskapseden for ferske statsborgere en *frekkhet*, en litt hjelpeløs *overflodighet* eller et bidrag til verdi-vitalisering og inklusjon i det flerkulturelle Norge? Dette ble et heftig diskusjonstema mens den nye statsborgerloven var under oppseiling. Med samfunnsviterens blikk er det like interessant å spørre: Hva er den nye ritualiseringen et uttrykk for? Er det nasjonalismens siste krampetrekkninger i en internasjonalsert tid, eller er det et forsøk på å ta det nye samfunnsborgerskapet på alvor i en multikulturell kontekst?

10. juni 2005 vedtok Stortinget Lov om norsk statsborgerskap (statsborgerloven). Det ble også vedtatt å innføre en frivillig seremoni for personer som er innvilget norsk statsborgerskap, og som et ledd i denne seremonien skulle deltakerne avlegge et troskapsløfte. Den nye statsborgerloven skulle tre i kraft i september 2006. Den første norske statsborgerloven ble vedtatt i 1888. Ifølge denne loven trådte et innvilget statsborgerskap først i kraft etter at søkeren hadde avlagt en ed til den norske konstitusjonen. Krav om edsavleggelse ble også videreført i de senere statsborgelovene – i 1924 og i 1950, men ble opphevet ved lov i 1976. Begrunnelsen for denne opphevelsen var at »ordningen medførte ekstra arbeid for politi og domstoler, at den innebar en ikke uvesentlig forsinkelse i behandlingen av slike saker, og at den av mange ble betraktet som en unødvendig formalitet«. ²Hva har skjedd mellom 1976 og 2006 som kan forklare gjeninnføringen av troskapsløfte ved tildeling av statsborgerskap i Norge?

1. »Enige og tro inntil/til Dovre faller« er den såkalte Eidsvollleden fra 1814 og Norges nasjonale motto.

2. Ot.prp. nr. 41 (2004–2005), *Om lov om norsk statsborgerskap (statsborgerloven)*, s. 48. Ved behandlingen i

Langt svangerskap

Om troskapsløftet kunne fjernes uten store sverdslag i 1976, har gjeninnføringen vært mer komplisert. Hele revisjonsprosessen rundt den nye statsborgerloven har vært lang og kontroversiell, og vitner om nye motsetninger innen en gammel institusjon. Lovutvalget som gjorde forarbeidene (Statsborgerlovutvalget) ble oppnevnt i 1999, og innstillingen som forelå i 2000,³ var preget av grunnleggende dissens på flere viktige punkter. Flertallet ønsket å myke opp statsborgerretten med bl.a. åpning for dobbelt statsborgerskap, og ønsket ikke å innføre strengere krav til naturalisering, f.eks. i form av språkferdigheter og samfunnskunnskap. Mindretallet la vekt på statsborgerretten som en sentral del av den demokratiske tradisjon og det politiske fellesskap i Norge, med viktige koplinger til det nasjonale, kulturelle landskap. Mindretallet ønsket å opprettholde krav om *ett* statsborgerskap, og ville samtidig innføre språkferdighet og samfunnskunnskap som vilkår for naturalisering. Lovutvalget som helhet så ingen grunn til å gjeninnføre noe troskapsløfte.⁴ Helheten i Lovutvalgets innstilling (flertall og mindretall) reflekterer på mange måter hovedmotsetningene i diskusjonene om dagens statsborgerrett nasjonalt og internasjonalt, noe jeg skal komme tilbake til. La oss nå først se litt nærmere på den materielt sett minst viktige delen av lovforslaget – den symbolske markeringen av tildelt statsborgerskap.

I høringsrunden etter Lovutvalgets innstilling viste det seg at mange instanser – hvorav flere organisasjoner med tilknytning til innvandrerbefolkningen – ønsket en høytidelig markering av statsborgerskapstildelingen. *Ressursenteret for pakistanske barn* ønsket også innføring av troskapsløfte ved en slik markering med følgende begrunnelse:

I et samfunn preget av et stadig økende etnisk mangfold, ser vi det som viktig å sette vilkår for å bli norsk statsborger. Overgangen til norsk statsborgerskap bør innebære en understreking og markering fra samfunnets side av de grunnverdier samfunnet er tuftet på. For å kvalitetssikre samfunnets budskap bør den nye borgeren avgi troskapsløfte i en høytidelig seremoni.⁵

Etter denne kanskje litt overraskende høringsrunden valgte regjeringen Bondevik å fo-

Justiskomiteen dissenterte representantene fra Høyre, Anders Langes parti og Kristelig folkeparti, som alle ønsket å opprettholde edsavleggelsen.

3. NOU 2000:32 *Lov om erverv og tap av norsk statsborgerskap*.

4. NOU 2000:32, s. 183.

5. Ot.prp. nr. 41 (2004–2005), s. 50.

reslå innføring av en seremoni for personer som er tildelt norsk statsborgerskap etter søknad, og samtidig gjøre et troskapsløfte til en del av denne seremonien. Det ble i Odelstingsproposisjonen (nr. 41) sågar presisert at dette løftet skulle ta utgangspunkt i det australske lojalitetsløftet: »As an Australian citizen, I affirm my loyalty to Australia and its people, whose democratic beliefs I share, whose rights and liberties I respect, and whose laws I uphold and obey«. Et viktig premiss i denne prosessen var imidlertid at seremonien, og herav troskapsløftet, skulle være *frivillig* – en markering nyslåtte borgere kunne ta del i hvis de følte for det.

I den videre behandlingen gikk flertallet i Kommunalkomiteen bestående av Arbeiderpartiet, Sosialistisk Venstreparti og Senterpartiet (den senere partitrioikaen i regjeringen Stoltenberg) inn for å innføre seremoni, men mot å introdusere troskapsløfte. Denne delen av innstillingen ble imidlertid nedstemt i Stortinget, der flertallet ønsket både seremoni og troskapsløfte – dog frivillig. Våren 2006 var det således regjeringen Stoltenberg som forberedte iverksetting av den delen av ritualet de selv stemte ned i Kommunalkomiteen.

Forberedelsene er i seg selv interessante. En hurtigarbeidende redaksjonsgruppe ble nedsatt for å forberede utforming av troskapsløfte og en gavebok som skulle utdeles ved seremonien. Det ble i tillegg i løpet av våren innkalt til et lite, »lukket møte« med referansepersoner og eksperter som skulle kommentere forslag og komme med innspill i prosessen. Sakspapirene var unntatt fra offentligheten.⁶ Til tross for at seremonien og løftet skulle være frivillig, ble altså innholdet betraktet som sensitivt lende, der det var nødvendig å gå forsiktig fram og forankre budskapet i taleføre og potensielt kritiske kretser. Myndighetene vurderte – trolig med rette – at det stadig er sprengkraft i det nasjonale symbolfeltet.

Arbeidet med innhold – enten det dreide seg om seremoni, troskapsløfte eller gavebok – er en utakknemlig oppgave: Frivilligheten – den manglende reelle forpliktelsen i løftet – tilsa at det var små følbare gevinster ved den nye politikken, samtidig som mulighetene for å trække feil var mange. Tekstanalytikere sto klare til å dissekere ethvert forslag – enten for å ha et for nasjonsvennlig innhold, eller for å være totalt intetsigende. Samtidig var det alvor – ingen plass for ironi og distanse. Og seremoni-skaperne tilhører den sosiale kohorten som trolig har svakest kompetanse på akkurat dette – de som fikk sin faglige og politiske oppdragelse da kritisk analyse og dekonstruksjon av tradisjon og nasjon sto tungt på dagsorden.

Hvorfor ville myndighetene seg selv så vondt?

6. Denne artikkelens forfatter var blant de inviterte til dette møtet.

Statsborgerskap – medborgerskap

Svaret på dette spørsmålet må søkes i den nære politiske forhistorie nasjonalt og internasjonalt, med faglig perspektiv på tvers av juss, statsvitenskap, sosiologi og historie. Og seremonispørsmålet blir her bare en flik av et større lerret, der spørsmål som statsborgerlige rettigheter, nasjonalstatens sosiale og kulturelle kohesjon, nasjonale tilknytningsformer og identitet er oppe til diskusjon – det som med en samlebetegnelse kalles *citizenship* i den engelske faglitteraturen.

Innen Skandinavia er det en til dels forvirrende begrepsbruk innen dette feltet. *Medborger* blir i både Sverige og Danmark ofte brukt synonymt med det norske *statsborger*, samtidig som »medborger« i Norge i stigende grad brukes normativt i offentlige diskusjoner – om det å få lov til å delta og høre til snarere enn det å ha formelle rettigheter innen en nasjonalstat.⁷ Jeg har derfor introdusert en forsøksvis »opprydding« gjennom begrepet *samfunnsborgerskap*, som jeg bruker synonymt med det overgripende britiske *citizenship*, for herav å kunne skille analytisk mellom statsborgerskap og medborgerskap, som jeg bruker respektivt om ulike dimensjoner ved samfunnsborgerskapet, som det vil fremgå.

Citizenship har utviklet seg til et stort diskusjonsfelt i internasjonal forskning, med berøringspunkter i mange faglige og tematiske leire. Mye av oppmerksomheten skyldes trolig en sentral samfunnsmessig spenning i vår tid – spenningen mellom pluralisme og likestilling: pluralisme gjennom et kulturelt stadig mer sammensatt samfunn, og likestilling gjennom de historisk frembrakte rettigheter alle borgere i en stat skal ha tilgang på. *Citizenship* rommer både ideer om individuelle rettigheter og om sosiale bånd, identitet og deltakelse, og begrepet knytter an til viktige diskusjoner i mange nasjonalstater. En rekke nasjonale og internasjonale forhold samspiller, og tilskynder nasjonalstatene til nytenkning rundt sentrale temaer som minoritetsrettigheter, nasjonal identitet, deltakelse og tilhørighet. Økt geografisk mobilitet internasjonalt har svekket forbindelsen mellom territorier og nasjonalt definerte kulturer, og gjort mottakersamfunn mer heterogene. Innvandring, som i seg selv er et symptom på internasjonalisering eller globalisering, har utfordret nasjonalstatens evne til å kontrollere det som har blitt betraktet som dens konstituerende elementer – territorium og befolkning.

Diskusjonene berører tosidigheten i samfunnsborgerskapet: det formelle og det

7. Jeg bruker her »nasjonalstat« som samlebetegnelse på moderne statsdannelser. Selv om stater også kan være multinasjonale stater eller multinasjonale føderasjoner, er en spesifisering ikke nødvendig for mine formål her. Nasjonalstatsbegrepet forsvaret stadig sin plass i de skandinaviske landene, samt store deler av Vest-Europa, selv om de fleste av disse landene i stigende grad blir »flerkulturelle«.

substansielle – spilleregler og grunnlaget for et godt liv. Mye av *citizenship*-diskursen handler om forutsetninger for å skape gode og rettferdige samfunn i sin alminnelighet, og har ikke innvandring som noen sentral dimensjon. Flerkulturelle problemstillinger har imidlertid kommet mer i forgrunnen de senere årene, sterkt påvirket av økende innvandring i de fleste vestlige samfunn.

Begrepet *citizenship* dekker imidlertid flere fenomener, og blir brukt på til dels motstridende måter. I den tradisjonelle, T.H. Marshall-inspirerte tilnærmingen til feltet har man reservert *citizenship*-begrepet til rettighetsdimensjonen: juridisk forpliktende bånd mellom staten og individet⁸ og man har oftest vurdert *citizenship* som en status knyttet til *nasjonalstaten* som et fellesskap; en kollektiv ånd eller kultur, med staten som iverksetter av felles beslutninger⁹. Den omfattende flerkulturelle innvandringen de senere årene, og forsøkene på å innlemme nye samfunnsborgere i mottakerlandene, har imidlertid bidratt til å utvide *citizenship*-begrepet til også å omhandle identitet og tilhørighetsspørsmål.¹⁰ Identitet og tilhørighet er viktige dimensjoner i enhver samfunnsborgers liv, men temaene har blitt aktualisert, og *kontrastert* ved at samfunnene har fått tilskudd av mennesker som ikke har hatt grunnsosialiseringen i majoritetskulturen. Med en slik utvidet tilnærming kan en persons *citizenship* referere til tre adskilte fenomener. For det første, hans eller hennes *status* som legal samfunnsborger, definert gjennom en serie sivile, politiske og sosiale rettigheter, samt et relativt lite antall plikter (for eksempel plikten til å overholde loven, til å betale skatt og for menn – å avtjene verneplikten). For det andre, hans eller hennes *identitet* som medlem av en eller flere politiske *communities*. Denne typen identitet blir ofte avtegnet i kontrast til andre, mer partikulære identiteter, som klasse, etnisitet, religion, kjønn og profesjon. Og for det tredje, deltakelsesmønster og »sivile dyder« (*civic virtues*), som for eksempel lojalitet, uavhengighet, arbeidsmoral, toleranse, åpenhet for endring, mot og handlekraft¹¹.

Samfunnsborger-diskusjonen handler i bunn og grunn om *normative* spørsmål. Forutsetninger for å skape gode og rettferdige samfunn må nødvendigvis bygge på noen definerte syn på hva som er godt og rettferdig. Så selv om moderne vestlige samfunn gjennomgår store *generelle* endringer i normative spørsmål, har innvandring forsterket uroen knyttet til samfunnsendringen. Det flerkulturelle samfunn byr på konkurreren-

8. T.H. Marshall, *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge 1950.

9. Håkan Lorentzen, *Fellesskapets fundament*, Oslo 2004.

10. Se *Citizenship in Diverse Societies*, red. Will Kymlicka & Wayne Norman, Oxford 2000; Ruth Lister, *Citizenship. Feminist Perspectives*, New York 1997; Jeff Spinner-Halev, »Cultural Pluralism and Partial Citizenship«, *Multicultural Questions*, red. Christian Joppke & Steven Lukes, Oxford 1999; *The Politics of Belonging. Migrants and Minorities in Contemporary Europe*, red. Andrew Geddes & Adrian Favell, Aldershot 1999.

11. *Citizenship in Diverse Societies*.

de verdisset, som spiller sammen med verdikonflikter som eksisterer i samfunnet også uavhengig av nye kulturelle innslag. Hvilke ord vi bruker om dette vil gjenspeile verdinessig ståsted: Om nykommere og minoriteter utvider, beriker eller motsatt, truer samfunnsmessige tradisjoner og verdier, reflekterer grunnholdninger, som igjen også kan bunne i ens sosiale plassering i samfunnet. Uavhengig av hvilket ståsted man har i denne normative diskusjonen, kan man slå fast at flerkulturell innvandring forstyrrer eller utfordrer definerte grunnverdier. Mennesker med annerledes grunnsyn i viktige spørsmål *synliggjør* det relative ved det gitte – uroer det selvfølgelige, og avdekker mekanismer i samfunnet som tidligere tilhørte *de tause strukturene*, eller det bourdieuske *doxa*¹². Innvandring retter indirekte søkelyset på mottakersamfunnet selv; historie og tradisjoner, politiske verdier samt selvrefleksjon og identitet. Innvandring tvinger normalitetsdefinisjonene frem i lyset. Man vender speilet og oppdager majoriteten.

Rettigheter og sosialt lim

Samfunnsborgerskapet omhandler to sfærer – staten og samfunnet, og i disse to sfærene råder ulike logikker eller dimensjoner; juridiske og sosiale.

Den juridiske dimensjonen hører til *statsborgerskapet*, som berører de formelle rettighetene og pliktene en person har som borger av et land. Statsborgerskapet bygger på fire prinsipper: Rettighetene skal omfatte *alle borgere*; de skal være de *samme* for alle borgere; de er lovmessig fundert – man har *krav* på dem når man oppfyller borgerskapets plikter; og ansvaret for at rettighetene innfris ligger på *staten*. Staten har makt, eller suverenitet, til å tildele statsborgerskap – til å naturalisere personer med utenlandsk opprinnelse, og majoriteten er i sin fulle rett til å definere kriteriene for denne tildelingen gjennom de demokratiske institusjoner.¹³

Den sosiale dimensjonen hører til *medborgerskapet* og er langt mindre presis i sin avgrensning. Medborgerskapet handler om å »være en del av samfunnet« subjektivt og objektivt. Det dreier seg om det sosiale *innholdet* i samfunnsmedlemskapet. Innholdet kan defineres på forskjellige måter, men i de fleste sammenhenger dreier det seg om dimensjoner som identitet, lojalitet, tilhørighet, tillit og deltakelse.¹⁴ Et idealtypisk medborgerskap innebærer ivaretagelse av plikter og rettigheter, samfunnsmessig deltakelse på flere nivåer og i forskjellige sfærer, og det innebærer en subjektiv følelse

12. Pierre Bourdieu, *Outline of a Theory in Practice*, Cambridge 1977.

13. Se Sand i maskineriet. *Makt og demokrati i det flerkulturelle Norge*, red. Grete Brochmann m.fl., Oslo 2002, for en nærmere drøfting av maktspektene ved innvandring og statens rolle.

14. Det er ofte uklart om kriteriet om deltakelse dreier seg om muligheten for deltakelse eller faktisk deltakelse.

av tilhørighet og identitet. Svakt medborgerskap kan medføre inndeling i annenrangs borgere, marginalisering og utestengning. I samfunnet, der medborgerskapet formes, skjer også maktutøvelse i forskjellige former, om enn mer diffust enn tilfellet er når det gjelder naturalisering. Her råder sosiale mekanismer mer enn juridiske.

Det finnes åpenbart sammenhenger mellom rettighets sfæren og tilhørighets sfæren, men disse er ikke entydige. Flere forfattere snakker om samfunnsborgerskapets integrerende virkning¹⁵. Rettigheter kan fungere som virkemiddel for å fremme deltakelse, som igjen kan stimulere integrasjon eller innlemming. Det formelle danner en ramme for det Benedict Anderson kaller »imagined communities« – nasjoners forestilte fellesskap¹⁶. Rettigheter er nødvendige, men ikke tilstrekkelige forutsetninger for medborgerskap. I mellommenneskelige forhold – der grunnlaget for medborgerskap dannes – spørres det oftest ikke om statsborgerskap. Man kan følgelig både være medborger uten å være statsborger, og – motsatt – man kan være statsborger uten å være medborger. Statsborgerskap har historisk blitt betraktet som et medlemskap i en nasjonalstat, og rommer som sådan en »oss/dem«- dimensjon. Statsborgerskapet er således både ekskluderende og inkluderende, noe man også kan si om medborgerskapet. Adgang og ikke-adgang, tilhørighet og ikke-tilhørighet er gjensidig konstituerende størrelser.

Rettighetene knyttet til statsborgerskap har utviklet seg over tid. Thomas H. Marshall¹⁷ innflytelsesrike modell for å analysere utviklingsprosessen mot et moderne statsborgerskap har blitt standardreferanse i denne sammenheng, selv om modellen er blind for både kjønn og etnisitet, og har blitt behørig kritisert for dette. Prosessen, som ifølge Marshall er lineær, starter med den *sivile* dimensjon – rettigheter som er nødvendige for den individuelle frihet (trofrihet og talefrihet); fortsetter med den *politiske* dimensjon – retten til å være en politisk person (som velger og potensielt valgt); og til slutt ender med den *sosiale* dimensjon – kronen på verket der personer innehar fulle sosiale rettigheter, med økonomisk sikkerhet og mulighet til å leve i pakt med den dominerende standard i samfunnet.

Denne trestegsmodellen rommer de viktigste formelle sidene ved statsborgerskap, men stadiene følger ikke nødvendigvis samme rekkefølge i historiens løp, og flere av rettighetene har i moderne velferdsstater blitt frakoblet det formelle statsborgerskapet. I siste halvdel av det 20. århundre har sosialt statsborgerskap foregrepet det politiske i

15. T.H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Development*, New York 1965; Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford 1995.

16. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983.

17. Marshall, *Citizenship and Social Class*.

de fleste tilfeller. En legalt etablert nykommer til Norge har umiddelbart sivile og sosiale rettigheter, men oppnår ikke fulle politiske retter før han eller hun blir naturalisert. I engelsk faglitteratur snakker man her om *citizens* og *denizens*¹⁸, og *denizens* betegner her sosialt og sivilt *citizenship* uten et fullbyrdet statsborgerskap. På norsk kan vi snakke om et *del-borgerskap*, som alle innvandrere oppnår når de har fått såkalt bosettingstillatelse, dvs. varig oppholdstillatelse uten statsborgerskap.

Det internasjonaliserte individet

Dette delborgerskapet kombinert med en internasjonal rettighetsutvikling gjorde lenge at man snakket om en *devaluering* av det tradisjonelle statsborgerskapet. Menneskerettigheter har siden andre verdenskrig gradvis blitt en viktigere faktor i internasjonal rett, og påvirker i dag spillerommet for hva slags politikk nasjonalstater kan gjennomføre når det gjelder blant annet flyktninger og innvandrere. Rettigheter som tidligere var koblet til det å være borger av en nasjonalstat, har i økende grad blitt knyttet til *individer* uavhengig av nasjonal tilknytning – og legitimert i en transnasjonal sammenheng. Dette har gitt ikke-statsborgere en ny status basert på bosted snarere enn nasjonalitet, og åpnet for sosiale rettigheter – sosialt borgerskap i Marshalls forstand – lenge før innvandrede personer kvalifiserer til det formelle statsborgerskapet. Dette fenomenet fikk enkelte forfattere til å spå en langsom utfasing av *statsborgerskapet* som institusjon. Statsborgerskapet var blitt devaluert ved at man kunne oppnå de samme sivile og sosiale rettighetene uten å bli naturalisert, og man har introdusert *personhood* – individuelle, universelle egenskaper – som arvtaker til nasjonalitet¹⁹.

Rettighetsutviklingen internasjonalt har åpnet for en dreining i maktfeltet: Individuelle aktører har fått styrket sin rettighetsposisjon på bekostning av suverene nasjonalstater, og man har fått inn en transnasjonal dimensjon ved at individer i svakere grad er avhengig av nasjonale territorier for å få ivaretatt sine grunnleggende rettigheter. Dette har skapt en serie handlingsmuligheter for minoritetsgrupper og individer som det ikke var rom for i de tradisjonelle ideene om innvandreres uunngåelige tilpasning i mottakernasjonen. Med andre ord: Individenes rettigheter skal ikke være avhengig av at de aksepterte og annammet verdier og identiteter i mottakerlandet. Man skal kunne, beskyttet av menneskerettigheter, finne bosted i et mottakerland og nyte godt av denne statens velferdsordninger, uten å ha ambisjoner om å tilpasse seg kulturelt. Retningen

18. Tomas Hammar, *Democracy and the Nation State. Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*, Aldershot 1990.

19. Yasemin Soysal, *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*, Chicago 1994.

og kraften i denne utviklingen, som har fått betegnelsen *postnasjonalisme* i litteraturen, er kontroversiell i fagmiljøene. Det kan med tyngde innvendes at nasjonalstatens svekkelse er overdrevet – at man ved århundreskiftet er langt fra en utfasing av nasjonalstaten, at staten stadig er den dominerende beslutningsenheten i de fleste politiske sammenhenger, og at rettigheter i all hovedsak stadig kanaliseres gjennom denne. Man kan også anføre at rettighetsutviklingen er et uttrykk for indre prosesser i statene selv, like mye som den er hentet inn via internasjonalisering.²⁰

Oppgjør med nasjonen?

Uavhengig av hva man mener om nasjonalstatens fremtid, betviler knapt noen at nasjonalstatsinstitusjonen i Vest-Europa har gjennomgått store endringer de senere tiårene. Kulturell pluralisering gjennom omfattende innvandring i samspill med mer generell internasjonalisering har endret viktige sider ved samfunnenes verdiorientering og virkemåte. Det er i og for seg ikke noe nytt at staten står i et urolig forhold til nasjonen innen disse statsdannelsene. Ideen om at det finnes stedlig avgrensede kulturer, der bestemte mennesker hører naturlig hjemme og som danner basis for følelser av tilknytning og lojalitet, har formet europeisk tankegang også fra før nasjonalstatens epoke. Men kultur, tilhørighet og lojalitet har vært flytende og ustabile størrelser, som ikke nødvendigvis tilpasser seg administrative, skapte grenser. Det har derfor krevd politisk handling å få det mentale kartet til å stemme med terrenget – den organiske sammenhengen mellom nasjon og stat måtte skapes gjennom en historisk integrasjonsprosess, som har fått tilnavnet *nasjonsbygging*. Disse ofte kraftfulle prosessene, som med vekslende intensitet og vekslende hell har funnet sted over store deler av verden, har skapt den moderne nasjonalstaten – som politisk enhet, og ikke minst som ideologisk reisverk. Innen en historisk monumental tankegang om nasjonens enhet og stabilitet vil *internasjonal migrasjon* fremstå som en forstyrrelse. Selv om internasjonal migrasjon ikke er noe nytt, og selv om ulike nasjonalstater i forskjellige epoker har stimulert slike bevegelser, har ideologien om de nasjonalt avgrensede enhetene levd sitt eget liv, og formet grunnleggende oppfatninger om hva som er det normale. Internasjonal migrasjon er i bunn og grunn en påminnelse om den skjøre alliansen mellom nasjon og stat.

I »den nye innvandringens epoke«²¹ har nasjonsbegrepet blitt ytterligere presset.

20. Se f.eks. Christian Joppke & Steven Lukes, »Introduction: Multicultural Questions«, *Multicultural Questions*, red. Christian Joppke & Steven Lukes, Oxford 1999.

21. Jeg definerer denne epoken grovt regnet etter andre verdenskrig, da flerkulturell langdistanseinnvandring ble et omfattende fenomen i store deler av Vest-Europa. Mange steder – som i f.eks. Norge – starter epoken mye senere, på begynnelsen av 1970-tallet.

Om man bestrider nasjonsbegrepets faktiske treffsikkerhet i tidligere epoker, har flerkulturell innvandring i tillegg brakt nasjonens *legitimitet* i fokus. Er det rimelig å snakke om én nasjon i en kontekst representert av mange nasjoner? Og er nasjonstenkningen forenlig med menneskerettighetsutviklingen, der individer har rett til å velge sin egen kulturelle tilknytning som innvandrere i en historisk nasjonalstat?

Siden 70-tallet har »nasjon« hatt en problematisk klang i mange samfunnsforskeres ører. Man har dekonstruert eller inntatt en ironisk distanse. Majoritetsnasjonen *er* noe, men den er ikke essensialistisk eller gudegitt – den er skapt, men den monteres lett fra hverandre ved nærmere ettersyn, den er inkonsistent, umulig – men *veldig viktig*. Også myndighetene har behendig unngått begrepet og fenomenet i offentlige dokumenter. Den nye innvandringen måtte sette sitt preg på samfunnet med sine medbrakte nasjonaliteter, og med rett til å velge kulturbevaring ble den tradisjonelle nasjonsforståelse en dissonans. Hva man skulle integreres til – mottakersamfunnet – var i kontinuerlig endring, og nasjonen ble tappet for mening. Det er påfallende i hvor liten grad nasjonen har vært eksplisitt gjenstand for diskusjon i offentlige dokumenter knyttet til mangfold og flerkulturelle problemstillinger i Norge siden »den nye innvandringen« tok til på begynnelsen av 1970-tallet.

I mange år har de fleste avanserte velferdsstater som mottar innvandrere bekjent seg til varianter av en *integrasjonstenkning*. Man har tatt avstand fra tidligere tiders *assimilasjons-politikk*, der sterke krav til tilpasning på majoritetens premisser og elementer av tvang gjorde seg gjeldende. Den nye tids tenkning skulle være mer liberal, ivareta menneskerettigheter og åpne for kulturelt mangfold i en helt annen skala. Det skulle være mulighet for *medborgerskap* uten identifikasjon med mottakernasjonen. Fra starten av var den nye politikken negativt definert; det skulle ikke være assimilasjon, og ikke bruk av tvang. Etter hvert fikk også politikken et mer positivt innhold, og den rommet nye forståelser av forholdet mellom majoritet og minoriteter. Som en del av den flerkulturelle politikken har innvandrere i varierende grad i ulike samfunn i dag også blitt tilkjent kulturelle rettigheter – dvs. kollektive rettigheter og retten til ikke å bli diskriminert på kulturelt grunnlag.

Ikke multikulturalisme likevel?

20–30 år etter at denne nye integrasjonspolitikken eller multikulturalismen (som den ofte benevnes) gjorde sitt inntog i Europa, har mange av landene startet en prosess der man ser mer kritisk på tenkningen rundt integrasjonsbegrepet, og der flere sider ved den flerkulturelle politikken tas opp til ny vurdering. Den nye dreiningen kommer som

svar på økonomiske, sosiale og politiske forhold: Den flerkulturelle politikken er i dag mange steder oppsummert som lite vellykket. Noen innvandrergupper er marginalisert økonomisk og sosialt, mange steder i sterk grad, og man ser tendenser til »sosial arv« ved at andre og til og med tredje generasjon reproducerer de samme problemene som møtte første. Selv om det i de fleste land er et svært sammensatt bilde, har forholdene fått politiske konsekvenser som går tendensielt i samme retning: Det har blitt et sterkt fokus på innvandring og mangelfull integrasjon; det har skjedd en dreining i opinionen mange steder i innvandrerkritisk retning; det har vært tilstramninger når det gjelder tilgang på velferdsgoder, og plikt til arbeid – den såkalte arbeidslinjen – har kommet tungt inn. De tradisjonelle partipolitiske skillelinjene er ikke lenger så klare. Årsakskomplekset er vanskelig å avdekke, det foregår en famling etter gode løsninger på tvers av det politiske spektret, og de færreste kan skilte med å ha funnet de gode grep. Flere steder er tilstramningene overfor innvandrere et ledd i større endringsprosesser i velferdsstaten, der særlig plikten til å arbeide har fått generelt gjennomslag.

Det sies at den multikulturelle ideologien ble oppfunnet i New York på 1960-tallet etter at ilden var slukket under »smeltedigelen«, som man i det minste hadde trodd var et dekkende bilde for den amerikanske nasjonsbyggingen i et sterkt flerkulturelt samfunn. På 1970-tallet erklærte Australia og Canada seg som multikulturelle stater. Landenes mange etniske grupper ble oppfordret til å bevare sin kulturelle arv. Og litt senere nådde denne tilnærmingen også Vest-Europa, der land som Sverige, Storbritannia, Nederland og i noe svakere grad Norge og Danmark formet sine egne modeller for anerkjennelse av kulturelt mangfold som følge av innvandring. Og innen academia utviklet fag som antropologi, sosiologi og litteratur egne studieområder knyttet til kulturelt mangfold. Statsvitenskap og filosofi kom til etter hvert, der sentrale navn som Charles Taylor, Will Kymlicka, Rainer Bauböck og Bhikhu Parekh fikk innflytelse langt utenfor sine egne fagområder. I 1997 kunne så Nathan Glazer konstatere *We are all multiculturalists now*, gjennom tittelen på en mye sitert bok.²² Glazers hegemoni-erklæring må i ettertid sies å være noe forhastet: I dag mener mange at multikulturalismen ble begravet i støvet fra *The Twin Towers* 11. september 2001.

Begge posisjonene representerer selvfølgelig ytterpunkter. Sterke røster var på den ene siden uenig med Glazer lenge før 9/11, og på den andre siden lever mye av tenkingen knyttet til multikulturalisme videre i ulike former, til tross for sterkere fokus på religiøse og kulturelle motsetninger, med eller uten koplinger til terrorisme, etter 2001. Men det er ikke tvil om at den ideologiske og politiske satsingen på institusjo-

22. Nathan Glazer, *We Are All Multiculturalists Now*, Cambridge 1997.

nalisert, kulturelt mangfold har blitt møtt med stigende skepsis både i fagmiljøer og i befolkninger rundt århundreskiftet. Tidlig ute var den amerikanske statsviteren Samuel Huntington med sine spådommer om *The clash of civilizations*, der han maner fram utsiktene til en vedvarende krig mellom globale kulturelle blokker. Kulturelt mangfold blir her assosiert med risiko for sosial disintegrasjon og voldelige konflikter. Andre, mindre grandiose anslag, har snarere vært tilbakeskuende, kritisk-analytiske og oppsummerende med hensyn til den politikken som har vært ført en del steder de siste 30 årene. Navn som Steven Lukes, Christian Joppke, Brian Berry og ikke minst Zygmunt Bauman er her sentrale. Sosiologen Bauman bruker særlig sterke ord: Multikulturalismen er ifølge ham i bunn og grunn *reaksjonær*. Toleranse for forskjellighet kan være et skalkeskjul for likegyldighet og aksept av etnisk segregasjon. Multikulturalismen blir således den perfekte legitimering av de verste sidene ved globaliseringen. »[...]Den hypertolerante multikulturalisme er i virkeligheten, ofte uten selv å vite det, et forsvar for samfunnets fortsatte oppløsning, med stammekrigen som horisont«, ifølge Bauman.²³ Den misforståtte toleransen – alle kulturer er like mye verd – har gjort at utdannede klasser ikke lenger har noe å si om hvordan den menneskelige tilværelsen helst bør se ut. Multikulturalismen har blitt »ideologien om ideologienes død«. I stedet, mener Bauman, må det satses på helhetens interesser, der individer er viktigere enn kulturer.

I Nederland har man i mange henseende reversert den flerkulturelle politikken de senere årene. Mordene på politikeren Pim Fortuyn og filmskaperen Theo van Gogh satte fart i prosesser som allerede var under oppseiling. Økt fattigdom, urban segregering og høy arbeidsløshet blant etniske minoriteter ble på flere måter knyttet til den flerkulturelle politikken myndighetene hadde ført siden 1970-tallet. Nederlandske myndigheter innførte dobbelt statsborgerskap i 1992 fordi det skulle stimulere integrering, men gikk bort fra det igjen i 1997. Begrunnelsen for tilbaketog var en følelse av at den omfattende økningen i antall naturaliseringer som fant sted etter 1992 var et uttrykk for en *instrumentell* holdning til det nederlandske statsborgerskapet.²⁴ Man ville ha rettigheter, men avsto fra medborgersidene ved samfunnskontrakten. Med andre ord, innvanderne hadde tatt multikulturalismen på ordet og valgt statsborgerskapet med de godene som fulgte, uten tilslutning til den nederlandske nasjonen. Den samfunnsmessige kohesjonen og ivaretagelse av det liberale demokratiet – majoritets-samfunnets egeninteresser – hadde i mellomtiden kommet tungt inn som et offentlig anliggende. Siden slutten av 90-tallet har Nederland gjennomført ganske omfattende

23. Intervju med Zygmunt Bauman i *Weekendavisen* 25. april–2. mai 2002. Forfatters oversettelse.

24. Hans Entzinger, »The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands«, *Toward Assimilation and Citizenship. Immigrants in Liberal Nation-states*, red. Christian Joppke & Ewa Morawska, London 2003.

innstramninger i sin innvandringspolitikk, både når det gjelder innreise og rettigheter etter ankomst.

I Norge, der den institusjonaliserte multikulturalisme egentlig aldri helt har fått fotfeste, har da heller ikke »oppgjøret« vært spesielt markant. Den såkalte »Mangfoldsmeldingen« (regjeringen Bondeviks stortingsmelding nr. 49 fra 2003–2004) kan leses som forsøk på grensesetting for minoriteters spillerom. I svært forsiktige ordelag kreves det tilslutning til samfunnets grunnverdier, og implisitt er meldingen et anslag mot mye av det flerkulturelle tankegodset ved å legge så stor vekt på individets rettigheter – »enkeltmennesket i sentrum« – på bekostning av grupperes rett til å definere leveregler for sine medlemmer. Meldingen er like fullt en mild bris sammenliknet med hva den flerkulturelle politikken har fått gjennomgå i andre nasjonale sammenhenger. Den rød-grønne samlingsregjeringen, som tok over høsten 2005, har gått videre i samme spor: Det legges i stigende grad vekt på å ansvarliggjøre individer, gjennom innføringen av såkalte »samfunnskontrakter« for nykommere, der plikt-aspektene betones sterkere. Nykommere skal ha like rettigheter, men har samtidig plikt til å bidra gjennom å lære seg norsk, samfunnskunnskap og ikke minst gjennom arbeid. Man vil bort fra oppfatningen om at det er individer som har rettigheter og staten plikter.

Oppgjør eller ikke oppgjør, det er grunn til å ta to skritt tilbake og lytte til den østerrikske statsviteren Rainer Bauböck når han spør: Hvis multikulturalismen var feil svar, hva var egentlig spørsmålet?²⁵ Bauböck selv viser til det han kaller en uløselig konflikt mellom liberale forpliktelser til å gi individet frihet og likhet på samme tid, i en kontekst der moderne stater har bedrevet og stadig bedriver nasjonsbygging. Siden nasjonsbygging handler om forsøk på å skape samhold og fellesskap i mer eller mindre heterogene befolkninger, rundt historiske tradisjoner, språk og symboler, skapes det nærmest med nødvendighet grupper eller minoriteter som ikke føler tilhørighet. Å definere noe som rådende innebærer samtidig å definere noe som ikke-rådende. Sosiale normer vil alltid ha en dobbeltkarakter: De både knytter mennesker sammen og setter dem opp mot hverandre – de skaper samhold og splittelse i ett og samme grep.

Siden myndighetene i ulike liberal-demokratiske stater ikke lenger legitimt kan presse nykommere til assimilasjon, eller la grupper leve segregert uten tilgang på samfunnsborgerskap, har man måttet finne andre løsninger. Menneskerettighetsutviklingen tilsa likebehandling. Samtidig var ikke dette nok. Man innså etter hvert at en fargeblind politikk hadde en tendens til å skape *ulikhet*. Man kunne ikke ignorere kulturelle forskjeller som systematisk begrenset mennesker i sin tilgang på fellesskapets goder.

25. Rainer Bauböck, »If you say multiculturalism is the wrong answer, then what was the question you asked?«, *Canadian Diversity*, Vol. 4, No. 1, 2005.

Særbehandling og anerkjennelse gjennom kulturelle rettigheter ble noe av det motsetningsfylte svaret på disse problemene. Statene forpliktet seg til å drive likebehandling og særbehandling på samme tid. Målkonfliktene har blitt mange; retten til å være forskjellig har vist seg å kunne underminere retten til også å være likestilt.

Spørsmålet, eller snarere spørsmålene Bauböck etterlyser i dagens flerkulturelle innvandringsland, er ganske grunnleggende: Hvordan skape samfunnsmessig lojalitet og en følelse av solidaritet – ut fra *forskjell*? Hvordan anerkjenne kulturelt mangfold og individenes rett til selvutfoldelse samtidig? Hvordan kan man vise respekt for variasjon i et pluralistisk samfunn uten samtidig å svekke de båndene som holder samfunnet sammen – et fellesskap rundt noen grunnleggende verdier? Hvordan ivareta minoriteters behov og rettigheter uten å gå på tvers av demokratiske spilleregler? Hvordan opprettholde majoritetens vilje til å videreføre en velferdsstat basert på solidarisk fordeling av godene?

Kritikken av den multikulturelle politikken har vært både overordnet og filosofisk, men også svært praktisk. »Snillisme-debatten« er den norske avleggeren av den kritiske reaksjonen på særbehandling og en svakt utviklet plikt-politikk. Morsmålsundervisning ble et omdreiningspunkt tidlig i debatten, evt. overforbruk av sosialhjelp et annet noe senere. Kvinners rett til selvbestemmelse i minoritetsmiljøer – og statens rett og evt. plikt til å gripe inn for å sikre dette har vært en annen delelinje. Temaene fortsetter å være kontroversielle, trolig fordi de gode grep og alternative løsninger glimrer med sitt fravær. De overbevisende svarene på Bauböcks etterlyste spørsmål er vanskelig å få øye på, det er snakk om reelle, tunge dilemmaer.

Ikke minst var det kraftfulle opprøret i Frankrike høsten 2005 en illustrasjon på noe av dette: Av alle innvandringslandene i Europa er trolig Frankrike det landet som mest offensivt *ikke* har ønsket å følge en multikulturell politikk. Myndighetene har ikke oppmuntret til etnisk og kulturelt særpreg. Man har i stedet ønsket at innvandrere skulle assimileres i det etablerte samfunnet. Presset mot å bli fransk fortst mulig har vært betydelig. Den franske staten har som et resultat av dette vært svært tilbakeholdne med å bruke velferdsstatlige tiltak overfor kulturelle minoriteter. Frankrike mente lenge at integrasjon av innvandrere skulle være et »naturlig« resultat av å bo og leve i fransk kultur, og følgelig ikke noe som skulle stimuleres med spesifikke tiltak. Denne tilnærmingen, som de senere årene har blitt modifisert, er en arv fra de prinsippene som sprang ut av den franske revolusjonen: målet om å skape et samfunn basert på frihet og likhet. Denne målsettingen skulle realiseres overfor innvandrere ved en gradvis assimilering. Skolesystemet har spilt en sentral rolle i denne sosialiseringen av utlendinger i Frankrike. Gjennom et felles utdanningsvesen skulle alle barn knyttes til fransk kultur og samfunn.

Denne ekstreme likebehandlingspolitikken har også blitt gjenstand for kritisk granskning etter høstoppøret 2005. Formell likebehandling, som i praksis har vist seg å bety neglisjering, likegyldighet og/eller diskriminering, er neppe heller noen god tilnærming til integrasjonsfeltet.

Nasjonen – revisited

Nasjon, nasjonal kultur og nasjonal identitet er tre litt uklare temaer for forskning – med vanskelige grenseoppganger og ofte forvirrende begrepsbruk. Felles for temaene er at de dreier seg om rammene for hvordan folk lever sammen og hvordan de eventuelt føler fellesskap innen stater eller andre definerte enheter. Det finnes heller ikke klare skillelinjer mellom det nasjonale og det etniske. Disse begrepene brukes ofte om hverandre. Både det nasjonale og det etniske brukes som overbygninger og forestillinger om noe felles – en felles historie og en felles kultur. Det skapes gjerne samhold gjennom følelsesladde symboler og praksiser, som språk, religion, mat og musikk. Det handler i beste fall om trygghet, hjemmefølelse og tillit. Ikke desto mindre bunner konflikter mellom nasjoner eller etniske grupper ofte i økonomiske og politiske forhold. I alle fall er det fruktbart å skille mellom den hverdagslige praksis blant folk og de mer høystemte diskusjoner om nasjonen og nasjonalfølelsen. For de aller fleste er »nasjonen« noe stort og kanskje abstrakt, som man ikke forholder seg til i lokalsamfunnet fra dag til dag. Hvor viktig det nasjonale i bunn og grunn er som referanseramme kan diskuteres. Under den nasjonale overbygningen skjuler det seg en rekke kulturelle prosesser, som kan være motstridende, opposisjonelle og annerledes enn de autoriserte fortellingene. Like fullt har de nasjonale fortellinger en tendens til å overskygge andre tilhørigheter – i det minste i offentligheten. Det er også de *nasjonale* fortellinger som dominerer når nykommeres »kultur« skal vies oppmerksomhet i offentligheten: De nye samfunnsmedlemmene representerer Pakistan, Somalia, Sri Lanka osv.

Innlemming av nykommere har blitt forstått på forskjellige måter i ulike historiske epoker. Vesentlig for de ulike tilnærmingene er hvilket syn toneangivende krefter har på samfunn, og basisvilkårene for å få samfunn til å fungere og opprettholde seg selv. I grove trekk har det før og nå vært enighet om at majoriteten har og bør ha rett til å beskytte det økonomiske og sosiale systemets reproduksjonsbetingelser, eller med Michael Walzers ord: et politisk fellesskap har rett til å bevare integriteten til sin livsform.²⁶

26. Michael Walzer, *Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality*, New York 1983.

Men hva som ligger i dette er langt mer kontroversielt. Basisvilkårene kan gis ulike ideologiske betydninger. Er nasjonal identitet og nasjonal/etnisk homogenitet for eksempel et basisvilkår for å reprodusere et samfunns livsform? Eller holder det med tilslutning til en felles politisk kultur og – i moderne demokratier – til rettsstatsprinsipper? Hvilke »kjerneverdier« er det majoriteten vil forsvare, og hvilke interesser representerer disse? Hvilke juridiske virkemidler har man til rådighet for å forme det fellesskap man ønsker at borgere i Norge skal være en del av? Ønsker man primært individer som er fleksible på det globale markedet, eller ønsker man et politisk/kulturelt fellesskap? Hvilke krav stilles og hvilke rettigheter gis? Disse problemstillingene dannet også den viktigste delelinjen mellom flertallet og mindretallet i Statsborgerlovutvalget.

Samfunnsvitere diskuterer for tiden hvorvidt majoriteten kan *kreve* tilslutning til det liberal-demokratiske fundamentet i samfunnet, diskusjoner som også reflekteres i ulike lands reformprosesser knyttet til statsborgerretten. Toneangivende fagpersoner på dette området, som f.eks. kanadiske Will Kymlicka, kombinerer en klar støtte til multikulturalisme med sterke krav til tilpasning på dette området: Innvandrere plikter å lære seg majoritetens språk, samt sette seg inn i landets historie og styresett. Han understreker at alle innbyggere i et land har plikt til å gjøre sitt for å opprettholde sentrale institusjoner, og han finner det også rimelig at nykommere faktisk *presses* til å bli en del av majoritetskulturen. Majoritetskulturen har legitimitet til selvbevaring hos Kymlicka.²⁷ *Men* majoritetens legitimitet hviler på et fundamentalt premiss om at samfunnet er *pluralistisk* i utgangspunktet, med varierte innslag av grupper – etniske/religiøse og andre – som skiller seg fra majoriteten. Nykommere skal således presses til å bli en del av en mangfoldig og liberal kontekst – de skal gjøres til en del av en moderne og tolerant pluralisme. Dette er nødvendig for å opprettholde det pluralistiske liberale system. »Liberalism is also a fighting creed«, som Charles Taylor påpeker.²⁸ Vi står like fullt overfor følgende skisma knyttet til innholdet i nasjonsbegrepet – om det er »tykt« eller »tynt« i Clifford Geertz' vokabular.²⁹ Jo tykkere forestilling om fellesskapet, jo sterkere skulle de kreftene være som inkluderer eller også utestenger folk. Jo tynnere ideal om medborgerskap, jo åpnere skulle samfunnet være for nykommere.

Men det er ikke noen nødvendig sammenheng mellom formell tilgang på statsborgerskap og toleranse for forskjeller i praksis. En stat som baserer seg på et etnisk

27. Se også Noah Pickus, *True Faith and Allegiance. Immigration and American Civic Nationalism*, Princeton 2005.

28. Charles Taylor, »The Politics of Recognition«, *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, red. Amy Gutmann, Princeton 1994, s. 62.

29. Clifford Geertz, *The Interpretations of Cultures. Selected Essays*, Washington 1973.

nasjonsbegrep, har en tendens til å fungere ekskluderende på nykommere med en annen bakgrunn enn majoriteten, mens en stat som motsatt baserer seg på et sivilt nasjonsbegrep, lettere kan inkludere minoritetsmedlemmer i fellesskapet. Det er dette som ofte kalles skismaet mellom *ethnos* og *demos* i faglitteraturen,³⁰ og som vanligvis stiliseres gjennom eksemplene Tyskland og Frankrike. Spørsmålet er tilsynelatende om man vil ha en tett nasjonalstat basert på homogentitet – en »tykk« nasjon, der samhold rundt noen historisk etablerte verdier holdes høyt, og der solidaritet eller kohesjon defineres gjennom kultur og tradisjon (*ethnos*); eller om man nøyer seg med en sivilt definert – en »tynnere« – nasjonalstat, der rettsstatsprinsipper og demokrati er de bærende prinsipper (*demos*).

Det ligger ofte en implisitt antakelse under disse diskusjonene om at den sivile tilnæringsmåten er mer innvandrervennlig, og at det er lettere å finne seg til rette i en slik sivilt basert nasjonalstat – at denne typen citizenship er mer tilgjengelig for nykommere. Antakelsen er åpenbart velfundert når det gjelder selve statsborgerskapet: Det er de facto lettere å bli statsborger i en *demos*- enn en *ethnos*-basert stat. Når det gjelder tilgangen på *medborgerskap*, derimot, er ikke bildet like klart. I ytterste konsekvens er det selvfølgelig riktig at hvis stater langt på vei krever *etnisk* homogentitet for innlemmelse, kan det være noen rent fysiske barrierer til stede som vanskeliggjør et valg om å gå »usynlig opp i massen« – inntil interetniske giftemål på sikt »løser« det utseen-demessige aspektet. Men i praksis er forskjellene mellom *ethnos*- og *demos*-staters integrasjonspolitik ikke så entydige som de kan synes. Et sivilt medlemskap kan romme autoritære føringer om å slutte seg til majoritetens tenkemåter og kulturuttrykk, mens en etnisk eksklusiv modell kan romme toleranse for vedlikehold av minoritetskultur, og til og med fremme denne ved offentlige overføringer. Vi må med andre ord også undersøke *premissene* for å slutte seg til, og den grunnleggende målsettingen med »integrasjons«-prosjektet sett med nasjonalstatens øyne. Og her er vi over i paradoksenes landskap. Kymlicka har vært en av de sterkeste talsmenn for en *demos*-tilnærming til innvandrere og flerkulturelle samfunn, og har blitt en av pluralismens sterkeste forsvare i faglige sammenhenger. Kymlickas posisjon er spesielt interessant her, fordi hans arbeider faktisk har lagt premissene for politikk-utvikling flere steder, ikke minst i Canada,³¹ og herav spilt en viktig rolle både ideologisk og praktisk. Samtidig tydeliggjør Kymlickas tankegang de uomgjengelige dilemmaene som ligger innbakt i integrasjonstenkningen.

30. Karin Borevi, *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället*, Uppsala 2002.

31. Interessant nok har Kymlicka også hatt innflytelse på norsk politikkutvikling på minoritetsområdet. Se *Sand i maskineriet* for en nærmere beskrivelse av dette.

Nervesenteret er samfunnskohesjonen. Vi kan definere denne – minimalistisk – som *et samfunns evne til å sikre sine medlemmer velferd gjennom å ivareta grunnleggende rettigheter, redusere ulikhet og hindre konfliktutvikling*.³² Denne evnen er avhengig av oppslutning fra frie individer som støtter dette felles målet gjennom demokratiske virkemidler. Kohesjonen er i seg selv ikke avhengig av en *nasjonalt* eller *etnisk* basert ramme, men historisk er det mange eksempler på at nettopp en slik ramme har blitt brukt som et middel til å oppnå dette målet. Man er uansett avhengig av denne kohesjonen for å kunne opprettholde rettighetspolitikken overfor nye medlemmer. Som statsviteren Noah Pickus påpeker, har internasjonale rettighetsforvarere en tendens til å underverdere hvor avhengig man er av en form for nasjonalt samhold for å forsvare frihet og rettferdighet³³. Nasjonalstatens svekkelse kan bety en svekkelse av kanskje den eneste autoriteten som klarer å holde etnisk rivalisering i sjakk. Tilsvarende argumenterer den svenske etnologen Jonas Frykman at nasjonen lover en utopi som behøves mer enn noensinne i det »stadige oppbruddets og den krevende individualismens tid«.³⁴ Den store utfordringen er å beholde samfunnskohesjonen samtidig som den er fleksibel nok til kontinuerlig å kunne inkludere nykommere.

Inntil nylig har norske myndigheter vært langt mindre eksplisitte enn Kymlicka når det gjelder majoritetens legitimitet med hensyn til å stille krav overfor innvandrere. De svakere eller mer tvetydige kravene norske myndigheter har stilt til innvandrere, kan paradoksalt nok være en refleksjon av et annet syn på samfunnet og den nasjonale kultur. Vage krav og forventninger i det multikulturelle feltet kan være et resultat av en mye »tykkere« forståelse av nasjonalkultur, representert i det minste i deler av befolkningen: at det *er* noe som er distinkt norsk, og at dette er noe som vanskelig kan annammes av nykommere. Det kan være vanskelig for den norske staten å mobilisere ut fra rettsstatsprinsipper når man samtidig legger vekten på »kulturarven« basert på kristendom som grunnverdi. Hvordan kan man presse nykommere til å annamme majoritetens kultur hvis man langt på vei betrakter det som *mission impossible*?

Dette kan sees som det underliggende budskapet i den *citizenship*-politikken som rådet i Norge fram til revisjonsprosessen tok til helt på slutten av 1990-tallet, og det er også én fortolkning av Lovutvalgets flertallsinnstilling fra 2000, som ønsket en liberalisering av statsborgerloven på flere viktige punkter, og som ikke ville at det skulle

32. Denne definisjonen er inspirert av Charlotte Höhn, *Demographic Challenges for Social Cohesion. A Review and Analysis of the World of the European Population Committee 2001–2004*, Strasbourg 2005.

33. Pickus.

34. Forfatters oversettelse (Jonas Frykman, »Nationella berättelser«, Billy Ehn m.fl., *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Stockholm 1999, s. 134).

innføres kunnskapskrav ved naturalisering. Flertallsinnstillingen reflekterte den statsborgerlige *devaluerings*prosessen man hadde kunnet spore i mange innvandringsland, der selve statsborgerskapsinsitusjonen ble tappet for innhold, gjennom konkurrerende rettighetssystemer og sviktende legitimitet for å ivareta det som ble oppfattet som den nasjonale kulturarven.

Revitalisering av samfunnsborgerskap

Siden år 2000 har det imidlertid skjedd en vending, eller i det minste en justering av kursen. Det ble regjeringen Bondevik II som sto for det ideologiske grunnarbeidet, som har munnet ut i to viktige lovendringer og en sentral stortingsmelding: Lov om introduksjonsordning for nyankomne innvandrere (introduksjonsloven)³⁵; statsborgerloven og Stortingsmelding nr. 49 (2003–2004) – Mangfold gjennom inkludering og deltakelse (Mangfoldsmeldingen). Introduksjonsloven (som likner til forveksling på tilsvarende lover i Danmark og Sverige) er relevant i denne sammenheng fordi den innfører lovfestet rett til opplæring i norsk og samfunnskunnskap, koplet på arbeidsmarkedsforeberedende tiltak, og ikke minst viktig – innføring av møteplikt med trekk i lønn som sanksjonsmiddel ved ugyldig fravær. Denne loven beredte grunnen for det senere innførte kravet om kunnskaper i norsk for å få innvilget statsborgerskap.

Mangfoldsmeldingen er en mer eksplisitt ideologisk melding – den ble kalt en »verdimelding« av regjeringen selv – og er den første stortingsmelding som prøver å definere hva som kreves av både samfunn og nykommere for å få mangfold til å fungere – med andre ord, den er et bud på hva regjeringen Bondevik la i begrepet medborgerskap, og et oppspill til den senere statsborgerloven. Meldingens *credo* (med henvisning til Semerklæringen) er at politikken må fremme individets muligheter til å foreta selvstendige valg. Det er »enkeltmennesket i sentrum«: Ja til mangfold, ja til individuell frihet, men samtidig må ikke individualisme svekke oppslutningen rundt spilleregler som alle i samfunnet må følge. Spillereglene defineres nærmere som lover og regler samt »noe mer«. Man skal »sikre respekten for samfunnets verdigrunnlag«; »visse prinsipper står fast«; »noe må være felles« osv. Her plasserer regjeringen seg midt i hovedspenningen i flerkulturelle sammenhenger – i forholdet mellom frihet og styring, mellom retten til selv å velge kulturell tilknytning og samfunnets krav til tilpasning. Det er den gode stat som taler. Toleranse, deltakelse, inkludering, anti-diskriminering, dialog og mangfold er gjennomgangsord. Regjeringen stilte seg lagelig til for hogg ved å kreve tilslutning

35. Iverksatt 1. september 2004.

til samfunnets grunnverdier – »limet« i samfunnet – uten å gå særlig langt i å definere disse. Kontroversielle temaer ble ikke diskutert: Er f.eks. KRL-faget³⁶ en del av limet? Er kjærlighetsekteskap det? Og hva med fellesgymnastikk for gutter og jenter – og leirskoler? Ikke-diskriminering av homofile?

Det nye i denne meldingen sammenliknet med tidligere stortingsmeldinger fra Arbeiderpartiets hånd, er at det sies i klartekst at man under enkelte forhold skal kunne gripe inn i privatsfæren selv om folks livsførsel strengt tatt ikke er lovstridig. Men det er uklart hvordan myndighetene har tenkt å gjennomføre dette i praksis. Hva gjør regjeringen når det begynner å gjøre vondt – når foreldreretten står mot barneretten, og religion legger tunge føringer på enkeltindividets handlingsrom? Betyr satsingen på individet at man vil jobbe for å modifisere religionsfriheten f.eks. når det gjelder likestillingsspørsmål?

Det overordnede budskapet i Mangfoldsmeldingen er at etniske minoriteter tilbys rettigheter og kulturell toleranse i bytte mot at de aksepterer de basale prinsippene for lov og rett. De blir forstått som »kulturbærende« grupper som trenger å integreres gjennom arbeidsliv, utdanning og en offentlig sfære som tilbyr deltakelse, og som skal omforme dem fra innvandrere til samfunnsborgere. De skal passes inn i en nasjonalstat, som skal gjenskapes til å tåle kulturelt mangfold – staten får ny ham, og de store fortellingene nytt innhold. Til tross for alle honnørordene om mangfold, toleranse, dialog osv. reflekterer meldingen en mer selvsikker majoritet ved dens politiske ledelse.

Noen av statsborgerlovens viktigste perspektiver ble allerede annonsert i Mangfoldsmeldingen.³⁷ Regjeringen ønsket å oppfordre »personer som er født eller har langvarig opphold i riket, og som fyller vilkårene, om å søke statsborgerskap«. Selv om utenlandske borgere i Norge lenge (siden 1983) har hatt stemmerett ved lokalvalg etter bare tre års botid, ønsket regjeringen at flest mulig skulle oppnå fullt statsborgerskap, slik at de kunne stemme også ved stortingsvalg, »og påvirke sin hverdag og samfunnet rundt seg«. Premissene for dette ønsket var en tolkning av statsborgerskapet (symbolsk og faktisk) som en bekreftelse på at naturaliserte personer slutter seg til samfunnets kjerneverdier, som blir definert som *demokratiske spilleregler, menneskerettigheter og kjønnslikestilling*. Regjeringen ønsket å se statsborgerskapet som en formalisering av den uuttalte samfunnskontrakten som finnes mellom stat og borger, og det ble tilføyd at »i et samfunn hvor befolkningen har ulik opprinnelse og erfaringer, og ulik religiøs og kulturell tilhørighet, spiller denne samfunnskontrakten en viktig rolle, siden bor-

36. Et obligatorisk skolefag »kristendom, religion og livssyn«, som gir kristendommen forrang.

37. Stortingsmelding nr. 49 (2003–2004), *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse*, s. 60f.

gerne i større grad vil ha ulikt syn i verdispørsmål enn i mer homogene samfunn«.

Fire år etter at Statsborgerlovutvalgets innstilling ble levert, presenterte så regjeringen Bondevik sitt forslag til ny statsborgerlov høsten 2004, interessant nok med utgangspunkt i *mindretallets* forslag på viktige punkter. Regjeringen ønsket en sterkere vektlegging av de grunnleggende fellesskapsverdier, den ville *ikke* ha doble statsborgerkap, men derimot språkkrav og seremoni med troskapsløfte ved naturalisering. Mye av motiveringen for regjeringens forslag fulgte også ånden i mindretallsinnstillingen – en oppgradering eller revitalisering av statsborgerskapet som institusjon.

Statsborgerloven (sammen med Mangfoldsmeldingen) signaliserer en dobbelthet vi i ulik grad gjenfinner i mange andre europeiske innvandringsland: Man ønsker å styrke nasjonalstatens og fellesskapets interesser, samtidig som man satser på at individer er viktigere enn kulturer når det gjelder nykommeres rettigheter. Regjeringen Bondevik plasserte seg i spenningsfeltet mellom det liberale og det nasjonale feltet – mellom etnos og demos: Man ønsket tolerant mangfold og nasjonalt fellesskap. *Frivilligheten* i den norske edsavleggelsen ved statsborgerseremonien kan være et uttrykk for denne tvetydigheten. Myndighetene skal stille større krav, men de tør ikke helt når det kommer til stykket. Det er lite som tyder på at regjeringen Stoltenberg tar sikte på å legge om denne kursen.

Det internasjonale bildet

Den norske posisjonen føyer seg inn i et motsetningsfylt internasjonalt bilde, der politiske og ideologiske prosesser har tilskyndet ulike tilnærminger til feltet. Mange land vi ofte sammenlikner oss med har også nylig revidert sin statsborgerrett. Resultatet tegner et sammensatt og tvetydig bilde. På begynnelsen av 90-tallet så det ut til at USA og Europa var på vei inn i en omvendt utvikling, der USA prøvde å stramme inn på *citizenship*-rettighetene, mens Vest-Europa gjorde det motsatte, dvs. ønsket å av-etnisfisere statsborgerskapet samtidig som man la hovedvekten på politiske verdier. Flere land tillot dobbelt statsborgerkap som et ledd i denne utviklingen.

Åpningen for dobbelt statsborgerkap ble en forståelig følge av den nedgraderte betydningen som ble tillagt statsborgerskapsinstitusjonen. Hvis nasjons- og lojalitetsaspektene ved statsborgerskapet var svekket, var argumentene mot dobbel tilhørighet svakere. Statsborgerskapets integrerende virkning (som det for øvrig ikke finnes klart forskningsmessig belegg for) kom tilsvarende sterkere i fokus: Naturalisering ble ansett som ønskelig blant innvandrere som hadde slått seg varig til i mottakerlandet for å fremme tilknytning, deltakelse og rettssikkerhet, og hvis avvikling av opprinnelig stats-

borgerskap for noen var en barriere, var det gode grunner til å fjerne denne. Åpning for dobbelt statsborgerskap ble også et symptom på erkjennelse av en ny tid, der økende internasjonalisering skapte kryssende tilknytninger, der lojaliteter var mindre absolutte og varige. En mer pragmatisk fortolkning kunne tilsi at stater ville ha lettere for å vise liberalitet overfor nykommere på citizenship-området – fordi det var snakk om en individuell rettighet – enn å gå lenger i å tildele grupperettigheter. Slik kan dobbelt statsborgerskap også sees som en symbolsk konsesjon i en sammenheng med tiltakende kritikk av multikulturalisme.³⁸ Mer kritisk-konspirative stemmer ville motsatt hevde at åpningen for dobbelt statsborgerskap snarere var et ledd i kontroll-komplekset: at doble statsborgerskap ville gjøre det lettere for stater å utvise personer, selv med statsborgerskap – fordi de jo også var borgere av en annen stat.³⁹

Det som ble utslagsgivende i norsk sammenheng for *ikke* å åpne for dobbelt statsborgerskap, var en kombinasjon av pragmatiske og ideologiske grunner. Dels var regjeringen redd for at dobbelt statsborgerskap ville svekke statens suverenitet når det gjelder å kunne gripe inn overfor egen borger i et annet land, hvis vedkommende også var borger av dette landet. Eksempler fra tvangsgiftesaker ble trukket fram. Dels dreide det seg om spørsmålet om splittet lojalitet. Men den trolig viktigste grunnen var mer historisk og konstitusjonelt fundert. Regjeringen valgte å understreke statsrettstradisjonen i Norge, med én udelelig rettslig tilknytning, basert på likhet blant borgerne. Hvis noen skulle ha rett til flere slike rettslige tilknytninger, brøt man med en hevdvunnen tradisjon. Regjeringen mente at fellesskapet ikke var tjent med at enkelte hadde rettslige bindinger til mer enn én stat, og antok at et økt antall flerborgere ville kunne svekke den forpliktelse den enkelte følte for å bidra til styringen av landet.⁴⁰

Nå, i begynnelsen av det 21. århundre, ser det ut til at prosessen der stadig flere land tillot dobbelt statsborgerskap i det minste flater ut – Nederland har som nevnt reversert prosessen fra innføring av dobbelt statsborgerskap i 1992, og tilbaketog i 1997.⁴¹ Siden 15. mars 2006 er det også innført krav om bestått språk- og kunnskapsprøve (ved en nederlandsk ambassade i opprinnelseslandet) *før man får innreisestilletelse* i Nederland, hvis man skal familiegjennforenes med nederlandsk partner som ikke er flyktning. And-

38. Thomas Faist, »Dual Citizenship as a Path-dependent Process«, *International Migration Review*, Vol. 38, 2004.

39. Dette temaet har vært diskutert i både Sverige og Nederland. *Migration News Sheet*, February 2006.

40. Ot.prp. nr. 41 (2004–2005).

41. I Europa ser bildet ut som følger: Dobbelt statsborgerskap tillates i: Finland, Sverige, Island, Frankrike, Irland, Italia, Malta, Portugal, UK, Sveits, Tyrkia og Ungarn. Fastholdelse av enkelt statsborgerskap i: Danmark, Spania, Andorra, Belgia, Estland, Serbia, Kroatia, Latvia, Litauen, Moldova, Nederland, Polen, Tsjekkia, Tyskland og Østerrike. Ot.prp. nr. 41 (2004–2005).

re steder der man står fast ved dobbelt statsborgerskap, har man imidlertid innført nye og strengere krav for å bli naturalisert, av typen språkkunnskaper samt kjennskap til demokratiske prinsipper og samfunnslære. Flere steder har man innført naturaliseringsseremonier og avlegging av lojalitetsed til det nye hjemlandet. (Slike krav har for øvrig lenge eksistert i lovgivningen til de store innvandringslandene USA, Canada og Australia). Det tas eksplisitt til orde for å oppgradere statsborgerskapet som institusjon. Felles for alle andre land der man har troskapsløfte ved naturalisering, er at det er obligatorisk. Lojalitetsløftet inngår da som vilkår for tildeling av statsborgerskapet eller som et ledd i den prosessen som formaliserer tildelingen. I Canada, Danmark og USA er lojalitetseden et vilkår for å oppnå statsborgerskap, mens i Australia og Storbritannia avholdes seremonier for å besegle naturaliseringen. Flere steder må man søke på nytt hvis man ikke oppfyller krav til edsavleggelse. Tyskland – inntil århundreskiftet den idealtypiske etnos-stat – gjorde det i år 2000 vesentlig enklere å bli tysk statsborger gjennom en omfattende lovrevisjon. Men landet har ikke åpnet for dobbelt statsborgerskap, og man har i enkelte *länder* innført kunnskapstester, som blir kritisert for å være svært strenge. Ulikhetene på landsbasis når det gjelder kunnskapskravene har gitt opphav til begrepet »naturaliseringsturisme« – utlendinger som velger å la seg naturalisere i de *länder* der kravene er mildest.⁴²

Slående er det like fullt hvor mye variasjon som stadig finnes mellom statsborgerretten i liberal-demokratiske stater i denne internasjonaliserte tid. Bare innen Norden er det nå vesentlige forskjeller når det gjelder flere sentrale spørsmål: Island, Finland og Sverige tillater dobbelt statsborgerskap, men skiller lag når det gjelder krav til antall års botid for å oppnå statsborgerskapet (Island 7 år, Finland 6 år, Sverige 5 år). Norge og Danmark ønsker ikke doble statsborgerskap, og har henholdsvis 7 og 9 års botidskrav. Sverige og Island er de eneste landene i Norden som nå verken krever språkferdigheter eller andre kunnskaper for å innvilge statsborgerskap.

Dagens sprik i statsborgerretten innen Norden er påfallende. Statsborgerlovgivningen i Norge har siden 1924 vært basert på samarbeid med Sverige og Danmark – og siden 1968 også med Finland. På begynnelsen av 1920-tallet tok den svenske staten initiativ til samarbeid med Norge og Danmark for å utarbeide mest mulig lik statsborgerrett. Også statsborgerloven av 1950 var et resultat av skandinavisk samarbeid, og bygger på en felles innstilling. Man samarbeidet for å oppnå rettsenhet, men åpnet også for nasjonale forskjeller på enkelte punkter. Island kom sent med i det nordiske lovsamarbeidet, men hadde i praksis basert seg tungt på de andre nordiske landenes statsborgerrett like fullt.

42. *Migration News Sheet*, April 2006.

Det nordiske samarbeidet og rettsenheten varte til 1979. Etter dette skjedde flere, til dels signifikante lovendringer i de enkelte land uten nordisk samordning. Blant annet endret Sverige botidskravet fra sju til fem år når det gjaldt vilkår for statsborgerskap etter søknad. Danmark har motsatt hevet kravet til ni år. I Finland, Island og Sverige har man gått bort fra prinsippet om ett statsborgerskap. Det har vært kontakt mellom landene når det gjelder flere av endringene, men motivasjonen for ensretting synes ikke lenger å være tilstrekkelig til stede. Den siste lovrevisjonen i Sverige kom i stand uten konsultasjoner med de øvrige nordiske landene, til tross for at man i lovutredningen ønsket å se den svenske statsborgerlovgivningen i et europeisk og nordisk perspektiv.⁴³ I det norske lovforslaget refereres det dog til den svenske statsborgerloven flere steder. Landene har imidlertid beholdt det nordiske samarbeidet om felles statsborgerregler for *nordiske borgere*.⁴⁴

Det er nærliggende å tolke denne bevegelsen bort fra rettsenhet i Norden som uttrykk for en oppgradert betydning av statsborgerretten i de respektive landene. Nasjonale interesser i denne lovgivningen blir oppfattet som såpass viktige at man ikke ønsker å innordne seg en felles nordisk norm. Med andre ord, ønsket om nasjonal suverenitet har blitt styrket, eller også har særinteressene blitt mer synlig ved at de respektive nordiske landene har fulgt en mer ulik innvandringspolitikk de senere årene. Denne tendensen føyer seg for øvrig inn i en generell tendens der det forpliktende nordiske samarbeidet svekkes.

Revaluering av samfunnsborgerskapet

Det er mye som tyder på at det for tiden skjer en revaluering av samfunnsborgerskapet i mange nasjonale sammenhenger. Det er nærliggende å tolke denne vendingen som et dialektisk svar på den devalueringsprosessen man har sett siden 1970-tallet, gjennom satsingen på multikulturelle tilnærminger i mange innvandringsland, og som de senere årene har vært assosiert med samfunnsmessige problemer. Paradoksalt har muligheten for kulturbevaring hos innvandrergrupper som bolverk mot majoritetsdominans også åpnet for legitim styrking av den dominerende majoritetskulturen: Hvis man forsvarer retten til at minoritetskulturer er noe som også bør bevares, er det vanskelig å argumentere *mot* at det samme gjelder majoritetskulturen.

Norge er en del av dette bildet, og prosessen rundt revisjon av statsborgerretten siden århundreskiftet er en illustrasjon av mange av de sentrale dilemmaene samfunns-

43. *Svenskt medborgarskap. Slutbetänkande av 1997 års medborgarskapskommitté*, SOU 1999:34.

44. Ot.prp. nr. 41 (2004–2005).

borgerskapet står overfor i spenningen mellom å *bli norsk* og å *være norsk*. Feltet har fått en revitalisert betydning, selv om avgrensningen av »det betydningsfulle« er uklar; limet som de fleste mener er viktig, men som de færreste ønsker eller klarer å definere ut over de basale konstitusjonelle, rettsstatlige dimensjoner.

Man skyter trolig feil hvis man tolker denne prosessen som en *reaksjonær* eller nasjonalistisk vending, dvs. et tilbaketog til tidligere tiders mer tvangsmessige assimilasjonspolitikk. Landevinningene innen menneskerettighetsfeltet har høyst sannsynlig kommet for å bli, og oppgraderingen av samfunnsborgerskapet kan like gjerne utlegges som ansvarlighet når det gjelder kulturell pluralisme: at man ønsker å møte nye utfordringer med adekvate virkemidler for å unngå at majoriteten begynner å oppføre seg som en truet minoritet. Hvis majoriteten skal kunne akseptere fortsatt betydelig innvandring, må den være trygg på at det skjer innenfor stabile og tillitsbaserte rammer – at det er et koherent samfunn der til å håndtere og ta imot nykommere på konstruktive måter. Med andre ord kan samfunnslimet sees som en forutsetning for solidarisk handling: satsing på ikke-diskriminering, tiltak mot marginalisering og høyre-reaksjon. Her møtes to diskurser – internasjonalsisme og et fokus på at »vi i Norge« har et ansvar for at nykommere skal føle seg velkommen i den enheten nasjonalstaten Norge *de facto* representerer. Dette er ikke noe nasjonalistisk program, og det er en tendens man gjenfinner over store deler av Europa. Man kan snarere argumentere for at det er et liberalt program. Da britene ble presset til å formulere »the fundamental tenets of British citizenship« i sin revisjonsprosess, ble resultatet »... that we respect human rights and freedoms, uphold democratic values, observe laws faithfully and fulfill our duties and obligations.«⁴⁵ Det samme skjedde i Tyskland der CDU/CSU-regjeringen jaktet på den tyske folkesjela – *die Leitkultur* – og endte opp med konstitusjonen, likestillingspolitikken og det tyske språk. Det norske troskapsløfte har samme liberal-demokratiske tilnærming.

Selv om det her er snakk om *liberale pålegg*, skal man like fullt kontinuerlig være på vakt. Balanseringen mellom etnos og demos er en vedvarende øvelse. Hvis man fremelsker passive og selvsentrerte borgere som stemmer ved valg, betaler sin skatt og ellers følger loven, kan man få samfunn som ikke er opptatt av solidaritet. De er kanskje åpnere, men barskere – staten kan bli et forsikringsselskap og medborgerskapet redusert til et knippe rettigheter knyttet til bosetting. Det nasjonalistiske overslag har mange historiske og nåtidige skremmebilder. Vi står overfor »the twin danger of a too assertive or too timid nation«, som Noah Pickus formulerer det.⁴⁶

45. Sitert i Joppke, »The Retreat of Multiculturalism«, s. 27.

46. Pickus.

Uansett hvor stor vekt man tillegger statsborgerretten i denne sammenheng, er revisjonsprosessen en påminnelse om at den flerkulturelle stat også er avhengig av en ramme for sin eksistens. Man trenger en form for samhörighet å leve ut sin forskjellighet innenfor – et eller annet »vi«. Kraften og innholdet i dette vi'et er nå gjenstand for diskusjon og forhandling: Handler det, som flere regjeringer har hevdet, om respekt for demokratiet, likestillingspolitikken og barns rettigheter, eller kreves det i praksis noe mer? Dovre står der ennå, men enigheten og troskapen må finnes opp på nytt i en foranderlig kontekst.

Summary

Until Dovre falls: Becoming Norwegian – being Norwegian – pledges of allegiance and citizenship in a changing nation

»As a Norwegian citizen I pledge allegiance to my country Norway and to Norwegian society, and I support democracy and human rights, and will respect the laws of the land.« This oath of allegiance was introduced in Norway in autumn 2006 in connection with a revision of the Citizenship Act. The oath was introduced as a compulsory element in an otherwise voluntary ceremony for new citizens, which was an innovation in the amended act.

The article describes the long and conflict-torn process towards a new Citizenship Act, and considers the ceremony and the oath as a piece of a much larger canvas, in which issues such as civil rights, the social and cultural cohesion of the nation state, forms of national affiliation and identity are being discussed – what is known by the umbrella term of *citizenship* in academic literature in English. The revision of the Norwegian act is analysed as an expression of the tension that exists in a constitutional state with high immigration, between equality and welfare policy on the one hand, and openness to cultural pluralism on the other. The shortcomings of integration policy and the international confrontation of multiculturalism are also considered as a backdrop to the revision of the act in Norway.

The Citizenship Act signals a duality that we also find in many other European countries with high immigration: there is a desire to strengthen the interests of the nation state and the community, and simultaneously an effort to safeguard the *individual* rights of newcomers. The Bondevik government placed itself between the liberal and the national poles in this field, seeking tolerant diversity *and* national community. The article analyses expressions of this tension and discusses the tricky dividing line between »necessary cohesion« and multicultural tolerance.

Referanser

- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, New Left Books, London 1983
- Bauböck, Rainer, »If you say multiculturalism is the wrong answer, then what was the question you asked?«, *Canadian Diversity*, Vol. 4, No. 1, 2005
- Bourdieu, Pierre, *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge University Press, Cambridge 1977
- Borevi, Karin, *Välfärdsstaten i det mångkulturella samhället*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala 2002
- Citizenship in Diverse Societies*, red. Will Kymlicka & Wayne Norman, Oxford University Press, Oxford 2000
- Entzinger, Hans, »The Rise and Fall of Multiculturalism: The Case of the Netherlands«, *Toward Assimilation and Citizenship. Immigrants in Liberal Nation-states*, red. Christian Joppke & Ewa Morawska, Palgrave Macmillan, London 2003
- Faist, Thomas, »Dual Citizenship as a Path-dependent Process«, *International Migration Review*, Vol. 38, No. 3, Fall 2004
- Frykman, Jonas, »Nationella berättelser«, Billy Ehn m.fl., *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*, Natur och Kultur, Stockholm 1999
- Geertz, Clifford, *The Interpretations of Cultures. Selected Essays*. Basic Books, Washington 1973
- Glazer, Nathan, *We Are All Multiculturalists Now*, Harvard University Press, Cambridge 1997
- Hammar, Tomas, *Democracy and the Nation State. Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*, Avebury, Aldershot 1990
- Höhn, Charlotte, *Demographic Challenges for Social Cohesion. A Review and Analysis of the World of the European Population Committee 2001–2004*, Council of Europe Publishing, Strasbourg 2005
- Joppke, Christian & Steven Lukes, »Introduction: Multicultural Questions«, *Multicultural Questions*, red. Christian Joppke & Steven Lukes, Oxford University Press, Oxford 1999
- Joppke, Christian, »The Retreat of Multiculturalism in the Liberal State: Theory and Policy«, upublisert paper, 2004
- Kymlicka, Will, *Multicultural Citizenship. A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, Oxford 1995
- Lister, Ruth, *Citizenship. Feminist Perspectives*, New York University Press, New York 1997
- Lorentzen, Håkon, *Fellesskapets fundament*, Pax, Oslo 2004
- Marshall, T. H., *Citizenship and Social Class and Other Essays*, Cambridge University Press, Cambridge 1950

- Marshall, T. H., *Class, Citizenship and Social Development*, Anchor, New York 1965
- Migration News Sheet* (Migration Policy Group, Brussels), February 2006
- NOU 2000:32, *Lov om erverv og tap av norsk statsborgerskap*
- Ot.prp. nr. 41 (2004–2005), *Om lov om norsk statsborgerskap (statsborgerloven)*
- Pickus, Noah, *True Faith and Allegiance. Immigration and American Civic Nationalism*, Princeton University Press, Princeton 2005
- The Politics of Belonging. Migrants and Minorities in Contemporary Europe*, red. Andrew Geddes & Adrian Favell, Ashgate, Aldershot 1999
- Sand i maskineriet. Makt og demokrati i det flerkulturelle Norge*, red. Grete Brochmann, Tordis Borchgrevink & Jon Rogstad, Gyldendal Akademisk, Oslo 2002
- Soysal, Yasemin N., *Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe*, University of Chicago Press, Chicago 1994
- Spinner-Halev, Jeff, »Cultural Pluralism and Partial Citizenship«, *Multicultural Questions*, red. Christian Joppke & Steven Lukes, Oxford University Press, Oxford 1999
- Stortingsmelding nr. 49 (2003–2004), *Mangfold gjennom inkludering og deltakelse*
- Svenskt medborgarskap. Slutbetänkande av 1997 års medborgarskapskommitté*, SOU 1999:34
- Taylor, Charles, »The Politics of Recognition«, *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*, red. Amy Gutmann, Princeton University Press, Princeton 1994
- Walzer, Michael, *Spheres of Justice. A Defence of Pluralism and Equality*, Basic Books, New York 1983
- Weekendavisen* 25. april–2. mai 2002

TVÄRSEKTORIELL SAMVERKAN I POLICY OCH PRAKTIK

INTRODUKTION AV FLYKTINGAR
OCH NYANLÄNDA INVANDRARE
I TVÅ SVENSKA STORSTADSKOMMUNER

Marie Carlson & Bengt Jacobsson

Inledning

Den svenska välfärdsstaten har under de senaste decennierna genomgått en omfattande förändring; bland annat har det skett ett skifte från regel- till målstyrning på basis av införande av marknadsprinciper enligt New Public Management (NPM).¹ Detta har inte minst påverkat organisationernas form och innehåll. Organisationsforskaren Rafael Lindqvist urskiljer här två tendenser, dels en heterogeniseringsprocess, dels en renodling av verksamheterna.² Som en följd av att reglering genom ramlagstiftning ersatt tidigare detaljreglering och centraliserade beslutsformer har till exempel en variationsrikedom uppstått vad gäller nya verksamhetsformer. Men även verksamheternas innehåll har förändrats. Eftersom många organisationer renodlar och avgränsar sina verksamhetsområden i ökande utsträckning, uppkommer nya beroendeförhållanden mellan välfärdsstatens aktörer, vilket medför att de måste samverka. Tvärsektoriell samverkan mellan myndigheter är således en arbetsform som, hävdas det ofta, blivit alltmer nödvändig på grund av de två tendenserna i denna utveckling. Förutom att samverkan anses vara ett sätt att effektivisera verksamheterna artikuleras ståndpunkten att denna arbetsmetod överhuvudtaget måste användas för att aktörerna skall kunna utföra sina arbetsuppgifter.³ Men samverkan för att lösa problem följs ofta nog av nya, tidigare okända problem. I detta bidrag skall vi belysa något av den problematik som aktualiseras i tvärsektoriell samverkan mellan de välfärdsorgan vilka har att hantera

1. NPM utgör en managementfilosofi för att modernisera den offentliga sektorn. Den huvudsakliga hypotesen i NPM-reformerna är att en ökad marknadsorientering leder till ökad kostnadseffektivitet. NPM:s honnörssord är effektivitet, vilket anses kunna uppnås genom ökad konkurrens. Detta ekonomistiska tänkande innebär bl.a. att medborgarna betraktas som kunder.

2. *Organisation och välfärdsstat*, red. Rafael Lindqvist, Lund 1998.

3. *Ibid.*, s. 11.

introduktionen för nyanlända flyktingar och invandrare i de två storstadskommunerna Göteborg och Malmö.

I april 2001 tecknade Arbetsmarknadsstyrelsen, Integrationsverket, Migrationsverket, Skolverket och Svenska Kommunförbundet en överenskommelse⁴ på nationell nivå för att stärka samarbetet mellan berörda myndigheter och utveckla introduktionen för flyktingar och andra nyanlända invandrare.⁵ Detta samordnande av olika verksamheter förväntas leda till att den tidigare starkt kritiserade »omhändertagandeprocédur« snarare skall ta formen av ett mottagande, som syftar till att befrämja integrationspolitikens målsättningar, där också »individ«⁶ skall ges tydligare agentskap. De två kommuner som vi studerar, Göteborgs stad och Malmö stad⁷, tillhör dem som på lokal nivå tecknat avtal att följa intentionerna i den nationella centrala överenskommelsen.⁸ Båda kommunerna försöker i flera led att realisera just en *tvärssektoriell samverkan av team*, där olika yrkeskategorier och kompetenser gemensamt förväntas bidra till att skapa och förverkliga introduktionens innehåll.⁹ Från göteborgsk myndighetshorisont gäller även att man ofta använder Malmö som en positiv referenspunkt.¹⁰ Vikten av samarbete i team betonas i det tidiga kartläggningsarbetet för den nyanländes introduktion, för flyktingars och nyanlända invandrares eget deltagande i planeringen, för

4. *Överenskommelse om utveckling av introduktion för flyktingar och andra invandrare*, Migrationsverket 2001, reviderad mars 2006.

5. Målgruppen definieras som asylsökande och nyanlända invandrare vars vistelsetid i Sverige, efter beviljat uppehållstillstånd, i normalfallet inte överstiger tre år.

6. Den »individ« som åsyftas återfinns inom målgruppen beskriven i not 5. Vi kommer omväxlande att använda beteckningen »individ« och »deltagare«, beroende på sammanhang. Likaså kommer vi att använda benämningen »invandrare« eller »flyktingar«, om dessa används i de texter och tal som vi tar del av. Vi kommer även att relatera till begreppet »integrant«, som Hvenegård-Lassen konstruerar för sin diskussion om »Realistic Grown-Ups?«, Kirsten Hvenegård-Lassen, *Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the formation of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark*, AMID Working Paper Series 44, Aalborg 2005. Se även Bengt Jacobsson, »Text and talk about the concept of integration in introduction programs for refugees and newly arrived immigrants in Sweden.« Paper for 10th International Cultural Studies Symposium, »When 'Away' Becomes 'Home': Cultural Consequences of Migration«, Ege University, May 4–6, 2005, för en diskussion om tjänstemäns förståelse av integration och dess deltagare.

7. Forskningsprojektets titel är *Från omhändertagande till mottagande? – Ett samordnat flyktingmottagande*. Finansierar är Svenska Kommunförbundet, Göteborgs stad och Malmö stad. Svenska Kommunförbundet heter sedan 2005 Sveriges Kommuner och Landsting.

8. I denna artikel hänvisar vi huvudsakligen till respektive kommuns senast reviderade överenskommelse vid vår undersökning. De olika lokala överenskommelserna har över tid genomgått vissa innehållsliga förskjutningar, men till stora delar kvarstår samma fokus och skrivning. Den lokala överenskommelsen kallas i kort form i dagligt tal för LÖK/LÖK:en, medan den nationella centrala överenskommelsen kallas CÖK/CÖK:en. För Malmös del finns också en regional överenskommelse, RÖK/RÖK:en, men eftersom en sådan saknas för Göteborgsregionen kommer vi inte att hänvisa till den.

9. Se t.ex. »Raka rör mellan jobb och nyanlända flyktingar«, Tjänsteutlåtande Göteborgs stadskansli, dnr 0749/02.

10. *Ibid.*, s. 6.

upprättandet av en gemensam introduktions- eller handlingsplan och för utveckling av såväl »flexibla« kombinationer av SFI (svenska för invandrare) som yrkesförberedande utbildning med stark anknytning till arbetslivet. För Göteborgs del är kommunen, Migrationsverket Region Väst och Arbetsförmedlingen Göteborg kontraktsslutande parter (reviderad överenskommelse, januari 2004). För Malmös del har Malmö stad, Stadskontorets Avdelning för integration och arbetsmarknad, Arbetsförmedlingen Nya invandrare i Malmö, Region Skåne, Sydvästra Skånes sjukvårdsdistrikt samt Migrationsverkets mottagningsenhet i Malmö undertecknat *Lokal överenskommelse för samverkan i introduktionen av asylsökande, flyktingar och andra invandrare i Malmö stad* (reviderad våren 2006). Den explicita målsättningen för båda kommunerna reflekterar tydligt den nationella överenskommelsen. På ett övergripande plan gäller det att utnyttja befintliga resurser bättre och höja introduktionens kvalitet genom att stödja gemensamt utvecklingsarbete.

Båda kommunerna är alltså upptagna med ett implementeringsarbete av en policy till stor del tillkommen på nationell nivå. Aktörer inom olika organisationer och i olika positioner förväntas tolka och förverkliga visioner om »samverkan i flyktingintroduktionen«. Begrepp och skrivningar i policytexter är nu ofta vagt formulerade och fungerar i praktiken på en ganska hög abstraktionsnivå, vilket öppnar för en omfattande mångtydighet.¹¹ I artikeln kommer vi att diskutera hur olika kontrahenter från skilda verksamheter och ansvarsinstanser tolkar de samverkansprocesser som pågår. Bland annat riktas uppmärksamheten mot följderna av delvis inkongruenta organisationsstrukturer och uppenbara motsättningar och spänningar mellan olika yrkesgrupper.

Vår undersökning utgår från en så kallad policyetnografisk ansats, vilket innebär att vi som forskare till viss del själva närvarat i verksamheten vid till exempel möten av olika slag, bedrivit dokumentanalys och genomfört intervjuer såväl individuellt som i grupp. Vi har studerat processer av aktivt meningsskapande, hur policytexter går att relatera till den sociala praktiken. Men vi har också studerat och analyserat hur lokala förhållanden och traditioner, aktörer och kombinationer av aktörer på olika sätt producerar text och tal, och hur de agerar och interagerar i den aktuella verksamheten. Vi ser således inte implementering av policy som någon linjär process, utan policy skapas och omskapas på olika nivåer och arenor där forskaren också genom sin närvaro har möjlighet att fånga något av den komplexa sociala tolkningspraktiken. Den etnografiska

11. Stephen J. Ball & Richard Bowe, »When the garment gapes: Policy and ethnography as practices«, Paper presented at the Ethnography and Education Conference, St. Hilda's College, Oxford, Sept. 9–11, 1989; Norman Fairclough, »Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: the universities«, *Discourse and Society*, nr 4 (2), 1993, s. 133–168.

närvaron ger alltså möjlighet att belysa processer av tolkning, förändring, omtolkningar och förskjutningar. Men även konkurrerande och delvis överlappande dominerande tal/uppfattningar i de olika verksamheterna kan synliggöras.

Analysen som utgår från ett diskursanalytiskt perspektiv, bygger således på en ganska varierad datakorpus. Diskurs kan i vid bemärkelse ses som ett bestämt sätt att tala om, beskriva och förstå världen. Framträdande tankemönster, centrala, systematiskt återkommande begrepp och begreppskluster är av intresse i analysen, liksom olika sätt att motivera beslut i de institutionella miljöerna. Språkets betydelse i policysammanhang har studerats av forskare som till exempel Norman Fairclough.¹² Språkbruket snarare än individen står i centrum i denna ansats; diskurser skapas och reproduceras i ett slags kollektiva tankestilar, vilka styr vårt handlande. I det avseendet kan man säga att institutioner »tänker« åt välfärdsarbetarna.¹³ Sammantaget fokuserar vår forskning såväl på språk *om* samverkansprocesser som på språk *i* den sociala praktiken, men även de konsekvenser som man uppfattar i pågående samverkansprocesser. Analytiska redskap är även hämtade från teorier om »governmentalitet«,¹⁴ samt från en teoretisk gren av organisationsforskning, där man betraktar implementering av policy som ett slags »översättning« i kontrast till tidigare dominerande diffusionsperspektiv.¹⁵ De sociala aktörerna på olika nivåer ses därmed som inbegripna i ett aktivt skapande av en social-politisk praktik snarare än som endast »implementörer« av en integrationspolicy från ovan.¹⁶

Artikeln är fortsättningsvis strukturerad på följande sätt. Först följer ett avsnitt om hur respektive kommun svarar an på den nationella överenskommelsen med sin lokala organisation. Nästa avsnitt uppmärksammar samverkansprocesser och tolkningspraktiker. Det handlar om mottagande/bearbetning av samverkansprocesser *inom* en organisation. Många upplever här en styrning uppifrån med få möjligheter till återkoppling.

12. Norman Fairclough, *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, London 1995.

13. Jfr Mary Douglas, *How Institutions Think*, London 1987.

14. Begreppet governmentalitet är hämtat från Michel Foucault, och syftar på olika tekniker för maktutövning – att »styra«, leda utifrån en specifik kunskapsform. En tänkbar översättning skulle kunna vara styrningsmentalitet, som till exempel har använts i norska texter. Men vi har valt att använda »governmentalitet«, det ord som ofta förekommer inom forskning som publicerats i Sverige. *The Foucault Effect. Studies in Governmentality: With two lectures by and an interview with Michel Foucault*, red. Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller, Chicago 1991; Mitchell Dean, *Governmentality. Power and Role in Modern Society*, London 1999; Michel Foucault, »The Subject and the Power«, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, red. Hubert Dreyfus & Paul Rabinow, Brighton 1982.

15. Se t.ex. Björn Johnson, *Policyspridning som översättning. Den politiska översättningen av metadonbehandling och husläkare i Sverige*, Lund 2003.

16. Jfr Michael Lipsky, *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*, New York 1980; Barbara Czarniawska, *Narratives in Social Science Research*, London 2004.

Men samverkansprocesser handlar också om spänningar, motsättningar och intressekonflikter *mellan* aktuella verksamheter i de två kommunerna. Här finns formella hinder som olika regelverk och praxis, men också mer informella hinder som skilda normer och värderingar att beakta inom en organisationskultur. I artikelns tredje avsnitt riktas intresset mot »individene«, »invandraren«, som all samverkan ytterst skall handla om. Trots talet om agens, »den aktive deltagaren«, ter sig »individene« snarast som en »frånvarande struktur« i pågående samverkansprocesser – här finns såväl likheter som skillnader mellan de två kommunerna. I slutdiskussionen konstateras att båda kommuner hittills uppvisar styrning med förhinder i sin implementering av en tvärsektoriell samverkan i introduktionen av flyktingar och nyanlända invandrare. Trots omfattande ambitioner för ökad samverkan i introduktionen där »individene« skall stå i centrum, är båda kommuner till stor del upptagna med ett förändringsarbete framför allt på organisationsnivån, där diskussionerna mycket handlar om samarbete/utveckling organisationerna emellan.

Genomförande – lokal organisering

I propositionen *Sverige, framtiden och mångfalden* från 1997/98 anges att introduktionen ska utgå från individuella behov och utformas i samråd mellan kommunen och den nyanlände.¹⁷ Målen för verksamheten skall vara differentierade och tydliga, men det har lämnats till kommunerna att precisera dessa närmare. I propositionen betonas även vikten av tidig samverkan mellan kommun och statliga myndigheter i syfte att underlätta övergången från introduktionen till det generella systemet.¹⁸ Men återkommande har Integrationsverket rapporterat om att samarbete mellan relevanta myndigheter ändå fungerat bristfälligt.¹⁹ Mot bakgrund av denna kritik växer den centrala överenskommelsen (CÖK:en) fram på nationell nivå i syfte att legitimera och strukturera myndighetssamverkan. Myndigheterna skall genomföra det samordnade förändringsarbetet med den lokala överenskommelsen som plattform. Vid årsskiftet 2005/06 har 17 regionala och fler än 100 lokala överenskommelser tecknats, inklusive Göteborg och Malmö stad.²⁰

17. Proposition 1997/1998:16, *Sverige, framtiden och mångfalden – från invandrapolitik till integrationspolitik*.

18. *Ibid.*, s. 78–88.

19. Se t.ex. *Kommunernas introduktionsverksamhet för nyanlända invandrare. En kartläggning*, Integrationsverkets rapportserie 2000:5, Norrköping 2000.

20. *Årsredovisning för Integrationsverket*, Norrköping 2005, s. 19.

Styrande idéer och begrepp

Regeringen använder sålunda »samverkan« som en uttalad styrningsmetod för den lokala nivån och den lokala överenskommelsen förväntas strukturera och stärka denna samverkan. Göteborgs stad skriver till exempel:

En bra introduktion är beroende av individens eget ansvar och motivation men också av en god *samverkan* mellan ansvariga myndigheter och kommunen.²¹

Talet om samverkan har sedan länge haft en stark närvaro i diskussioner om integrationsfrågor. Samverkansdiskursen tycks ha fått fäste såväl på nationell som på lokal nivå. Länkade till denna diskurs går att urskilja ett antal *organiserande begrepp* som håller samman talet om samverkan. Så förs till exempel samverkan fram i olika sammanhang som ett sätt att skapa större *flexibilitet*. Andra framträdande begrepp i talet om samverkan är *individualisering*, *arbetslinjen* och *samsyn*. Värt att notera är att samverkansdiskursen grundar sig på föreställningen att alla berörda aktörer har gemensamma intressen. I såväl Malmö som Göteborg artikuleras också en effektivitetsdiskurs relaterad till den överordnade ideologiska basen för introduktionen, nämligen »arbetslinjen«, som bör känneteckna hela introduktionsprocessen. Det generella målet är att förkorta vägen till arbetsmarknaden för målgruppen flyktingar och nyanlända invandrare och därmed minska kostnaderna för försörjningsunderstöd efter den egentliga introduktionsperioden. Utöver kravet på tjänstemännen att ingå i samverkan över organisationsgränser, förväntas de också ingå i vad som kallas ett ökat effektivitetsarbete. I Integrationsverkets rapport »*Den aktive deltagaren*«. *Intervjuundersökning kring introduktionen av nyanlända invandrare*, uttrycker en handläggare följande tankar kring »snabbhet« och »effektivitet«:

I och med att vi har krav på att de ska ha ett ganska snabbt mottagande, snabb information om bostad, blablabla, och snabbt information om pengarna också [...] Det finns ju sådana honnörsord, att man är effektiv och såna grejer, det finns ju med.²²

I många av de resonemang som förs om introduktionen finns även en underton som påtagligt speglar principerna bakom *New Public Management* (NPM), där »den aktiva medborgaren« med »eget ansvar« skall stå i centrum – alltså inte myndigheten eller andra offentliga organisationer. Överhuvudtaget har de viktigaste reformerna under se-

21. *Överenskommelse om sammanhållen arbetsinriktad introduktion för nyanlända flyktingar och invandrare*, Göteborgs stadskansli, Göteborg 2004, s. 1.

22. »*Den aktive deltagaren*«. *Intervjuundersökning kring integrationen av nyanlända invandrare*, Integrationsverkets rapportserie 2006:3, Norrköping 2006, s. 42.

nare års decentralisering inom den offentliga sektorn kommit att präglas av *New Public Management*. Det handlar väsentligen om överförandet av affärs- och marknadsprinciper och managementtekniker från den privata sektorn till den offentliga baserat på en nyliberal förståelse av staten och ekonomin.²³ Målet är en statsapparat i vilken offentlig verksamhet är reducerad och utförd enligt affärsprinciper om effektivitet. Även den centrala överenskommelsen för introduktionen av nyanlända flyktingar och andra invandrare kan ses som ett exempel på *New Public Management*.²⁴ Det ekonomistiska tänkandet kommer till uttryck i båda våra kommuner bland annat genom en omfattande upphandlingsverksamhet av externa tjänster. Något som också är lagstadgat. För introduktionen är det främst SFI, svenska för invandrare, som upphandlas. Denna upphandlingsprocedur kan betraktas som en av flera styrningstekniker i pågående samverkansprocesser. En annan styrningsteknik som går att urskilja är alla de grupper som bildas för samverkansarbetet.

Grupper som styrning

För båda våra kommuner gäller att det har skapats ett betydande antal samverkansgrupper på olika nivåer för »en effektivare styrning och samsyn«. Man använder grupper i olika konstellationer i en ganska komplex och mångförgrenad styrningsprocess. För Göteborgs kommun skriver man redan från början in i den lokala överenskommelsen 2004 hur man tänker sig organiseringen av arbetet. En kommuncentral ledningsgrupp bildas.

Ledningsgruppens uppgift blir att vara policyskapande, följa upp mål, befästa samarbetet med berörda myndigheter och tolkning av regelverk för effektivt användande av samlade resurser för målgruppen.²⁵

Flera hierarkiskt ordnade samverkansnivåer etableras med representanter för bland annat Migrationsverket, Arbetsförmedlingen och kommunen genom Vuxenutbildningsförvaltningen, stadsdelsförvaltningar och stadskansliet. En extern projektledare köps in från Länsarbetsnämnden. Denna person skall vara en »stödresurs i utvecklingsarbetet under 2003 och 2004«.²⁶ En ledande tjänsteman karakteriserar uppgiften »som att

23. Jfr Nils Brunsson & Kerstin Sahlin Andersson, »Constructing Organizations. The example of public sector reform«, *Organization Studies* nr 21, 2000, s. 721–746.

24. Andreas Diedrich, *Samverkansteamets och arbetet med utveckling av sammanhållen introduktion för flyktingar och andra invandrare. Rapport inom ramen för aktionsinriktad uppföljning*, Göteborg 2006.

25. Göteborgs stadskansli, *Överenskommelse om sammanhållen arbetsinriktad introduktion för nyanlända flyktingar och invandrare*, Göteborg 2004, s. 1.

26. Göteborgs stadskansli, *Raka rör mellan jobb och nyanlända flyktingar*, Tjänsteutlåtande, Göteborg 2003.

agera trojansk häst«. Förutom goda kvalifikationer har ledaren för uppdraget sökt en person som är »lagom entusiastiskt pådrivande, men också trovärdig«, vilket tjänstemannen anser att NN varit i hittillsvarande arbete.

Och väldigt enveten! Eftersom »Det här är inte lätt!« Det finns hur många personer som helst på vägen som inte tycker att det gäller dem. Det är svårt att förankra i stora organisationer.

Även en organisationsforskare kontrakteras från Göteborgs universitet för att vid sidan av projektledaren bedriva en »aktionsinriktad uppföljning av pågående förbättringsarbete avseende sammanhållen arbetsinriktad introduktion för nyanlända flyktingar och invandrare (SAI)«. ²⁷ För Malmö stad finns ingen skrivning om organisation/grupper i själva den lokala överenskommelsen. Icke desto mindre finns, eller bildas, också där en mångfald grupper på olika nivåer – snarare för många än för få, och med delvis oklara uppdrag och oklar ansvarsfördelning såväl inom som mellan grupperna. I maj 2005 fattas ett beslut att projektanställa en introduktionssamordnare för utveckling av introduktionen, som bland annat skall »se över, tydliggöra och rensa bland alla grupper« (fältanteckningar). I ett dokument kallat »Samverkansgrupper inom introduktionen för effektivare styrning & samsyn« (2006-02-13) redogörs för Kommunfullmäktiges beslut den 2 februari 2006 om »Utveckling av Malmö stads introduktionsverksamhet för nyanlända flyktingar och invandrare«.

Genom ett antal grupper med tydligt syfte, mandat och ansvarsfördelning kan *samsyn* och *effektivare* styrning etableras inom introduktionsverksamheten och i kontakten med externa aktörer, vilket ökar förutsättningarna för en *effektivare* verksamhet med högre måluppfyllelse. Grupperna planeras att vara igång under februari 2006. INAR²⁸ ansvarar för att sammanställa protokoll från gruppernas möten och samla in under KomIn.²⁹

I den fortsatta skrivningen anges fem grupp nivåer, ibland med ytterligare någon undergrupp. Detta beslut kan tyckas ha tillkommit ganska sent, år 2006, men tanken har alltså varit att man vill samla tidigare redan befintliga lokala grupper på ett mer organiserat och renodlat sätt.

Skapande av grupper, styrgrupper, undergrupper av olika slag tycks i båda kommunerna vara ett väl inarbetat arbetssätt eller styrningsteknik för genomförande av de

27. Andreas Diedrich, *Förståelsen för förbättringsarbetet avseende sammanhållen arbetsinriktad introduktion för nyanlända flyktingar och invandrare. Rapport inom ramen för aktionsinriktad uppföljning*, Göteborg 2004, s. 3.

28. Integrations- och arbetsmarknadsavdelningen på stadshuset.

29. Avdelningen för integration och arbetsmarknad, Malmö stadskansli, *Arbetsblad 2006-02-13*.

beslut som fattas. Under ett styrgruppsmöte (2006-08-21) vid diskussion om genomförandet av »Etableringsprojekt i Malmö« som skall starta under hösten, säger genast en av ledamöterna med emfas att »vi måste skapa en ny styrgrupp för detta projekt«. Ordförande är av annan uppfattning och menar att man faktiskt kan använda sig av den styrgrupp som de själva redan utgör. Denna grupp har nyligen slagits samman av två separata styrgrupper för att åstadkomma viss förtätning. Bildandet av olika grupper skapar naturligtvis ständiga nya kontaktytor och nya mötestillfällen för grupperna sinsemellan. På flera håll hör vi kommentarer om »mötesdjungler« och »behov av upprensning«. Det tycks också förhålla sig så att de flesta grupper möts mer horisontellt än vertikalt, vilket leder till att samtal förda på »högre« nivåer tenderar att inte nå fram till andra medarbetare. »Det är väldigt litet som sipprar ned till handläggarnivå«, kan ses som en talande beskrivning.³⁰

För Göteborgs del har man även ute i stadsdelarna bildat två slags samverkansorgan, kallade samverkansgrupper respektive samverkansteam som skall arbeta med att förverkliga de tre första arbetsområdena i den lokala överenskommelsen:

- Utveckla teamsamarbete i det tidiga kartläggningsarbetet för den nyanländes introduktion
- Utveckla individens eget deltagande i planeringen
- Åstadkomma en gemensam introduktionsplan/handlingsplan

Malmö uppvisar delvis en annan organisatorisk bild. På högsta nivå finns en kommun-central styrgrupp med medlemmar från INAR (verksamhetschefen, en samordnare och den ekonomiskt ansvarige), verksamhetschefer från sju stadsdelsbaserade flyktingenheter och chefen för Af Nya invandrare. Dessutom finns en samverkansgrupp på mellan-chefsnivå som arbetar på introduktionsenheterna i samma stadsdelsförvaltningar. Slutligen finns en grupp tjänstemän som direkt handlägger flykting- och invandrarärenden och har roterande möten. Introduktionssekreterarna från introduktionsenheterna i två stadsdelsförvaltningar ingår också. Själva introduktionen upphandlas i kombination med SFI-utbildning – en modell som omtalas som ett slags paketlösning. »Introduktion är lika med SFI« om man hårdtrar det. Det åligger utbildningsanordnarna att se till att samverkan kommer till stånd. Genom ett detaljerat anbudsförfarande får varje utbildningsanordnare visa på tydliga planer och modeller hur de tänker sig samarbete och genomförande. Under 2006 och 2007 anlitas fem lokala utbildningsanordnare. Utbildningsanordnarna står under tämligen strikt kontroll av INAR. Denna sektion på

30. Citat hämtat från en tjänsteman på Vuxenutbildningsförvaltningen i Göteborg.

stadshuset köper därtill under år 2006 in en extern utvärderare för att följa upp introduktionen genom SFI-anordnarnas arbete. Det finns de som anser att valet av denna modell är att köpa sig fri från ansvar.

Man köper alltihop och lägger hela ansvaret för introduktionen på utbildningsanordnarna, sedan kan man skylla på dem om det inte går bra. Och säga att de inte utförde sitt uppdrag bra och vid nästa avtalsomgång så väljer man en ny anordnare (fältanteckningar).

Det bör noteras att utbildningsanordnarna inte ingår i de olika styrgrupperna i Malmö, vilket flera påpekar borde vara rimligt med tanke på deras roll som »utförare« av den köpta introduktionen.

Organisering av grupper liksom anbudsförfarande kan överlag ses som exempel på styrningsteknik i arbete med genomförande av den lokala överenskommelsen för introduktionen. Ytterligare tekniker som går att urskilja är seminarier, mindre konferenser och informationsmöten ägnade åt diskussion av genomförande. Likaså arbetet med den obligatoriska introduktionsplanen för varje »individ«. I båda kommunerna arbetar man också myndigheter emellan för att få fram en fungerande samtyckesblankett för att underlätta samverkan. De olika teknikerna kan sammantaget liknas vid »standardiserade paket«.³¹ Även användning av tidsfaktorn kan ses som ett sätt att styra. En intensiv diskussion förs om när det kan anses lämpligt för introduktionsdeltagaren att få/ta kontakt med arbetsförmedlingen och framför allt när inskrivning kan/bör ske.

Samverkansprocesser och tolkningspraktiker

Som redan nämnts ställer de vagt definierade och abstrakta begreppen och skrivningarna i policytexterna de yrkesverksamma i den lokala praktiken inför att tolka »oanalyserade« abstraktioner. Detta innebär en situation som öppnar för en betydande mångtydighet. Kontroverser och spänningar bland de inblandade är därför inget att förvånas över. Vilken myndighet och organisationskultur man tillhör, vilka sociala relationer och positioner som är aktuella spelar också roll för hur olika personer förstår och svarar an på olika begrepp och skrivningar. I båda kommuner artikuleras uppenbara intressekonflikter. Dessa kan ha att göra med olika myndighetsperspektiv, men även med olika institutionskultur och förståelse av vad man ska samverka kring och hur. Hur

31. Joan H. Fujimura, »Crafting Science. Standardized Packages, Boundary Objects, and 'Translation'«, *Science as Practice and Culture*, red. Andrew Pickering, Chicago 1992; Karin Wass Lumsden, *Vuxenutbildning i omvandling. Kunskapslyftet som ett sätt att organisera förnyelse*, Göteborg 2004.

de inblandade uppfattar pågående samverkansprocesser har också att göra med intern organisering och förståelse av förändringsarbete.

Toppstyrning – ständig förändring

I Göteborg ställer sig ett flertal tjänstemän på olika nivåer och i skilda verksamheter starkt kritiska till den toppstyrning, som de menar karakteriserar implementeringsarbetet för den lokala överenskommelsen. Besluts- och förändringsprocessen för kommunens introduktion beskrivs börja i den centrala ledningsgruppen för att därefter »pressas« på de lägre nivåerna. Inom policyforskning ställs ofta två perspektiv mot varandra i analys av implementeringsarbete. Top-down-perspektivet utgår ifrån att genomförandet av en reform eller förändringsarbete styrs och kontrolleras av staten och organisationens ledning, medan bottom-up-perspektivet i stället utgår från att det är de lägre nivåerna i organisationen som bör betraktas som huvudaktörerna i förändringsarbete.³² Kritiken mot toppstyrningen tilltar i Göteborg, då Centrala ledningsgruppen efter drygt två års implementeringsarbete lanserar en »konkretisering« av den lokala överenskommelsen, som alla ska arbeta efter. Projektledaren säger sig förstå reaktioner och ifrågasättanden från olika håll för den skrivning som lanseras, men menar att ett av flera syften är att:

[...] visa exempel på hur det kan gå till, eftersom handläggare vid många tillfällen uttryckt att Överenskommelsen är otydlig och att det är svårt att förstå vad som menas med en sammanhållen plan [...] Ibland kan det dessutom vara bra att provocera lite för att kunna flytta gränser och visa andra sätt att tänka.

I synnerhet arbetsförmedlingen och flyktingenheterna hör till dem som kritiserar såväl arbetssätt som konkretiseringens innehåll. Vad som också aktualiseras i detta sammanhang är en tidigare mer horisontell organisering av arbete, som flera anser har fungerat framgångsrikt i en av stadsdelarna.

Tidigare samarbete mellan myndigheter förekom på ett sätt som inte var strukturerat så som det blev genom »Raka Rör«, men som jag tyckte fungerade bättre. Det kändes som det växte fram mer utifrån ett behov än utifrån [...] ett mönster som trycktes på uppifrån [...] Och sedan då »Raka Rör« kom, så blev det en, en modell som trycktes på ovanifrån. Och som var ganska okänslig för hur behoven egentligen var tycker jag. Och jag tycker det har blivit en flopp. Jag tycker det inte har fungerat. Jag tycker det har satsats jätte-

32. Se till exempel R. M. Kelly & D. Palumba, »Theories of Policymaking«, *Encyclopaedia of Government and Politics* (vol. 2), red. Mary Hawkesworth & Maurice Kogan, London 1992; se även Lipsky.

mycket resurser [...] I Malmö har jag sett dokument kring samverkan och mitt intryck är att det är mycket öppnare. Man hade en öppnare plattform för vad man skulle samverka om. Mycket större möjligheter att samverka utifrån ett behov och inte samverka utifrån ett uppifrånsperspektiv (tjänsteman på arbetsförmedlingen).

En tjänsteman på en av kommunens flyktingenheter talar om toppstyrningen på följande sätt:

Det blir väl också tydligt att det här är ju inte förankrat. Hela den här överenskommelsen. Det var ju egentligen ingen egentlig förankring från början. Det har varit väldigt mycket ord på papper. Top-down-process? Ja. Och i stort utan feedbackkanaler.

Förutom kritiken mot vad som ses som toppstyrning, uttrycks också ett tydligt missnöje vad gäller återkopplingskanaler inom organisationen. Flera tjänstemän talar i kritiska termer om vad de ser som chefers oförmåga att ge nödvändig legitimitet och ledning i handläggarnas dagliga arbete. »Man kan inte bara lägga det här uppdraget i knäna på handläggarna«, som en handläggare uttrycker det. Olika tjänstemän vill gärna ha tydlighet och återkoppling, men inte styras uppifrån.

Resurser, klara rutiner och uppskattning från chefen, att det du gör betyder väldigt mycket för vår verksamhet och ge allt stöd och möjligheter till den här personen. Dessutom är det väldigt viktigt med uppföljning, att kolla efteråt vad som hände på samverkansmötet [...] Inte bara: du är min representant, good luck, bye bye [...] Det är mycket viktigt med samtal mellan chef, samordnare och representant efter vartenda möte. Om man bara vill ha en fasad kan man fortsätta som hittills, men då kommer vi inte att nå några resultat (handläggare, flyktingenhet).

I studier av kommunala förändringsprocesser, hävdar forskare att avgörande uppgifter för chefer är just att ge legitimitet åt underlydandes arbete.³³ Även i Malmö stad riktas kritik mot vad många ser som toppstyrning, dock inte lika starkt och inte heller lika utbrett som i Göteborg. Inom Göteborgs kommun upplevs kanske toppstyrningen mer påtagligt inom ett flertal organisationer, eftersom ansvaret för den tvärsektorieella samverkan inom flykting- och invandrarintroduktionen åvilar samtliga ingående organisationer. I Malmö däremot, har man genom upphandlingen förlagt initiativ och ansvar för denna samverkan främst till de fem utbildningsanordnarna. I denna kommun riktas ett utbrett missnöje framför allt mot dels huvudmannen för introduktionen, INAR,

33. Brunsson & Sahlin Andersson; Berth Danermark & Christian Kullberg, *Samverkan – välfärdsstatens nya arbetsform*, Lund 1999.

dels mot utbildningsanordnarna. Samtidigt menar, som tidigare nämnts, tjänstemän inom flera verksamheter att det ter sig egendomligt att utbildningsanordnarna – som centrala aktörer – vare sig finns representerade i ledande grupp- och möteskonstellationer inom introduktionen och inte heller kallas till viktiga möten.

Även i Malmö handlar kritiken om utebliven kommunikation. Det tycks generellt finnas ett behov av kontinuerligt åsiktsutbyte. Dessa synpunkter ligger mycket i linje med vad som skrivs i en »integrationshandbok« utgiven av Europeiska kommissionen.³⁴ Bland annat betonas där vikten av konsultationer med tjänstemän på olika nivåer i allt förändringsarbete. I syfte att försäkra sig om att integrationsprogrammen riktar sig till verkliga problem och att olika intressen blir väl representerade så att tjänstemännen (och målgruppen) blir »ägare« till programmen är det avgörande att konsultera dessa i en tidig fas av processen och sedan vidmakthålla en seriös och kontinuerlig dialog.³⁵ Detta kan relateras till de evidensbaserade analyser som ett flertal informanter på olika tjänstemannanivåer såväl i Göteborg som i Malmö efterlyser. Något som enligt tjänstemännen borde föregå allt kommunalt förändringsarbete.³⁶

Missnöjet i båda våra kommuner berör ofta även om vad många av våra informanter uppfattar som ointresse och ibland rent av som »okunskap« bland chefer och ledare. Flera av tjänstemännen ser också kritiskt på ideliga omorganiseringar. Omorganisation innebär täta chefsbyten, vilket i sin tur anses resultera i kompetensförlust som påverkar samverkanssträvanden.

Af har genomgått en omorganisering där cheferna tidigare inte alls varit inblandade i samverkan och i ENIG:s arbete [ENIG = Enheten för nyanlända invandrare i Göteborg, enhet inom Af]. De vet inget om ENIG:s arbete. Våra chefer har inte kunnat nå fram till deras chefer för de senare har inte kunnat sätta sig in i ENIG:s arbete. Och då kan de inte göra uppföljningar och återkoppla. Och deras handläggare arbetar väldigt självständigt och har inga rutiner som gäller för hela gruppen. Så ser jag det i alla fall utifrån. Eftersom inga kanaler finns uppåt [inom Af] så blir vi väldigt utlämnade (tjänsteman på flyktingenhet, Göteborg).

Trots styrdokumentens betoning av helhetsperspektiv och kontinuitet för introduktionen, pågår sålunda ständiga omorganisationer. Till detta kan läggas att SFI-utbildning-

34. *Handbook on Integration for Policy-makers and Practitioners*, European Commission, Brussels 2004.

35. *Ibid.*, s. 75.

36. Jfr Ronny Nilsson, *Introduktionen – ett sätt att göra nyanlända delaktiga i svenskt arbets- och samhällsliv? Del I: Identifiering och kartläggning av hinder som försvårar för invandrare och flyktingar att komma in på arbetsmarknaden*, Stockholm 2006.

en, som tillskrivs en så central roll, såväl i Malmö som i Göteborg upphandlas för två år i taget³⁷ – ett förfarande som i sig innebär kontinuerliga brott och omställningar.

Förståelse av förändringsarbete

Förebråelser gentemot framför allt en toppstyrning kan även knytas till forskning inom organisationsteori, där två styrningsideologier ofta kontrasteras.³⁸ En implementeringsorienterad lednings- eller styrningsideologi är förhärskande om ledningen inom en organisation lanserar färdiga lösningar för att styra förändringsarbetet genom spridning ner på organisationens olika nivåer. Denna syn på policyspridning kallas också diffusionsmodellen. Analysen grundas på en transportmetafor, där kommunikation ses som (direkt)överföring av meddelanden. De mottagande aktörerna ses som tämligen passiva mottagare. Som kontrast finns en mer »processororienterad ansats« vars utgångspunkt är att tjänstemän själva löser den dagliga verksamhetens problem, medan ledningen bidrar med att underlätta för tjänstemännen att nå förståelse för problemen och dess lösningar.³⁹ För Göteborgs del menar den aktionsuppföljande forskaren att ledningen från början snarast trott sig veta den rätta lösningen på problemen – och alltså valt en diffusionsmodell.

Från ledningsföreträdarens sida anses överenskommelsen och mer specifikt samverkan mellan de berörda organisationerna kring de åtta prioriterade arbetsområdena vara en lösning på alla problem man haft med introduktionen av nyanlända flyktingar och andra invandrare i det svenska samhället.⁴⁰

Ledningen har sålunda inte valt det socialkonstruktivistiska, mer processinriktade, översättningsperspektivet byggt på en semiotisk kommunikationsmodell. Aktionsforskaren lyfter här fram vikten av individens/vår egen förståelse för handlande.

[...] vi fattar våra beslut och agerar på basis av vår förståelse av verkligheten och inte på basis av planer, modeller eller metoder som beskriver en verklighet för oss.⁴¹

Om kommunikation uppfattas som en intersubjektiv kreativ process av betydelseutbyten innebär det att översättningsprocesser betraktas som personberoende, knutna

37. I syfte att öka kontinuiteten inom vuxenutbildningen beslutade Göteborgs kommun under hösten 2006 att förlänga upphandlingsperioden till tre år.

38. Se t.ex. *The Northern Lights. Organization Theory in Scandinavia*, red. Barbara Czarniawska & Guje Sévon, Malmö 2003.

39. Jfr Johnson.

40. Diedrich, *Samverkansteamerna och arbetet med utveckling av sammanhållen introduktion*, s. 28f.

41. *Ibid.*

till lokala kontexter, öppna och fortlöpande omtolkningsbara och även bestämda av samhälleliga matktförhållanden. För Malmö stad och Göteborgs stad tycks denna kreativa process av betydelseutbyten nu inte ha varit det dominerande arbetssättet i hittillsvarande arbete med den lokala överenskommelsen. Just valet av en till stora delar toppstyrd diffusionsmodell har lett till en del diskussioner, rent av kontroverser inom det organisatoriska samverkansfältet som helhet – såväl *inom* som *mellan* organisationer.

Normer, värderingar och intressekonflikter

Tolkning eller »översättning« av den lokala överenskommelsen sker självfallet på grundval av de ingående aktörernas delvis olika uppdrag, liksom olika målgrupper, intressen, och ärendepaxis. En part som överlag anses som svår att samarbeta med är arbetsförmedlingen. Denna aktör tillskrivs bland annat »en djupt rotad brist på intresse för tvärsektoriell samverkan« (flyktingkonsulent, Göteborg). Liknande utsagor hörs från Malmö. I Göteborg berättar flera tjänstemän från andra organisationer att representanterna från arbetsförmedlingens kontor ofta är frånvarande på samverkans-teamets möten. Arbetsförmedlingen ställer in möten med kort varsel utan att bestämma nya tider och de bidrar inte med egna »fall« för diskussion som de förväntas göra, säger en samordnare på flyktingenheten.

Af är inte med på banan. Även om de inte säger det rakt ut så är andemeningen mer eller mindre att »kom inte till oss och tala om hur vi skall göra; hur ni vill ha det. Utan vi tar emot på våra villkor«. Vid ett flertal tillfällen har man sagt att man inte är intresserad av att ha något informationsbyte med oss [...] Vi vill inte veta något om klienterna innan de kommer till oss. Det är här det brister, då blir det ju ingen samverkan (samordnare på flyktingenheten).

Arbetsförmedlingen bekräftar själva det påstådda ointresset för uppgifter om de sökande som andra myndigheter har samlat in. Man menar att detta återspeglar deras syn på flyktingar och nyanlända invandrare som målgrupp. Olika studier har överlag visat att en yrkesgrupps bild av verkligheten och föreställningar om varandra och »de andra« i allra högsta grad påverkar deras agerande som myndighetspersoner.⁴² Af fokuserar

42. Marie Carlson, *Svenska för invandrare – brygga eller gräns? Syn på kunskap och lärande inom SFI-utbildningen*, Göteborg 2002; Paulina De los Reyes & Diana Mulinari, *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*, Malmö 2005; Fredrik Hertzberg, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, Stockholm 2003; Anna Lund & Fanny Ramsby, »'Det finns ju givetvis någon där som har kapacitet'. Om Arbetsförmedlingen som 'dörrvakt' eller 'dörröppnare'«, Mats Trondman & Nihad Bunar m.fl., *Varken ung eller vuxen – »Samhället idag är ju helt rubbat»*, Stockholm 2001; Anders Neergaard, *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad. Förändrare, förstärkare eller bara förvaltare?*, Norrköping 2002.

här helt enkelt enbart på den sökande som »en välmotiverad och målmedveten yrkesmänniska« (»den aktive deltagaren«), och bortser från flykting- och invandrarstatus. Af:s personal tänker sig följaktligen en viss »positiv« kategori sökande.⁴³ Arbetsförmedlingens tjänstemän menar också att reglerna för tvärssektoriell samverkan ibland är baserade på felaktiga premisser.

För det första, den gemensamma kartläggningen är en helt vansinnig idé. Att sitta fem eller sex myndighetspersoner och fråga ut en person [...] Där har vi bara satt klackarna i marken hela tiden och det har inte varit populärt känns det som. Men det har varit nödvändigt att göra det. Både för individens skull, att det direkt är olämpligt och sedan också för vårt arbetes skull, för att det är lika olämpligt. Det vi [de olika myndigheterna] menar med kartläggning är dessutom olika saker. Jag bryr mig t.ex. inte om sociala sammanhang. För det andra finns det ett antagande om att allting skall vara så tidigt som möjligt [...] Det är förstaeligt eftersom det är en reaktion på den misslyckade introduktionen tidigare. Men det går ändå inte att ha tidigt som ett mantra utan att se när det är lämpligt. Och det har lagts på oss på Af. Det är inte alltid att det allra tidigaste är det bästa. Det känns som professionaliteten från vår sida handlar väldigt mycket om att gå in med insatser när det är dags.

Citatet ger uttryck för två ofta förekommande åsikter bland mellanchefer och handläggare på arbetsförmedlingarna: en initial, tvärssektoriell kartläggning är lika resurskrävande som irrelevant för Af:s syften och en alltför tidig start på arbetsförmedlingen anses motverka såväl den sökandes framtida möjligheter på arbetsmarknaden som beprövade arbetsmetoder. Därmed förkastas två av åtta prioriterade arbetsområden i den lokala överenskommelsen för Göteborgs del, nämligen att »åstadkomma en gemensam introduktionsplan/handlingsplan« och »utveckla teamsamarbete i det tidiga kartlägningsarbetet för den nyanländes introduktion«.⁴⁴ På relativt nybildade Af Nya invandrare i Malmö uttrycks ett liknande synsätt. En chef där säger:

Vi har ju anpassat vårt arbete enligt överenskommelsestrategin. Men det kan ju finnas de som inte tycker att vi har anpassat den på rätt sätt, alltså i det vi frångått lite grann, det har vi gjort med hänsyn till de arbetssökandes bästa [...] I balansen mellan myndighetskontakter och marknadskontakter, så måste vi dra ner lite på myndighetskontakterna

43. Jfr Åsa Mäkitalo & Roger Säljö, »Invisible People. Institutional Reasoning and Reflexivity in the Production of Services and 'Social Facts' in Public Employment Agencies«, *Mind, Culture and Activity*, nr 9 (3), 2002, s. 160–178.

44. I såväl Göteborg som Malmö har kravet på en myndighetsgemensam kartläggning av alla introduktionsdeltagare övergivits till förmån för samarbete kring »svåra fall«.

och ha mer marknadskontakter. Det betyder: man samverkar inte kring alla nyanlända [...] Vi kan inte säga att vi ska omfamna varje ny invandrare. Så vi kan inte ha en sådan här strategi att alla skall gå igenom en viss kvarn, där det sitter en arbetsförmedlare och en introduktionssekreterare och en handläggare från Migrationsverket, utan vi fokuserar samverkansarbetet på de personer där uppdraget är för svårt för en enskild myndighet, där det inte går att hjälpa den enskilde utifrån enbart en enskild myndighets resurser.

I förhållande till övriga samverkansaktörer leder Af:s myndighetspraxis till bristande samförstånd som står i vägen för den samsyn mellan organisationerna som anses nödvändig för en effektiv samverkan. En tjänsteman på en flyktingenhet i Göteborg hävdar tvärt emot Af att en tidig kontakt och inskrivning hos arbetsförmedlingen är av oumbärligt värde ur introduktionsdeltagarens perspektiv.

Det är ju det som behövs: att komma till Af på ett tidigt stadium. Varför skall man bära en dröm att t.ex. bli bilmekaniker under tre år innan man kan så pass svenska att man kan ut och jobba om det redan från början står klart att det här inte är möjligt? Jag tycker att det är jätte viktigt att på ett tidigt skede träffa handläggare på Af som har kunskap om hur den svenska arbetsmarknaden ser ut och kunskap om vad som behövs. Vad behöver jag för kompetens för att jobba med det här yrket i Sverige? Och det gör ju också att man får en större motivation till språkinläring. Vi misslyckas med många av våra nyanlända flyktingar för att nu kommer de till oss och har fått uppehållstillstånd och är jättemotiverade. Nu äntligen kan jag sätta igång! Då möts man bara av kalla handen. Kom inte hit! Nu skall du först göra det och nu skall du först göra det! Och sedan om två år då introduktionen är slut, då är de totaldesillusionerade. Då har de ju tappat all kraft, energi och lust! Af skulle fylla en mycket viktig funktion i den samverkan som de borde jobba inom (tjänsteman på flyktingenhet, Göteborg).

Uppenbarligen framförs två radikalt olika strategier, som reflekterar dominerande värderingar inom respektive organisation – i det här fallet flyktingenheten och arbetsförmedlingen – som utgör autonoma och unika organisationer med tydlig gränsdragning gentemot andra organisationer.⁴⁵ Förutom myndigheternas olika uppdrag kan man även förstå verksamheterna i termer av specifika »organisationskulturer«, vilka omfattar dominerande kognitiva stilar, ofta implicita värderingar och fasta övertygelser som delas av anställda inom organisationerna. Jönsson och Lundin talar här om »myter« som utgör trovärdiga uppfattningar om vad som är viktigast för en organisation i

45. Brunsson & Sahlin Andersson; Danermark & Kullberg.

en viss utvecklingsfas.⁴⁶ »Myterna« används för att filtrera och tolka omvärldssignaler och de genererar strategier och handlingar.⁴⁷ Här rör det sig uppenbarligen om olika »myter«: om nyttan av tidig respektive senare inskrivning på arbetsförmedlingen med därpå följande arbetsmarknadspolitiska åtgärder, och om nyttan av tvärsektoriell initial samverkan för alla eller endast för »svåra« klienter.⁴⁸

Ytterligare en faktor som kan försvåra samarbetet härleds till en motsättning mellan arbetsförmedlingen som statlig organisation och de övriga organisationernas kommunala tillhörighet. En ofta framförd kritik gentemot Af är en »ryckighet« i dess verksamhet som de andra aktörerna upplever. Af:s finansiering varierar periodvis och myndigheten får från regeringen tämligen täta regleringsbrev med delvis förändrade riktlinjer som direkt påverkar samverkan. Dessutom står hela arbetsförmedlingsverksamheten under stark press från regeringen som betraktar arbetslösheten som det största samhällsproblemet. Genom månatlig statistik måste Af:s »resultatenheter« redovisa vad de åstadkommit den senaste månaden. Givet detta klart avläsbara kvantitativa framgångskriterium vill man ha en väl förberedd och kvalificerad klientkategori som bedöms »stå nära arbetsmarknaden«.⁴⁹ Arbetsförmedlingen ses ofta som en kraftfull aktör, men samtidigt kan anställda vid myndigheten känna en stark press att leva upp till krav som organisationen ställs inför från statsmakten.⁵⁰ Ojämligheten på det organisatoriska fältet tar sig olika uttryck.

Skiftande föreställningar och praxis har framför allt kunnat hanteras hjälpligt på högre byråkratiska nivåer inom de organisationer vi har studerat. På »gräsrotsnivå«, bland organisationernas handläggare som har att hantera direktkontakter med »integranter«, uttrycks i betydligt större utsträckning en bristande samsyn, olikartad praxis och skilda organisationsspecifika intressen. I Göteborgs kommun bestämmer enhetscheferna att ställa in ett samverkansteams möten efter endast ett halvårs verksamhet. En chefstjänsteman identifierar två avgörande orsaker:

46. Sten Jönsson & Rolf Lundin, »Myths and wishful thinking as a management tool«, *Prescriptive Models of Organizations*, red. Paul C. Nystrom & William H. Starbuck, Amsterdam 1977.

47. Ibid.

48. Inom viss organisationsforskning menar man att officiell policy även kan betraktas som »institutionaliserade myter«, vilka är löst kopplade till det dagliga arbetet (Barbara Czarniawska-Joerges & Bernward Joerges, »How to control things with words«, *Management Communication Quarterly*, nr 2, 1988, s. 170–193; Paul J. DiMaggio, »The Iron Cage Revisited. Institutional Isomorphism and Collective Rationality«, *American Sociological Review*, nr 48, 1983, s. 147–160; *Organizational Environments. Ritual and Rationality*, red. John W. Meyer & W. Richard Scott, Beverly Hills 1983; *The New Institutionalism in Organizational Analysis*, red. Walter W. Powell & Paul J. DiMaggio, Chicago & London 1991.

49. Jfr Mäkitalo & Säljö.

50. Jfr Maria Appelqvist, *Välfärdens gränser: Mottagningens integration? Från asylmottagning till bosättning*, Malmö 2005.

Först beror det på det faktum att när våra flyktingkonsulenter tar med fall till dessa möten, får de bara sådan information från Vuxenutbildningsförvaltningen som lätt kan hämtas av oss från ERIKA [Vuxenutbildningsförvaltningens databas]. Detsamma gäller arbetsförmedlingen. Detta medför att diskussionen aldrig börjar. Och bara flyktingenheten bidrog med »fall« [...] Och arbetsförmedlingen hänvisade ofta till sina sekretessbestämmelser[...] För det andra när vi hörde att vare sig arbetsförmedlingens eller vuxenutbildningsförvaltningens representanter var närvarande på de två sista mötena, beslutade vi enhetschefer att ställa in dessa möten. När två mycket betydelsefulla aktörer inte är närvarande kan inga diskussioner om specifika fall föras.

Återigen reflekteras divergerande organisationsspecifika intressen baserade på olika uppdrag, uppfattningar och inte minst på målgruppens storlek inom respektive organisation. Medan flyktingar och nyanlända invandrare utgör hela flyktingenhetens målgrupp, är dessa endast en mycket liten del av arbetsförmedlingens klienter.

»Individen i centrum«

Både i Malmö och i Göteborg betonar man i den lokala överenskommelsen att individen skall stå i centrum under introduktionsprocessen. I Malmö sägs att »individernas behov och förutsättningar skall stå som grund för parternas gemensamma utvecklingsarbete som skall präglas av kontinuitet och helhetssyn.⁵¹ I Göteborgsfallet har ett av åtta prioriterade arbetsområden som specifikt mål att utveckla individens eget deltagande i planeringen.⁵² Mot denna policybakgrund aktualiseras frågor som handlar om flyktingens/den nyanlände invandrarens agens eller påverkansmöjligheter. Vi använder här bland annat data från intervjuer med introduktionsdeltagare i båda kommunerna för att illustrera våra resonemang.

Agens eller »en frånvarande struktur«?

Ett stort antal sammanträdesprotokoll från till exempel kommuncentrala ledningsgruppen och samverkansgruppen i Göteborg, lokala samverkansgrupper och samverkansteam, aktionsforskarens rapport⁵³, deltaganden vid möten i båda kommunerna pekar på att målgruppen i hög grad är frånvarande i text och tal. I stället ägnas ett be-

51. *Lokal överenskommelse för samverkan i introduktionen av asylsökande, flyktingar och andra invandrare i Malmö stad*, Malmö 2006, s. 1.

52. *Överenskommelse om sammanhållen arbetsinriktad introduktion för nyanlända flyktingar och invandrare*. Göteborg 2004, s. 2.

53. Diedrich, *Samverkansteamets arbete med utveckling av sammanhållen introduktion*.

tydande engagemang åt diverse byråkratiska handlingsstrategier för att implementera den lokala överenskommelsen. Den byråkratiska rationalitetens primat kommer till uttryck på många sätt på de olika tjänstemannanivåer som är direkt involverade. Kirsten Hvenegård-Lassen⁵⁴ kommer fram till liknande resultat i en jämförelse mellan Sverige och Danmark, där hon menar att den svenska upptagenheten med administrativa strider mellan olika organisationer kan bero på att Sverige har en längre historia vad gäller just hantering av integrationsfrågor kopplad till en svensk administrativ logik med en mängd av olika yrkesverksamma knutna till »invandrare«.⁵⁵

I Göteborg har det lagts mycket tid på att ta fram en juridiskt oantastlig samtyckesblankett för informationsöverföring av enskilda klientakter myndigheter emellan. Genom blanketten tänker sig vissa företrädare få till stånd ökad aktiv samverkan kring och med flyktingen/den nyanlände invandraren. Ett annat betydande arbete ägnas en ny webbaserad databas tänkt att vara gemensam för berörda myndigheter och organisationer. Trots talet om »individens eget dokument« är det i dessa samtal påtagligt att representanter för olika myndigheter främst talar om vilka möjligheter som de själva ser för att få tillgång till ekonomiska uppgifter och olika åtgärder som görs hos varandra. Återigen är det den byråkratiska rationaliteten som talar – vad »individen« har att vinna på den gemensamma hanteringen diskuteras inte. Det kan hävdas att introduktionsdeltagaren eller »integranten« med Hvenegård-Lassens terminologi ur ett integrationsperspektiv bör inlemmas i »det svenska systemet« i två etapper: först »koopteras« i det integrationsinriktade byråkratiska systemet och därefter komma in i det svenska samhället som likvärdig medborgare.⁵⁶ Ett grundvillkor för att den första etappen skall kunna fullföljas i enlighet med de nämnda lokala överenskommelserna är att »individens« behov och förutsättningar kommer till uttryck i introduktionsinsatserna, som

54. Hvenegård-Lassen, *Realistic Grown-Ups*, s. 10. Se också Hvenegård-Lassens artikel i denna volym.

55. Jfr Christina Bratt Paulston, *Forskning och debatt om tvåspråkighet – En kritisk genomgång av svensk forskning och debatt om tvåspråkighet i Sverige från ett internationellt perspektiv. En rapport till Skolöverstyrelsen*, Stockholm 1983. Mängden av olika yrkesaktiva knutna till »invandrare« kommenterades alltså redan under tidigt 1980-tal av lingvisten Christina Bratt Paulston i en kritisk genomgång av svensk forskning och debatt kring tvåspråkighet i Sverige (ibid., s. 19). Hon hävdade i detta sammanhang att forskning kring språkfrågor i Sverige inte lika ofta som i USA skett utifrån ett konfliktperspektiv – något som i praktiken innebär att det från svensk horisont kan vara svårt att se maktrelationer. Så ställs till exempel inte *cui bono*-frågan (»vem gynnas?«) i Sverige, vilket är brukligt i studier med ett konfliktteoretiskt perspektiv. Och detta trots att det vuxit fram en mycket stor »kader eller servicesektor« för att »åtgärda invandrades angelägenheter« (ibid., s. 19). Enligt Bratt Paulston har det uppstått »en situation i vilken de personer i det svenska samhället som är mest insatta i invandrarproblemen också har intresse av att dessa problem kvarstår och därmed deras jobb för att åtgärda problemen«. Här fanns/finns således en potentiell konfliktsituation som inte alltid uppmärksammas (ibid.). Det har alltså skett en institutionalisering kring »invandraren«; en process som inneburit att mångahanda specialiserade yrkesgrupper uppstått. Se vidare Carlson, *Svenska för invandrare – brygga eller gräns?*, s. 107–136.

56. Hvenegård-Lassen, *Realistic Grown-Ups*.

dessutom bör uppvisa kontinuitet och helhetssyn. I ljuset av den svenska välfärdsmodellens långsiktiga utveckling från allmän välfärdspolitik till en sådan vari medborgarna kvalificerar sig för allehanda »förmåner« torde hänsynstagande till individens behov och förutsättningar få ökad betydelse.⁵⁷ Eftersom introduktionsdeltagarna ofta har bristfälliga kunskaper om svenska kultur- och samhällsförhållanden, inte minst vad gäller välfärdssystemets idéer, normer och praxis, kan de lätt komma i underläge i förhållande till de tjänstemän som de möter i introduktionen. Sociologen Nihad Bunar ser introduktionstiden som ett så kallat liminellt tillstånd, då individens tidigare kunskaper till viss del blivit irrelevanta samtidigt som erforderliga nya kunskaper ännu inte internaliserats i tillräcklig grad för att individen skall kunna agera på mer jämbördig basis med övriga samhällsmedborgare, inklusive exempelvis flyktingsekreterare.⁵⁸ Som vi uppfattar det kan framför allt tjänstemännen inom organisationerna/organisationerna ses som integrerade i den statliga och kommunala styrningen. »Integranten« däremot tycks stå på tröskeln till det svenska samhället, vilket också framgår i de intervjuer vi gjort med några av introduktionsdeltagarna.

I intervjuer med introduktionens målgrupp har vi ställt frågor om hur man uppfattar den introduktion man tar/tagit del av. Bland annat har vi aktualiserat frågor om olika dokument som är tänkta att ingå i introduktionen. Samtalen i båda kommunerna visar en frapperande »okunskap« om såväl den obligatoriska introduktionsplanen⁵⁹ som sekretessblanketter. En kurdisk deltagare säger att han inte har någon introduktionsplan, och han »vet absolut inte vad en introduktionsplan är«. En syrisk kvinna berättar att hon visserligen har en introduktionsplan, men hon har inget eget exemplar av den. Hon vet inte heller vad som står i den. Bilden som framträder i de två kommunerna liknar mycket varandra. Flertalet »integranter« som vi intervjuat uppger att de inte vet huruvida de har en introduktionsplan eller ej. Ifall en sådan finns har man den i regel inte i sin ägo. Det tycks överhuvudtaget råda en betydande vaghet kring introduktionsplanen som begrepp, vem planen är till för, hur den kan användas och vem som skall ha hand om dokumentet. Liknande resultat har framkommit i andra studier där praktiken kring styrdokument aktualiserats – här finns uppenbarligen ett påtagligt glapp mellan policy och den sociala praktiken.⁶⁰

57. Jfr Tapio Salonen, »Utanförskap i Sverige«, *Pockettidningen R*, nr 4, 1995.

58. Nihad Bunar, *Ungdom, flyktingskap, identitet*, Växjö 1998.

59. Enligt Ersättningsförordningen (Lag 1992: 1068) skall introduktionsplaner upprättas för de utlänningar som kommunen ersätts för – likaså skall introduktionsprogram genomföras i enlighet med dessa. Det åligger Integrationsverket att kontrollera att dessa förutsättningar är uppfyllda, något som verket inte fullgör enligt Riksdagens granskning (RiR 2006:19).

60. Jfr Marie Carlson, *Högutbildade utlandsfödda i grundläggande vuxenutbildning. Praktik och policy i två kommuner*, Rapport Integration 2005, bilaga, Norrköping 2006, s. 22f.

En annan faktor som tycks påverka handlingsutrymmet för »integranten« är förståelsen av en flyktinghandläggares arbetsuppgifter. Även här framträder en vaghet: »Om jag påstår att jag inget vet, så har jag inte ljugit. Hur skulle jag veta något om det«, säger en man som genomgått den tvååriga introduktionsperioden och numera är beroende av försörjningsstöd. Detsamma tycks gälla varför samtalen med handläggaren äger rum. En introduktionsdeltagare i Malmö uppger i detta sammanhang: »Jag kommer då hon [introduktionssekreteraren] ringer – det är allt.«

Flyktingars/nyanlända invandrades delaktighet i den egna introduktionen verkar alltså inte vara särskilt påtaglig vare sig i Malmö eller i Göteborg. Ibland kan »individen« snarast ses som en »frånvarande struktur«, delvis exkluderad och på tröskeln till det svenska välfärdssamhället. Detta intryck förstärks genom maktasymmetrin mellan handläggare och klient – ett karakteristiskt drag för all myndighetsutövning.⁶¹ Själva talet om »delaktighet« kan även diskuteras i termer av »ömsesidighet« och »gemenskap«, som man gör i rapporten »*Den aktive deltagaren*«. *Intervjuundersökning kring introduktionen av nyanlända invandrare*.⁶² Men en spridd delaktighets-, ömsesidighets- och gemenskapsdiskurs bland handläggare kan enligt författaren snarast bidra till ytterligare otydlig rollfördelning.

Att tona ned sin roll och framställa sig som jämbördig med de nyanlända skapar otydlighet i rollerna. Tanken på den önskvärda ömsesidigheten och viljan att deltagarna ska vara just deltagare och inte klienter, vilket poängteras av flera informanter, tycks ibland göra det svårt för informanterna att skapa sig en översyn och problematisera roller och maktförhållanden.⁶³

Även om det kan finnas oklarheter vad gäller roller, menar handläggare i vår studie att relationen mellan »individen« och handläggare ändå alltid är asymmetrisk.⁶⁴ Handläggarens samordningsansvar för den nyanlände innebär bland annat att han/hon har som uppgift att kontrollera närvaro under SFI-utbildningen eller ett arbetsmarknadsprogram. Icke giltig frånvaro medför reduktion av eller fullständig indragning av introduktionsersättningen. Å ena sidan finns handläggarens sanktionsmöjligheter och å andra sidan introduktionsdeltagarens beroendeposition. Enstämmiga intervju svar från handläggare visar att de upplever sig ha ett betydande handlingsutrymme, inte minst när det gäller tolkningar av styrdokument och sanktionsrätt.⁶⁵ »Integranternas« ofta

61. Jfr Joanna Thornborrow, *Power Talk – Language and Interaction in Institutional Discourse*, Harlow 2002.

62. »*Den aktive deltagaren*«.

63. *Ibid.*, s. 23f.

64. Jfr Thornborrow.

65. Jfr Evelyn Z. Brodtkin, »Inside the Welfare Contract: Discretion and Accountability in State Welfare Ad-

åberopade självständighet har således tydliga begränsningar, något som även de tycks vara klart medvetna om. En deltagare ser introduktionen som på förhand bestämd.

Visst lyssnar min handläggare på mina önskemål, men introduktionen är ju på förhand bestämd [...] Arbetsförmedlingen ansåg att jag saknade tillräckliga kunskaper i svenska. Svenska, svenska, svenska. Jag vill ju börja arbeta, inte läsa svenska år efter år. Språket används som hinder hela tiden.

Som vi redan påpekat berör en stridsfråga i vår studie vilken tidpunkt som anses »lämplig« för »individens« registrering på arbetsförmedlingen. Här tycks finnas en uppenbar fördröjning i tid – en begränsande tidsfaktor – vilket ofta arbetsförmedlingen sägs vara orsak till. Dock föreligger det en viss skillnad mellan våra kommuner. I Malmö tycks introduktionen ses mer som en förberedelse – »individens« ska introduceras genom SFI för att senare »kunna ta del av det generella utbudet på arbetsmarknaden och inom vuxenutbildningen«. Af:s insatser kommer i slutet av utbildningen, vilket är en väsentlig skillnad mot hur man resonerar i Göteborg. I Malmö blir introduktionen lika med SFI, en *förberedelse* för att senare kunna gå en arbetsmarknadsutbildning (eller annan utbildning, eller arbete). I Göteborg kombineras SFI oftare med arbetsmarknads- eller annan utbildning, vilket innebär att introduktion är lika med SFI *och* utbildning. Kort sagt, i Malmö tycks man tänka mer *först och sedan*, medan i Göteborg tycks man tänka mer *både och*.

Sammantaget verkar »integrantens« agenskap eller handlingsfrihet hursomhelst vara kringgärdad av begränsningar av olika slag. Detta får bland annat paradoxalt nog till följd att den nyliberala formen av governmentalitet, som vi menar påtagligt karakteriserar särskilt de övre skikten i det byråkratiska systemet, inte får något egentligt genomslag för deltagaren i introduktion. Om den nyliberala staten skall kunna realisera sina mål måste individerna erkänna sig och handla som både fria och ansvariga.⁶⁶ Alltså måste staten och kommunerna verka för att omskapa den sociala verkligheten. Den minskade staten måste länka reduktionen av välfärdstjänster till att uppmana medborgarna att bli fria, företagsamma och självständiga individer. Det handlar om en omvandlingsprocess av medborgare till moderna individer som inte bara är »fria att välja«, utan samtidigt också förpliktade att vara fria, »to understand and enact their lives in terms of choice«.⁶⁷ Men det handlar också om att »välja rätt« – ha »rätt« inställ-

ministration«, *Social Service Review* nr 71, 1997, s. 1–33; Lipsky.

66. Nikolas S. Rose, *Inventing our Selves. Psychology, Power, and Personhood*, Cambridge 1996, s. 98.

67. *Ibid.*, s. 87; se även Graham Burchell, »Liberal government and the techniques of the self«, *Foucault and Political Reason*, red. Barry T. Osborne & Nikolas Rose, London 1996.

ning. Handläggarna talar ofta om ett betydande motivationsarbete som de måste lägga ned på deltagarna – kanske kan detta arbete ses som ett slags normaliseringsprocess; det vill säga delvis ett försök att få »integranten« att i högre grad ingå i den styrning, som det uttrycks betydligt mer av på högre institutionsnivå.

Attityder och föreställningar

Flertalet handläggare i såväl Malmö som Göteborg talar just om »motivationsarbetet« med introduktionsdeltagarna som en av sina allra viktigaste arbetsuppgifter. Efter att ha talat med en flyktinghandläggare i Göteborg om hans kontrollerande funktion, kommer han spontant in på motivationsaspekter.

Jag hoppas att det är den biten som är starkare än den här kontrollen. Jag använder till och med mig själv som någon som har börjat från noll i det här landet, trots att jag har en bakgrund som ingenjör. Jag försöker liksom ge dem chansen att tänka om, tänka i andra banor, nämligen att det är inte allt. Det handlar inte bara om att vi är flyktingar, utan vi är människor. Vi skall visa att vi kan.

En kollega till honom i Malmö aktualiserar ett liknande tema.

Man måste sitta och prata och informera och tala om och motivera, så det är mycket motivation [...] Min roll är att motivera väldigt mycket plus att vara logisk och realistisk alltså och gräva fram möjligheter att lyckas för min klient.

En centralt placerad tjänsteman på INAR i Malmö menar att motivation som drivkraft och viljeinriktning framför allt måste förenas med ett visst mått av »realism«.

Det handlar ju om att just skaffa sig en realistisk bild av det hela. Man kan ha enorma drömmar och drömmar är bra, eftersom då har ju man motivation. Men du måste också se till verkligheten. Så att det blir någorlunda realistiskt.

Motivationen måste alltså styras av en »realism«, underförstått att »individens« bör förstå såväl tillfälliga som mer långvariga villkor i samhälls- och arbetsliv. Diskussioner om motivation och realism rymmer föreställningar om »integranten« i olika avseenden. Det handlar mycket om att förväntas tänka och handla »rätt«, »vara logisk« – att handla på ett »moget rationellt sätt«. Hvenegård-Lassen diskuterar en liknande problematik i termer av reglerings- och normaliseringsprocess, där handläggare i en dansk kontext återkommer till begreppet att vara eller lära sig bli »en realistisk vuxen«. ⁶⁸ Även

68. Hvenegård-Lassen, *Realistic Grown-Ups*.

i vårt material förekommer som synes ett tal om »realism« och om att förmås att känna »rätt motivation«. Underförstått finns därmed ofta en kritik mot introduktionsdeltagarens sätt att leva, välja och agera och att inte till fullo förstå sitt bästa. Genom ett betydande handlingsutrymme och påtagliga sanktionsmöjligheter har handläggarna i regel tolkningsföreträde. Även om handläggarna långt ifrån alltid kan »styra« »individens« i introduktionen bestämmer ändå den grundläggande maktasymmetrin på ett väsentligt sätt introduktionens innehåll och inriktning. Därmed åsidosätts »individens« beslutsautonomi – kanske också med minskad »motivation« som följd.

Ett annat begrepp som återkommer i talet om »individens« är »den aktive deltagaren« som introduktionsdeltagaren förväntas vara. Själva begreppet är knutet till vissa föreställningar och värderingar, inte minst till »egenförsörjning« – ytterligare ett organiserande begrepp i de samtal som pågår. »Egenförsörjning« konkretiseras oftast med att flyktingen eller den nyanlände invandraren inom introduktionsperiodens ram skall rustas för ett snabbt inträde på arbetsmarknaden. Om tidigare diskussioner om introduktionen handlade mycket om utbildning och åter utbildning kan man säga att »arbetslinjen« är det tal som senare kommit att dominera för introduktionens mål och innehåll. Men alla introduktionsdeltagare motsvarar nu inte den idealbild av »den aktive deltagaren« som frammanas i policydokument och utvärderingar. En handläggare från Malmö med lång erfarenhet från introduktionsarbete menar tvärtom att:

Här är en ganska så stor del av introduktionsdeltagarna svårt märkta av sina tidigare liv i sina hemländer. De lider av djupa trauman och är därför inte tillräckligt motiverade eller i stånd att fullt ut följa introduktionen. Många av både dem som är sjuka och de som klarat sig bättre har en svår bostadssituation.

Om den »aktive deltagaren« är norm, tycks vissa falla utanför. Den sortering och det tänkande som styr kan alltså i sig leda till utanförskap och i förlängningen rent av till stigmatisering.

Ytterligare tal om »brister« hos »integranten« sker i termer av »dålig« eller bristfällig svenska. Som olika studier visar är det inte ovanligt att just arbetsförmedlare ingår i tal om kunskapskrav och »nivåer« av språkfärdigheter.⁶⁹ Tidigare använde arbetsförmedlare ofta den så kallade SFI-nivån som gränsmarkör, men på senare år uttrycks även krav på SV2 G (gymnasiesvenska) från både arbetsförmedling och arbetsgivarhåll. »Språkribban« tycks ha höjts då arbetsförmedlare gör sina bedömningar. Synen på deltagar-

69. Jfr Carlson, *Svenska för invandrare – brygga eller gräns?*; Carolina Bjurling, *Komma till sin rätt. Om invandrade akademikers väg till kvalificerade arbeten: hinder och öppningar*, Stockholm 2004; Elsie C. Franzén, *Invandring och arbetslöshet*, Lund 1997; Inger Lindberg, *Andraspråksresan*, Stockholm 2004.

nas språkkunskaper bestäms snarast av en bristdiskurs som hindrar den »flexibilitet« och »individualisering« som policydokumenten ofta skriver om. Särskilt i Malmö sägs det vara vanligt att deltagare blir avvisade som sökande till arbetsförmedlingen med hänvisning till »bristande kunskaper i svenska«. ⁷⁰ Dock har även en problematiserande språkdiskussion aktualiserats allt mer på olika möten som vi deltagit i. Frågor ställs om vad som faktiskt avses, när olika aktörer uttalar sig om »bra« respektive »dålig« svenska (fältanteckningar).

Styrning med förhinder

I såväl Malmö som Göteborg har realiseringen av överenskommelserna uppenbarligen stött på betydande hinder när policydokumentens idéer och visioner konfronteras med byråkratisk praxis och dagliga verksamheter. Den gemensamma handlingsplanen och endast *en* initial fördjupad kartläggning väntar fortfarande på att realiseras. I vår artikel har vi visat på såväl formella som informella hinder för framväxten av den samsyn som anses behövas för genomgripande förändringsarbete inom både privata och offentliga organisationer. En nyligen publicerad rapport från Integrationsverket pekar i samma riktning.

Uppifrån kommande krav på samverkan betyder inte, även om de är förankrade i verksamheterna, att de olika aktörerna delar samma sysätt. Inte bara personliga inställningar utan också olikheter i tolkningar av de olika och ibland gemensamma regelsystemen försvårar samarbetet i praktiken. ⁷¹

Många av de tjänstemän som vi intervjuat har kritiserat den toppstyrning som de menar karakteriserar försök till realisering av de lokala överenskommelserna. Det rör sig om en toppstyrning med alltför få och outvecklade återkopplingskanaler mellan olika hierarkiskt ordnade tjänstemannanivåer – och detta gäller allt ifrån själva förberedelsearbetet inför reformeringen till det mer konkreta arbetet med genomförandet. Bristande delaktighet på tjänstemannanivå tycks leda till frustration som aktiverar både

70. Emellertid skall miniminivån avseende kunskaper i svenska ligga väsentligt lägre för en del av målgruppen i Malmö under hösten 2006 och framåt. Region Skåne har av regeringen beviljats finansiering för ett etableringsprojekt och Malmö ingår som en av fem skånska städer. Strukturerad samverkan skall ske mellan Arbetsförmedlingen Nya invandrare och kommunens introduktionsaktörer. Målgruppen är ett positivt urval av »integranter« som anses »ha en rimlig chans att få ett jobb inom ett år« och de kommer att åtnjuta en kombination av SFI, validering och arbetsmarknadsprogram. En Af-chef säger sig se detta projekt som »den lokala överenskommelsens implementering i förädlad form«. Stora förväntningar uttrycks vad gäller framtidspotentialen i termer av »spridningseffekter inom Malmö introduktionsprogram« (fältanteckningar).

71. »Den aktive deltagaren«, s. 53.

interna och externa motsättningar. Emellertid riktas kritiken åt något olika håll i de två storstadskommunerna på grundval av kommunspecifika organisationsmodeller för introduktionen. I Göteborg berör intressekonflikterna i synnerhet två centrala aktörer, nämligen de kommunala flyktingenheterna och den statliga arbetsförmedlingen. Efter som Malmö kommun i kontrast till Göteborg till stor del överlätit samverkansansvaret på utbildningsanordnarna riktas kritiken mot dessa av olika aktörer, men framför allt av INAR, som upphandlat introduktionen av utbildningsanordnarna. Utbildningsanordnarna kritiseras främst för bristande måluppfyllelse och bristfälliga byråkratiska rutiner. INAR å andra sidan anses av många utbildningsanordnare ge motstridiga uppgifter, vara alltför byråkratiskt och bedriva toppstyrning.

Det top-down-perspektiv som de kommunala ledningsgrupperna såväl i Malmö som i Göteborg valt som styrmodell kombinerat med ett i stort sett diffusionsorienterat synsätt på implementering av policy innebär att ledningsgrupperna till stor del bortser från att kommunikation innebär kreativa, lokalt förankrade meningsutbyten som är omtolkningsbara, personberoende och bestämda av rådande maktförhållanden. Istället för att arbeta på grundval av ett mer öppet och förhandlingsbart översättningsperspektiv har båda kommuner alltså föreställt sig en enklare och mer oförmedlad överföring av policyintentionerna till de olika byråkratiska nivåerna utan kontinuerlig dialogisk kommunikation. Den samsyn som de flesta aktörer anser vara så viktig tycks därmed inte ha kunnat etableras och konsolideras i organisationerna. Vad som ändå kan sättas upp på pluskontot är ett ökat informationsflöde och ökad kunskap om varandra – organisationerna emellan. Dock förs en kamp om olika begrepp och olika förståelse.

Det slags »paketlösning« för flykting- och invandrarintroduktionen som man valt i Malmö, det vill säga upphandling av hela introduktionen från utbildningsanordnarna, tycks motverka »arbetslinjen« i själva introduktionen. Utbildningsanordnarnas starka ställning i detta avseende tycks resultera i ett mer påtagligt »skoltänkande« än i Göteborg. »Först språk, sedan arbete« kan sägas sammanfatta Malmös introduktionsinsatser. Därmed får också arbetsförmedlingens selektiva hållning till arbetssökande introduktionsdeltagare extra stöd. I Göteborg däremot framträder en bild av mer relativ jämbördighet myndighetsaktörerna emellan. Denna »maktbalans« underlättar troligen en mer parallell introduktion av både individualiserade utbildningsinsatser och arbetsorienterad praktik. Men ändå hävdar båda kommuner att man genom just sin integrationspolitiska praktik gynnar den på policynivå förhållande »arbetslinjen«.

Ytterligare något som blivit synligt i vårt arbete är att det ofta framträder ett glapp mellan vad som sägs och vad som faktiskt görs. Samtliga samverkansaktörer säger sig vara väl orienterade om de lokala LÖK:arnas skrivningar om till exempel en tidig ge-

mensam tvärssektoriellt framarbetad introduktionsplan som anses effektivisera introduktionen. Men alla »politiskt korrekta« intervju svar till trots tycks de officiella formuleringarna inte integreras i det praktiska byråkratiska arbetet. Man kan här också tala om ett »gap« mellan organisationers formella strukturer och policies, å ena sidan, och det dagliga arbetet å den andra. Slutsatsen skulle då kunna bli att policydokumenten inte tycks spela någon större roll för den dagliga introduktionsverksamheten. Samtidigt pågår kontinuerlig interaktion och processer för ökad samverkan, det bör påpekas.

Ett annat centralt tema, som vi lyft fram i båda kommuner, är den iögonenfallande byråkratiska upptagenheten bland de högre tjänstemännen i implementeringsarbetet av LÖK:arna. Vi har framhållit att den nyliberala formen av governmentaltitet framför allt har fått genomslag i de övre skikten i det byråkratiska systemet. Ovanför handläggarnivån till de kommuncentrala organen sker en förmering av styr-, lednings- och samverkansgrupper; en byråkratisk expansion som leder tankarna till Max Webers byråkratianalys.⁷² Weber menar att byråkratiska organisationers främsta imperativ är att tjänstemännen stärker sig själva som statusgrupper och, inte minst, att organisationen utvidgar sig. Detta starka fokus på ramverket tycks ske på bekostnad av introduktionsdeltagarnas delaktighet, som så starkt skrivs fram i olika policydokument såväl nationellt som lokalt. Skrivningar om »individ i centrum« och om att »utveckla individens deltagande i introduktionen« tycks hittills inte kunna omsättas i handling. Exempelvis har både Malmö och Göteborg övergett den tvärssektoriella planeringen för samtliga »integranter« för att istället koncentrera sig på särskilt »svåra fall«. Detta, som det skrivs, »viktiga planeringsinstrument«, som alla introduktionsdeltagare skall vara »ägare« av, tenderar nu att utarbetas endast för ett fåtal. Kanske ligger det mycket i den fråga som en självkritisk avdelningschef lät undslippa sig efter ett möte om stadens framtida integrationsarbete: »Var finns deltagarperspektivet?«

Summary

Cross-sector cooperation in policy and practice: Introduction of refugees and newly arrived immigrants in two Swedish metropolitan municipalities

This article focuses on how the cities of Malmö and Göteborg try to accomplish cross-sector cooperation between the authorities whose task it is to shape introduction programmes for refugees and newly arrived immigrants. The article highlights how

72. Max Weber, *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology*, Berkeley 1978.

different actors interpret, discursively articulate, and try to implement current policy on cooperation. Using an ethnographic approach based on discourse analysis, we have studied both the language *about* the activities and the language *in* them. The empirical material consists of observations, document analysis, and interviews. The activities included in the study are job centres, social welfare offices, Swedish teaching for immigrants, the administration of adult education, and to a certain extent also the Migration Board. Different institutional cultures meet each other in new forms of cooperation. A complex picture of everyday practice emerges: conflicts of interest based on partly different regulations, bureaucratic practices, and varying scope for action among attending officers along with specific institutional “organization cultures” in terms of collective ways of thinking, values, professional identities, and frequent reorganizations with concomitant changes of staff.

In both municipalities there is criticism that the implementation of “cooperation” is controlled from the top, and there are too few feedback channels. It thus seems that it has not been possible in practice to achieve the shared outlook that most actors consider so important, with the result that it has not been consolidated in the organizations. In Göteborg the conflicts of interest chiefly concern the refugee units and the state-run employment exchange. In Malmö the criticism is mainly levelled at the central municipal Department of Integration and Labour Market and those responsible for arranging education. The differences between the municipalities can be partly explained by different purchasing models inspired by New Public Management. Malmö has purchased the actual introduction in combination with the teaching of Swedish for immigrants, a kind of package solution where great responsibility for cooperation is placed on the education providers, while Göteborg has chosen to place the responsibility with all the organizations involved. In both municipalities there is a striking bureaucratic rationality at the level of the local government officer, in the form of a wide range of management and cooperation groups, as well as an extensive discussion of blanks/forms and accounting systems. The stress on institutional work seems to take place at the expense of the participation of those who are supposed to be introduced to Swedish society – “the individual in the centre” is still waiting to be realized.

Referenser

- Appelqvist, Maria, *Välfärdens gränser: Mottagningens integration? Från asylmottagning till bostättning*, Slutrapport, IMER, Malmö högskola, Malmö 2005
- Ball, Stephen J. & Bowe, Richard, »When the garment gapes: Policy and ethnography as practices«, Paper presented at the Ethnography and Education Conference, St. Hilda's College, Oxford, Sept. 9–11, 1989
- Bjurling, Carolina, *Komma till sin rätt. Om invandrade akademikers väg till kvalificerade arbeten: hinder och öppningar*, Högskoleverkets rapportserie 2004:37 R, Stockholm 2004
- Bratt Paulston, Christina, *Forskning och debatt om tvåspråkighet – En kritisk genomgång av svensk forskning och debatt om tvåspråkighet i Sverige från ett internationellt perspektiv. En rapport till Skolöverstyrelsen*, Skolöverstyrelsen, Stockholm 1983
- Brodtkin, Evelyn Z., »Inside the Welfare Contract: Discretion and Accountability in State Welfare Administration«, *Social Service Review*, nr 71, 1997, s. 1–33
- Bunar, Nihad, *Ungdom, flyktingskap, identitet*, Centrum för kulturforskning, Växjö 1998
- Brunsson, Nils & Sahlin Andersson, Kerstin, »Constructing organizations, the example of public sector reform«, *Organization Studies*, nr 21, 2000, s. 721–746
- Burchell, Graham, »Liberal government and the techniques of the self«, *Foucault and Political Reason*, red. Barry T. Osborne & Nikolas Rose, UCL Press, London 1996
- Carlson, Marie, *Svenska för invandrare – brygga eller gräns? Syn på kunskap och lärande inom SFI-utbildningen*, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet, Göteborg 2002
- Carlson, Marie, *Högutbildade utlandsfödda i grundläggande vuxenutbildning. Praktik och policy i två kommuner*, Rapport Integration 2005, bilaga, Integrationsverket, Norrköping 2006
- Czarniawska, Barbara, *Narratives in Social Science Research*, Sage, London 2004
- Czarniawska-Joerges, Barbara & Joerges, Bernward, »How to control things with words«, *Management Communication Quarterly*, nr 2, 1988, s. 170–193
- Danermark, Berth & Kullberg, Christian, *Samverkan – välfärdsstatens nya arbetsform*, Studentlitteratur, Lund 1999
- Dean, Mitchell, *Governmentality. Power and Role in Modern Society*, Sage, London 1999
- De los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana, *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap*, Liber, Malmö 2005
- »Den aktive deltagaren«. *Intervjuundersökning kring introduktionen av nyanlända invandrare*, Integrationsverkets rapportserie 2006:3, Integrationsverket, Norrköping 2006
- Diedrich, Andreas, *Förståelsen för förbättringsarbetet avseende sammanhållen arbetsinriktad introduktion för nyanlända flyktingar och invandrare. Rapport inom ramen för aktionsinriktad*

- uppföljning*, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet, Göteborg 2004
- Diedrich, Andreas, *Samverkansteamets och arbetet med utveckling av sammanhållen introduktion för nyanlända flyktingar och andra invandrare. Rapport inom ramen för aktionsinriktad uppföljning*, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet, Göteborg 2006
- DiMaggio, Paul, »The Iron Cage Revisited. Institutional Isomorphism and Collective Rationality«, *American Sociological Review*, nr 48, 1983, s. 147–160
- Douglas, Mary, *How Institutions Think*, Routledge & Kegan Paul, London 1987
- Fairclough, Norman, »Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: the universities«, *Discourse & Society*, nr 4 (2), 1993, s. 133–168
- Fairclough, Norman, *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, Longman, London 1995
- Foucault, Michel, »The Subject and the Power«, *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, red. Hubert Dreyfus & Paul Rabinow, Harvester, Brighton 1982, s. 208–226
- The Foucault Effect. Studies in Governmentality: With two lectures by and an interview with Michel Foucault*, red. Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller, University of Chicago Press, Chicago 1991
- Franzén, Elsie C., *Invandring och arbetslöshet*, Studentlitteratur, Lund 1997
- Fujimura, Joan H., »Crafting Science. Standardized Packages, Boundary Objects, and 'Translation'«, *Science as Practice and Culture*, red. A. Pickering, The University of Chicago Press, Chicago 1992, s. 162–211
- Handbook on Integration for Policy-makers and Practitioners*, European Commission, Brussels 2004
- Hertzberg, Fredrik, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, Arbetsliv i omvandling 2003:7, Arbetslivsinstitutet, Stockholm 2003
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, *Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the formation of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark*, AMID Working Paper Series 44, Aalborg Universitet, Aalborg 2005
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Viljen till valg. Kommunalt integrationsarbejde i Sverige og Danmark« [i denna volym]
- Jacobsson, Bengt, »Text and talk about the concept of integration in introduction programs for refugees and newly arrived immigrants in Sweden«, Paper for 10th International Cultural Studies Symposium, »When 'Away' Becomes 'Home': Cultural Consequences of Migration«, Ege University, May 4–6, 2005
- Johnson, Björn, *Policyspridning som översättning. Den politiska översättningen av metadonbehandling och husläkare i Sverige*, Lund Political Studies 130, Statsvetenskapliga institutionen, Lunds universitet, Lund 2003

- Jönsson, Sten & Lundin, Rolf, »Myths and wishful thinking as a management tool«, *Prescriptive Models of Organizations*, red. Paul C. Nystrom & William H. Starbuck, North-Holland, Amsterdam 1977
- Kelly, R. M. & Palumba, D., »Theories of policy making«, *Encyclopaedia of Government and Politics* (vol. 2), red. Mary Hawkesworth & Maurice Kogan, Routledge, London 1992
- Kommunernas introduktionsverksamhet för nyanlända invandrare. En kartläggning*, Integrationsverkets Rapportserie 2000:5, Integrationsverket, Norrköping 2000
- Lindberg, Inger, *Andraspråksresan*, Folkuniversitetet, Stockholm 2004
- Lipsky, Michael, *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*, Russell Sage, New York 1980
- Lund, Anna & Ramsby, Fanny, »'Det finns ju givetvis någon där som har kapacitet'. Om Arbetsförmedlingen som 'dörrvakt' eller 'dörröppnare'«, Mats Trondman, Nihad Bunar m.fl., *Varken ung eller vuxen – »Samhället idag är ju helt rubbat*«, Atlas, Stockholm 2001
- Mäkitalo, Åsa & Säljö, Roger, »Invisible People. Institutional Reasoning and Reflexivity in the Production of Services and 'Social Facts' in Public Employment Agencies«, *Mind, Culture and Activity*, nr 9 (3), 2002, s. 160–178
- Neergaard, Anders, *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad. Förändrare, förstärkare eller bara förvaltare?*, Themes, Norrköping 2002
- The New Institutionalism in Organizational Analysis*, red. Walter W. Powell & Paul J. DiMaggio, The University of Chicago Press, Chicago & London 1991
- Nilsson, Ronny, *Introduktionen – ett sätt att göra nyanlända delaktiga i svenskt arbets- och samhällsliv? Del 1: Identifiering och kartläggning av hinder som försvårar för invandrare och flyktingar att komma in på arbetsmarknaden*, Programberedningen för integration i arbetslivet, Sveriges Kommuner och Landsting, Stockholm 2006
- The Northern Lights. Organization Theory in Scandinavia*, red. Barbara Czarniawska & Guje Sevón, Liber, Malmö 2003
- Organisation och välfärdsstat*, red. Rafael Lindqvist, Studentlitteratur, Lund 1998
- Organizational Environments. Ritual and Rationality*, red. John W. Meyer & W. Richard Scott, Sage, Beverly Hills 1983
- Rose, Nikolas S., *Inventing our Selves. Psychology, Power, and Personhood*, Cambridge Studies in the History of Psychology, Cambridge University Press, Cambridge 1996
- Salonen, Tapio, »Utanförskap i Sverige«, *Pockettidningen R*, nr 4, 1995
- Statliga insatser för nyanlända invandrare*, RiR 2006:19, Riksrevisionen 2006
- Thornborrow, Joanna, *Power Talk – Language and Interaction in Institutional Discourse*, Longman, Harlow 2002
- Wass Lumsden, Karin, *Vuxenutbildning i omvandling. Kunskapslyftet som ett sätt att organisera*

förnyelse, Institutionen för pedagogik, Göteborgs universitet, Göteborg 2004
Weber, Max, *Economy and Society. An Outline of Interpretative Sociology*, Vol. 1–2, University of California Press, Berkeley 1978

Dokument

Lag (1992-1068) om introduktionsersättning för flyktingar och vissa andra utlänningar
Lokal överenskommelse för samverkan i introduktionen av asylsökande, flyktingar och andra invandrare i Malmö stad, rev. 2006
Prop. 1997/98:16, *Sverige, framtiden och mångfalden – från invandrapolitik till integrationspolitik*
»Raka rör mellan jobb och nyanlända flyktingar«, Tjänsteutlåtande 2003-04-10, Göteborgs stadskansli, dnr 0749/02
Årsredovisning för Integrationsverket år 2005
Överenskommelse om sammanhållen arbetsinriktad introduktion för nyanlända flyktingar och invandrare, Göteborgs stad, rev. 2004
Överenskommelse om utveckling av introduktion för flyktingar och andra invandrare, Migrationsverket 2001 – rev. mars 2006

VILJEN TIL VALG

KOMMUNALT INTEGRATIONSARBEJDE I SVERIGE OG DANMARK

Kirsten Hvenegård-Lassen

Viljen til at træffe de rette valg ser på baggrund af en undersøgelse af det kommunale integrationsarbejde ud til at være central, når individer skal bringes til at praktisere medborgerskab i Danmark og Sverige. Viljen såvel som valget er således faktorer, der arbejdes med i den kommunale integrationsindsats, som har til formål at forvandle uintegrerede individer til medborgere. Denne artikel handler om, hvordan arbejdet med integration fremtræder i kommunale forvalteres italesættelse af organiseringen af, praksis med og målsætninger for integrationsarbejdet i to kommuner i Øresundsregionen. Fokus er rettet mod forskelle og ligheder mellem de to kommuner, mod de individuelle positioner, der åbnes for modtagere af integrationsforanstaltninger, og mod de relationer mellem individ og kollektiv, som sættes og forudsættes i den kommunale praksis.

Integrationsarbejdet i kommunerne er i artiklens analytiske optik en arena, hvor betydninger skabes og/eller sammenknyttes på bestemte måder, frem for en arena, der arbejder med allerede fastlagte problematikker. I den første del af artiklen udpeges nogle af de teoretiske forudsætninger og analytiske strategier, som har formet analysen af integrationsarbejdet i de to kommuner. Efter en kortfattet beskrivelse af organiseringen af arbejdet i kommunerne belyses først den individrettede praksis i integrationsarbejdet, hvor arbejde og kontraktlige forpligtelser træder frem som formende elementer i begge kommuner. I de statslige og kommunale målsætninger for integrationsarbejdet optræder imidlertid nogle forskelle i opfattelsen af samfundet mellem den svenske og den danske kommune, og disse forskelle er emnet for den sidste del af artiklen.

Integration og integranter

Artiklen bygger på en undersøgelse af det kommunale integrationsarbejde i Malmø og Frederiksberg foretaget i 2003–2004.¹ Det primære analysemateriale udgøres af interview med ansatte i forskellige forvaltningsafsnit i hhv. Malmø (11 ansatte) og Frederiksberg (13 ansatte) kommuner, dertil kommer også dokumenter om integrationsmålsætninger og -praksis produceret af den politiske og den administrative del af forvaltningen i de to kommuner. Interviewpersonerne optræder ikke med navn i artiklen, ligesom det af hensyn til anonymiseringen heller ikke altid er muligt at se, hvilket forvaltningsafsnit de er ansat i. Det er et principielt valg foretaget forud for interviewenes gennemførelse, som ikke peger mod, at de interviewede ikke vil stå inde for deres udtalelser.

De kommunale integrationsmedarbejdere repræsenterer et valg af udsigtspunkt, som primært afdækker forvaltningens logik, sådan som den formes af det yderste led i relationen mellem det offentlige og modtagerne af integration. Integrationsarbejdernes praksis er på den ene side formet af politiske reguleringer (love, forordninger, retningslinjer etc.) på statsligt og kommunalt plan, af den kommunale organisation, af professionsbetingede tilgange til arbejdet og af den lokale og den globale historie. På den anden side møder de medarbejdere, jeg har talt med, dagligt de mennesker, foranstaltningerne omfatter. Hensigten med at vælge dette udsigtspunkt har været at se på det, der i praksis præsenterer sig som 'systemets' logik i de konkrete møder mellem forvaltningen og integranterne. De kommunalt ansatte, jeg har talt med, har haft en tilgang til deres arbejde, som var drevet af et ønske om at skabe bedre vilkår for de mennesker, som er omfattet, ligesom der hele tiden er bestræbelser i gang for at forbedre indsatsen. Deres praksis og de positioner, der åbnes og lukkes for dem selv og for modtagerne af integrationsforanstaltningerne, er imidlertid indrammet af fastlagte opfattelser af, hvad bedre vilkår er, og hvordan de opnås. Opfattelser, der ikke er formet individuelt i den enkeltes tilgang til arbejdet.

Udvælgelsen af interviewpersoner har fulgt de to kommuners udpegning af, hvor i forvaltningen der arbejdes med integration, og hvem der gør det. Undersøgelsen følger altså kommunernes egen fastsættelse af, hvilken type af arbejde der hører til i katego-

1. Undersøgelsen er udført og finansieret inden for rammerne af Øresundsforskningsprojektet »Integration og Migration i Øresundsregionen« (IMIO). Den løbende diskussion i forskergruppen knyttet til IMIO har i høj grad bidraget til processen. Et tidligere udkast til artiklen fik gode kommentarer med på vejen ved et symposium afholdt af IMIO i marts 2006. Særlig tak til Mikkel Bo Madsen, som var opponert på artiklen og bidrog med konstruktive og tankevækkende kommentarer. Den endelige resultat og de fejl, der måtte forekomme, hæfter jeg naturligvis selv for.

rien 'integration'. Integration anskues med andre ord som en praksisform.² Den politiske, administrative og pædagogiske praksis, som sammenføjes under overskriften integration i de to kommuner, har en hel række historiske og aktuelle forudsætninger. Nogle af disse inddrages i analysen, for eksempel den statslige integrationspolitik rettet mod flygtninge og indvandrere og det sociale arbejdes udvikling i moderne liberale stater. Den analytiske bestræbelse har imidlertid været at forstyrre det givne ved integration. Det betyder, at jeg har anskuet integrationsbegrebet som tomt og herfra har fokuseret på, hvad det fyldes med i netop de kommunale praksisser, som undersøges. Det givne (teoretiske) udgangspunkt for denne analysestrategi er, at det kunne have været anderledes – at kategorier, betydninger og praksisser ikke har ontologisk givne fundamenter.

De mennesker, som er omfattet af kommunale integrationsforanstaltninger, betegnes i artiklen som *integranter*, og dette er også et led i bestræbelsen på at fremmedgøre eller forstyrre naturaliserede kategoriseringer. Integration er i dag i svensk såvel som dansk common sense en foranstaltning, som er rettet mod flygtninge og indvandrere. På min vej gennem de to kommunale forvaltninger viste det sig imidlertid, dels at der var forskellige indsnævring af denne kategori, som blandt andet bygger på lovregulering og økonomiske tilskudssystemer, men dels også at målgruppen nogle gange var bredere. Tendensen var, ikke overraskende, at jo mere et forvaltningsafsnit ensidigt fokuserede på arbejde og selvforsørgelse gennem arbejde, des bredere blev målgruppen defineret. Dette illustrerer, at integrationsarbejde er sammenfiltret med socialt arbejde i øvrigt, men peger samtidig også mod det faktum, at de grupper, som på forskellige måder er 'uden for' og derfor har behov for kommunens hjælp til at 'komme ind', både er ens og forskellige i kommunernes optik. Analytisk har jeg søgt at afdække, hvornår og hvordan enshed og forskelle træder frem.

Med integrantbegrebet søger jeg også at fremhæve, at der ikke er tale om en gruppe, der i udgangspunktet eksisterer uden om integrationsforanstaltningerne: Integranter er en administrativ kategori udpeget udefra. Modtagere af integrationsforanstaltninger udpeges således som følge af en administrativ kategorisering skabt i og af de statslige og kommunale reguleringer. Denne kategorisering er produktiv på en bestemt måde:

2. I negativ afgrænsning betyder dette, at integration hverken anskues som et normativt eller et teoretisk begreb. Den normative anskuelse er ofte forbundet med distinktionen mellem segregation, assimilation og integration (se fx Christian Horst, »Integration og Assimilation«, *Den flerkulturelle udfordring. Socialisation af børn fra etniske mindretal*, red. Christian Horst, København 1988; Charlotte Hamburger, *Assimilation eller integration. Dansk indvandrerpolitik og tyrkiske kvinder*, Århus 1989; Charlotte Hamburger, »Integration og lighed«, *Uddannelse af minoriteter*, red. Tove Skutnabb-Kangas, Anne Holmen & Robert Phillipson, København 1993). Teoretisk kan begrebet fx være systemteoretisk eller funktionalistisk.

As that which relies on categories that render individuals socially interchangeable with one another, regulation is thus bound up with the process of normalization. Statutes that govern, who the beneficiaries of welfare entitlements will be, are actively engaged in producing the norm of the welfare recipient.³

Reguleringen producerer således subjektpositioner. Den, der modtager velfærdsydelser, må indtræde i den foreskrevne position, fordi det er den, der berettiger til at modtage sådanne ydelser. Med dette udgangspunkt har undersøgelsen været orienteret mod at afdække, hvad der karakteriserer denne position, og hvad der samtidig i forvaltningens betragtning karakteriserer endemålet: det integrerede subjekt. Det er i forlængelse heraf den regulative og normaliserende positionering, der sættes institutionelt, som er i centrum for undersøgelsen. Undersøgelsen kan derimod ikke sige meget om, hvordan de udpegede mennesker påtager sig, forhandler eller undergraver de positioner, som åbnes for dem.

Biomagt og liberal regeringskunst

Den analytiske tilgang er inspireret af en række studier inden for feltet socialt arbejde, som er udført i Danmark og Sverige i det sidste tiår.⁴ Jeg trækker undervejs i analysen også mere direkte på resultaterne af denne forskning, der ligesom min egen analyse læner sig mere eller mindre op af den Foucault-inspirerede *governmentality*-tradition. Inden for denne tradition eller strømning har fokus været rettet mod de konkrete teknikker og rationaler i det sociale arbejde frem for de politiske ideologier og hensigts-erklæringer.

Betegnelsen *governmentality* er hentet fra en af Foucaults forelæsningsrækker og betegner studiet af de rationaler og teknikker, som fra slutningen af 1700-tallet i Vesten har været involveret i skabelsen af en regerlig befolkning, der samtidig består af frie individer.⁵ Modsat den traditionelle opfattelse af den liberalt demokratiske styreform, hvor det frie individ danner det naturlige ikke-politiske udgangspunkt, er der tale om

3. Judith Butler, *Undoing Gender*, New York 2004, s. 55.

4. Se fx Ingela Kåhl, *Socialarbetarkären – den lindansande professionen*, Lund, 1995; Karin Salomonsson, *Fattigdomens besværligheder. Visionära ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete*, Lund 1998; *Det magtfulde møde mellem system og klient*, red. Margaretha Järvinen, Jørgen Elm Larsen & Nils Mortensen, Århus 2002; *At skabe en klient*, red. Margaretha Järvinen & Nanna Mik-Meyer, København 2003; Signild Vallgård, *Folkesundhed som politik: Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*, Århus 2003; Nanna Mik-Meyer, *Dømt til personlig udvikling: identitetsarbejde i revalidering*, København 2004; Kaspar Villadsen, *Det sociale arbejdes genealogi: om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*, København 2004.

5. Den inddrekkende forelæsning findes i *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, red. Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller, Chicago 1991.

studier af, hvordan mennesker skabes og bringes til at opfatte og føre sig selv som rationelle, frie, lige og politiske borgere, og om hvordan de regulerer sig selv i dette billede og bliver regerbare. Den liberale regeringskunsts frie individ dannes gennem statslige og ikke-statslige institutioner, og det sociale arbejde og de videnssystemer, det læner sig op ad, spiller en væsentlig rolle her.

Under denne opfattelse ligger Foucaults bestemmelse af den moderne magtform som en produktiv *biomagt*, der (delvist) afløser den negativt definerede suveræne magt, som virker gennem lovens forbud og under truslen om suverænenes ret til *tage liv*. Biomagten eller magten over livet udvikler sig ifølge Foucault fra og med det 17. århundrede langs to poler, hvor den ene, og tidsmæssigt den første, udgøres af disciplineringen af det enkelte menneskes krop,⁶ mens den anden, som dukker op i slutningen af det 18. århundrede, udgøres af en regulerende kontrol af befolkningen (artens liv). De to poler foldes imidlertid sammen på forskellige måder i den konkrete styring af legemet og arten. Foucault fremhæver for eksempel, at barnets seksualisering i løbet af det 19. århundrede bliver koblet til betragtninger om racens sundhed.⁷ Det frie liberale individ og den selvbestemmende befolkning er blevet til gennem pædagogiske incitamenter og gennem tvang. Marianna Valverde påpeger, at den liberale regeringskunsts styring af andre har sin parallel i individets selvstyring, og at begge disse styringsprocesser involverer en despotisme, som snarere er konstituerende for den liberale regeringsform end et tilfældigt og forstyrrende element.⁸ Individets selvstyring drejer sig grundlæggende om at kontrollere de lavere og moralsk uønskede drifter og passioner, som i en victoriansk tilgang tillægges barnet og/eller den vilde, og som må kontrolleres livet igennem.⁹ Det er ifølge denne tankegang gennem den pædagogisk formidlede dannelse, at individer kan opnå den eftertragtede status som rationelt vælgende frie individer. Selvom denne tankegang ikke umiddelbart er gangbar i dag, fungerer nogle af de grundlæggende rationaler fortsat i bedste velgående:

The justification of 'good despots' by reference to a deficit of will, a failure of desire, is the key to 'workfare' programmes aimed at the remoralization of the long-term unemployed

6. Menneskelegemets politiske anatomi, som Foucault udtrykker det; Michel Foucault, *Viljen til viden. Sexualitetens historie 1*, Frederiksberg 1994, s. 143; se også Michel Foucault, *Discipline and Punish*, London 1977.

7. Foucault, *Viljen til viden*, s. 151.

8. Marianna Valverde, »'Despotism' and ethical liberal governance«, *Economy and Society*, vol. 25, nr. 3, 1996, s. 361.

9. Den vilde, som i denne sammenhæng er ensbetydende med den koloniserede, anses ikke nødvendigvis som mulig at reformere. Dermed bliver det også muligt på det kollektive plan at indskrænke den liberale regeringsform til de udvalgte racer og på det individuelle plan at fratage de uværdige deres liberale rettigheder. Overgangen mellem et racistisk skel, som er absolut, og en dannelsesforestilling, som er relativ, er ganske glidende.

and others whose 'habits' and whose very souls are perceived as requiring some combination of liberal-therapeutic, disciplinary and morally coercive techniques to bring them up to the level of liberal subjects.¹⁰

Nikolas Rose betegner nutidens regeringskunst i vor del af verden ikke bare som liberal, men som *advanced liberal* – en regeringskunst, som har valget i centrum af reguleringen af frihed:

Freedom is seen as autonomy, the capacity to realize one's desires in one's secular life, to fulfil one's potential through one's own endeavours, to determine the course of one's own existence through acts of choice.¹¹

Valget bliver på denne måde det definerende træk for det frie individ. Samtidig med dette er styringen rykket ind i det enkelte individ: Det enkelte individ er selv ansvarlig for sin egen dannelse (maksimet om 'ansvar for egen læring' er et nærliggende eksempel på denne logik). Denne 'fremskredne liberale' politiske anatomi kommer i høj grad til syne i integrationsarbejdet i de to kommuner, som er emnet for denne artikel.

De kommunale landskaber

Komparationen mellem de to kommuner, Malmø og Frederiksberg, har styret analysen på den måde, at ligheder såvel som forskelle mellem de to kommuner er kommet i forgrunden. Kommunerne er undersøgt hver for sig og med henblik på at etablere, hvilke logikker den kommunale forvaltning på integrationsområdet følger. Samtidig er figurer, der kan fremanalyseres i den ene kommune, også blevet introduceret i analysen af den anden, og dermed har komparationen ført analyserne i en retning, som ville have været anderledes uden den komparative tilgang. De to kommuner kunne, hvad angår den analytiske tilgang, lige så vel have været placeret i den samme stat.

De to kommuner betragtes heller ikke som repræsentative – endsige gennemsnitlige – for alle kommuner i de to stater, og undersøgelsen er dermed ikke repræsentativ i sit sigte. Målet er i stedet at analysere de specifikke praksisser i to bestemte kommuner med henblik på at udskille, hvilke almene rationaler og teknikker der organiserer denne praksis. Derved kommer kommunerne i en anden forstand end den kvantitative alligevel til at repræsentere hhv. en svensk og en dansk praksis i integrationsarbejdet. De almene rationaler og teknikker, som er i omløb i den kommunale praksis, er således

10. Valverde, s. 361.

11. Nikolas Rose, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, Cambridge 1999, s. 84.

ikke bare knyttet til en generaliseret (neoliberal) styringsform, men er specifikt formet blandt andet gennem de nationalstatslige institutioner, de juridiske reguleringer og det politiske felts karakter.

Det nationale niveau har været ganske dominerende i den komparative velfærdsforskning, *The Welfare Modelling Business*, som Peter Abrahamson kalder den.¹² Ifølge Esping-Andersens indflydelsesrige typologi tilhører Sverige og Danmark den samme velfærdsmodel: det socialdemokratiske velfærdsregime.¹³ Som det også påpeges af Abrahamson, afhænger modelbetragtningerne imidlertid af, *hvad* der mere konkret sammenlignes, og hvilket generaliseringsniveau sammenligningen befinder sig på. Hvis genstanden er social sikkerhed og økonomiske overførsler, og komparationen er global, havner Danmark og Sverige i samme model. Forskellene falder derimod i øjnene, hvis man rykker tættere på, og billedet ændrer sig også, hvis genstanden for undersøgelse ændres.¹⁴ Relationen mellem det svenske og det danske har været genstand for en række mere specifikke historisk komparative studier, som både udpeger systematiske forskelle i den historiske udvikling af velfærdsinstitutioner og lige så systematiske ligheder.¹⁵

Selvom valget af de to kommuner ikke følger en repræsentationslogik, er det dog ikke foretaget helt uden kriterier. Af hensyn til netop denne undersøgelses fokus var det vigtigt, at kommunerne havde en vis erfaring med integrationsarbejdet. Integration skulle være en del af den kommunale forvaltnings ordinære arbejde og helst have været det i en vis årrække. Samtidig blev det også prioriteret, at de to kommuner begge skulle have storbykarakter, fordi det institutionelle landskab dermed også fik nogenlunde samme volumen.¹⁶

I det følgende beskrives de to kommuner og deres integrationsarbejde kortfattet for at levere en nødvendig referenceramme for den analyse, som følger efter.

Malmø har ca. 260.000 indbyggere, mens Frederiksberg i runde tal huser 90.000 mennesker. Kommunernes befolkningssammensætning er noget forskellig, hvilket blandt andet skyldes, at efterkrigstidens indvandring startede noget tidligere i Sverige og dermed også i Malmø, og at antallet af indvandrere til dels som følge heraf er større. Pr. 1. januar 2003 kunne 12,7 % af befolkningen på Frederiksberg anbringes i den stati-

12. Peter Abrahamson, »The Welfare Modelling Business«, *Social Policy & Administration*, vol. 33, nr. 4, 1999.

13. Gösta Esping-Andersen, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Cambridge 1990.

14. Abrahamson, s. 411.

15. Se fx Tim Knudsen & Bo Rothstein, »State building in Scandinavia«, *Comparative Politics*, 26:2, 1994; Anders Linde-Laursen, »Eksilets Konkretisering«, *Tidsskriftet Antropologi*, nr. 28, 1993; Ola Fransson, »Danska bönder och den svenska staten«, *Ord & Bild*, nr. 4-5, 1998.

16. 'Institutionelle landskab' skal her forstås meget bredt. Det drejer sig både om arbejdsmarkedets karakter, den kommunale forvaltnings størrelse og tilstedeværelsen af andre offentlige og private institutioner og organisationer.

stiske kategori indvandrere eller efterkommere af indvandrere, som er hovedmodtagerne af integrationsforanstaltninger i begge stater.¹⁷ 8 % af befolkningen i Danmark som helhed er statistisk opført i denne kategori. I Malmø er 32 % – altså godt en tredjedel af befolkningen – enten selv født uden for Sverige eller har forældre, som er det. Også landstallet for Sverige er i procent næsten dobbelt så højt som det danske med 15,8 %.¹⁸

Malmø er en mangeårig socialdemokratisk højborg, og Frederiksberg har et lige så langvarigt konservativt majoritetsstyre. Malmø er historisk en industriby, som blev hårdt ramt af 90'ernes økonomiske problemer i Sverige: 25 % af alle job i Malmø forsvandt i første halvdel af 90'erne. Arbejdsløsheden og erhvervsfrekvensen i Malmø er fortsat hhv. langt over og langt under gennemsnittet i Sverige – og også over/under de andre af landets større byer. Frederiksberg har haft mindre industrier, men dels kan kommunen og det lokale arbejdsmarked ikke ses løsrevet fra det København, som kommunen er omgivet af på alle sider, og dels har borgerlige erhverv og en relativt velstillet befolkning præget kommunen.

I begge kommuner foregår tilrettelæggelsen af integrationsindsatsen inden for rammerne af de statslige retningslinjer – og ikke mindst den statslige finansiering – på området. Det dominerende træk i begge stater er, at arbejde og selvforsørgelse står endog meget højt på dagsordenen. Arbejdet er både et mål i sig selv og et middel til integration i samfundet i almindelighed. Herved følger integrationspolitikken de socialpolitiske tendenser ('workfare'), som gælder for hele befolkningen, men i begge stater er integration altså et selvstændigt politikområde. I Sverige er spørgsmålet om segregerede boligområder desuden centralt i formuleringen af integrationsproblemer. Storstadssatsningen, som blev vedtaget som et særligt statsfinansieret tiltag i 1998, vidner om denne prioritering. Dette spørgsmål er under betegnelsen 'ghettoer' (som ikke anvendes i Sverige) også en del af den danske politik, men står ikke helt så centralt.

Målsætningerne for integrationspolitikken i de to stater er delvist forskellige. I Sverige er målsætningen delt mellem på den ene side at sætte individet i stand til at klare sig (selv) og på den anden side en samfundsmålsætning om *mångfald* (mangfoldighed), mens målsætningen i Danmark koncentrerer sig om individet: Der skal bidrages til, at den enkelte indgår i det danske samfund på lige fod med andre borgere. I begge stater ses i integrationspolitikken den generelle forskydning fra rettigheder til

17. Til sammenligning kan nævnes, at Ishøj er den kommune i Danmark, som med 25,8 %, huser den største andel indvandrere og efterkommere relativt i forhold til det totale befolkningstal. Alle tal kommer fra *Kommunale nøgletal om udlændinge 2003*, Ministeriet for flygtninge, indvandrere og integration, www.nyidanmark.dk/bibliotek/statistik/kommunale_noegletal/2004/Kommunale_noegletal_2003/index.htm. Personer født uden for Danmark af forældre uden dansk statsborgerskab registreres i statistikken som indvandrere uafhængigt af deres nuværende statsborgerskab. 'Indvandrerne' børn registreres som efterkommere.

rettigheder og pligter, som også er karakteristisk for socialpolitikken efter det klassiske velfærdsregimes afmontering fra 1980'erne og fremefter.¹⁹ De centrale forskrifter for kommunernes tilrettelæggelse af den indledende del af integrationsindsatsen er i kraft af lovreguleringen i Integrationsloven (vedtaget 1998) noget mere finmaskede i Danmark end i Sverige.

Særlige indsats i forhold til flygtninge og indvandrere er i de to lande koncentreret i de første to–tre års ophold. Herefter lægges der i Sverige vægt på, at integrationsbetragtninger aktivt indarbejdes i de almene sociale mv. foranstaltninger. I Danmark opereres der ligeledes i Integrationsloven med en såkaldt almen integrationsindsats, som dog er uspecificeret.

Denne opsplitning mellem det indledende introduktionsforløb, hvor indsatsen er *særlig*, og en *almen* indsats, som er integreret i de øvrige sagsområder, afspejles delvist i kommunernes organisering af arbejdet. Der er dog i Malmø en del specialiserede forvaltningsfunktioner, som beskæftiger sig med den almene indsats, mens dette i mindre grad er tilfældet på Frederiksberg. Organiseringen er ikke overraskende mere forgrenet i Malmø. Her spiller befolkningssammensætningen ind, men også det faktum, at Malmø kommune er opdelt i ti bydele med eget politisk valgt bydelsråd.²⁰ I begge kommuner har der været omstruktureringer af indsatsen over tid – dog nok flere i Malmø end på Frederiksberg, hvor integration som et særligt spørgsmål først introduceres i den kommunale forvaltning med oprettelsen af Flygtningegruppen i 1993.

I begge kommuner varetages introduktionen – de første to–tre år af opholdet – af specialiserede forvaltningsafsnit og/eller specialiserede sagsbehandlere. I Malmø er Indvandrerservice i centralforvaltningen såvel som de ti bydelsforvaltninger involveret i administrationen af introduktionsperioden, desuden er selve introduktionsprogrammet (eller rettere introduktionsprogrammerne) udliciteret til en række udbydere, hvoraf Lernia er den største.²¹ De fleste af integranterne i Malmø går derfor på den samme skole, uanset hvilken bydel de bor i. Endelig er den kommunalt ansatte rek-

18. Tallene findes i *Malmö. Statistisk årsbok 2001–2003*, Malmö 2004.

19. I Danmark indgår disse formuleringer i Integrationsloven og alle betydende politiske dokumenter om integration siden dennes vedtagelse i 1998, i Sverige indføres 'skyldigheder' i integrationsmålsætningen med budgetpropositionen i 2001.

20. Decentraliseringen er dog kun betinget lokaldemokratisk, idet de ti bydelsråd alle afspejler mandatfordelingen i den centrale kommunalbestyrelse og ikke den lokale stemmefordeling – hensigten er, at medlemmerne af bydelsrådene skal bo i de respektive bydele, men dette er ifølge mine interview ikke altid tilfældet. Det politiske tilhørsforhold rangerer over den lokale tilknytning.

21. Lernia har en fortid som statslig styrelse (Arbejdsmarkedsstyrelsen), som nu er omdannet til et aktieselskab, hvor staten ejer alle aktier. Lernia udbyder arbejdsmarkedsuddannelser, men også fx gymnasieuddannelser. Derudover varetager firmaet introduktionen i en del af de store svenske byer.

tor for Svenskundervisning för invandrare (SFI) involveret i styringen af sprogdelen af introduktionsprogrammet. På Frederiksberg er der ligeledes flere instanser involveret i introduktionen. Integrationsenheden (tidligere Flygtningegruppen) tager sig blandt andet af økonomiske ydelser, mens hhv. sprogskolen (som kort før undersøgelsen fandt sted var blevet en kommunal institution) og den kommunale afdeling, som bærer navnet Erhvervssektionen, tager sig af introduktionsprogrammerne. Hvis integranterne ikke kommer i arbejde i løbet af eller efter introduktionsperioden, overgår de til den almindelige socialforvaltning i begge kommuner og skifter dermed principielt kategori fra integrant til almindelig klient. I begge kommuner er der dog enkeltforanstaltninger, som ofte har projektkarakter, hvor flygtninge og indvandrere er den primære målgruppe.

I Malmø er der derudover et kontor i centralforvaltningen, Etniska relationer (ER), som beskæftiger sig 'med mødet', som en ansat udtrykker det. ER's virksomhed er altså rettet mod relationen mellem etniske grupper i samfundet og befinder sig dermed mere på samfundssiden af den politiske målsætning end på den individuelle side. Det samme gælder den politisk vedtagne rekrutteringspolitik for personale til kommunen, som handler om kommunen som arbejdsgiver snarere end om de individuelle integranter.

Umiddelbart før undersøgelsens gennemførelse var der endvidere blevet omstruktureret i centralforvaltningen i Malmø, og en Afdeling för integration och arbetsmarknad var blevet oprettet. Dette afspejler den centrale betydning, sammenkoblingen af arbejdsmarked og integration med henvisning til arbejdsløshedsstatistikernes overrepræsentation af flygtninge og indvandrere har fået i kommunen. Dertil kommer endelig, at der i tilknytning til Storstadssatsningen har været en række specialiserede projektstyrende og -koordinerende funktioner i forvaltningen. At sige, at aktiviteterne i forbindelse med Storstadssatsningen er særlige og ikke en del af den almene forvaltning, er diskutabelt, idet indsatsen i princippet retter sig mod udenforskab i almindelighed. Der er dog alligevel en klar tendens til, at integrationsspørgsmål, der har med befolkningssammensætningen at gøre, dominerer, og derfor har jeg valgt at kategorisere dem således. Det drejer sig fx om fire Arbets- og utvecklingscentra (AUC), som er oprettet i de fire bydele, som har modtaget penge fra Storstadssatsningen, og som jeg vender tilbage til i det følgende. Disse fire centre eksisterer fortsat, også efter at finansieringen fra Storstadssatsningen udløb.

På Frederiksberg er der ganske få specialiserede funktioner ud over de forvaltningsafdelinger, som tager sig af introduktionsperioden. Der er ansat en tosprogskonsulent, som har forskellige funktioner i forhold til folkeskolerne i kommunen, og der er nedsat et integrationsråd, som dog ikke har mange beføjelser i forhold til kommunens styre,

men i princippet skal rådgive dette i integrationsspørgsmål.²² I kommunens beskæftigelsessekretariat er der endvidere på tidsbegrænset basis ansat en række virksomhedskonsulenter, som ikke i almindelighed beskæftiger sig med integrationsspørgsmål, men i dette regi udføres der også projekter, som er specifikt rettet mod målgruppen. Frederiksberg kommune har diskuteret personalepolitikken, men har ikke vedtaget noget, og mine interviewpersoner griner gerne lidt, hvis spørgsmålet bringes på bane: Kommunen 'tager dem' villigt fx som praktikanter, eller hvis de i øvrigt er finansieret udefra (som regel af forskellige statslige arbejdsmarkedsmidler), siger én af dem.

Er integration noget særligt?

Integration er gennem oprettelsen af specialiserede forvaltningsafdelinger kategoriseret som et særligt arbejdsområde i de to kommuner, ligesom det i de to stater udgør et særligt politikområde. Når man forsøger at følge de to kommuners egen indholdsudfyldning af integration og udpegning af, hvor integrationsarbejdet finder sted, bliver billedet imidlertid mere modsætningsfyldt. Integrationsarbejdet og integranterne synes at være udspændt mellem noget særligt og noget alment.

Flygtninge og indvandrere er ligesom andre sociale klienter defineret ved at være uden for arbejdsmarkedet, samtidig med at de er særlige og uden for på en anden måde end andre, der også er uden for arbejdsmarkedet. En af de ansatte i Malmø udtrykker det på den måde, at indvandrere er uden for arbejdsmarkedet, *fordi de er indvandrere*, mens der for de svenske socialbidragsmodtagere ofte er en såkaldt 'tilstødende problematik' i form af fx misbrug eller psykiske problemer. Det er ikke i første række diskrimination på arbejdsmarkedet, der sigtes på her, om end det også inddrages perifert senere i interviewet. Det særlige ved indvandrerne er altså, at de er indvandrere; dette er tilsyneladende ikke en 'tilstødende problematik', men derimod en egenskab. På denne måde bliver indvandrere *særlige på en særlig måde* i den forvaltningsmæssige optik. Det er disse spørgsmål om særlighed vs. almenhed, der skal forfølges her – på den ene side kan integrationsindsatsen tydeligt læses ind i de logikker, som i øvrigt synes at dominere det sociale arbejde her omkring årtusindskiftet, og på den anden er der også noget andet på spil.

22. Integrationsråd er nedsat i kommunerne i henhold til Integrationsloven. Der er tale om rådgivende organer, hvis medlemmer dels er valgt blandt de flygtninge og indvandrergrupper, som er bosat i kommunen, og dels blandt diverse majoritetsorganisationer, fx arbejdsmarkedets parter. Oprindeligt var kommunerne forpligtede til at oprette integrationsråd, hvis mindst 50 borgere krævede dette. Dette er ikke længere lovpligtigt – kommunerne bestemmer selv.

Man farer let vild i den vrimmel af forskellige forvaltningsenheder og delvist lovflede kategoriseringer, som er i brug i de to kommuner. På det konkrete plan handler forvirringen om den måde, de to kommuner er organiseret på, om de forskellige love og styredokumenter, som indfanger varierende aspekter af integranternes liv på forskellige stadier af deres ophold, og om den måde, de statslige tilskuds- og refusionsordninger er sat op på. Samtidig træder integranternes såvel som forvaltningens udspændthed mellem særlighed og almenhed også frem af denne forvirring.

På Frederiksberg tilbydes i overensstemmelse med Integrationslovens forskrifter et treårigt introduktionsprogram til både flygtninge og indvandrere (hvilket vil sige familiesammenførte). For dem, som samtidig modtager økonomiske ydelser i form af starthjælp (som jeg vender tilbage til), er deltagelse i introduktionsprogrammet obligatorisk, og fravær sanktioneres med, at der trækkes i den økonomiske ydelse. Som udlændingelovgivningen i Danmark er skruet sammen, er en stor del af de familiesammenførte kommet til landet under betingelse af, at de forsørges af familien. De er altså ikke berettiget til starthjælp, og kategoriseres som selvforsørgende – dermed kan deres fravær fra introduktionsprogrammet heller ikke sanktioneres økonomisk.²³ At være selvforsørgende er i denne forstand en teknisk term, som blot betyder, at man ikke modtager offentlige ydelser. Samtidig var konsekvensen på tidspunktet for undersøgelsens gennemførelse også, at de familiesammenførte ikke indgår i den del af introduktionsprogrammet, som er beskæftigelsesorienteret, men primært er at finde i sprogindlæringsdelen af programmet på Frederiksberg Sprogcenter.²⁴ Dermed bliver de behov, der udpeges som genstand for offentlige foranstaltninger, ikke blot afhængige af, hvorvidt integranterne er uden for arbejdsmarkedet, men også – og i højere grad – betinget af indholdet af den (midlertidige) opholdstilladelse i Danmark.

I Malmø er det mængden og spredningen af forvaltningsafdelinger, som er involveret i det to-tre-årige introduktionsprogram, som springer i øjnene.²⁵ Nytilkommere til Malmø – eller rettere: personer, som har fået opholdstilladelse, og som i forvejen er bosat i Malmø²⁶ – skal henvende sig i Indvandrerservice i centralforvaltningen. I Sverige

23. Der kan dog i princippet ifølge lovgivningen opstå problemer med at opnå permanent opholdstilladelse, som afgøres af Udlændingestyrelsen efter indstilling fra kommunerne.

24. Dette kan henføres til de statslige refusionsordninger – hvem bringer med andre ord penge i kommunkassen. Sprogcentret benytter sig i øvrigt af en anden kategorisering og fremhæver, at selvforsørgende kursister er dem, som rent faktisk er i job.

25. Da undersøgelsen blev gennemført, var det netop blevet fastslået, at introduktionsperioden som udgangspunkt er to år med mulighed for forlængelse til tre år. Dette var primært en indskærpelse af de eksisterende regler, som hidtil var blevet administreret af bydelene som en automatisk treårig periode.

26. Dette er et stridspunkt. I Sverige har asylansøgere ret til at bosætte sig privat og i øvrigt også ret til at arbejde. Derfor får Malmø hele tiden nye indbyggere ad denne vej, på trods af at kommunen siden 1995 har haft

finansierer staten introduktionsprogrammer til flygtninge, og kommunen har besluttet at udstrække og finansiere tilbuddet til også at omfatte familiesammenførte. Integranterne 'hører til' Indvandrerservice i de to første måneder af deres ophold, og her foretages den indledende udredning af deres forhold (uddannelses- og erhvervsbaggrund, behov for familiesammenføring etc.), der udmåles ydelser, integranterne sendes ud for at tilmelde sig diverse institutioner m.m. (skole eller daginstitution til børnene, læge, tandlæge etc.), og endelig tilmeldes de et introduktionsprogram, som de undertiden står på venteliste til. Efter to måneder overgår ansvaret til de ti lokale bydelsforvaltninger, eller rettere: noget af ansvaret – det er nemlig stadig Indvandrerservice, som tager sig af den økonomiske side af sagen.²⁷ Samtidig betyder udliciteringen af introduktionsprogrammerne, at hele den pædagogiske del af introduktionen ligger hos de udbydere, som har vundet licitationen. Og i Lernia, der som nævnt er den største af udbyderne, er der en hel hær af forskellige rådgivere, vejledere og undervisere.

Integranterne er altså i introduktionsperioden omgivet af et helt persongalleri tilhørende forskellige instanser, som tager sig af forskellige aspekter af deres liv. Administrativt kompliceres billedet yderligere af, at myndighedsansvaret for den del af introduktionen, som omfatter Svenskundervisning för invandrare (SFI) og varetages af Lernia, ligger hos rektor, der er ansat i kommunen. Udliciteringen af introduktionsprogrammet, som tidligere blev varetaget af kommunens uddannelsesvirksomhed (Komvux) betyder samtidig, at der er opstået det problem, at SFI er blevet knyttet sammen med introduktionsprogrammet, og at de personer, som har ret til SFI, men ikke deltager i introduktionsprogrammet, derfor ikke umiddelbart har nogen tilbud.²⁸

Det, der således træder frem i Malmø, er ikke så meget integranternes modsætningsfyldte kategorisering, men snarere det faktum, at det er vanskeligt at indplacere integranternes særlighed i den organisatoriske struktur. En struktur, som samtidig er præget af forskellige overgange, der har med privatisering og decentralisering at gøre. Resultatet er, at integranternes liv splittes ud til granskning og indgriben i en hel række forskellige instanser.

en såkaldt nul-aftale med Migrationsværket, som derfor ikke forsøger at bosætte flygtninge, der har haft ophold i et asylcenter, i kommunen.

27. Det er den statslige finansiering, som udløser dette: Kommunen risikerer at miste refusionspenge, hvis den økonomiske forvaltning af den indledende modtagelse decentraliseres.

28. I Sverige har alle, der har svensk som andetsprog, en uindskrænket ret til gratis kurser i SFI.

Rettigheder og pligter

Den individuelle målsætning om at sætte den enkelte integrant i stand til at fungere i samfundet står i centrum i de to kommuners integrationsarbejde, og arbejde er, som fremhævet ovenfor, helt dominerende både som mål og som middel i de politiske såvel som de forvaltningsmæssige tiltag i de to kommuner. Det problem, integration skal løse, er således først og fremmest arbejdsløshed, og derved adskiller integration sig ikke fra kommunale sociale indsatser i øvrigt. Det dominerende rationale i de almene sociale indsatser begrundes i sammenhængen mellem rettigheder og pligter, og det gælder også i den overordnede integrationspolitik i de to stater og i kommunerne: Retten til at modtage ydelser er betinget af ydelsen af bestemte pligter. Retten til hjælp er ikke yderste instans, det er derimod pligten til at forsørge sig selv. For at blive eller være en rigtig borger skal man med andre ord forsørge sig selv. At modtage ydelser fra staten har siden det moderne sociale arbejdes udspecificering som en særlig sektor i løbet af 1800-tallet været defineret som subsidiært til selvforsørgelsen, men de rationaler og teknikker, der har domineret det sociale arbejde, er skiftet over tid.

I de sidste 10–15 år er en kontraktlig sammenbinding af ret og pligt blevet en dominerende teknik på det sociale område.²⁹ Det gælder også på integrationsområdet.³⁰ I det følgende handler det om arbejdslinjen og kontraktteknikker principielt, og sådan som det kommer til udtryk i de to kommuner.

Ganske mange af de embedsmænd, jeg har talt med i begge kommuner, er uddannet i den klassiske velfærdsperiode (1960'erne og til dels 70'erne), hvor rettigheder, rehabilitering og socialpsykologiske forklaringer på udfald fra den selvforsørgende norm var i højsædet. Det sociale arbejde havde til opgave at tage hånd om det hele menneske, »den rådvilde og sårbare klient« skulle vejledes.³¹ Denne 'arv' kommer glimtvis og lidt modsætningsfyldt til udtryk i interviewene, især i den danske del af undersøgelsen. I det følgende citat er det på den ene side pligt-ret-sammenhængen, som fremhæves, mens retten på den anden side opstilles som universel og *usammenhængende* med pligten:

Jeg oplever, hvis jeg kigger tilbage, at vi nok havde en laissez faire-holdning i '93, at vi var mere følende, end vi er i dag [...]. Og så passiviserer vi dem fuldstændig ved at give dem

29. Niels Åkerstrøm Andersen, *Borgerens kontraktliggørelse*, København 2003; Villadsen.

30. I Danmark hedder det regulært kontrakter i introduktionsperioden, mens det i andre sammenhænge og i Sverige går under andre navne. Det afgørende i analytisk forstand er imidlertid, at de varierende dokumenter har kontaktens form.

31. Villadsen, 142ff.

de her ydelser, uden at vi samtidig stiller nogen krav om, at de skal lave noget. Altså for mig handler det ikke om, altså ydelsen hænger ikke sammen med kravene for mig. Det er en rettighed, som alle har.

Generelt er holdningen hos embedsmændene i Frederiksberg Kommune, at de er blevet klogere. Det er dog ikke ensbetydende med, at de på alle punkter er enige i den politik, de er sat til at administrere. Mange er bekymrede over det politiske og administrative faktum, at et hvilket som helst slags arbejde altid skal gå forud for videreuddannelse og/eller sprogindlæring.³² I flere af interviewene påpeges således en fare for, at de nytillkomne risikerer at havne i samme situation som 'gæstarbejderne', der kom til Danmark i slutningen af 1960'erne og starten af 70'erne. Ligesom disse lærer nutidens integranter aldrig sproget, fordi det jobmarked, som er åbent for dem (fx rengøring eller avisomdeling), ofte er uden videre kontakt til andre mennesker. Man kommunikerer altså ikke nødvendigvis, selvom man går på arbejde. Den overordnede kursændring i, hvad socialt arbejde går ud på, synes imidlertid accepteret som bedre og mindre passiverende og klientgørende af de ansatte i de to kommuner.

Som Niels Åkerstrøm Andersen påpeger, er den nye socialpolitiske linje *ikke* ensbetydende med en afvikling af klientgørelse, den betyder snarere, at der er sket en forskydning af denne problematik. Det vil sige, at ændringen går fra én type af klientgørelse til en anden:

Det, der kendetegner socialpolitikken i den sidste form, er ikke den ydre afhængighedsgørelse af klienten over for socialforvaltningen, men snarere at politikken forsøger at krybe ind imellem klienten selv og klientens forhold til sig selv.³³

Udgangspunktet i denne socialpolitik er således, at individet, forstået som en almen eller universel størrelse, er autonomt, aktivt og frit. Hvis ikke det specifikke individ, der henvender sig til socialforvaltningen, demonstrerer disse egenskaber, handler det med Kaspar Villadsens ord om at 'befri' individet for de negative eller forkerte selvopfattelser, som spærrer for de universelle ressourcer.³⁴ Villadsen påpeger samtidig, at der opstår et styringsdilemma for socialforvaltningen, når individets frihed og autonomi står i centrum. Forvaltningens styringsbestrebelse cirkulerer således omkring bearbejdningen af individets vilje til frihed, men eftersom hverken viljen eller det, der står i vejen for den, kan iagttages 'objektivt' af socialforvaltningen, tenderer indgrebene til

32. Dette er ikke tilfældet i Malmø, som det også vil fremgå senere.

33. Åkerstrøm Andersen, s. 180.

34. Villadsen, s. 219ff.

at være vilkårlige. Derfor søges der også efter forskellige måder at objektivere styringen på – især gennem at føre den tilbage til individerne selv. Kontrakten udgør her en af de centrale teknikker.

Kontraktlogikken og de sanktioner, som følger af kontraktbrud, har været mere eksplicit indarbejdet i den danske socialpolitik (siden slutningen af 1990'erne) end i den svenske, i al fald som den udformes i Malmø Kommune. I den nyligt politisk vedtagne Vålfärd för alla-plan for Malmø er der dog et eksplicit fokus på kontraktformen.³⁵ Som det vil fremgå nedenfor, er kontraktteknikken dog en central del af den kommunale praksis på begge sider af Øresund.

Niels Åkerstrøm Andersen skriver om socialkontrakten, at den fordrer, at klienten såvel som forvaltningen skabes som 'mægtiggjorte' forhandlingspartnere – at altså forvaltningen og klienten af kontrakten sættes som ligeværdige subjekter:

Det helt særlige ved forvaltningsakten, når den tager socialkontraktens form, er at forholdet forvaltning/klient ikke længere går forud for akten, men skal skabes i akten. [...] Socialkontraktens form lader frihed genindtræde som en form for pligt. Socialkontrakten forpligter på frihed fra handlingens frihed til tankens refleksive frihed. [...] Individet er ikke længere i udgangspunktet fri. Det skal vælge sin frihed og socialkontrakten er en forpligtelse på dette valg.³⁶

Denne formning – en hyperliberal socialkontrakt, kalder Åkerstrøm Andersen det³⁷ – er udgangspunktet for, at kontrakten kan betragtes som et pædagogisk værktøj. Der ligger i kontraktlogikken en principiel fordring om en lige magtrelation mellem de kontraherende parter, som bryder med tidligere socialpolitiske forestillinger om ulige magtforhold mellem forvaltning og klient. I denne formning af kontrakten sættes styringen pædagogisk som selvstyring, samtidig med at der også gennem kontaktens indhold udstikkes en bestemt måde, hvorpå positionen som frit subjekt skal indtages. Frihed bliver på denne måde til inden for nogle ganske bestemte rammer.

35. Vålfärd för alla var til diskussion foråret 2004, hvor interviewene i Malmø også blev gennemført. Planen indeholdt en del kontroversielle betragtninger, som fx kravet om et indvandrerstop til kommunen. Malmø betaler en urimeligt stor del af udgiften for den statslige immigrationspolitik, er påstanden i planen. Det er værd at notere, at begrebet 'udenforskab' ligesom integration, som ellers har været flittigt anvendt i malmøske politikdokumenter, ikke optræder i planen. Vålfärd er det begreb, som træder i stedet.

36. Åkerstrøm Andersen, s. 181.

37. Ibid, s. 181.

Viljen til arbejde

Den mest entydige kontraktlogik praktiseredes ved undersøgelsens gennemførelse i Malmø, og nærmere bestemt i AUC-regi. Arbejds- og udviklingscentrene er som nævnt oprettet under Storstadssatsningen. De i alt fire centre fungerer en smule forskelligt, men organiseringen og sigtet er det samme. I centrene er den statslige Arbejdsformidling, den kommunale beskæftigelsesindsats og Forsikringskassen (som er en sygesikringsordning) samlet under samme tag. 'One-stop-shop', som en af de malmøske embedsmænd siger. Samarbejdet er dog ikke nødvendigvis vanvittigt tæt. Den kommunale projektleder i et af AUC'erne siger, at arbejdsformidlingen er en stor skude, som er bestemt af at skulle fungere på samme måde og med samme mål i hele Sverige, mens den kommunale del af centrene har større frihed til at eksperimentere og tilpasse virksomheden de lokale vilkår.

AUC's klienter er arbejdsløse og modtager ydelser fra en af de tre instanser, som er involveret i centerdannelsen. Der er altså i princippet tale om en almen arbejdsløshedsbekæmpende social indsats. Projektlederen i et af AUC'erne fortæller mig dog, at mellem 65 og 70 % af de klienter, som henvises fra socialforvaltningen, er indvandrede.³⁸ Målgruppen kunne således pege mod, at der er tale om en særlig (integrations)foranstaltning, men det er ikke dette rationale, der opereres med af forvaltningen. Der lægges i stedet vægt på arbejdsløshed som en universel størrelse og arbejde som definerende for en lige så universel normalitet, der (bør) tilstræbes af alle. Det er således karakteristisk, at der i AUC-regi ikke er noget særligt ved indvandrerne. Faktisk er et begreb om oprindelse en faktor som er fraværende i hele interviewet med projektlederen, bortset fra når jeg insisterer på at bringe det på bane. Integrantkategorien bliver på denne måde irrelevant, eller også udstrækkes den til at omfatte alle. Jeg spørger projektlederen, om han ville sige, at integration omfatter alle hans klienter, hvilket han bekræfter. Men det er tydeligt, at det ikke er sådan, han selv har tænkt det. Hans klienter er arbejdsløse, og uanset hvor de i øvrigt er født og af hvem, er det dette aspekt, han og AUC arbejder med. På Frederiksberg når virksomhedskonsulenterne, hvis funktioner i et vist omfang kan sammenlignes med AUC's i Malmø, til den omvendte konklusion. Selvom de ligesom AUC principielt kun forholder sig til klienternes arbejdsløshed og heller ikke skelner mellem forskellige slags arbejdsløse, anvender konsulenterne her

38. I arbejdsformidlingens statsligt vedtagne virksomhedsplan var planen ved undersøgelsens gennemførelse samtidig, at indsatsen i forhold til flygtninge og indvandrere skulle prioriteres, hvorved flygtninge-/indvandrerundersernes relative overvægt i AUC-regi må formodes at blive yderligere øget.

integration som betegnelse for det arbejde, de udfører, uanset hvilken oprindelse deres klienter har. Set fra de frederiksbergske virksomhedskonsulenters udsigtspunkt er integration og arbejdsløshedsbekæmpelse således synonymt, mens dette ikke nødvendigvis er tilfældet i AUC's optik.

I tre af Malmøs AUC'er arbejder den kommunale del af centrene med lidt forskellige konkrete udgaver af den såkaldte Skärholmsmodel, navngivet efter den kommune, hvor metoden blev undfanget. I AUC's vokabularium fungerer det på den måde, at socialsekretæren i den kommunale socialforvaltning *bestiller* – dvs. udformer en bestilling til AUC på vegne af en given socialbidragsmodtager. Projektlederen forklarer mig, hvordan Skärholmsmodellen fungerer i 'hans' center:

AUC-coaching – den är lösningsfokuserad och konsekvenspedagogisk. Det är väldigt tydligt vad som gäller. Du ska göra allt vad du kan för att bli självförsörjande, vi förväntar också att du tar ansvaret för ditt liv, och det innebär att man är självförsörjande. Om man då inte gör det – om man är negativ – så berättar vi, utan att nedlägga värderingar, att vi meddelar tillbaka till socialsekreteraren, som så kan stoppa utbetalningen. [...] Ofta är det så att den här personen, [...] att nu kan man börja att arbeta. Det är ju normalitet, du måste arbeta.

Der lægges stor vægt på, at der *ikke* må nedlægges vurderinger undervejs i processen. Der må altså ikke være nogen vilkårlighed forbundet med forvaltningens interaktion med klienten. Ved første besøg på AUC udfyldes et skema, hvor alle spørgsmål stilles helt præcist på samme måde, og hvor alle svar skrives ordret ned. Der spørges til, hvilken plan brugeren har for fremtiden, hvordan vedkommende tænker at forsørge sig, hvad der er gjort for at få arbejde ind til videre, og hvilken slags arbejde man er rede til at tage (herunder helt konkrete angivelser: sæsonarbejde, projektarbejde, natarbejde, weekendarbejde, arbejde, som kræver, at man pendler mv.). Klienten tager skemaet med tilbage til socialsekretæren, og her kommer vurderingen så ind: Hvis der er sagt nej til for mange af forslagene, ryger socialbidraget. En anden del af kortlægningen omfatter klientens vilje til at tage arbejde: Han eller hun bliver bedt om på en skala fra 1 til 10 at vurdere sin vilje, og:

Om de säger: jag har en vilja på 10, så säger vi: jättebra, då matchar vi dig. Vi tar dem på orden, vi kan inte veta vad denna här personen tänker. Det är ett sätt att visa respekt på. Vi har gjort för många värderingar under denna här offentliga sektorns era.

Her holdes et spejl op foran klienterne: Sådan siger du – det er dig. Men hvis denne spejling er 'negativ', falder socialsekretærens økonomiske hammer, og derfor er vur-

deringen nok flyttet ud af AUC's rammer, men vurderet bliver der. Udgangspunktet er samtidig også, at spejlbilledet kan være med til at afdække de ressourcer, alle ifølge Skärholmsmodellens tankesæt har:

Det handlar om att vara lösningsfokuserad, och det allra viktigaste är den överordnade metoden. Det viktigaste och värdegrundläggande förhållningssättet är ju att alla vill ta vara på sig själv. Alla har resurser. Alla vill försörja sig själv. Det är förväntningen.

Som det vil fremgå af citatet, sker der en glidning mellem *er* og *bør*. AUC forventer, at deres arbejdsløse brugere i udgangspunktet er mennesker på en bestemt måde. Afsættet er således, at de altid allerede er det, som forvaltningen skal gøre dem til, nemlig normale mennesker med ressourcer og vilje til at klare sig selv. Det er et vældigt tydeligt pædagogisk redskab, som nærmest blæser klientens selvforhold op på storskærm. Det er klienten selv, der skriver sin kontrakt og forvaltningen sættes som en projektor; den bliver til en objektiv registrant af det, klienten siger. Samtidig er kontraktens form sat af forvaltningen: Det, der registreres, er jo klienternes svar på forvaltningens spørgsmål, og derfor er de veje, der skal gås af, lagt på forhånd. Den frie vilje, som er definerende for det (neo)liberale subjekt, viser sig på denne måde at være bundet til en eksisterende norm, som om nødvendigt må sættes igennem ved hjælp af ganske uliberale midler. Eller sagt på en anden måde: Normen er forudsætningen for friheden.³⁹ Det er et karakteristisk træk, at forvaltningens styringsdilemma også håndteres gennem en organisatorisk opsplitning af funktioner. AUC tager sig af den pædagogiske iværksættelse af den arbejdsløses selvstyring, mens den disciplinerende (økonomiske) styring er overladt til et andet forvaltningsafsnit. Denne opsplitning genfindes i andre dele af forvaltningen i begge kommuner.

Integrationskontrakter

I begge kommuner er de første to til tre år af opholdet i landet som nævnt genstand for en særlig indsats. Her foregår der altså i princippet noget andet end i de almene sociale foranstaltninger. Kontraktteknikken optræder imidlertid også i denne periode, selvom den i princippet altså er knyttet til et andet rationale, til noget *særligt*.

I introduktionsperioden har de nytilkomne flygtninge og indvandrere i begge kommuner kontraktligt (hhv. introduktionsplan i Malmø og kontrakt på Frederiksberg)

39. Se også Valverde; Barbara Cruishank, »Revolutions within: self-government and self-esteem«, *Economy and Society*, vol. 22, nr. 3, 1993.

pligt til at følge den plan, som er udarbejdet sammen med forvaltningen. I modsat fald indskrænkes eller bortfalder den økonomiske ydelse. I begge kommuner er den økonomiske ydelse samtidig defineret som *særlig*.⁴⁰ Logikken i de to stater, nemlig *særlig gruppe – særlig ydelse*, ligner hinanden, men indholdet og til dels argumenterne er forskellige.

I Danmark er starthjælpen lavere end den sædvanlige kontanthjælp, og som nyttilkommen må man tage til takke med dette beløb i de første syv år af opholdet i Danmark, altså noget længere end den periode på tre år, hvor man er berettiget til et introduktionsprogram. Overordnet er sammenbindingen mellem introduktionsprogram og ydelse begrundet med ret-pligt-forholdet på den ene side og med integranternes særlighed i forhold til andre sociale klienter på den anden.⁴¹ Argumenterne rækker dog ud over denne logik. Dels argumenteres der for, at man ikke skal klientgøre de nyttilkomne, dels at der skal være et incitament for at blive selvforsørgende – og når man kan få mere eller det samme i kontanthjælp som i et lavtlønsjob, er dette incitament der ikke. Endelig er det et spørgsmål om, at man ikke har været en del af det (nationale) fællesskab, og at man derfor ikke har optjent/gjort sig fortjent til de sociale rettigheder gennem skattebetaling og deltagelse i øvrigt. Den nyttilkomne har således fortjent *mindre* end den 'oprindelige' borger. Eller sagt på en anden måde: Den nyttilkomne har mindre ret til understøttelse. Som jeg vender tilbage til nedenfor, synes nedtoningen af retten ikke at blive fulgt op af en tilsvarende nedtoning af pligten. Ret og pligt bliver således i dette tilfælde medieret af noget andet (relationen mellem løn og sociale ydelser, det nationale fællesskab etc.), som relativiserer sammenbindingen.

I Sverige er ydelsen (introduktionsersättning) tidsmæssigt knyttet til introduktionsprogrammets varighed – så længe man følger sit program, er det den ydelse, man er berettiget til. Ydelsen er i Sverige ikke lavere end det almindelige socialbidrag; i Malmø er den dog heller ikke højere, og ifølge de embedsmænd, jeg har talt med, adskiller den sig ikke væsentligt fra socialbidraget.⁴² Visse dele af ydelsen er faste, og dermed skal der ikke ansøges hver måned, men der skal alligevel hele tiden søges om diverse tilskud ud over grundydelsen. Grundtanken med ydelsen var, at den ikke skulle be-

40. Det er reguleret ved lov i Danmark og altså statsligt fastsat, mens kommunerne selv afgør, om de vil arrangere sig på denne måde i Sverige.

41. Den særlige ydelse blev gennemført under navnet introduktionsydelse i 1998. Den var udelukkende rettet mod nyttilkomne flygtninge og blev afskaffet i 2000. Ved genindførelsen i 2002 blev den tidligere kritik for diskrimination på baggrund af oprindelse omgået, idet starthjælpen også gælder for danske statsborgere, som har opholdt sig i Danmark (eller EU og Norden) mindre end syv år ud af de sidste otte år.

42. Reglerne findes i Lag (1992:1068) om introduktionsersättning för flyktingar och vissa andra utlänningar. Det er en rammeforordning, der bemyndiger kommunerne til at fastsætte størrelsen såvel som de nærmere regler for introduktionsersætningen.

høvsprøves, men udbetales som en fast månedlig 'løn'. Dermed skulle den afværge den klientgørelse, som i begge stater fremhæves som et af de væsentligste problemer ved det sociale system.

Ligesom det var tilfældet i AUC, er der mere generelt i begge kommuner skabt en særlig organisatorisk løsning i forvaltningen af introduktionsperiodens kontrakter: Myndighedsudøvelsen er organisatorisk frakoblet de instanser, som håndterer indholdet af kontrakterne. På Frederiksberg er det således Integrationsenheden, som står for hele økonomisiden (ydelserne), og dermed også den, der udfører sanktionerne, hvis kontrakterne ikke overholdes, mens Sprogskolen og Erhvervssektionen (som jo stadig er kommunale instanser) sammen med de omfattede integranter udfører den pædagogiske vejledning, undervisning og øvrige handling, som er fastsat i kontrakten. I Malmø ligger handlingsdelen af programmet hos Lernia (som ikke er en del af kommunen), mens sanktionerne/myndighedsudøvelsen ligger i den kommunale centraladministration og hos bydelsforvaltningerne.

Frakoblingen opfattes i begge kommuner i sig selv som et pædagogisk redskab. I Malmø anføres det dog, at det ikke rigtig fungerer i praksis:

Det hade varit mycket bättre om det var kopplat till individen, och kanske till och med skattepliktigt, att man får faktiskt utbetalning för de prestationerna man gör, va? Och kan man inte klara sig, så skulle man söka om kompletterande försörjelsestöd. Det är fel signal man sänder. Ibland så har vi till exempel väntetid på svenskundervisning, så kan det ju hända, att det är tre, fyra månader då man inte gör särskilt mycket, och så får man likaväl den fulla intro-ersättning, men den dag du har börjat studera och verkligen går i skolan, då får du avdrag. Det är många som har svårt att förstå det.

På Frederiksberg viser der sig at være noget andet på spil også. En af de ansatte i Integrationsenheden siger:

Hvis vi laver en kontrakt, der går på det arbejdsmæssige – vurderer, at de er parat til det, så er det gode ved Frederiksberg kommune, at så skal de samarbejde med Erhvervssektionen. Det gode er, at her sidder nogle mennesker, som kun fokuserer på arbejdsmarked eller erhverv, så hvis de så derovre hører, men der er også noget med min familie, der ikke kan komme til landet, eller jeg har ondt i mine tænder, så kan de sende det over til os. Hvis det hele var her, så kan man godt blive optaget af de der tænder eller bevillinger, og så forsvinder det andet. Vigtigt, at man har et fokus, at det ikke ryger ind i en socialforvaltning.

Der sker her en opsplitning, som ikke blot er en organisatorisk opdeling af den opdra-

gende eller pædagogiske funktion (reguleringen) på den ene side og den disciplinerende myndighedsudøvelse på den anden, men også går på aspekter ved integrantens liv og person. På den ene side er der et socialt arbejde, som handler om omsorg og det hele menneske, lige fra tænder til familie, og som tidsmæssigt peger bagud i retning af tidligere rationaler i det sociale arbejde. Her er den kommunale forvaltning langt inde i det såkaldt private domæne. På den anden side udpeges bestemte aspekter (de produktive potentialer), som kan gøres til genstand for bearbejdning, uden at man overtager ansvaret for hele integrantens person og privatliv. I den forstand kommer forvaltningen til at tale med to tunger: Socialt arbejde er på den ene side omsorg for den hele person, og på den anden side krav om forandring af dele af personen.⁴³

De to tungemål handler altså også om, hvem der udøver myndigheden eller magten. På Frederiksberg følges omsorgen og den økonomiske magtudøvelse ad, mens den pædagogiske (opdragende) del af forvaltningen, som 'bearbejder' de udvalgte dele af integrantens person, *ikke* har med magtudøvelsen og økonomien at gøre. Dette er dog på mange måder en løsning, som henviser til styringsdilemmaet og udmunder i en pædagogisk øvelse: Når der trækkes i starthjælpen af den myndighedsudøvende del af forvaltningen, sker dette med udgangspunkt i, at pligterne i den (be)arbejdende del af forvaltningen ikke bliver opfyldt. Her er der i begge kommuner indført enslydende procedurer, som fører ansvaret tilbage til integranten selv. Det er nemlig – i princippet i al fald – integranterne, som skal udfylde fraværssedler på hhv. sprogskolen (Frederiksberg) og i Lernia-regi (Malmø). En medarbejder på Frederiksberg Sprogcenter siger om dette:

De skal selv udfylde sedler og selv tage ansvar for – skal skrive, når de har været fraværende og hvorfor, og det har hjulpet på det. Vi skal alligevel kontrollere [...]. Det er rigtig fornuftigt, at folk ved, det har konsekvenser, at de bliver væk. [...] Ærgerligt, at vejen til det er gennem økonomi, men det er fint. Og fint, at det er folks eget ansvar.

I Malmø-udgaven lyder det således:

[...] vi har ju utformat elevkort, och där står [...], när man var frånvarande, och har man anmält sig som sjuk, så skriver man 'S' på – då blir det inget avdrag. Men det finns någonting som heter 'övrig frånvaro', så läraren behöver inte gå in i diskussion [...]. Och allt övrigt: så blir det avdrag. Och ska man inte dra pengar från det här, så måste de förklara sig för sin introduktionshandläggare. Om man godkänner det, så blir det inget avdrag.

43. Se også Villadsen, s. 214ff om magtformer og styring i det sociale arbejde i 1990'erne.

Så läraren skriver under. Och ibland blir det ju diskussion på skolan, men det måste man ju kunna hantera.

Fraværssedlerne får den dobbelte funktion, at forvaltningens kontrol og styring både bliver diffus og samtidig lokaliseres inde i det enkelte individ. Dem, der er i daglig kontakt med integranterne, har i princippet ikke noget med kontrol og sanktioner at gøre. Samtidig placeres integranten selv i centrum som fri, selvkontrollerende, vælgende og egenansvarlig gennem det forhold, at vedkommende kontrollerer sig selv.

Lernia og sprogcentret på Frederiksberg er rammen om indsatser, som indholdsmæssigt (andetsprogsundervisning og samfundsorientering) er særligt rettet mod nytillkommere. I Danmark og dermed på Frederiksberg er denne særlige del af introduktionen under nedprioritering til fordel for en øget fokusering på arbejde, dvs. en yderligere forskydning af indholdet af integrationsindsatsen over imod de almene sociale indsatser.

Det realistiske valg

Der kan ikke stå hvad som helst i en individuel kontrakt – og det kan der hverken i Malmø eller på Frederiksberg. Pointen med kontrakterne er jo, at de skal regulere integrantens forhold til sig selv i relation til udøvelsen af egen valgfrihed. Givet det forhold, at den nytillkomne ikke kender den på forhånd konditionerede vifte af muligheder (når jeg er sådan én, så kan jeg vælge det, men ikke det)⁴⁴ i hhv. Sverige og Danmark, så bliver denne almene normregulerende egenskab ved kontrakten måske særlig tydelig, når der er tale om en integrationskontrakt. En af de ansatte i Frederiksberg Kommune reflekterer over, hvad der karakteriserer en integreret person, på følgende måde:

Det er en person, som kan træffe nogle valg ud fra en viden om, hvad mulighederne er i dette samfund, og tage konsekvenserne heraf. Det behøver ikke at være en person, der er i arbejde, man kan sagtens stå og pakke plastickugler om natten uden at være spor integreret. De realistiske muligheder. Det er sådan set det at være voksen i sit eget samfund. Man ved, hvad man gør, hvorfor man gør det, og hvor man går hen. Ansvar for eget liv. Egne muligheder og begrænsninger og samfundets muligheder og begrænsninger – ellers kan man ikke træffe nogen valg.

At være integrant er således ensbetydende med ikke at være voksen i sit samfund, ikke

44. Jeg har tidligere beskrevet denne logik i et arbejdspapir om undersøgelsen, Kirsten Hvenegård-Lassen, *Realistic Grown-Ups?*, Aalborg 2005.

at være realistisk, ikke at besidde en relevant viden eller måske snarere i Pierre Bourdieus termer: en forkropsliggjort sans for det sociale spil, nemlig ikke at vide, hvor ens kapital tæller, og hvordan denne kapital rangerer i forhold til andre kapitaler, hvis den da overhovedet rangerer i hierarkiet. I denne forstand stilles integranterne nærmest på linje med børn, som er i gang med at lære sansen for spillet. Vanskeligheden er dog, at de har lært en anden sans, som betyder, at de ikke blot skal lære at være realistiske, men samtidig skal 'aflære' denne anden sans. I flere af interviewene optræder den manglende realisme som et problem, der skal overkommes i forbindelse med udformningen af kontrakterne. En projektmedarbejder ved en selvejende uddannelsesinstitution på Frederiksberg, som gennem tiden har haft en del af integranterne som kursister, fortæller således, at hun helst vil have, at integranterne selv skal finde frem til, at deres ønsker er urealistiske: »Det er ikke mig, der skal sidde og fortælle dem, hvad de ikke kan. Man kan godt gøre noget alligevel, så de selv kan finde ud af deres egne begrænsninger«, tilføjer hun og forklarer, at hun gerne sender kursisterne ud på uddannelsesstederne for at undersøge sagen selv. I Erhvervssektionen er denne proces lidt mere kontant:

X: De vil gerne tage fat, hvor de slap i deres flygtningeland. Men det kan man ikke – man må måske starte med et rengøringsjob og så arbejde sig op.

Y: Der er også mange, der kommer fra bushen og har haft måske tre års skolegang og så vil have stor uddannelse. Nu er jeg kommet til et land med alle mulige muligheder, hvem siger så, jeg ikke skal være professor? Men det er så ikke en realistisk plan.

KH-L: Hvad gør I så?

Y: Vi er ret kontante, men det er ikke, fordi vi vil bremse. Vi må lave en anden plan, som er realistisk. Men vi har også et forfærdeligt uddannelsessystem i Danmark.

På det konkrete plan er arbejdsmarkedsperspektivet, som det vil være fremgået, centralt i begge kommuner. Der synes dog at være flere hylder at vælge på i Malmø end på Frederiksberg. I Malmø er det således muligt at lave kontrakter i introduktionsperioden, der har uddannelse som perspektiv. Det betyder, at realisme og job-frem-for-alt ikke træder helt så tydeligt frem i introduktionsregi i Malmø (selvom arbejdsmarkedsperspektivet er styrende) som på Frederiksberg.

På Frederiksberg er det stort set blevet umuligt at opsætte kontrakter, der peger mod videreuddannelse. Formentlig fordi den statslige regulering er af nyere dato, optræder den i en del af interviewene som et dilemma, der skal håndteres:

Jeg har haft mange af mine siden 99, og der var holdningen en anden. Og det er også svært for nogle: Pludselig skifter man kasket – og så: Hvad, kan vi regne med dig? For

to år siden kunne de hvad som helst, og nu skal de pludselig tage det første det bedste rengøringsjob.

»Tidligere tillod vi dem at drømme lidt mere«, tilføjer interviewpersonen og fremhæver, at det, der skal håndteres, er forholdet mellem friheden til at vælge på den ene side og arbejdsmarkedets krav på den anden – vægtskålen er ved at tippe til fordel for arbejdsmarkedssiden.

Det forhold, som træder tydeligt frem her, er, at valgfriheden aldrig er en frihed ud i den blå luft, en frihed, hvis præmis er det autonome individ. Præmissen er snarere de muligheder, som åbnes og lukkes i samfundet. Dermed er valget aldrig alene et individuelt forehavende.⁴⁵ Samtidig ser det ud til, at integranterne skal *forsynes med* realisme og ikke *befris* for blokeringer af den produktive ressource, som det er tilfældet med andre sociale klienter. Men måske skal de alligevel også i samme bevægelse befris – for den sociale sans, der allerede er indoptaget, og som kan blokere for realismen?

Evnen og undertiden også muligheden for at vælge går igen i interviewene både på Frederiksberg og i Malmø som et centralt omdrejningspunkt i integrationsprocessen og -arbejdet. Jeg har ovenfor citeret en af de ansatte på Frederiksberg, som fremhæver dynamikken mellem egne muligheder og begrænsninger og samfundets muligheder og begrænsninger som elementer i det realistiske – og integrerede – valg. En ansat i Malmø fremhæver evnen og muligheden for at vælge det ikke-normale, det afvigende. At være integreret handler også om at kunne vælge at stille sig uden for, siger hun og tilføjer, at det er:

Någon slags medvetet val – om jag väljer det ena eller det andra. Jag kanske inte får välja, men det är liksom inte för att jag är arab, eller jag är kvinna eller man.

Der dukker en interessant dobbelthed op her, som er meget tydelig i netop dette interview, men som ved nærmere eftersyn træder frem i en stor del af interviewene i begge kommuner. På den ene side bekræftes eller reproduceres det frie vælgende individs universelle og forudsatte karakter. Forudsætningen for at vælge anderledes er således, at man har valgt at vælge, at den refleksive frie position er indtaget, og at man dermed har anbragt sig i det 'normale subjekts' position. På den anden side afbrydes dette også gennem det forhold, at valgfriheden i interviewene også fremstår som virtuel. Den 'fremskredne liberale' valgfrihed eksisterer ikke på nogen grundlæggende eller radikal måde: »Måske får jeg ikke lov at vælge«, som interviewpersonen siger i citatet ovenfor. I citatet drejes spørgsmålet derefter væk fra valgenes karakter og kommer i stedet til at

45. Se også Butler.

handle om at fjerne bestemte typer af forskelle mellem individer. Ingen vælger ud i den blå luft, men det er vigtigt, at valgenes begrænsninger ikke er betinget af netop oprindelse eller køn. Spørgsmålet bliver i den forbindelse, hvilke klassifikationssystemer der i et liberalt system udgør legitime begrænsninger af de frie valg. Eller måske skal spørgsmålet stilles mere konkret: Givet, at der altid er begrænsninger i valgfriheden, hvilke klassifikationer gælder så som legitime på et givet tidspunkt?

Særligt og alment

Det subjekt, som både forudsættes og søges iværksat i socialforvaltningernes praksis, hvad enten overskriften er integration eller ej, er universelt. Der er altså ikke a priori-distinktioner inden for den menneskelige art, som står i modsætning til at kunne indtage positionen som et autonomt og realistisk vælgende individ. Alle har ressourcer, som projektlederen i det malmøske AUC formulerer det.

Subjektivering af integranterne som ikke-voksne og dermed som børn træder frem flere steder i interviewene på den danske side af Øresund, undertiden ganske eksplicit, som da en ansat ved en fortalelse, som hun griber sig selv i, kommer til at kalde lederne i kommunens aktiveringsværksted for 'de voksne'. Som andre undersøgelser viser, er barnliggørelsen imidlertid ikke en trope, som blot står klar til at indfange integranterne; den griber sociale klienter i almindelighed.⁴⁶ Det forhold, at det voksne realistiske subjekt er universelt og dermed udstikker en position, som kan indtages af alle, introducerer i sig selv barnet som en relevant figur at medtænke: Barnet er det ikke-færdigdannede subjekt, som er undervejs i processen med at tilegne sig de relevante selvstyrende evner. Barnet er dermed heller ikke som 'den vilde' eller fremmede i visse racialiserede udgaver udelukket fra forbedringens verden.⁴⁷

Når man som i det foregående fokuserer på integrationsarbejdets form, dvs. på de teknikker, der former arbejdet med integration, er forskellene mellem de to kommuner ubetydelige. Kontraktteknikken regulerer og disciplinerer med individets selvforhold som omdrejnings- og bearbejdningsspunkt i begge kommuner. Zoomer man derimod ind på indholdet – den specifikke regulering og normalisering – er der forskelle i, hvilke konkrete realistiske valg der er åbne for den enkelte integrant eller arbejdsløse. Der er altså en gradsforskel og ikke en artsforskel mellem de to kommuners individrettede integrationsarbejde, der er knyttet til de samme grundlæggende teknikker og rationaler

46. Se fx Nanna Mik-Meyer, *Kærlighed og opdragelse i socialaktiveringen*, København 1999.

47. Se også Valverde.

omkring det individuelle frie individ.⁴⁸ Det er dog vigtigt ikke at underbetone gradforskellens betydning for de mennesker, som skal regulere sig selv i henhold til integrations- eller andre socialkontrakter: Antallet af mulige veje at gå ad og den økonomiske ydelses størrelse har ganske stor indflydelse på den enkeltes liv.

Den universelle forestilling om det integrerede normale individ, som optræder i de to kommuners praksis og i de ansattes refleksioner over integration, kan ikke løsrives fra det forhold, at det sociale rum (samfundet/kollektivet) er produceret og bliver re-produceret og transformeret på specifikke måder. Som nævnt tidligere er præmissen for det moderne autonomt vælgende individ ikke individet selv, men derimod det sociale rums mulighedsbetingelser.

Kaspar Villadsen foreslår, at det, der kan skimtes gennem udviklingen i det sociale arbejde, måske også er en transformation i forestillingen om medborgerskab, og at denne transformation blandt andet kan betegnes med det interessante begreb 'performativt medborgerskab'⁴⁹ Med dette henvises til det forhold, at nydelsen af rettigheder kontinuerligt er betinget af ydelsen af pligter. Man er ikke medborger en gang for alle, derimod performer og/eller opnår man sit medborgerskab igen og igen som modsvar til de pligter, man yder. Jeg er i tvivl om, hvorvidt det er nyt, at medborgerskab er bundet til det, man gør, frem for at være noget, man bare er. Måske er det blot blevet synligt og særlig synligt oven på den klassiske velfærdsperiodes fremhævelse af retten og tilsvarende nedtoning af pligten? At begrebssætte medborgerskabet som performativt åbner imidlertid for en analyse af de ujævnheder i medborgerskabet, som synes at manifestere sig i vores samtid.⁵⁰

Individ og samfund

Konklusionen i det foregående er dels, at integranter ikke adskiller sig fra andre sociale klienter, for så vidt angår den måde, de anskues på gennem forvaltningens teknikker,

48. Anders Linde-Laursen har en lignende pointe i forhold til den parallelle udvikling af de hygiejniske institutioner og deres opdragelse af henholdsvis den svenske og den danske befolkning i løbet af 1900-tallet: Rationaler og teknikker er de samme, men den praksis, der produceres, er afvigende. Anders Linde-Laursen, »Eksilets konkretisering«, *Tidsskriftet Antropologi* 28, 1993.

49. Villadsen, s. 250.

50. Tomas Hammar bruger begrebet 'denizens' til at beskrive denne situation, se Tomas Hammar, *Democracy and the Nation State: Aliens, Denizens, and Citizens in a World of International Migration*, Avebury 1990. At betegne medborgerskabet som performativt indebærer imidlertid noget andet: Performativiteten gælder ikke blot for ikke-statsborgere i formel juridisk forstand, men er derimod grundlæggende for den sociale praktisering af medborgerskabet for alle. Se i øvrigt også Giorgio Agamben, *Means Without End: Notes on Politics*, Minneapolis 2000.

og de rationaler, teknikkerne er koblet sammen med. Heller ikke mellem de to kommuner træder der afgørende forskelle frem. Men hvorfor så overhovedet operere med en særlig indsats? Mit bud er, at forklaringen kan hentes et andet sted end i den individuelt orienterede sociale indsats. Man kan derfor i en vis forstand sige, at forskelle ikke træder frem i det, der gøres (kontraktteknikken), men derimod i nogle af de andre rationaler, teknikkerne kobles med. Mens det foregående har koncentreret sig om de teknikker, der er rettet mod legemet – mod den individuelle krop – handler det i det følgende om befolkningen, om arten.

Sverige og Malmø har som nævnt flere gange en samfundsmålsætning om 'mångfald' (mangfoldighed) i tillæg til den individuelle målsætning om hjælp til tilpasning/deltagelse. Jeg har undervejs i interviewene spurgt, om der er forskel på den måde, der arbejdes med hhv. integration og mångfald. Det er hovedparten af interviewpersonerne lidt usikre på, hvad de skal sige til. Ofte nævnes, at mångfald-dimensionen blandt andet indeholder den kommunale personalerekrutteringspolitik, og undertiden også, at bekæmpelsen af diskrimination hører til under denne overskrift. Mångfald træder dog ikke specielt tydeligt frem i beskrivelsen af det daglige integrationsarbejde.

Malmø Kommune har som nævnt et særligt kontor, Etniska relationer, som har til opgave at arbejde med samfundsaspekter (dvs. de lokale sociale sammenhænge) og ikke med integranterne:

Vi jobbar med det här mötet [...]. Det här med att anpassa samhället till människan, kunskapsförmedling, information – vi har många föreläsningar och seminarier [...].

Samme interviewperson udlægger den svenske integrationspolitik således, at den programmatisk hensigt siden 1998 har været at flytte fokus fra indvandrerne til samfundet,⁵¹ og fortsætter:

Så man säger klart och tydligt: Det är inte invandrarnas problem, det är samhällets problem. Samhället ska anpassas [till] befolkningen genom olika åtgärder, och sen ska man inte ha några speciella åtgärder utan under den allra första tiden [...]. I Danmark uppfattas det danska som statiskt, medan man i Sverige har det perspektivet att samfundet ändrar sig med människan, som kommer. Det svenska är inte hela tiden samma sak.

Samtidig pointerer hun også, at i praksis er der ganske mange 'åtgärder', som retter sig mod indvandrerne – hvilket også burde være fremgået af de foregående afsnit – og peger fx på Storstadssatsningens projekter. Ganske mange af interviewpersonerne i

51. Den er fastlagt i Proposition 1997/98:16.

Malmø refererer mere eller mindre direkte til Danmark i interviewene: 'Her i Sverige er vi ikke så bange for, at staten sætter mål for samfundsudviklingen,' siger én fx med et grin til mig.⁵² Som jeg har prøvet at vise andetsteds, træder samfundet også tydeligt frem som en aktiv størrelse i Malmø-interviewene, når de interviewede skal forklare, hvad der karakteriserer en integreret person⁵³ – idet indholdet af denne karakteristik samtidig oftest står i en vis afstand til den øvrige del af interviewet, hvor det, der faktisk gøres, bliver beskrevet.

Når interviewene slår ind på de mere refleksive overvejelser over, hvad integration er eller bør være, begynder der at optræde forskelle mellem Danmark og Sverige. Samtidig med at disse forskelle ser ud til at være bundet til nogle politiske rationaler, er det også tydeligt, at de dukker op i forhold til betragtninger om befolkningen eller samfundet ('arten,' som Foucault kalder det).

For at se nærmere på disse forskelle griber jeg til en kortfattet analyse af to politikdokumenter, som vedtages næsten samtidig i de to kommuner. Kommunalbestyrelsen i Malmø vedtog således i december 1999 en »Åtgärdsplan för att främja integration i Malmö stad«. Forslaget til planen var udarbejdet af et politikerudvalg, Integrationsrådet, nedsat af kommunalbestyrelsen. På Frederiksberg nedsatte Magistraten i januar 2000 en arbejdsgruppe bestående af embedsmænd til at analysere integrationsindsatsen på Frederiksberg og fremsætte forslag til fremtidig indsats og målsætninger.⁵⁴ Dokumentet går under det lidet sigende navn »Budgetanalyse. Flygtninge og indvandrere« og refereres ofte til af de embedsmænd, jeg har talt med, som 'det store dokument'. Der er to væsentlige programatiske forskelle mellem disse dokumenter.

For det første er synsvinklen i Budgetanalysen *indefra*, mens den i Åtgärdsplanen er *udefra*. Det vil sige, at udgangspunktet i Budgetanalysen er det, der varierende hedder samfundsmæssig sammenhængskraft og solidaritet mellem individer og grupper i samfundet, social integration og værdigrundlaget for det danske samfund. Udgangspunktet er med andre ord den eksisterende *inklusion*, og herfra går analysen over til at specificere, hvad delagtighed i denne inklusion kræver af individet, og hvor der skal hjælpes til fra samfundets side i denne proces. I Åtgärdsplanen er udgangspunktet, at integration ikke bare handler om at gøre mennesker med anden oprindelse end svensk delagtige i samfundet; det drejer sig om alle mennesker i 'udenforskab'. Dermed rykkes

52. En af de gennemgående referencer til Danmark handler om den stigende strøm af danskere, som flytter til Malmø for at kunne gifte sig og komme uden om den danske Udlændingelovs 24-års-regel. En mindre del af disse personer modtager faktisk sociale ydelser i Malmø. Og de familiesammenførte skal jo tilbydes introduktionsprogram.

53. Hvenegård-Lassen, *Realistic Grown-Ups?*

54. Der var samtidig tale om en opsamling af aktiviteterne efter Integrationslovens ikrafttræden året før.

fokus til den eksisterende samfundsmæssige *eksklusion*, til alle dem, som er udenfor. Som følge af dette udgangspunkt er det også den enkeltes muligheder for at deltage i samfundet og at påvirke samfundsudviklingen, som kommer i centrum, og ikke, som det var tilfældet i Budgetanalysen, de bærende principper for samfundets sammenhængskraft. Påpegningen af, at der er et behov for kommunikation og gensidig forståelse (dialog og åbenhed, som det hedder i Budgetanalysen), er dog en fælles konklusion på disse overvejelser, men mens denne dialog i Malmø-versionen er et middel til styrkelsen af den enkeltes muligheder for samfundsdeltagelse uden at opgive sin personlige identitet, så peges der i den frederiksbergske version på styrkelsen af social integration og videreudvikling af fællesskabet. Det kan med rette hævdes, at der ikke er nogen nødvendig modsætning mellem disse to måder at gå til *integration* på. Pointen er dog, at det ikke er tilfældigt, om det er individets muligheder eller samfundets sammenhængskraft, der fremhæves som udgangspunkt.

For det andet, og delvist sammenhængende med ovenstående, er integrationsmålet negativt formuleret i Budgetanalysen, det handler om *at undgå* marginalisering og polarisering i samfundet, mens det i den svenske udgave er positivt formuleret i form af begrebet om mangfoldighed.

I et overordnet blik på de to dokumenter er der nogle interessante forskelle, som gør sig gældende. Hvor det svenske dokument er formuleret af lokale politikere og opererer med politisk satte mål for samfundsudviklingen, er det danske formuleret af administrationen og lægger sig tæt op af de statslige politikformuleringer og lovgivningen, men uden at sætte positive mål for samfundsudviklingen. Den statslige styring er altså på det programatiske plan mere direkte virkningsfuld på Frederiksberg end i Malmø. Den danske stat optræder dog primært som en størrelse, der *registrerer* eksistensen af en sammenhængskraft eller en social integration.

Som nævnt dukker disse forskelle mellem Danmark og Sverige også op i interviewene, især i de ansattes refleksioner over, hvad der karakteriserer en integreret person. Jeg har tidligere været inde på, at staten optræder som en aktiv medspiller i Malmø-interviewene, hvilket imidlertid ikke er tilfældet på Frederiksberg, hvor hverken samfundet eller staten figurerer som aktive størrelser. Til gengæld optræder integration som et gode, der blandt andet har at gøre med integranternes følelsesmæssige anknytning til samfundet (de er interesserede, er glade for deres job mv.).

Hvor individet således sættes som eneaktøren i relationen mellem de aspirerende medborgere og samfundet i Danmark, er dette mere tvetydigt i Sverige, fordi staten også fremstilles som en aktør, der medvirker i skabelsen af samfundets sammenhængskraft. Samtidig – og til dels modsatrettet – fremstår samfundet i den danske udgave

som en størrelse, det ikke går an at gøre noget ved. Det er uden for statens og dermed også uden for den medborgerlige relations rækkevidde, *samtidig med* at medborgerskabet alligevel skabes igennem den samfundsmæssige sammenhængskraft. Dermed kan medborgerskabet kun performes gennem tilvalget af den eksisterende samfundsnorm, der samtidig i princippet eksisterer uden for de forhandlingsrelationer, som den liberale regeringsform foreskriver, og som medborgerskabet giver adgang til. Samfundet bliver på denne måde til en distinkt uliberal størrelse.

Afrunding

Grundlæggende møder integranterne den samme individuelle styringslogik og -pædagogik i de to kommuner – en styringslogik, som i tråd med socialpolitikken i øvrigt arbejder på og med en individualisering, der har valg, frihed og selvregulering i centrum. Arbejde og selvforsørgelse er tilsammen den helt dominerende ramme omkring det, der skal vælges af de selvstyrende individer. I Danmark – og dermed på Frederiksberg – sætter dette fokus ind, så snart det er lykkedes at slippe igennem opholdstilladelsens efterhånden mikroskopiske nåleøje. I Malmø er den første opholdsperiode lidt mindre domineret af selvforsørgelsens imperativ, som for alvor sætter ind efter introduktionsperioden. Således har det integrerede subjekt på det individuelle niveau samme karakter i de to kommuner. Ligesom de teknikker, hvorigennem individet subjektiveres, ligner hinanden til forveksling.

Den anden side af relationen i det medborgerskabslige bånd er derimod forskellig. I Danmark optræder staten og det kollektive niveau i form af den forvaltende styring og en eksisterende inklusion, som bare er der. I Sverige optræder staten (og herunder kommunen) *både* som styringsinstans og som en aktør, der er *medskaber* af den kollektive inklusion. Denne forskellighed har imidlertid ikke nogen synlig konsekvens for den kommunale praksis, og den hænger sammen med en anden slags rationaler end dem, som former praksis i integrationsarbejdet og det øvrige sociale arbejde i kommunerne. Spørgsmålet – som denne undersøgelse rejser, men ikke kan besvare – er, om og hvordan den forskellige formning af stat og samfund gør en forskel for modtagerne af integrationsforanstaltninger?

Summary

The will to choose: Municipal integration work in Sweden and Denmark

Day to day practices of integration in the municipalities of Malmö in Sweden and Frederiksberg in Denmark follow similar techniques and rationalities: a governmentality centered on freedom (of choice) and self-regulation. The explicit goal of the enterprise is employment and self-support, and in this respect integration measures follow the same trend as social work in general - despite the isolation of integration as an independent field of policy and practice. Integration is, however, also toned in a specific way by the fact that the recipients of integration measures (the “integrants”) should learn to make *realistic* choices. The fact that free choice is conditioned and limited through “the conduct of conduct” inscribed in particular governmentalities thus becomes readily visible within the field of integration. This is most clearly seen on the Danish side of the Øresund, where the integrants’ choices are confined to jobs at the lowest end of the labour market, i.e. unskilled work, shifting working hours, and uncertain terms of employment.

On another level, however, there are also differences between the two municipalities. These differences concern the perception of how society is constituted. In the Danish municipality (civil) society is unmarked and conceived as a cohesive unit constituted on its own terms and existing beyond the reach of the state and the municipality; in Malmö, the state and the municipality are perceived as active agents in the creation of an inclusive society. These rationalities, however, have no impact on the day-to-day practices of integration.

These are some of the conclusions drawn on the basis of a study of integration in the two municipalities undertaken in 2003–04. The focus of the study was on municipal practice through interviews with employees; political and administrative documents were to a lesser extent also included in the study. While the study thus concludes on the municipal logics and the positions opened (and closed) for integrants, the question of how the integrants accept, reject and/or negotiate the positions offered to them cannot be answered on the basis of this study.

Referencer

- Abrahamson, Peter, »The Welfare Modelling Business«, *Social Policy & Administration*, vol. 33, nr. 4, 1999
- Agamben, Giorgio, *Means Without End: Notes on Politics*, University of Minnesota Press, Minneapolis 2000
- At skabe en klient*, red. Margaretha Järvinen & Nanna Mik-Meyer, Hans Reitzels Forlag, København 2003
- Butler, Judith, *Undoing Gender*, Routledge, New York 2004
- Cruishank, Barbara, »Revolutions within: self-government and self-esteem«, *Economy and Society*, vol. 22, nr. 3, 1993
- Esping-Andersen, Gösta, *The Three Worlds of Welfare Capitalism*, Polity Press, Cambridge 1990
- Foucault, Michel, *Discipline and Punish*, Allen Lane, London 1977
- Foucault, Michel, *Society must be Defended*, Penguin Books, London 2004
- Foucault, Michel, *Viljen til viden. Seksualitetens historie 1*, Det lille forlag, Frederiksberg 1994
- The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, red. Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller, The University of Chicago Press, Chicago 1991
- Fransson, Ola, »Danska bönder och den svenska staten«, *Ord & Bild*, nr. 4–5, 1998
- Hamburger, Charlotte, *Assimilation eller integration. Dansk indvandrerpå politik og tyrkiske kvinder*, Politica, Århus 1989
- Hamburger, Charlotte, »Integration og lighed«, *Uddannelse af minoriteter*, red. Tove Skutnabb-Kangas, Anne Holmen & Robert Phillipson, Danmarks Lærerhøjskole, København 1993
- Hammar, Tomas, *Democracy and the Nation State: Aliens, Denizens and Citizens in a World of International Migration*, Avebury, Aldershot 1990
- Horst, Christian, »Integration og assimilation«, *Den flerkulturelle udfordring. Socialisation og børn fra etniske mindretal*, red. Christian Horst, Akademisk Forlag, København 1988
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, *På lige fod. Samfundet, ligheden og Folketingets debatter om udlændingepolitik 1973–2000*, ph.d.-afhandling, Afdeling for Minoritetsstudier, Københavns Universitet 2002
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, *Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the formation of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark*, AMID Working Paper Series 44, Aalborg Universitet, Aalborg 2005
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Velfærdsstatens Andre. In- og eksklusion i den moderne danske stat 1800–1980«, *Tidsskrift for Velferdsforskning*, nr. 4, 2006
- Knudsen, Tim & Rothstein, Bo, »State building in Scandinavia«, *Comparative Politics*, nr. 26:2, 1994

- Kommunale nøgletal om udlændinge 2003*, Ministeriet for flygtninge, indvandrere og integration, www.nyidanmark.dk/bibliotek/statistik/kommunale_noegletal/2004/Kommunale_noegletal_2003/index.htm
- Kåhl, Ingela, *Socialarbetarkåren – den lindansande professionen*, Bokbox, Lund 1995
- Linde-Laursen, Anders, »Eksilets Konkretisering«, *Tidsskriftet Antropologi*, nr. 28, 1993
- Det magtfulde møde mellem system og klient*, red. Margaretha Järvinen, Jørgen Elm Larsen & Nils Mortensen, Aarhus University Press, Århus 2002
- Malmö. Statistisk årsbok 2001–2003*, Malmö stad, Malmö 2004
- Mik-Meyer, Nanna, *Dømt til personlig udvikling: identitetsarbejde i revalidering*, Hans Reitzels Forlag, København 2004
- Mik-Meyer, Nanna, *Kærlighed og opdragelse i socialaktiveringen*, Gyldendal, København 1999
- Rose, Nikolas, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, Cambridge University Press, Cambridge 1999
- Salomonsson, Karin, *Fattigdomens besvärjelser. Visionära ideal och vardagliga realiteter i socialt arbete*, Historiska Media, Lund 1998
- Vallgård, Signild, *Folkesundhed som politik: Danmark og Sverige fra 1930 til i dag*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2003
- Valverde, Marianna, »'Despotism' and ethical liberal governance«, *Economy and Society*, vol. 25, nr. 3, 1996
- Villadsen, Kaspar, *Det sociale arbejdes genealogi: om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker.*, Hans Reitzels Forlag, København 2004
- Åkerstrøm Andersen, Niels, *Borgerens kontraktliggørelse*, Hans Reitzels Forlag, København 2003

ARBETSFÖRMEDLARE MELLAN INDIVID, KOLLEKTIV OCH MARKNAD

OM PRAGMATISM, INKLUDERING
OCH BILDEN AV »DE ANDRAS« AKTÖRSKAP

Fredrik Hertzberg

Inledning: arbetsförmedling, inkludering och exkludering

Fördelningen av anställningar på den svenska arbetsmarknaden styrs inte enbart av matchningen mellan arbetets krav å ena sidan och arbetskraftens utbildning och arbetslivserfarenhet å den andra. En del personer har större förmåga än andra att slå mynt av sin utbildning och sina yrkeskunskaper, och vissa har lättare än andra att göra karriär i arbetslivets organisationer. Avvikelsen från »den perfekta matchningen« mellan utbud och efterfrågan är inte slumpmässig. Det finns vissa tydliga mönster i de olika bedömande och sorterande processer som pågår på arbetsmarknaden. Arbetskraften bedöms utifrån vad de kan, men också utifrån vilka de är. Vem som helst hamnar inte var som helst; sociala kategorier, roller och identiteter utgör påtagliga sorteringsinstrument, då vi söker efter vår plats i arbetslivet.

Dessa sorterande processer har många av de personer som invandrat till Sverige fått uppleva. De har i flera avseenden haft en mycket sämre position på arbetsmarknaden än den resterande arbetskraften. Allt sedan Sverige blev ett invandringsland i slutet av 1940-talet har de invandrade kvinnorna och männen varit överrepresenterade inom yrken med lägst löner, sämst arbetsmiljö och lägst status.¹ Detta gäller i synnerhet för de invandrade kvinnorna. Från och med mitten på 1970-talet, när det svenska arbetslivets efterfrågan på arbetskraft började klinga av, har dessa grupper också haft ett högre arbetslöshetstal än den resterande befolkningen. 1980-talets högkonjunktur ändrade inte på detta faktum, och klyftan mellan infödda och invandrade har fortsatt att öka. Detta tillstånd har beskrivits i termer av segmentering, segregering, uppdelning i nischer,

1. Carl-Ulrik Schierup, »Den sociala exkluderingen i Sverige. Migration, arbetsmarknad och välfärdsstat i förändring«, *Arbetslivets (o)synliga murar*, SOU 2006:59, red. Paulina De los Reyes.

eller rätt och slätt delning.² Utan att ta ställning för vilken term som är mest adekvat hävdar jag – med stöd i befintlig forskning – att det finns mekanismer i den sociala interaktionen på den svenska arbetsmarknaden som försvårar möjligheterna för personer i kategorin »invandrare« att få ett (bra) arbete på samma villkor som andra.³

Denna text handlar, i en allmän mening, om dessa inkluderings- och exkluderingsmekanismer. Den bygger på en studie av hur en grupp arbetsförmedlare beskriver de hinder och möjligheter som ungdomar med invandrarbakgrund möter i arbetslivet, och hur de förklarar att de uppkommit.⁴ I det följande studeras dessa beskrivningar dels med avseende på vilka krav som intervjupersonerna anser vara rimligt att ställa på ungdomarna i fråga, dels med avseende på hur förmedlarna anser att tillhörighet, identitet och invandrarskap påverkar ungdomarnas agerande på arbetsmarknaden och i arbetslivet, och hur detta aktörskap påverkar övergången från skola till arbetsliv och inkluderingen i det svenska samhället. Sambandet mellan tillhörighet och aktörskap (eller agens) diskuterades framför allt i termer av »kultur«, och framgent kommer jag att beskriva vilka innebörder som detta kulturbegrepp gavs och vilka sociala sammanhang som antogs vara »kulturskapande«. I så måtto utgör denna artikel en studie av tjänstemännens egen kultur- och handlingsteori. Artikelns avslutas med en diskussion om, och i så fall hur, denna »lekmannateori« kan ha inkluderande eller exkluderande konsekvenser för personer i kategorin »invandrare«.

Arbetsförmedlare och deras yrkesvillor är ett relevant studieobjekt för förståelsen av inkluderings- och exkluderingsmekanismer.⁵ De är en grupp som genom sitt yrke agerar som »grindvakter« på arbetsmarknaden. Varje sökande till Arbetsförmedlingen (Af) blir bedömd och kategoriserad av en förmedlare, i syfte att avgöra om denne har ett behov av arbetsmarknadsutbildning eller någon annan form av åtgärd, eller är »job-

2. Se till exempel – för respektive term – Anders Neergaard, *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad. Förändrare, förstärkare eller bara förvaltare?* Norrköping 2004; Lena Gonäs & Arja Lehto, »Segregationen på arbetsmarknaden«, *Den könsuppdelade arbetsmarknaden. Ett europeiskt perspektiv*, red. Lena Gonäs, Janneke Plantega & Jill Rubery, Stockholm 1999; Pieter Bevelander & Christer Lundh, »Flyktingars jobbchanser. Vad betyder lokala erfarenheter av tidigare arbetskraftsinvandring?«, *Arbetsmarknad och arbetsliv*, nr 12 (2) 2005, s. 83–97; Schierup.

3. För översikter i denna fråga, se till exempel Sten Höglund, *Svensk forskning om diskriminering av invandrare i arbetslivet 1990–1996. En kunskapsöversikt*. Stockholm 1998; Klas Gustavsson, »Invandrarna och den svenska arbetsmarknaden«, *Ute och inne i svenskt arbetsliv. Forskare analyserar och spekulerar om trender i framtidens arbete*, red. Casten von Otter, Stockholm 2003; Anders Neergaard, »På tröskeln till lönearbete. Centrala begrepp och antologins innehåll«, *På tröskeln till lönearbete. Diskriminering, exkludering och underordning av personer med utländsk bakgrund*, SOU 2006:60, red. Anders Neergaard; Schierup.

4. Studien genomfördes under åren 1997–1998, och resultaten publicerades i Wuokko Knocke & Fredrik Hertzberg, *Mångfaldens barn söker sin plats*, Stockholm 2000, och Fredrik Hertzberg, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, Stockholm 2003.

5. Höglund; Neergaard, *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad*.

ready» och kan söka ett arbete med en gång.⁶ Vid matchning mellan arbetsgivare och förmedling är det just förmedlaren som har till uppgift att hitta de sökande som är lämpligast för den plats som är anmäld ledig. I utövandet av denna uppgift kommer ett visst mått av handlingsfrihet och självbestämmande in i arbetet. Förmedlaren kan aldrig matcha samtliga arbetssökande mot alla befintliga vakanser. Det kommer alltid att finnas en »mismatch«, inte minst därför att kostnaderna för en »fullständig« arbetsförmedling skulle skjuta i höjden på ett drastiskt sätt, till exempel med tanke på utbildningsinsatserna. Förmedlarna kan inte lyckas med *alla* sökande, däremot kan de försöka att lyckas med så många som möjligt. Därmed finns det ett starkt incitament till att prioritera de klienter för vilka sannolikheten att få arbete är störst. I detta prioriterande moment öppnas ett utrymme för en rationalitet som är extern i relation till organisationen att påverka det byråkratiska aktörskapet – som i detta fall följaktligen alltid är mer än enbart exekutivt.⁷ Förmedlingspersonalens attityder och tanke-sätt kan – liksom deras handlingsmönster vid rådgivning, vägledning, bedömning och kompetensvärdering – verka styrande och rentav begränsande på hur personer kategoriserade som »invandrare« väljer yrkes- och utbildning, och därmed deras möjligheter att få arbete i framtiden.⁸

Det är dock viktigt att understryka att arbetsförmedlarens relativa handlingsfrihet är just relativ, och begränsad. Förmedlaren som tjänsteman och förmedlingskontoret som organisation är med Anders Neergaards ord, placerade »mitt i smeten«⁹ – de är invävda i ett nätverk av täta relationer med andra samhälleliga aktörer som på ett påtagligt sätt sätter gränser för och villkorar den arbetsförmedlande verksamheten. Dessa aktörer – framför allt arbetsgivarna, de arbetslösa, de högre tjänstemännen i Arbetsmarknadsverkets byråkrati och politikerna – har sinsemellan helt eller delvis motstridiga intressen.¹⁰ Arbetsgivarna efterfrågar arbetskraft med adekvat utbildning och yrkeserfarenhet till lägsta möjliga kostnad. Den arbetssökande vill ha en anställning med gynnsammast möjliga arbetsvillkor och lön. Arbetsmarknadsverket och dess chefsmyndighet Arbetsmarknadsstyrelsen (Ams) strävar efter att – med Länsarbetsnämnderna och de lokala förmedlingskontoren som instrument – implementera den statliga arbetsmarknadspolitikerna. Arbetsförmedlarens räckvidd är således beskuren. Inom den arbetsmarknadspolitiska byråkratin är han eller hon underordnad i relation till dem

6. Anders Bergeskog, *Arbetsmarknadspolitisk översikt 1999*, Uppsala 1999.

7. Jfr Michael Lipsky, *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*, New York 1980, s. 15.

8. Höglund, s. 40.

9. Neergaard, *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad*, s. 12.

10. Ahrne, s. 94–106.

som formulerar policy, verksamhetsmål och regelverk. Den autonomi som likväl förekommer kan mycket väl vara en källa till osäkerhet, till exempel över hur målsättningar bör prioriteras och/eller uppfyllas.

Möjligheterna att lyckas med den arbetsförmedlande uppgiften är, generellt sett, avhängiga faktorer som är (långt) utanför den enskilde förmedlarens kontroll. De principiellt sett viktigaste medaktörerna är arbetsgivarna, de som äger den avgörande rätten att besluta vem eller vilka som ska anställas. Arbetsförmedlingen har inflytande över förmedlingen men inte över anställningen. Relationen mellan arbetsgivare och arbetsförmedlare präglas därmed av en maktasymmetri. De förstnämnda besitter ett visst överläge. Beroendeförhållandet till arbetsgivarna återspeglas till exempel i arbetsförmedlingens platsorienterade arbetssätt, som infördes under 1980-talet, vilket medför att arbetsgivarens intresse prioriteras framför den sökandes.¹¹ Verksamheten styrs efter de lediga jobb som anmäls och uppgiften att hitta sökande att anvisa till dem. Till detta kommer att arbetsgivarnas förhandlingsposition visavi förmedlingens tjänstemän har förstärkts sedan Ams monopol på att förmedla arbete avskaffades i början av 1990-talet – de arbetsgivare som är missnöjda med den offentligt drivna arbetsförmedlingen kan istället vända sig till den privata. Vid tiden för intervjuernas genomförande förmedlades enbart en knapp tiondel av alla tjänstetillsättningar i Sverige via Af.¹²

Bilden av förmedlingen som placerad »mitt i en smet« förstärks ytterligare av det förhållande att arbetsmarknadspolitiken är ett politikområde som präglas av grundläggande politiska och ideologiska skiljaktigheter.¹³ En del intressenter strävar efter att staten bör ha en stark position på arbetsmarknaden, och ha möjlighet att påverka konjunkturer och växelspelet mellan utbud och efterfrågan. Andra anser att staten så långt det är möjligt bör hålla sig borta från detta fält och i möjligaste mån undvika att påverka arbetsmarknadens aktörer. Av detta kan vi dra åtminstone två slutsatser som är relevanta i sammanhanget. För det första är det uppenbart att de som arbetar inom denna institution måste hantera – och medla mellan – motstridiga viljor och intressen. För det andra kan vi se att arbetsförmedlingen är en institution vars verksamhet präglas av kompromisser mellan just intressemotsättningar, och detta i en så pass stor utsträckning att det, i enlighet med Göran Ahrne, är möjligt att se förmedlingen just som »en institutionalisering [av] intressemotsättningar«.¹⁴ Frågan om hur denna placering

11. Ahrne, s. 102f.

12. Susanne Okeke, »Arbetsförmedlingens marknadsandelar«, *Arbetsmarknad och arbetsliv* (5) 3: 219–227.

13. Bo Rothstein, »Att organisera arbetsmarknadspolitik«, *Vingarnas trygghet. Arbetsmarknad, ekonomi och politik*, red. Eskil Wadensjö m.fl., Lund 1989.

14. Ahrne, s. 127; jfr Rothstein.

»mitt i en smet« av olika intressebaserade påverkningar på arbetsförmedlarnas problemformuleringar kommer att beröras längre fram i artikeln.

De intervjuer som föreliggande text bygger på tog sin utgångspunkt i frågan om vilka hinder och möjligheter på arbetsmarknaden som de intervjuade arbetsförmedlarna ansåg föreligga för ungdomar i kategorin »invandrare«. Några andra metoder än intervjuer – som till exempel deltagande observation eller studier av intern dokumentation och registerhållning – användes inte, vilket bland annat medför att klientifieringsprocessen och andra aspekter av mötet mellan förmedlare och sökande hamnar utanför studiens primära fokus, liksom förmedlarnas interaktion med arbetsgivarna. Relationen mellan vad som sägs och vad som görs förblir outforskad. Därmed blir det svårt att på ett mer exakt sätt besvara frågan om hur de intervjuade arbetsförmedlarna i sin yrkesverksamhet påverkar villkoren för inkluderingen och exkluderingen av personer i kategorin »invandrare«. Inte desto mindre får vi, vilket påpekades ovan, en inblick i de tolkningsramar och förståelsehorisonter som används av arbetsförmedlare för att förstå hur personer med utländsk bakgrund agerar på arbetsmarknaden, vilket kan ha tydliga implikationer för frågan om hur inkluderande och exkluderande processer på etnisk grund ter sig, eftersom arbetsförmedlars

inställning till invandrare och barn till invandrare, eventuella fördomar, deras tolkningar av »andra kulturer«, bedömningar, bemötande, inriktningen på deras rådgivning och beslut kan påverka invandrades arbetslivsmöjligheter på ett mycket konkret sätt.¹⁵

Arbetsförmedling och arbetsmarknad i slutet av 1990-talet

Arbetsförmedlarna är gräsrotsbyråkrater i den offentliga sektorn, och i kraft av denna position blir deras sätt att beskriva invandrade personer en del av det officiella och offentliga Sveriges sätt att förhålla sig till de personer som inte räknas in i den etniska gruppen svenskar, men som på en mer eller mindre permanent basis befinner sig på nationalstatens territorium, oftast med svenskt medborgarskap. Detta förhållningssätt är således en del av »den officiella versionen« av hur »vi« förhåller oss till »de Andra«, och en instans av den svenska etnicitetens mest institutionaliserade förhållningssätt till den icke-svenska gruppen. Arbetsförmedlingens förhållande till »den Andre« – flyktingen, invandraren, den utländske medborgaren – regleras genom de förordningar, regler och praktiker som är speciellt riktade mot dessa kategorier. En av de viktigare grunderna

15. Höglund, s. 40, jfr Neergaard, *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad*, s. 10f.

för denna uppdelning är den aktiva arbetsmarknadspolitikens ambition att förhindra segregering på och utslagning från arbetsmarknaden, och därför »värna om de svaga gruppernas ställning på arbetsmarknaden«. ¹⁶ Till denna ambition hör att identifiera vilka grupper eller kategorier som ligger inom riskzonen för detta utanförskap, och kategorin »invandrare« har i minst tjugo år betraktats som en sådan. Av detta skäl har man åtminstone sedan mitten av 1980-talet haft ambitionen att prioritera dem, vilket dock inte alltid skett i praktiken. ¹⁷ Denna arbetsmarknadspolitiska ambition utgör en av de diskursiva ramar som präglar arbetsförmedlares sätt att kategorisera och beskriva ungdomar med invandrarbakgrund.

Det finns över 400 arbetsförmedlingskontor i Sverige. Varje kontor är en del av det statliga Arbetsmarknadsverket. Ams är den centrala myndigheten inom detta verk, och som chefsmyndighet är det Ams som ansvarar för ledning, styrning, uppföljning och utvärdering av förmedlingarnas verksamhet. Det huvudsakliga ansvaret för landets arbetsförmedlingar ligger hos länsarbetsnämnderna i respektive län. Arbetsförmedlingarnas verksamhet kan delas upp i två områden. Till det första hör *arbetsförmedlingens tjänster*: informationsservice, platsförmedling, matchning, arbetsvägledning och yrkesinriktad rehabilitering. Omfånget på den här verksamheten är mer eller mindre konstant, även om inriktningen påverkas av konjunkturans utveckling. Till det andra området hör de *arbetsmarknadspolitiska åtgärderna*. Dessa genomförs med hjälp av utomstående aktörer, men verksamheten administreras av Arbetsförmedlingen. I en del fall syftar åtgärderna till att ge arbetssökande utbildning eller arbetslivserfarenhet, för att förbättra möjligheterna till ett inträde på arbetsmarknaden. Den öppna, offentligt finansierade arbetsförmedlingen svarar, som tidigare påpekats, endast för en del av förmedlingen av arbeten på den svenska arbetsmarknaden. Under 1997 och 1998, då intervjuerna utfördes, var 3,9 miljoner människor sysselsatta i det svenska arbetslivet. Under vart och ett av dessa år nyanställdes ungefär en miljon människor i Sverige, men till arbetsförmedlingen anmälades endast 297 000 (1997) respektive 372 000 (1998) platser. ¹⁸

Den efterfråge- och arbetslöshetskris som rådde på arbetsmarknaden under i synnerhet den första delen av 1990-talet, och som endast långsamt klingade av under den andra delen av detta decennium, präglade utformningen av den statliga arbetsmark-

16. Bergeskog, s. 7.

17. Sten Nyberg & Per Skedinger, *Arbetsförmedlingarna. Mål och drivkrafter*, Ds 1998:16, Stockholm 1998, s. 102; Christer Lundh & Rolf Olsson, *Från arbetskraftsimport till flyktinginvandring*. Stockholm 1999, s. 118; Jan Ekberg & Dan-Olof Rooth, »År invandrare oprioriterade på arbetsmarknaden?«, *Ekonomisk debatt* nr 4 (29) 2001, s. 285–291.

18. Okeke, s. 220.

nadspolitiken och arbetsförmedlingens verksamhet. Dessa förändringar är till en viss del en konsekvens av arbetsmarknadens växelspel mellan utbud och efterfrågan. I en högkonjunktur, när efterfrågan på arbete är stor, är arbetsgivarna ofta tvungna att gå ut mer aktivt och söka arbetskraft. De sökande kan å sin sida välja mellan fler arbeten, och ställa högre krav än vid en lågkonjunktur. Under dessa förhållanden syftar arbetsmarknadspolitiken till att styra arbetskraften till branscher med hög efterfrågan. Man eftersträvar att undvika så kallade flaskhalsar i tillgången på arbetskraft, eftersom dessa riskerar att sänka produktiviteten och höja löneanspråken. Förmedlarens uppgift blir att så snabbt som möjligt tillsätta vakanta platser.¹⁹ När en lågkonjunktur inträder, och arbetslösheten ökar, ändras förutsättningarna för förmedlingen av arbeten. Arbetsgivarna får större möjligheter att välja bland fler sökande, och de kan öka sina krav på såväl formella meriter som mer informella kvalifikationer. Samtidigt gör konkurrensen om vakanserna att de sökande måste sänka sina krav. Långtidsarbetslösheten ökar bland de minst efterfrågade personerna, och därmed löper betydligt fler människor risken att på en mer permanent basis helt hamna utanför arbetslivet. Den överskuggande uppgiften för arbetsmarknadspolitiken blir då att se till att de arbetslösa »anställningsbarhet» kvarstår. Det kan dels ske genom att förhindra att långtidsarbetslösa tappar kontakten med arbetsmarknaden, dels genom omskolning eller vidareutbildning.

1990-talets kraftigt stigande arbetslöshet medförde att förmedlingspersonalens arbetsvillkor förändrades. Belastningen på arbetsförmedlingen ökade drastiskt.²⁰ De sökande var många, men vakanserna få. Tidigare etablerade rutiner fungerade sämre under trycket av den hastigt ökande mängden sökande, och det blev nödvändigt att ompröva organisation och arbetssätt. Samtidigt växlade direktiven från de högre nivåerna i Arbetsmarknadsverket. I början av arbetslöshetskrisen satsade man på arbetsmarknadsutbildningar. De ersatte beredskapsarbetena, som tidigare hade varit den dominerande åtgärdsformen vid konjunkturnedgångar. Regeringen ville höja arbetskraftens utbildningsnivå i väntan på nästa konjunkturuppgång. Men när krisen fördjupades och de arbetslösa blev än fler, bedömdes denna åtgärdsform vara för dyr. Nu inriktades åtgärderna mot arbete, huvudsakligen i form av praktikplatser i arbetslivet. För varje grupp med liten arbetslivserfarenhet skapades »skräddarsydda» praktikformer, som skulle motsvara deras specifika behov. Ungdomar, nyligen utexaminerade akademiker, arbetslösa som invandrat; alla fick sin enskilda praktikform. Till slut ansågs floran av åt-

19. Arbetsmarknadsstyrelsen (Ams), *Arbetsmarknadspolitik i förändring. En grundläggande bok om arbetsmarknadspolitikens villkor*, Stockholm 1998.

20. Under 1980-talet var antalet arbetssökande per månad i medeltal 300 000. 1993 sökte 900 000 arbete per månad; Ams, s. 106.

gärder vara för stor. Regelverket hade blivit svåröverskådligt, vilket skapade svårigheter för förmedlarna, och därför samordnades utbudet till ett mindre antal olika former.

1990-talet blev därmed åtgärdernas årtionde. Placering i arbetsmarknadsåtgärd var ofta arbetsförmedlingens svar till de sökande som ville ha arbete. Detta gällde inte minst kategorin ungdomar, som ju drabbades hårdare än många andra av arbetslösheten. De var också en av de kategorier av arbetslösa för vilka man utvecklade skraddarsydda åtgärdsformer. Vid tidpunkten för forskningsprojektet »Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund« hade dock den kategorispecifika åtgärden *ungdomspraktik* uppgått i det större programmet *arbetsplatsintroduktion* (Api), tillsammans med invandrarpraktiken och akademikerpraktiken. Till sitt innehåll och syfte var åtgärden dock i stort sett oförändrad. Den var inte helt subventionerad för merparten av ungdomarna, då arbetsgivarna var tvungna att betala ett finansieringsbidrag. De arbetsgivare som upplät en introduktionsplats för ungdomar med utländskt medborgarskap behövde däremot inte betala något.

Problembeskrivning, pragmatism och krav på anpassning

När arbetsförmedlarna beskrev arbetsmarknadssituationen för ungdomar med invandrarbakgrund, hamnade dessa ungdomars svårigheter ofta i fokus. Den svenska arbetsmarknadens etniska delning bildade fonden för intervjusamtalen, och det var ungdomarnas utanförstående som var utgångspunkten för dessa diskussioner. Intervjuerna blev således *problemorienterade* snarare än *möjlighetsorienterade*, och förmedlarna och vägledarna uppehöll sig mer vid de omständigheter som utgjorde *hinder* för ungdomarnas inträde i arbetslivet och framtida yrkeskarriär och mindre vid de förhållanden som kunde skapa möjligheter. Med problemorienteringen följde »problembeskrivningar«, där intervjupersonerna beskriver på vilket sätt ungdomar i kategorin invandrare möter hinder och svårigheter på arbetsmarknaden, vad dessa beror på, och vad man kan/bör göra åt dem. Dessa problembeskrivningar kan ses som en ram för de diskussioner kring etnisk mångfald, likhet och skillnad som fördes under intervjuerna.

Intervjupersonernas problembeskrivningar rörde sig mellan det faktuala och det potentiella, hur det är och hur det borde vara. Först beskrev man problemet – varför ungdomar i kategorin »invandrare« kan ha svårare än andra att komma in i arbetslivet. Inte sällan uttrycktes även – implicit eller explicit – en lösning på detta problem, och vad som borde förändras, så att ungdomarna i fråga skulle få större möjligheter att komma in i arbetslivet. Intervjupersonerna ansåg att de borde ändra vissa beteenden eller tankemönster för att öka sina möjligheter att få ett arbete. Ofta präglades dessa

önskemål om förändring av *pragmatism*; det impliceras att ungdomar med invandrarbakgrund – liksom alla andra arbetslösa – bör sträva efter att uppfylla arbetsmarknadens krav, eftersom det ökar deras möjligheter att få arbete.

Under läsningen av intervjuerna med arbetsförmedlarna kom det att falla sig rimligt och adekvat för mig att dela in deras »problembeskrivningar« i fem kategorier, som avgränsade sig relativt naturligt från varandra. Med dessa kategorier sammanfattas fem olika sätt att förstå varför ungdomar i kategorin »invandrare« kan ha svårigheter att komma in på arbetsmarknaden:

- arbetslivets implicita sociala koder
- normer och värderingar om manligt och kvinnligt
- kunskaper i det svenska språket
- konsekvenser av föräldragenerationens marginella position på arbetsmarknaden
- förekomsten av etnisk diskriminering på arbetsmarknaden

Gränsen mellan dessa fem kategorier är inte knivskarpa. Flera gånger gled de olika sätten att förklara och förstå in i varandra, vilket kommer att bli tydligt nedan. Dessutom diskuterades givetvis även andra möjliga orsaksfaktorer, men inte lika ofta och uttömmande. I det följande kommer jag huvudsakligen att beskriva och diskutera de tre första punkterna av den anledningen att det är dessa frågor som intervjupersonerna diskuterar angående ungdomarnas eget aktörskap, och de aspekter av detta aktörskap som tydligt relateras till identitet och tillhörighet. Förekomsten av etnisk diskriminering i arbetslivet handlar ju i första hand om hur *arbetsgivarna* handlar och tänker. Den fjärde punkten, hur arbetsförmedlarna föreställde sig att föräldragenerationens utsatta position i det svenska arbetslivet påverkade ungdomarna, kommer dock att beskrivas i korthet.

Det pragmatiska förhållningssättet märktes inte minst vad gäller frågan om arbetslivets implicita sociala koder, som hamnade högt upp på den dagordning som framträdde under intervjuerna. De flesta intervjupersoner framhöll att kunskaper om de regler som styr den sociala interaktionen på arbetsplatsen är mycket viktiga, inte minst för de ungdomar som hade svårt att få fäste på arbetsmarknaden; ju sämre kunskaper på detta område, desto sämre möjligheter att få ett arbete. Kunskaperna i fråga diskuterades ofta i termer av »social kompetens« – självständighet, flexibilitet, förmåga att kommunicera. Arbetsmarknadens efterfrågan på dessa förmågor ökar, ansåg man, samtidigt som efterfrågan på specifika tekniska kunskaper för avgränsade arbetsuppgifter minskar, relativt sett. För att använda socialantropologen Richard Jenkins ord: »godtagbarhet«

på arbetsplatsen och i dess sociala liv uppvärderas, delvis på bekostnad av »lämplighet« inför arbetsuppgiften.²¹

Arbetsgivarnas krav på »social kompetens« beskrevs vanligtvis som legitima, och uppfyllandet av dem framställdes som en nödvändig anpassning till en generell normalitet, snarare än ett uppfyllande av specifika arbetsgivares situationellt definierade önskemål. Vanligtvis omtalades kunskaperna på ett sådant sätt, att de framstod som mer eller mindre oundgängliga i dagens arbetsliv. En del av dem framhöll, att den som saknar social kompetens inte är »anställningsbar«.²² Att vara »anställningsbar« är en benämning på de sökande som inte är i behov av att delta i utbildning eller åtgärd, utan som med en gång kan ställas till arbetsmarknadens förfogande.²³ Den sociala kompetensen, att ha en uppsättning goda personliga egenskaper, framställs som ett av kriterierna för den kategori av sökande som anses vara »färdiga« för arbetsmarknaden. Därmed framställs företagens önskemål som nästintill ovillkorliga: ingen social kompetens, ingen anställningsbarhet, ingen anställning.

En väsentlig aspekt av de fenomen som termen »social kompetens« beskriver är att de är situationellt bestämda. Olika kompetenser är relevanta i olika sammanhang, men relevansen i dessa färdigheter är inte fixerad utan ett resultat av en serie överenskommelser, och avhängiga sin kontext vad gäller innehåll och utformning. Krav på vissa sociala kompetenser är ett angivande av vilka egenskaper som är önskvärda vid ett visst tillfälle. I så måtto är situationsbestämda krav på social kompetens också en föreskrift för en viss normalitet. Med beteckningen »social kompetens« kan dock dessa krav komma att definieras som en allmän färdighet, som är lika för varje enskild bedömare, och därmed döljs det förhållande att dessa informella kvalifikationer är avhängiga socialt situerade normer för rimligt eller korrekt beteende. I det följande används huvudsakligen termer som uppmärksammar den regel- eller normföljande aspekten av dessa kompetenser.²⁴

Frågan om arbetslivets sociala koder ansågs vara synnerligen relevant vid ett specifikt moment under inträdet i arbetslivet. En del intervjupersoner menade att ungdomar i kategorin »invandrare« ibland hade sämre kunskaper om arbetslivets underförstådda sociala regler. Det gällde till exempel hur man hälsar på okända människor – att ta i

21. Richard Jenkins, *Racism and Recruitment. Managers, Organisations, and Equal Opportunity in the Labour Market*, Cambridge 1986, s. 46–79.

22. Hertzberg, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet*, s. 82.

23. Bergeskog; Åsa Mäkitalo & Roger Säljö, »Invisible People: Institutional Reasoning and Reflexivity in the Production of Services and 'Social Facts' in Public Employment Agencies«, Åsa Mäkitalo, *Categorizing Work. Knowing, Arguing, and Social Dilemmas in Vocational Guidance*, Göteborg 2002, s. 9.

24. Jfr Jenkins; Knocke & Hertzberg; Neergaard, »På tröskeln till lönearbete«.

hand och hälsa på ett artigt sätt – eller att man passar tiden och kommer till möten vid rätt tidpunkt. Bristen i fråga ansågs vara problematisk därför att man befarade att ungdomarna inte visste hur de skulle agera i en anställningsintervju, när de mötte en arbetsgivare. Man var rädd för att ungdomarna skulle agera på ett sätt som inte uppfattades som korrekt när de träffade en rekryteringsansvarig, och att de därmed skulle begränsa sina chanser att få arbete. »Känner man inte till de värderingar som är vanliga i det svenska arbetslivet, kan det vara svårare att få arbete«, påpekade en förmedlare, när vi samtalande om de implicita normer och värderingar som styr den sociala interaktionen på olika arbetsplatser. Han gissade att detta hinder förmodligen var mindre påtagligt för ungdomar som själva inte invandrat utan var födda i Sverige, och därför mer bekanta med »värderingar och etik, osynliga saker som ändå finns, vår kultur«. De flesta intervjupersonerna gjorde dock inte någon distinktion i detta avseende.

Enligt ett flertal förmedlare fanns det en baksida av talet om social kompetens. De ansåg att termen var ett modeord, som kunde betyda lite vad som helst. Kravet på att en sökande utan problem skulle kunna träda in i arbetsplatsens sociala liv kunde lätt slå över i en önskan om att till varje pris upprätthålla en snävt definierad homosocialitet. Därmed blev det också lättare för arbetsgivarna, befarade man, att ställa krav som kunde »ha som latent (del)funktion att exkludera vissa sökandekategorier«. ²⁵ Till exempel beskrev en av de intervjuade hur en arbetsgivare hade sagt att han helst inte ville anställa en invandrare, därför att invandrare inte kunde spela golf eller ville bada bastu. ²⁶ Detta sätt att argumentera accepterades inte. Det var tydligt, att det fanns tillfällen då arbetsmarknadens krav på social kompetens och godtagbarhet inte ansågs vara legitima. Förmedlarnas pragmatism hade sålunda sina gränser. Deras generella imperativ var att de arbetslösa bör rätta sig efter arbetsmarknadens efterfrågan, men det fanns tillfällen då den ansågs vara orättfärdig – till exempel när den kunde misstänkas vara etniskt diskriminerande. Ett liknande förhållningssätt uttryckte förmedlarna när de beskrev vilka krav på kunskaper i det svenska språket som generellt sett krävdes på arbetsmarknaden.

När de intervjuade platsförmedlarna och vägledarna beskrev och förklarade de hinder och möjligheter som ungdomar i kategorin »invandrare« mötte, fäste de stor vikt vid deras sätt att tala svenska. Frågan om ungdomarnas kunskaper i det svenska språket var en central problembeskrivning; de personer som hade svårt att förstå och göra sig förstådda på svenska ansågs vara de som hade de största svårigheterna med att få jobb

25. Höglund, s. 27.

26. Hertzberg, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet*, s. 83f.

och ett fotfäste på arbetsmarknaden. Kunskapsbristerna antogs ha blivit så mycket mer betydelsefulla och kritiska, eftersom kraven hade ökat under 1990-talet, i och med den organisatoriska omvandlingen av arbetslivet och den stigande arbetslösheten. Numera krävde arbetsgivarna inte enbart en »bra svenska«, de krävde ofta en »perfekt svenska«, och detta beskrevs huvudsakligen som rimligt och rationellt, utifrån de krav på kommunikation och förståelse som olika yrken ställde. Arbetslivets behov av problemfri kommunikation framträdde som det rättesnöre mot vilket avvikelserna och felaktigheterna utvecklades. Icke desto mindre uttrycktes också en kritik mot arbetsgivarnas krav på svenskkunskaper. Ett flertal intervjupersoner ansåg att de krav på »perfekt svenska i tal och skrift« som till exempel uttrycktes i vissa platsannonser kunde förstås som exempel på förtäckt etnisk eller rasistisk diskriminering.

Det finns således en gräns för företagets rätt att definiera efterfrågan. Gränsen förefaller att gå där arbetsgivarnas önskemål – enligt arbetsförmedlarnas subjektiva uppfattning – är eller kan misstänkas vara etniskt diskriminerande. Flera av förmedlarna beskrev hur de samtalat med arbetsgivare som hade en explicit negativ inställning till invandrade personer, och som önskade »etniskt rensade« anvisningar. Det fanns två sätt att hantera denna problematik. Den ena strategin kan, med John Wrenchs ord, beskrivas som »protective channeling«.²⁷ Arbetsförmedlarna undvek att placera ungdomarna i fråga hos arbetsgivare med en negativ inställning, för att skydda dem och bespara dem känslor av frustration och besvikelse när de inte fick den sökta platsen. Den andra strategin, som var mindre frekvent, var att ta en diskussion med arbetsgivaren, och försöka övertyga denne om lämpliga (invandrade) sökandes kvaliteter och meriter.²⁸ Förmedlarnas »beskyddande kanalisering« kan å ena sidan tolkas som just beskydd, å den andra som en eftergift åt arbetsgivare som alltid är fria att använda sig av andra former av arbetsförmedling. Under alla omständigheter är det dock rimligt att anta att den beskyddande kanaliseringen inte förstärker invandrade personers ställning på den svenska arbetsmarknaden.

Det pragmatiska förhållningssättet i problembeskrivningarna tydliggör arbetsförmedlarnas position »mitt i smeten«, för att knyta an till Anders Neergaards formulering. Det är arbetsgivarnas efterfrågan som ställer kraven, och den förblir oemotsagd ända fram till den punkt då det finns uppenbara skäl att misstänka att en diskriminerande preferens föreligger. Arbetsgivarna definierar vad som är social kompetens och

27. John Wrench, »Racism and the Labour Market in Post-War Britain. The 'Second Generation' and the Continuance of Discrimination«, *Racism and the Labour Market*, red. Marcel van den Linden & Jan Lucassen, Bern 1995.

28. Knocke & Hertzberg, s. 114ff.

en god svenska, och förmedlarna har att bedöma vilka sökande som motsvarar dessa krav. Förutom att ett fåtal företagare beskrivs som fördomsfulla, framställs arbetsgivar-
nas förhållningssätt – av förmedlarna – huvudsakligen som en neutral konsekvens av
arbetsmarknadens spel mellan utbud och efterfrågan.²⁹

Problembeskrivningarna innehöll också ofta antaganden om hur »problemen« i
fråga hade uppstått. I en del fall betraktades bristen på kunskap om arbetslivets sociala
regler vara en konsekvens av att många ungdomar hade föräldrar som stod utanför
arbetsmarknaden, och därför saknade kunskaper om det svenska arbetslivet att föra
över till sina barn.³⁰ I andra fall betraktade man det inte som en kunskapsbrist i egentlig
mening, utan snarare som en fråga om kultur; i vissa etniska grupper hade man andra
regler för artigt och korrekt beteende, påpekade man, och en del ungdomar hade inte
velat eller haft möjlighet att lära sig de svenska koderna.³¹

En liknande pending mellan individ- och grupprelaterade förklaringar och för-
klaringar som tar fasta på mer komplexa segregering och exkluderande processer i
hela samhället förekom även när de bristande språkkunskaperna diskuterades. Ibland
förklades orsaken till den socioekonomiska och geografiska segregationen och »svensk-
glesheten« i många förorter, ibland till dyslexi och liknande medfödda svårigheter, och
till vissa gruppers kultur och deras »avstånd« till det svenska samhället och ett därmed
behäftat svagt intresse för att lära sig det svenska språket.³² Längre fram i artikeln kom-
mer jag att mer detaljerat beskriva hur intervjupersonerna återgav detta samband mel-
lan etnicitet, kultur och agens på arbetsmarknaden. Först kommer jag dock att beskriva
hur förmedlarna resonerade när det mer pragmatiskt orienterade sättet att formulera
krav på anpassning till arbetsmarknadens efterfrågan övergavs till förmån för ett inte
villkorat sätt.

Bortom pragmatismen – svenskhet och jämställdhet

I vissa frågor hamnade den pragmatiska dimensionen i arbetsförmedlarnas problem-
beskrivningar tydligt i bakgrunden. Det fanns tillfällen när anpassning anbefalldes
utan hänvisning till möjligheter och svårigheter på arbetsmarknaden, eller hänsyn till
arbetsgivarernas efterfrågan och önskemål. Det var uppenbart när synen på manligt och
kvinntligt diskuterades, just i relation till inkludering och exkludering i arbetslivet. Då

29. Hertzberg, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet*, s. 82.

30. *Ibid.*, s. 185f.

31. *Ibid.*, s. 88ff.

32. *Ibid.*, s. 168ff.

ramlade arbetsmarknadens rationalitet ner flera punkter på dagordningen, och frågan om anpassning fick en mer generell innebörd. Intervjupersonerna markerade en tydlig skillnad mellan det svenska och det icke-svenska. En svensk genusordning präglad av jämställdhet och valfrihet kontrasterades mot en icke-svensk, karakteriserad av begränsad rörelsefrihet, kontroll och även våld. I beskrivningen av den sistnämnda ordningen framträdde »invandrarmannen« som en begränsande gestalt, som sanktionerad av den egna etniska eller religiösa gruppens kollektiva värderingar och ibland med hot om våld utövade makt över kvinnorna i sin omedelbara närhet.³³

Fredrik: När det gäller de som har svårt att få arbete, få anställning, finns det någon speciell grupp som är överrepresenterad åt det här hållet? Som har det svårare än andra?

Johanna: Jag vet inte vilka, men jag kan säga att en del invandrantjejer har det väldigt tufft, om de är gifta eller har en kille. De får inte göra ditten, de får inte göra datten, de får inte åka in till stan. Vi tycker ju kanske att pendlingsavståndet borde vara helt okej, att åka till Skärholmen, City, Söder, det är inte långt, och då blir det ju en krock naturligtvis i hennes ögon, mellan mej och hennes man, kanske. Men om det beror på vilket land man är från, men jag vet inte vilket, det är säkert någon viss grupp kan jag tänka mig, någon viss religion kanske. Men jag vet inte vilka det är. Så kolla har inte jag.

Johanna: Nä, jag tycker att man i skolan på något sätt måste jobba med det svenska språket. Det är ju inte bara invandrarna som är dåliga på det.

Fredrik: Nähä, det är det inte?

Johanna: Nej. Det är många, många svenskar. Och där är väl skillnaden att de skriver som krattor. Ja, okej, man behöver inte ha en vacker handstil, men man ska ändå kunna stava. Man ska ha ett ordförråd som täcker mer än »tja ba«. Det är ju trevligare [skratt]. Ja, och det där är ju skolans grej, och det gäller inte bara invandrare, utan det gäller alla, men kanske det gäller extra mycket för dem som inte har det i blodet. Det måste det väl vara. Möjligen att man kanske ska börja i skolan genom att tala om, det är klart att man ska behålla sina egna kulturer, religioner, eller vad det nu är. Men när man nu bor i Sverige får man inte vara främmande för att ta in – så får man ju inte glömma bort att vi också har vissa traditioner och vanor. Vi slår inte våra fruar, och vi mördar inte våra systrar om de går ut på krogen, och såna där saker. Vi gör bara inte så, det måste ju de acceptera och ta in. Där har vi ju några sökande som tycker att det där är helt okej. Och det där kan ju vara ett problem för en tjej, att förmedla för en kille som... inte tycker att jag är vatten värd.

33. Samtliga förekommande personnamn i citaten – utom mitt eget – är pseudonymer, för att skydda intervjupersonernas identitet.

Fredrik: Därför att du är/

Johanna: /Därför att jag är kvinna, ja.

I intervjuerna framträdde också en motpart till den förtryckande mannen: den unga »invandrarkvinnan« som arbetade hårt i hushållet, sökte arbete men hade svårt att komma in i arbetslivet, och som var kontrollerad av sin make och manliga släktingar. Det var en ung och kämpande kvinna som med alla till buds stående medel försökte bryta sig loss från olika förhindrande omständigheter. Denna unga kvinna beskrevs som avvikande från den egna etniska gruppens normer och värderingar, som med viljan till frihet skilde sig från den genusordning hon var insocialiserad i. Mannen representerade kulturen och den etniska gruppen; han ställde kraven och hon fogade sig i dem. Intervjupersonernas bild var relativt entydig: han var klandervärd och hon att beklaga. Med detta framställningssätt följde också att orsaken till den unga kvinnans arbetslöshet och utanförstående förlades utanför henne själv. Villkoren för inkluderingen var också tydliga: det var anpassning till svenska normer som krävdes.

Denna normativa uppdelning löstes upp när den unga »invandrarkvinnan« klädde sig i hijab. Intervjupersonerna ansåg att dessa kvinnor hade mycket svårt att få arbete, och att svårigheterna till stor del berodde på arbetsgivarnas motstånd att anställa någon som klädde sig så. Men till skillnad från hur de i övrigt beskrev och värderade arbetsgivares negativa förförståelse av ungdomar i kategorin »invandrare«, var det tydligt att dessa unga kvinnor fick ta en del av ansvaret om de blev bortsorterade på grund av sin icke-svenska identitet, och därmed – i förlängningen – även sin arbetsmarknadsmässiga marginalisering. Den fördomsfulla arbetsgivaren är i det här fallet inte lika klandervärd som annars, och även om han inte går helt fri från kritik, är det uppenbart att bruket av hijab förskjuter frågan om ansvar och klander på ett tydligt sätt.

Kontrasten mellan kategorierna »vi« och »de Andra« respektive »vårt« och »deras« görs dock mycket tydlig i den här frågan, vilket vi kan se i intervjuutsnittet ovan. Det kollektiv som intervjupersonen Johanna frammanar genom pronomenet »vi« syftar rimligtvis på gruppen svenskar. Värderingarna och normerna kring genus hos den grupp som hon identifierar sig med beskrivs negativt, med utgångspunkt i vad personerna i denna grupp *inte* gör: »vi slår inte våra fruar och vi mördar inte våra systrar om de går ut på krogen [...] vi gör bara inte så«. Samtidigt underförstås att det finns en annan grupp där man utför, eller åtminstone accepterar, de handlingar som beskrivs. »De Andra«, de icke-svenska, tillskrivs en disposition att praktisera eller acceptera dödligt övervåld.

Denna disposition beskrivs i direkt samband med att rätten att undslippa kulturell

assimilation diskuteras. Intervjupersonen hävdar att personer i kategorin invandrare har rätt att »behålla sina olika kulturer, religioner, eller vad det nu är«, men tillägger sedan att rätten är begränsad, och hustrumisshandeln och syskonmordet anförts som exempel på handlingar som inte kan accepteras ens i en kulturrelativistisk ordning. Eftersom diskussionen handlar om kulturrelativismens gränser, förstärks intrycket av att dessa former av våld betraktas som kulturellt och/eller religiöst bestämda handlingar.

Den tydliga normativa värdering som uttrycks här förekom även på flera andra håll i intervjumaterialet, men det var utan tvivel i denna fråga som det problemformulerande framställningssättet var som mest normativt. Och den etiska riktigheten avgjordes utan sidoblickar på arbetsgivarnas efterfrågan. Här var det fråga om rätt eller fel, utan direkt hänsyn till nytta eller funktion. Kravet på anpassning till det som igenkändes såsom typiskt svenskt var ovillkorlig. I förlängningen av detta resonemang får relationen mellan könen en framskjuten plats i den bild av svenskhet som framträder i intervjumaterialet. Svenskheten är jämställd, och jämställdheten är svensk – åtminstone i en jämförelse med »de Andras« patriarkala genusordningar. Relationen mellan kvinnor och män föreföll således vara en projektionsyta för (positiv) självvärdering.

Kultur

Ovan har vi kunnat se att begreppet »kultur« använts för att förstå förekomsten av specifika handlings- och tankemönster, och deras sociala organisation – ungdomarnas handlande, deras aktörskap, knyts i denna förståelse till identitet och tillhörighet. De problemformuleringar och förklaringsmodeller där kulturbegreppet var centralt hörde till de vanligast förekommande i intervjumaterialet. Framför allt i frågan om informella sociala koder och – som vi just såg – normer och värderingar relaterade till genus, men även vad gäller olika gruppers förhållningssätt till det svenska språket, var det vid ett flertal tillfällen uppenbart att de beteenden och egenskaper, som enligt intervjupersonerna är till nackdel för ungdomars möjligheter att komma ut i arbetslivet, förstods såsom *kulturellt* betingade. Svårigheter med att arbeta kvällar och helger, språksvårigheter och dispositionen att inte följa vissa koder i mötet med potentiella arbetsgivare – alla dessa »förhindrande omständigheter« förklarades med hänvisning till de arbetsökandes kultur.

Fredrik: Eh, om man jämför då så att säga med den utbildning som de har, och de önskemål som de har, om arbete, går det att säga någonting om [utelämnade ord], så att säga,

gör man den bedömningen om de har realistiska eller orealistiska önskemål? Och i så fall, vilket är vanligast? Har de realistiska eller orealistiska önskemål?

Monika: De här tjejerna som har gått handels- och kontorslinjen, och som vill jobba i butik, eller på ett litet kontor kanske, det är väl inte orealistiskt, för att det stämmer ju med utbildning och att man kanske har praktiserat. Det är väl inte alls omöjligt. Det enda man kan ha emot där, det är väl att det är väldigt många, de här som inte vill jobba i butik, som då inte kan tänka sig att jobba kvällar och helger. Jag kommer ju från detaljhandeln, i så många år, så att jag säger till dem »du, du måste ju kanske kunna börja jobba på kvällar och helger«. Men då kan det ju kanske vara kulturella hinder. Maken eller familjen vill inte att tjejen då är ute på kvällar eller helger. De kanske har småbarn och, då – maken kan ju inte passa barnen, då. Man kan bara jobba dagtid, nio till sjutton, då. Och det är ju ett hinder om man ska jobba i butik. Då kanske man inte får jobbet på grund av det.

Monika: Så att det finns många såna hinder.

Fredrik: Är det vanligt med såna hinder, alltså?

Margareta: Mm, det är det.

Monika: Det är liksom [utelämnat ord], varje vecka har jag de här turkiska tjejerna /

Margareta: / Och det är ju inte bara det, det är ju det här med barnpassningen också, som är ett stort problem, de får inte in dem på dagis och så där.

Monika: Trots att de erbjuds praktik, så kan de inte ta det, kommunen inte ställer upp.

Många gånger ansågs det kulturellt härledda beteendet vara den *främsta* orsaken till den marginella positionen på arbetsmarknaden; det kulturella aktörskapet tillskrivs långtgående konsekvenser. Den kulturella betingningen består i att handlingarna eller egenskaperna i fråga antas vara sanktionerade och kollektivt anammade i den etniska grupp som den arbetslöse tillhör. I en del fall relateras kulturen till religiösa trossamfund, men det var undantagsvis och gällde då muslimska trosanhängare. Den etniska gruppen underförstods, i det här sammanhanget, vara den viktigaste kulturbärande enheten.

Fredrik: Vilken bakgrund har de som har allra svårast att få jobb?

Kristina: Ja, den allra tydligaste gruppen är somalierna, som kom sist, och som har en kulturbakgrund som är väldigt långt ifrån vår. Ja, där ser man ju redan på kläderna då, kvinnorna. Vem skulle vilja anställa en beslöjad kvinna, som till och med kanske bara har ögonen synliga? De har alltså inte tagit ett steg in på arbetsmarknaden. Plus att de flesta, även ungdomarna, har jättedålig svenska, trots att de har gått hela gymnasiet, eller så har de gått sådana här itk-kurser i flera år. [...] Eller om man jämför med bosnierna, som kom samtidigt, som pratar perfekt svenska, så är somalierna icke-kommunicerbara. Det är väldigt svårt att höra vad de säger, uttalsmässigt, och när vi testar dem, så har de

så låga poäng i resultat att de inte kan fortsätta på komvux. Det är ett glapp mellan sfi och komvux, som vi inte vet vad vi ska göra åt.

Fredrik: Men de har nått upp till den grundläggande sfi-nivån?

Kristina: Alltså, när man har gått igenom sfi ska man ha betyg, eller intyg, och det är det här intyget som de flesta får, att man har läst x antal timmar. Betyget garanterar en viss nivå. Men det är väldigt få somalier med betyg. Och ungdomarna har inte gått på sfi-skola, utan de har läst så länge de var på förläggning, de har varit ett par år på förläggning innan de kommer hit. Så att det är dom.

Fredrik: Anser du att man på andra håll i samhället, till exempel i skolan eller hos sociala myndigheter, kan bidra med åtgärder för att förhindra eller förebygga en negativ utveckling så att säga, ((det vill säga en)) ökad arbetslöshet hos ungdomar generellt, men kanske bland ungdomar med invandrarbakgrund i synnerhet, eller är det huvudsakligen en arbetsmarknadspolitisk fråga, som berör arbetsförmedlingen?

Anna: Nej, det kan det inte vara. Det kan inte bara vara en arbetsmarknadspolitisk fråga, utan det måste ju vara från andra håll, naturligtvis. Vad jag tror att vi är lite rädda för, det är det här med att överföra den svenska kulturen till våra invandrare, och det är lite dumt, därför att våra invandrare, de håller gärna strängt på sin egen kultur. Och jag tror att de egentligen hemskt gärna skulle vilja veta vad vi står för [Fredrik: Ja, ja, ja]. Men vi vågar inte alltid tala om det [Fredrik: Nej]. Därför att då blir vi klassade som rasister eller invandrarfientliga eller något sånt där. Men det är inte det som det handlar om, utan det är det jag menar, det måste finnas i hela samhället, i skolan, på socialen också. Att man likaväl som vi uppfostrar våra barn, så är ju våra invandrare så att säga barn i vår kultur, dom måste ju få reda på vilka konstiga mönster vi har, javisst. Så att det kan ju inte bara vara här som man gör det då, utan det måste vara generellt faktiskt, och det har jag ingen uppfattning om hur det går till [Fredrik: Nej, nej], om jag ska vara ärlig, det vet jag inte.

Med kulturbegreppet fick intervjupersonerna en förklaring till avvikande beteenden: de sökande agerar på de sätt de gör därför att det är rätt och riktigt i den grupp de tillhör. På så sätt får ej godtagbara avvikelser en mening, de är inte längre anomalier utan delar av en annan grupps socialt sanktionerade praktik. Ordet »kultur« blir en sammanfattning för ett kollektivt iakttagande av en regel som styr social interaktion. Genom att relateras till en grupps sociala system får anomalien istället en viss logik, den blir så att säga »läsbar«. Likväl är det huvudsakligen negativt värderade avvikelser som kulturbegreppet får förklara. I våra intervjuer förekommer det ett trettiotal längre resonemang där ordet »kultur« använts som ett centralt begrepp. I över tjugo av dessa är det problematiska och negativt värderade företeelser som kommenteras, i de resterande

fallen används det för att förstå mer neutrala händelser. Inte i ett enda fall var »det kulturella« något positivt eller värdefullt i sig. Kulturbegreppets förmåga att sammanfatta tänkandets och handlandets kollektiva aspekter gör det till ett potent verktyg för att knyta negativt värderade egenskaper till ett helt kollektiv – det har förmågan att skapa hållbara generaliseringar. I intervjumaterialet hände det dock mer sällan att starka och ovillkorliga generaliseringar artikulerades *samtidigt* med likaledes starka och ovillkorliga normativa omdömen, men det förekom. Ett exempel på detta var när en etnisk grupp karakteriserades genom sin »patriarkala kultur«; då kom hela den etniska gruppens sociala liv och organisation att definieras genom en negativt värderad egenskap.

Den svenska kulturen framställdes vanligtvis som lika enhetlig och monolitisk som andra etniska kulturer. Skillnaden var att den svenska nästan uteslutande beskrevs i positivt värderande termer. Det var till denna kultur som arbetslösa i kategorin invandrare borde anpassa sig, dels för att deras möjligheter i arbetslivet skulle bli större, men också av hänsyn till den svenska kulturens egenskap av att vara just svensk och dominerande i Sverige, eller för att den svenska kulturens normer och värderingar helt enkelt ansågs riktigare. Det sistnämnda framkom tydligast i arbetsförmedlarnas syn på genusnormer och -ideal i andra etniska grupper. Där var det pragmatiska momentet förhållandevis svagt.

Ett av den föregivet svenska kulturens företräden var, enligt intervjupersonerna, att den gav gruppmedlemmarna en tanke- och handlingsfrihet som saknades i de kulturer den kontrasterades mot. I den svenska kulturen var kvinnor fria att välja yrke, och barn fria att fantisera om drömyrke, vilket de inte var i andra kulturer. I dessa sistnämnda fall beskrev kulturbegreppet en traditionell ordning som snarast hämmade dessa friheter. Kulturbegreppet beskrev då själva avvikelserna från tanke- och handlingsfriheten. Till beskrivningen av »de Andras« kultur kommer, att de tillskrevs en tendens att vidmakthålla sina normer, värderingar och handlingsmönster närmast av kompensatoriska skäl, för att stärka gruppens sammanhållning. Detta förstärker bilden av att dessa kulturella ordningar inte är riktigt lika rationella eller funktionella som den svenska – de anammas på grund av sin kompensatoriska funktion, inte tack vare sina inneboende kvalitéer.

Därmed avviker de, enligt samma argumentation, från den svenska kulturen. I den kontrasterande framställningen av den föregivet svenska kulturen tillskrevs denna en närmast »akulturell« tanke- och handlingsfrihet. Svenskhetens kultur var i det här avseendet inte kulturell på samma sätt som »de Andras« kultur. Denna egenskap förstärktes när intervjupersonerna framhöll att svenskhetens kulturella praktiker överensstämde med det (sen)moderna arbetslivets krav. Logiken i de utsagor där detta argument fö-

rekommer bildar en kedja av likheter, som visar hur denna motsägelse är möjlig: »kulturlöshet« liknar »rationalitet« som i sin tur liknar »normalitet« som, slutligen, liknar »svenskhet« eller »svensk kultur«.

Kulturbegreppet förefaller vara väletablerat bland de arbetsförmedlare som är intervjuade, liksom i den byråkratiska kontext där de är verksamma, vilket ligger i linje med vad tidigare forskning kring det svenska samhällets institutionella hantering av etnisk mångfald har hävdad.³⁴ Termen har en privilegierad position bland de tankeverktyg som dessa tjänstemän och handläggare använder i tolkningen av sin omgivning. Det är också tydligt att den kulturella förklaringsmodellen lämnar en hel del av de arbetslösas tillvaro i skuggan, okommenterad. Påverkan från de sociala strukturer som ligger utanför det omedelbara sociala nätverket – familjen, släkten, vänner i samma etniska grupp – blir nästan osynlig. Värderingar och normer blir viktigare än konjunkturen, och arbetslösheten blir ett personligt problem snarare än ett samhälleligt.

Genom den direkta kopplingen till de kulturellt härledda beteendena knyts arbetslöshetens utanförskap till den etniska tillhörigheten och identiteten. Just de värderingar, normer och praktiker som, enligt det etniska/nationalistiska tankeschemat, antas vara viktiga för grupptillhörighet, får förklara marginaliseringsprocesser och utanförstående. Det är tydligt att den etniska identiteten har ett tydligt företräde framför andra identifikationsobjekt. Det sätts helt enkelt likhetstecken mellan kulturbärande kollektiv och etnisk grupp. Andra kulturbärande kollektiv omnämns däremot mycket sällan. Likaså underkommuniceras möjligheten till eller förekomsten av hybrida, mindre enhetliga identitetsformer. Med kulturaliseringen lyfts somliga av arbetslöshetens handlingsmönster ut ur sitt prosaiska vardagliga sammanhang; genom hänvisningen till etniska eller nationella kulturer och identiteter får dessa handlingsmönster en helt annan beständighet.³⁵ I denna meningstillskrivande process transformeras erfarenheter från vardagslivet om till att bli ingredienser i en fast kulturell identitet.

Men intervjupersonerna förklarade ungdomarnas svårigheter även på andra sätt, som så att säga »stannade kvar i vardagen«, där svårigheter att komma in i arbetslivet förstods som effekter av arbetsmarknadens konjunkturen, och/eller av deras föräldrars marginella position i det svenska arbetslivet. I det sistnämnda fallet diskuterade in-

34. Haluk Soydan, *Försäkringskassan och invandrarna*, Lund 1995; Aleksandra Ålund, *Multikultiungdom. Kön, etnicitet, identitet*, Lund 1997; Mark Graham, *Classifications, Persons and Policies. Refugees and Swedish Welfare Bureaucracy*, Stockholm 1999; jfr Fredrik Hertzberg, »Aleksandra Ålund och den anti-kulturella vändningen i svensk Imer-forskning«, *Bortom etnicitet. Festskrift till Aleksandra Ålund*, red. Diana Mulinari & Nora Räthzel, Umeå 2006.

35. Jfr Michael Herzfeld, *The Social Production of Indifference. Exploring the Symbolic of Western Bureaucracy*, Chicago 1992, s. 71–97.

tervjupersonerna en rad konsekvenser av föräldrarnas marginella position på arbetsmarknaden. Medvetenheten om deras utsatthet medförde till exempel att ungdomarna hade lågt ställda förväntningar på det framtida arbetslivet, och många av dem valde också bort studier av samma anledning. Förmedlarna tyckte sig också ha sett att ungdomar till arbetslösa föräldrar visste för lite om arbetslivet och arbetsmarknaden, eftersom dessa föräldrar på grund av sina marginella positioner i sin tur hade begränsade kunskaper att vidarebefordra. Ungdomarnas kunskapsbrister minskade sannolikheten för ett lyckosamt inträde på arbetsmarknaden, bland annat därför att de sökte fel arbeten. Det svenska majoritetssamhällets institutioner går inte heller fria från kritik i intervjumaterialet, och man framhöll ju även arbetsgivares negativa – diskriminerande – förförståelse av ungdomar med invandrabakgrund. Inte desto mindre var den »etnisk-kulturella« förståelsen av ungdomarnas aktörskap den förklaringsmodell som dominerade i flest problembeskrivningar. Av den anledningen kommer artikelns slutdiskussion att ägnas åt just denna specifika förståelse av ungdomarnas aktörskap.

En institutionell praktik mellan inkludering och exkludering

Den problemformulerande logik som kom till uttryck under intervjuerna var *inkluderande* till sin natur, liksom den arbetsförmedlande verksamheten och hela den övergripande arbetsmarknadspolitiken. Det ställs krav på vad ungdomar i kategorin *invandrare bör göra*, om de vill undvika att vara arbetslösa, liksom det utkristalliseras vissa uppfattningar om vad som är rätt eller fel – på arbetsmarknaden, men också annorstädes. Å ena sidan formuleras kraven utifrån en välvillig önskan om arbetsmarknadsmässig integration. De imperativ som följer ur denna strävan kan rätt och slätt förstås som anvisningar för vad som ska till för att ungdomar med invandrabakgrund ska få större möjligheter i arbetslivet. Å andra sidan artikuleras där ett icke-pragmatiskt krav på anpassning till en föregivet svensk norm, ett krav som ibland blev assimilatoriskt till sin karaktär. Det var i den här kontexten som de tydligaste »markeringarna« av svenskhet förekom. Det var här som kontrasterna mellan »oss« och »de Andra« tydliggjordes och gränsen mellan svenskt och osvenskt/invandrat drogs.

Gränsen mellan de pragmatiskt motiverade kraven och de assimilatoriska ambitionerna var ofta suddig. Viljan till anpassning till svenskhet kunde förstås som en anpassning till arbetsmarknadens rationalitet och därmed kunde kraven på en inordning i svenskheten beskrivas som en arbetsmarknadsmässig nödvändighet. Samtidigt kunde kraven på en anpassning till (det svenska) arbetslivets regler och praktiker överföras till en större arena – hela (det svenska) samhället i sig. När normen skapades på detta sätt

blev imperativet riktat mot de arbetslösa i kategorin invandrare entydigt: av den som vill in i arbetslivet krävs en försvenskning. I en cirkulär rörelse kunde kraven förstärka varandra. Denna ömsesidigt förstärkande logik skapade en kraftfull norm eller en »doxa«. Det pragmatiskt orienterade önskemålet om anpassning till det vanligaste gled över till en i normativt motiverad vilja till anpassning till det önskvärda. Det var uppenbart, att viljan till inkludering innebar krav på en modifiering till såväl arbetsgivarnas önskemål som ett uppgående i svenskhetens normativa och värdemässiga gemenskap.

Att viljan till inkludering fick det uttryck som den fick är sannolikt även en konsekvens av det platsorienterade arbetssättet. Detta arbetssätt medförde också att den sökandes sätt eller förmåga att *söka* arbete kom att bedömas. Själva sökandet var, i denna verksamhetsordning, att betrakta som ett heltidsarbete, med alla de krav som detta ställer. I de åtgärder som riktades mot ungdomar lärde man ofta ut kunskaper om hur man tar kontakt med arbetsgivare brevledes och hur man betar sig vid intervjuer. Åtgärderna var bland annat inriktade på att föra ut kunskaper om »det rätta sökbetendet« och därmed om arbetslivets sociala koder. Därmed hamnade frågan om informella kvalifikationer eller »social kompetens« på förmedlarnas yrkesmässiga dagordning. Detta torde också ha inneburit att klientkonstruktionen i det platsinriktade arbetssättet medförde en bedömning av de sökandes sätt att agera socialt.

Det fanns även andra omständigheter som bidrog till att den inkluderande viljan betonade de arbetslösas godtagbarhet på arbetsplatsens sociala miljö, och att den »sociala kompetensen« hamnade högt upp på dagordningen. En av dessa omständigheter, som också är direkt relaterad till den arbetsförmedlande verksamheten, är hänsynstagandet till arbetsgivarnas behov och önskemål. Det är tydligt att arbetsförmedlingen är under påverkan från arbetsgivare i allmänhet och specifika företag i synnerhet. Den låga efterfrågan på arbetskraft och den höga arbetslösheten under större delen av 1990-talet förstärkte, tillsammans med det platsorienterade arbetssättet, arbetsgivarsidans inflytande. I denna för svenska förhållanden extrema situation fanns många sökande till de tillgängliga platserna, och arbetsgivarna kunde ställa en mångfald krav – inte endast på formella kvalifikationer, utan även andra, mer personliga och idiosynkratiska krav.

Detta är troligen även en av orsakerna till att betoningen av informella kvalifikationer och kunskaper om arbetslivets sociala koder har fått så pass stort utrymme vid intervjuerna. Då arbetsgivaren har utrymme att ställa långtgående och detaljerade krav på de sökandes personliga egenskaper följer en vilja och ett behov av att skärskåda, jämföra, bedöma och gradera de kunskaper som används i vardagens mellanmänniska förhållanden. Det pragmatiskt motiverade skärskådandet och graderandet får även konsekvenser för hur och var gränsen mellan svenskt och icke-svenskt dras. De infor-

mella kvalifikationerna blir en projektionsyta för föreställningar om svenskhet, skillnad och likhet, och där finns även referenser till etablerade och varaktiga nationalistiska stereotyper: svensken är konfliktundvikande, konsensusinriktad och van vid strikt tidspassning.³⁶ Det är således med all önskvärdhet tydligt, att den relativt stora vikt som tillmättes de sökandes förståelse av arbetslivets *implicita sociala koder*, och därmed deras informella kvalifikationer eller sociala kompetens, går att härleda till *arbetsgivarnas* inflytande över arbetsförmedlingens arbete. Det är på grund av deras specifika efterfrågan som ungdomarnas sätt att hälsa och skriva en CV nagelfars.

Men vi kan även spåra inflytande från andra institutionella aktörer och diskursproducenter i intervjupersonernas utsagor. Den vilja till inkludering som uttrycktes av arbetsförmedlarna under intervjuerna var, såvitt jag kunde se, till stor del även präglad av ett rättvisepatos. Alla ungdomar bör ha lika möjligheter att få ett arbete som passar deras intresse, kvalifikationer och kompetenser. Den svenska modellens aktiva arbetsmarknadspolitik är också präglad av detta rättvisepatos, och en liknande vilja till inkludering präglade även förståelsen i forskningsprojektet »Arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund«.³⁷ Förmedlarna beskrev arbetsmarknadens etniska delning som ett såväl etiskt som socialt problem, och något som borde förändras. I den mån man urskilde potentiellt diskriminerande handlingar från arbetsgivarnas sida, värderade man huvudsakligen dessa negativt. Däremot var man, som vi har sett, inte enig om hur dessa exkluderande handlingar borde bemötas. En del ansåg till exempel att man skulle försöka »styra bort« ungdomar med invandrarbakgrund från företag som implicit eller explicit önskade en »etniskt rensad« grupp av anvisade för att bespara dem erfarenheten av att behöva möta sådana arbetsgivare. Andra intervjupersoner ansåg däremot att man inte skulle göra sådana överväganden, just därför att det var principiellt viktigt att arbetsgivarnas önskemål inte blev tillgodosedda på den punkten. Betoningen av social kompetens kan mot bakgrund av denna medvetenhet om den etniska diskrimineringens befintlighet ses som en strategi för att ge ungdomarna i fråga en sportlig möjlighet att komma förbi rekryteringssituationens nålsöga. En artig och väluppfostrad person har trots allt större möjligheter att beveka en kritiskt granskande och eventuellt diskriminerande efterfrågan.

Oaktat vilka externa eller interna rationaliteter som påverkar arbetsförmedlarna och deras bilder av »de Andra« kan det vara relevant att spekulera över vilka konsekvenser dessa tolkningsramar får *om* eller *när* de omsätts i en tolkande praktik i förmedling-

36. Jfr Åke Daun, *Svensk mentalitet. Ett jämförande perspektiv*, Stockholm 1998.

37. För en längre diskussion kring relationen mellan dessa förståelser, jfr Hertzberg, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet*, s. 31–34.

ens verksamhet. Det är också relevant, tror jag, att diskutera i vilken utsträckning den koppling mellan identitet, tillhörighet och aktörskap som framträder i intervjumaterialet kan få inkluderande eller exkluderande effekter, i den mån som den också kommer till uttryck i arbetsförmedlingens verksamhet. Det kulturbegrepp som dominerade i intervjumaterialet är, som jag nämnde ovan, ett förhållandevis effektivt instrument för att göra individuellt handlande till en del av en etnisk identitet. Det beskriver en handlingsrationalitet som i första hand är knuten till självdefinierade gemenskapers kollektiva identiteter, med alla de gränsbevarande och gemensamhetsskapande mekanismer som vanligtvis inkluderas i denna sociala form. Den svenska kulturen framstår som en avvikelse, den tycks snarare bestå av en funktionell rationalitet eller en moraliskt rättfärdigad normalitet än att vara ett uttryck för en vilja till gruppsammanhållning.

När sambandet kultur och nationell eller etnisk tillhörighet är så pass väl etablerat, finns en begreppsmässig förutsättning för att se den arbetslöses agerande – tyckande, tänkande, kännande etc. – som en återspeglning av den kollektiva etniska identiteten. Den kollektiva aspekten av individen betonas, han eller hon blir en fraktion av sin grupp, och med en »metonymisk magi« blir denne en representant för samtliga gruppmedlemmar.³⁸ Givet det förhållande att de aspekter av »de Andras« kultur som diskuteras ovan huvudsakligen värderas negativt, vilket är sannolikt i en social- eller arbetsmarknadspolitisk byråkratis problemorienterade (och -lösande) verksamhet, riskerar en kulturaliserande förståelse att bidra till att likaledes negativt värderade stereotyper produceras eller reproduceras. Det finns en risk för att »den kulturelle Andre« redan på ett tidigt stadium i första hand kommer att betraktas som en person disponerad till negativt värderade handlingar. Det gäller i synnerhet om han eller hon kommer från de länder eller grupper som oftast förekommer i problembeskrivningarna. Om denna negativa förståelse är för handen, kommer den självfallet att få konsekvenser för de personer vars möjligheter i arbetslivet påverkas av platsförmedlarnas och vägledarnas rådgivning och beslut.

38. Alan Pred, *Even in Sweden. Racisms, Racialized Spaces, and the Popular Geographical Imagination*, Berkeley 2000, s. 62ff.

Summary

Employment officers between individual, collective, and market: On pragmatism, inclusion, and the image of “the Others” as actors

The article is based on a study of how a group of employment officers describe and explain the origin of the obstacles and opportunities that young people with an immigrant background encounter in working life. These descriptions are studied to ascertain what demands the interviewed officers find reasonable to expect of the young people, and how the officers think that affiliation, identity, and immigrant status affect the actions of the young people on the labour market. The association between affiliation and actorhood is discussed, above all in terms of “culture”, and the article describes the meanings assigned to this concept of culture, and the social contexts that are assumed to “create culture”. The article ends with a discussion of whether, and if so how, this understanding of the concept of culture can have inclusive or exclusive consequences.

The employment officers’ problem-formulating logic is found to be *inclusive* by nature. On the one hand, the employment officers formulate demands based on a desire to integrate the young people on the labour market. These imperatives can be understood as instructions for how young people with an immigrant background can improve their opportunities in working life. On the other hand they articulate demands for adaptation to an alleged Swedish norm. The dividing line between these different forms of demands is often blurred; the willingness to adapt to Sweden can be understood as an adaptation to the rationality of the labour market, and thus the demands for incorporation into “Swedishness” could be described as a labour-market necessity. But the demands for adaptation to the rules and practices of working life can also be transferred to society as a whole. When the norm is created in this way, the imperative becomes unambiguous: if you want to get into working life you must be Swedified.

The concept of culture that is used makes individual action into an aspect of ethnic identity. Assuming that the aspects of “the Others” culture discussed in the article are mainly assessed in negative terms, which is probable in a problem-oriented (and problem-solving) activity, there is a risk that “the cultural Other” will primarily be regarded as a person predisposed to negatively valued acts.

Referenser

- Ahrne, Göran, *Byråkratin och statens inre gränser*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1989
- Arbetsmarknadspolitik i förändring. En grundläggande bok om arbetsmarknadspolitikens villkor. 3. uppl., Arbetsmarknadsstyrelsen, Kristianstad 1998
- Bergeskog, Anders, *Arbetsmarknadspolitisk översikt 1999*, Institutet för arbetsmarknadspolitisk utvärdering (IFAU), Uppsala 1998
- Bevelander, Pieter & Lundh, Christer, »Flyktingars jobbchanser. Vad betyder lokala erfarenheter av tidigare arbetskraftsinvandring?«, *Arbetsmarknad & Arbetsliv*, nr 12 (2) 2005, s. 83–97
- Daun, Åke, *Svensk mentalitet. Ett jämförande perspektiv*. 3. omarb. uppl., Rabén Prisma, Stockholm 1998
- Ekberg, Jan & Rooth, Dan-Olof, »Är invandrare oprioriterade på arbetsmarknaden?«, *Ekonomisk debatt* nr 4 (29) 2001, s. 285–291
- Gonäs, Lena & Lehto, Arja, »Segregationen på arbetsmarknaden«, *Den könsuppdelade arbetsmarknaden. Ett europeiskt perspektiv*, red. Lena Gonäs, Janneke Plantega & Jill Rubery, Arbetslivsinstitutet, Helsingborg 1999
- Graham, Mark, *Classifications, Persons and policies: refugees and swedish welfare bureaucracy*, Stockholms universitet, Stockholm 1999
- Gustavsson, Klas, »Invandrarna och den svenska arbetsmarknaden«, *Ute och inne i svenskt arbetsliv. Forskare analyserar och spekulerar om trender i framtidens arbete*, red. Casten von Otter, *Arbetsliv i omvandling* 2003:8, Arbetslivsinstitutet, Stockholm 2003
- Hertzberg, Fredrik, *Gräsrotsbyråkrati och normativ svenskhet. Hur arbetsförmedlare förstår en etniskt segregerad arbetsmarknad*, *Arbetsliv i omvandling* 2003:7, Arbetslivsinstitutet, Stockholm 2003
- Hertzberg, Fredrik, »Aleksandra Ålund och den anti-kulturella vändningen i svensk Imer-forskning«, *Bortom etnicitet. Festskrift till Aleksandra Ålund*, red. Diana Mulinari & Nora Räthzel, Boréa, Umeå 2006
- Herzfeld, Michael, *The Social Production of Indifference. Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*, Berg, Chicago 1992
- Höglund, Sten, *Svensk forskning om diskriminering av invandrare i arbetslivet 1990–1996. En kunskapsöversikt*, Rådet för arbetslivsforskning, Stockholm 1998
- Jenkins, Richard, *Racism and Recruitment. Managers, Organisations, and Equal Opportunity in the Labour Market*, Cambridge University Press, Cambridge 1986
- Knocke, Wuokko, »Women Immigrants – What is the 'Problem'?«, *Economical and Industrial Democracy* No. 4, 1991, s. 469–486

- Knocke, Wuokko & Hertzberg, Fredrik, *Mångfaldens barn söker sin plats. En studie om arbetsmarknadschanser för ungdomar med invandrarbakgrund*, Svartvitt & Arbetslivsinstitutet, Stockholm 2000
- Lipsky, Michael, *Street-Level Bureaucracy. Dilemmas of the Individual in Public Services*, Russell Sage, New York 1980
- Lithman, Yngve, »Invandringen till Sverige – en bakgrund«, *Nybyggarna i Sverige. Invandring och andrageneration*, red. Yngve Lithman, Carlssons, Stockholm 1987
- Lundh, Christer & Ohlsson, Rolf, *Från arbetskraftsimport till flyktinginvandring*, 2. uppl., SNS, Stockholm 1999
- Mäkitalo, Åsa & Säljö, Roger, »Invisible People: Institutional Reasoning and Reflexivity in the Production of Services and 'Social Facts' in Public Employment Agencies«, Åsa Mäkitalo, *Categorizing Work. Knowing, Arguing, and Social Dilemmas in Vocational Guidance*, Göteborg Studies in Educational Sciences 177, Göteborg 2002
- Neergaard, Anders, *Arbetsförmedlarna på en rasifierad arbetsmarknad. Förändrare, förstärkare eller bara förvaltare?*, Themes 23, CEUS, Norrköping 2004
- Neergaard, Anders, »På tröskeln till lönearbete. Centrala begrepp och antologins innehåll«, *På tröskeln till lönearbete. Diskriminering, exkludering och underordning av personer med utländsk bakgrund, Rapport från utredningen om makt, integration och strukturell diskriminering*, SOU 2006:60, red. Anders Neergaard
- Nyberg, Sten & Skedinger, Per, *Arbetsförmedlingarna. Mål och drivkrafter. Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi*, Ds 1998:16
- Okeke, Susanne, »Arbetsförmedlingens marknadsandelar«, *Arbetsmarknad och arbetsliv*, nr 3 1999, s. 219–227
- Pred, Alan, *Even in Sweden. Racisms, Racialized Spaces, and the Popular Geographical Imagination*, University of California Press, Berkeley 2000
- Rothstein, Bo, »Att organisera arbetsmarknadspolitik«, *Vingarnas trygghet. Arbetsmarknad, ekonomi och politik*, red. Eskil Wadensjö m.fl., Dialogos, Lund 1989
- Runfors, Ann, *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Prisma, Stockholm 2003
- Schierup, Carl-Ulrik, »Den sociala exkluderingen i Sverige. Migration, arbetsmarknad och välfärdsstat i förändring«, *Arbetslivets (o)synliga murar*, SOU 2006:59, red. Paulina De los Reyes
- Soydan, Haluk, *Försäkringskassan och invandrarna*, Bokbox, Lund 1995
- Wrench, John, »Racism and the Labour Market in Post-War Britain. The 'Second Generation' and the Continuance of Discrimination«, *Racism and the Labour Market*, red. Marcel van den Linden & Jan Lucassen, Lang, Bern 1995
- Ålund, Aleksandra, *Multikultiungdom. Kön, etnicitet, identitet*, Studentlitteratur, Lund 1997

DE INDEFRA EKSKLUDEREDE

EN ANALYSE AF INKLUSIONS- OG EKSKLUSIONSSTRUKTURER OG -PRAKTIKKER I EN GYMNASIESKOLE FOR ALLE¹

Bolette Moldenhawer

Indledning

Abdulkassim: För att vi är ju människor, oavsett vilken bakgrund var vi kommer ifrån, det spelar ingen roll, och jag tycker det är intressant, att många olika etniska bakgrunder är blandade, det tycker jag är jättebra.

Abdulkassim² giver i citatet udtryk for, at det ikke spiller nogen rolle, hvor man kommer fra, og at hun finder det interessant og inspirerende at gå i en etnisk blandet gymnasieklasse. Hendes udsagn skal ses i sammenhæng med denne artikels overordnede formål, som er at undersøge, hvordan de unge fordeler sig mht. social baggrund, køn og migrantforhold i den svenske gymnasieskole, der siden reformen i 1991 er blevet en integreret skole for alle elever. På det mere overordnede uddannelsespolitiske plan svarer tankerne bag reformen til 1990'ernes parole i Sverige og Danmark om 'uddannelse til alle', der afløste 1970'ernes parole om 'lighed gennem uddannelse'.³

1. Undersøgelsen er udført inden for rammerne af forskningsprogrammet »Integration og Migration i Öresundsregionen« (IMIO). Den løbende diskussion i forskergruppen tilknyttet IMIO har i høj grad bidraget til processen. Et tidligere udkast til artiklen fik gode kommentarer med på vejen ved et symposium afholdt af IMIO i marts 2006. Særlig tak til Elisabeth Öhrn, som var opponert på artiklen og bidrog med konstruktive kommentarer. Artiklen er udarbejdet på grundlag af forskningsprojektet »En komparativ undersøgelse af uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« bestående af datamateriale fra to gymnasieprogrammer i Skåne län (Teknikprogrammet og Omvårdnadsprogrammet) og to ungdomsuddannelser i Københavnsområdet (HTX: erhvervs gymnasial uddannelse til højere teknisk eksamen og SOSU: social- og sundhedsassistent-uddannelse). Øvrige publikationer om projektet: Bolette Moldenhawer, »Inkluderende og ekskluderende strukturer og praktikker på to gymnasieskoler«, *Psykologiske og pædagogiske metoder. Kvalitative og kvantitative forskningsmetoder i praksis*, red. Torben B. Jensen & Gerd Christensen, Frederiksberg 2005, og Bolette Moldenhawer, »Etnicitetskonstruktioner i två gymnasieklasser i Malmö och Köpenhamn«, *Bortom etnicitet. Festskrift till Aleksandra Ålund*, red. Diana Mulinari & Nora Räthzel, Umeå 2006.

2. Alle navne er ændret af hensyn til anonymiteten.

3. Ida Juul, »Erhvervsuddannelserne – et forsømt forskningsområde«, *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 6. årg., nr. 2, 2004, s. 11–25.

Formålet er mere specifikt at analysere den sociale og mentale kategoriseringspraksis, der skaber de forskellige former for inklusion og eksklusion af de unge i og mellem gymnasieskolens programmer. Gymnasieskolen er de unges eneste valgmulighed, hvis de ønsker en kompetencegivende uddannelse, og spørgsmålet er derfor, hvordan bestræbelser på at inkludere alle elever påvirker det pædagogiske inklusions- og eksklusionsarbejde. Min påstand er, at gymnasieskolens tilsigtede inklusion på systemniveau påvirker såvel de unge, fordi de som evt. skoletrætte unge ikke kan vælge gymnasieskolen fra, som skolerne, fordi de ikke kan vælge de skoletrætte og umotiverede unge fra. Skolerne har en dobbelt opgave med at skulle inkludere en elevgruppe, der bliver stadig mere forskelligartet, i takt med at det politiske pres om at formindske den såkaldte 'uddannelsesrestgruppe' vokser. For de unges vedkommende går opgaven derimod ud på at vælge strategisk rigtigt på en måde, der harmonerer med deres fremtidige uddannelses- og karriereplaner.

I forlængelse af dette er det inden for den integrerede gymnasieskoles principper om valgfrihed, at de unges kampe om positioner og positionering mellem gymnasieprogrammer og på et udvalgt gymnasieprogram skal analyseres mellem et antal forskellige programmer og linjer. Jeg har i denne artikel valgt at fokusere på Omvårdningsprogrammet (OP) ud fra den begrundelse, at elevgruppen er forskelligartet og har en stor andel af etniske minoritets elever.⁴ Min påstand er, at skolens aktører – dvs. elever, lærere og ledere – rationaliserer enhedsskolens principper om valgfrihed på en måde, der er strukturelt homolog med gymnasieprogrammets rekrutteringsprofil, dvs. rekruttering af elever i et køns-, migrations- og socialt klasseperspektiv.

Inspireret af bl.a. Bourdieu bestræber jeg mig på at undersøge relationer mellem på den ene side de sociale strukturer (objektive forskelle mellem sociale klasser, som er et grundvilkår for skolens pædagogiske inklusionsarbejde), og på den anden side de mentale strukturer, der som produkter af den kollektive historie tilegnes i den individuelle historie. Dvs. de systemer for kategoriserings- og klassifikationspraksis, der ligger bag forestillinger om den gode elev, fx oppositionelle kategorier som flittig/doven, deltagende/passiv, original/almindelig, opfindsom/rutinepræget, samarbejdsvillig/reserve-ret, m.m.

Det betyder, at fremgangsmåden i det følgende er en relationel analyse af først og fremmest de unges positionering i det sociale rum og programmernes positionering i gymnasiefeltet, som analyseres frem gennem en analyse af skolernes rekrutterings-

4. Jeg bruger betegnelsen etniske minoriteter om elever med en indvandrer- eller flygtningebaggrund fra lande, der ikke er omfattet af de nordiske lande, Nordamerika, Canada og Vesteuropa.

profil i form af, hvordan elever med hensyn til objektive forskelle er fordelt på feltets programmer. Dernæst analyserer jeg specielt OP's positionering og de dilemmaer, der på dette program er forbundet med at skulle inkludere en heterogen elevgruppe. Jeg undersøger konkret programmets dilemmaer på en udvalgt skole. Endelig analyserer jeg den sociale og mentale kategoriseringspraksis og de unges kamp om positioner og positionering i udvalgte undervisningsforløb. Min analyse af de unges kamp om positioner og positionering tager afsæt i en intersektionel forståelse af, at kategorier som etnicitet, køn og social klasse aldrig optræder rendyrket i de unges symbolske magtkampe, men altid bliver inter文neret og transformeret af andre magtrelationer og derfor ikke kan forstås uafhængigt af disse.⁵ Afhængigt af hvordan de unge er positioneret i det sociale rum i almindelighed og i klasseværelset i særdeleshed, er der forskel på, hvem der strategisk og i hvilke situationer enten stræber efter at blive 'ligesom' eller 'forskellig fra', og hvordan det påvirker mulighederne for at blive inkluderet i gruppen af de gode elever. Det er denne forskel, der skal analyseres i et inklusions-/eksklusionsperspektiv, eftersom det antages, at den mentale og sociale kategoriseringspraksis inkluderer og ekskluderer forskellige slags unge i én og samme bevægelse.⁶

Undersøgelsens datamateriale

Den efterfølgende analyse bygger på en kombination af klasseværelsesobservationer, interviewmateriale og materiale fra det svenske statistiske centralbureau. Mens interviewmateriale især er velegnet til at undersøge subjektive oplevelser af den sociale verden, er observationsmateriale fra klasseværelset især velegnet til at undersøge mønstre i de sociale interaktioner: Hvem relaterer sig til hvem, om hvad, hvornår, initieret af hvem og i hvilke situationer? Endelig er statistiske data velegnede til at skabe viden om den sociale verdens objektive relationer mellem totalpopulationer på individniveau.

Analysen af datamaterialet er gennemført som to selvstændige, men komplementære, undersøgelser med fokus på, hvordan forskellige grupper af unge positioneres og positionerer sig selv i den svenske gymnasieskole – empirisk afgrænset til Skåne län. Observations- og interviewundersøgelsen er gennemført i samarbejde med forsk-

5. For en udfoldelse af det intersektionelle perspektiv henvises bl.a. til Paulina De los Reyes & Diana Mulnari, *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över o(jäm)likhetens landskap*, Malmö 2005 og Dorthe Staunæs, *Køn, etnicitet og skoleliv*, Frederiksberg 2004.

6. Inklusions-/eksklusionsperspektivet er inspireret af Thomas S. Popkewitz, »Globalization/Regionalization, Knowledge and the Educational Practices: Some Notes on Comparative Strategies for Educational Research«, *Educational Knowledge. Changing Relationships Between the State, Civil Society, and the Educational Community*, red. Thomas S. Popkewitz, State University of New York Press, Albany 2000.

ningsassistent Marie Brobeck i foråret 2004,⁷ mens forskere ved Uppsala universitet har stået for undersøgelsen af det statistiske datamateriale i 2005. Denne undersøgelse, »Invandrade skolelever och deras val av gymnasieutbildning. Skåne län 1996 och 2001«,⁸ er en Bourdieu-inspireret korrespondanceanalyse af homologe relationer (dvs. strukturligheden) mellem for det første andetårs gymnasieelever og deres positionering i det sociale rum, og for det andet gymnasieprogrammernes positionering i gymnasiefeltet. For disse elever findes datamateriale om forældrenes erhverv, indkomst, højeste uddannelse, bosætning m.m.⁹

Interview- og observationsundersøgelsen er baseret på data fra én klasse på 2. årsgang på en skole, der udbyder OP. Materialet består af observationer i fagene mennesket socialt og kulturelt og matematik A og B (matematik A er obligatorisk på alle gymnasieprogrammer, og matematik B er et valgfag), en spørgeskemaundersøgelse med 23 elever og interview med elever, de observerede lærere og skolens leder.

Centrale begreber og analytiske tilgange

Undersøgelsen af komplekse relationer af forskelle mellem aktører på den ene side og gymnasieprogrammer på den anden side er teoretisk inspireret af Bourdieus refleksive sociologi med fokus på begreberne habitus, kapital, felt og strategier.¹⁰ Ved at fungere som strukturerende strukturer er habitusbegrebet en nøgle til at forstå, hvorfor vi handler, som vi gør, og på måder, der netop ikke er et produkt af frie rationelle valg, men snarere af en praktisk fornuft i forhold til socialt og kropsligt inkorporerede erfaringer og kundskaber. Habitus udgør den medierende kategori, der kan forbinde det objektive med det subjektive, det sociale med det mentale, og er det princip, der kan

7. Marie Brobeck er født i Sverige og har en kandidatuddannelse i Pædagogik på Københavns Universitet, hvilket forklarer, hvorfor de efterfølgende citater fra interview og observationer er svensksprogede.

8. Undersøgelsens statistiske analyser er baseret på et omfattende datamateriale bestilt fra SCB:s register 3, i hvilket alle elever i den svenske gymnasieskole mellem 1994 og 2001 indgår. Undersøgelsen er udarbejdet af Gergei Farkas og Mikael Börjesson, Pedagogiska institutionen: Utbildnings- og kultursociologi, Uppsala universitet (SEC). Undersøgelsen foreligger som et arbejdsmanus, forfattet af Gergei Farkas (*Invandrade skolelever och deras val av gymnasieutbildning Skåne län 1998 och 2001*, Uppsala 2006). I denne undersøgelse bruges betegnelsen indvandrede elever om elever, der enten ikke er født i Sverige eller er født i Sverige af indvandrede forældre. Når der henvises til denne undersøgelse i teksten, bruger jeg betegnelsen elever med indvandrerbaggrund, mens jeg i øvrigt bruger betegnelserne minoritets elever om elever med en indvandrer- eller flygtningebaggrund fra lande, der ikke er omfattet af de nordiske lande, Nordamerika, Canada og Vesteuropa.

9. Oplysningerne er hentet fra dels Folk- og bostadsräkningen 1990 og LOUISE 1990, 1994, 1997 og 2000. For minoritets elever findes oplysninger om indvandringsår og oprindelsesland for såvel forældre som elever. Om overvejelserne bag den kvantitative undersøgelses data og metode henvises i øvrigt til Farkas, s. 7–9.

10. Se bl.a. Pierre Bourdieu & Loïc J. D. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago 1992; Pierre Bourdieu, *The State Nobility. Elite Schools in the Field of Power*, Cambridge 1998.

forklare strukturligheden mellem fordeling af elever i gymnasiefeltet og social og mental kategoriseringspraksis i klasseværelset. Habitus skal i den sammenhæng undersøges ved at fokusere på, hvilke former for anerkendelse og påskønnelse som lærere og elever benytter sig af i deres bedømmelse, praktikker og kategoriseringer.

Sammen med habitusbegrebet bruger jeg kapital-, felt- og strategibegrebet. Kapitalbegrebets mest generelle form er den symbolske kapital, der af Broady defineres som, »det som av sociala grupper igenkännes som värdefullt och tillerkännes värde«. ¹¹ Den symbolske kapital er således forudsat af, at der er mennesker, der tror på og har magt til at tillægge den værdi, hvilket er et centralt perspektiv i det følgende. Kapitalbegrebet er desuden udspaltet i en økonomisk, social og kulturel kapital, som ydermere er udspaltet i en skole- og uddannelseskapital. ¹² Førnævnte kategorier om social baggrund og social klasse analyseres i det følgende ved hjælp af kapitalbegrebet. Habitus- og kapitalbegrebet får imidlertid først begrebsmæssig fylde af at blive relateret til feltbegrebet, som er »et netværk eller konfiguration af objektive relationer mellem forskellige positioner«. ¹³

Sammenhængen mellem begreberne er, at den sociale og mentale kategoriseringspraksis skal studeres som udtryk for en habitus, der udspiller sig i et socialt felt i form af strategier. Relateret til kapitalbegrebet er strategibegrebet en sammenfatning af, hvordan aktører udnytter de muligheder, der skabes afhængigt af mængde og fordeling af kapitalformer, dvs. muligheder for at bevare eller ændre en given position i et givet felt. Det er i forhold til kampen om positioner og positionering i gymnasiefeltet, at jeg bruger begrebet uddannelsesstrategi, og i forhold til de symbolske magtkampe mellem eleverne i klasseværelset, at jeg bruger begrebet skolestrategi.

I analysen af observationsmaterialets sociale interaktioner og kategoriseringer supplerer jeg med dele af Bernsteins teori om symbolsk kontrol og diskursiv praksis. ¹⁴ Begrebet om pædagogisk diskurs bruges primært til at undersøge regler for den specialiserede kommunikation, i kraft af hvilken der skabes pædagogiske subjekter. Pædagogisk diskurs kommer til syne via en kombination af en regulativ diskurs og en undervisningsdiskurs; den regulative diskurs sikrer opretholdelsen af moralsk og social orden samt relationer og identiteter i klasseværelset. Undervisningsdiskursen,

11. Donald Broady, *Sociologi och epistemologi. Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, Stockholm 1991, s. 169.

12. Pierre Bourdieu, »The Forms of Capital«, *Education. Culture, Economy, and Society*, red. A. H. Halsey m.fl., Oxford 1997.

13. Bourdieu & Wacquant, s. 97; min oversættelse.

14. Basil Bernstein, *Pedagogy, Symbolic Control, and Identity*, London 1996. Jeg henviser tillige til tekster af Basil Bernstein oversat til dansk og udgivet i bogen *Pædagogik, diskurs og magt*, red. Lilie Chouliaraki & Martin Bayer, København 2001.

der altid er indlejret i den regulative diskurs, sikrer derimod formidling og tilegnelse af viden og kundskab samt denne videns genkendelse og anerkendelse. I et magt- og kontrolperspektiv gør jeg endvidere brug af kategorierne klassifikation og rammesætning. Klassifikation refererer til magt med fokus på, hvordan pædagogiske betydninger etableres som legitime. Der refereres først til magtrelationer mellem formidlere og modtagere, dvs. markering af grænser i pædagogikkens sociale relationer, dernæst til magtrelationer vedrørende stoffets ordning i et curriculum, dvs. markering af grænser i et vidensområde. Indramning refererer til kontrol over interaktionens fremgangsmåde med fokus på, hvad der kommunikeres om, på hvilken måde (sekvenser), hvor længe (tempo) og evalueringsformen, samt hvordan de forskellige former for kontrol får karakter af autoritative, legitime betydninger i det pædagogiske møde. Ved hjælp af klassifikations- og indramningsrelationer i den pædagogiske diskurs er det formålet at analysere interaktioner i klasseværelset som udtryk for relationer mellem magt, kontrol og betydninger.

Mit analytiske perspektiv er relationelt i den betydning, at jeg undersøger praksisformer, der er struktureret, kontekstualiseret og situeret i såvel det konkrete klasseværelse som gymnasiefeltet. Vi kan ikke på forhånd vide, hvordan social baggrund, køn og migrantforhold er vævet sammen med den sociale og mentale kategoriseringspraksis i de symbolske magtkampe mellem eleverne. I hvilke situationer gør det fx en forskel, om du er en arabisk talende minoritets elev fra Libanon, pige eller dreng, højt- eller lavpræsterende? Det er netop kompleksiteten bag elevernes kategorisering af sig selv og hinanden, som skal analyseres i et relationelt perspektiv. Når elever, som eksempelvis Abdulkassim i det indledende citat, forholder sig til, hvad det betyder for en skole, at der er (mange) elever med migrantbaggrund, er det blot én af flere henvisninger til, at etnicitet er nærværende som kollektiv markør. Jeg forstår etnicitet som minoritets- og majoritetskulturelle forskelle, der gør en forskel og fokuserer i analysen på, hvordan etnicitet konstrueres i samspil med andre sociale kategorier, og hvad det betyder for elevernes positionering. De konstruktioner af etnicitet, jeg analyserer, afhænger imidlertid også af, at de netop opstår der og i sammenhænge med andre forskelskategorier, hvor de gøres socialt og fagligt relevante.

Gymnasieskolen som en integreret enhedsskole

Den svenske gymnasieskole omfatter 17 nationale programmer, alle treårige og alment kvalificerende til en erhvervskompetencegivende uddannelse. De 17 programmer er fordelt mellem overvejende studieforberevende programmer, der indbefatter de sam-

funds og naturvidenskabelige programmer, og overvejende erhvervsrettede programmer inden for fagområderne social- og sundhed, pædagogiske fag, elektronik, håndværk, hotel og restauration, handel og service, m.m.¹⁵ Den politiske hensigt er at skabe en 'skole for alle', der, sammenlignet med ungdomsuddannelserne i Danmark, har integreret den erhvervsfaglige uddannelse i gymnasieskolen med en øget vægtning af de teoretiske dele på bekostning af de praktiske dele.¹⁶ Foruden de nationale programmer er der et etårigt specialudformet og individuelt program, der udbydes til de elever, der ikke er 'gymnasieegnede', fordi de enten ikke har bestået fagene svensk, engelsk og matematik i grundskolen, eller er etniske minoritetsunge, der skal forbedre deres kundskaber i svensk. De nationale programmer består af et større antal fagligt tonede indretninger og er sammensat af et antal obligatoriske, almendannende kerneemner, et antal obligatoriske fællesemner, projektarbejde, et antal valgbare kurser og et antal individuelle valgfrie emner.¹⁷

De seneste opgørelser over rekruttering til gymnasieskolen viser, at godt 90 procent af en årgang fra grundskolen starter på et gymnasieprogram, hvoraf 15–20 procent går via det individuelle program. Blandt de unge, der optages på et gymnasieprogram, er andelen, der færdiggør en gymnasieuddannelse fire år efter grundskolens afslutning, reduceret til 75 procent.¹⁸

Spørgsmålet er, hvordan de unges frafald, dvs. løbende eksklusion af de inkluderede unge, forstyrrer idealet om den integrerede gymnasieskole, samt hvordan den interne fordeling på gymnasieskolens programmer forstyrrer idealet om valgfrihed. En lærer på OP problematiserer dette ideal på følgende måde: »Ja, där är dubbla budskap, på ena sidan säger man att ni måste ta ansvar, det är frivilligt att gå i gymnasiet. [...] Men idag är det inte frivilligt, för du hamnar utanför samhället om du inte har skaffat dig en viss kompetens.« Læreren problematiserer den ufrivillighed, der præger elevernes rekruttering til gymnasieskolen; en ufrivillighed, der, som vi skal se i det følgende, fal-

15. Se bl.a. Donald Broady m.fl., »Skolan under 1990-talet. Sociala förutsättningar och utbildningsstrategier«, *Välfärd och skola*, SOU 2000:39, s. 5–133, og Elisabeth Hultqvist, *Segregerande integrering. En studie av gymnasieskolans individuella program*, Stockholm 2001.

16. Se bl.a. Moldenhawer, »Inkluderende og ekskluderende strukturer«.

17. Hvert program omfatter 2.500 gymnasiepoint. Alle nationale programmer indeholder otte kerneemner: engelsk, æstetisk virksomhed, idræt og helse, matematik A, naturkundskab, samfundsfag, svensk (alternativt svensk som andetsprog) og religionskundskab. Tilsammen omfatter kerneemnerne 750 point. Hvert program får sin indholdsmæssige profil gennem sine særlige emner, som omfatter 1.450 point. Heraf indgår et projektarbejde på 100 point. Endelig udbyder hvert program valgfrie, individuelle emner, svarende til 300 point (www.skolverket.se).

18. Se bl.a. Broady m.fl.; Hultqvist; Michael Börjesson, *Gymnasieskolans sociala struktur och sociala grupper utbildningsstrategier. Tendenser på nationell nivå 1997–2001*, Rapport från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, nr 32, Uppsala 2004.

der tilbage på og præger de skoler, der heller ikke kan vælge de formelt inkluderede, men umotiverede, gymnasieelever fra. Problematikken i gymnasieskolen er desuden, at den differentiering, der tidligere lå i overgangen fra grundskolen til gymnasieskolen, i dag finder sted i gymnasieskolen, hvilket har skærpet konkurrencen mellem eleverne om de bedste pladser. Når skolegangen forlænges for alle, inklusive for grupper af elever, som ikke tidligere har været afhængige af gymnasieskolens kapitalformer, ændrer vilkårene for inklusion og eksklusion sig tilsvarende.¹⁹ Flere undersøgelser peger i den forbindelse på, at netop forventningen til de unge om at vælge et strategisk rigtigt gymnasieprogram ud fra såvel færdigheder, faglige interesser som langsigtede uddannelsesstrategier stiger i takt med gymnasieskolens øgede valgfrihed.²⁰ Lærerens synspunkt ligger således også inden for den dominerende politiske diskurs, der udpeger uddannelse til at være den kompetenceudviklende og vidensproducerende nøgleinstitution med vægt på 'livslang læring' og 'mere uddannelse til alle', og herunder de pædagogiske antagelser om det selvstyrende subjekt og elevernes ansvar for egen læring og eventuelle succes eller fiasko.²¹

Spørgsmålet er imidlertid, hvordan den valgfrie gymnasieskole er socialt differentieret. Det har Broady m.fl. undersøgt på landsplan, og de konkluderer, at den sociale differentiering inden for gymnasieskolen er øget siden reformen i 1991. De elever, som klarer sig dårligt i grundskolen, samles i det individuelle program, hvor forskellige elevgrupper har varierende chancer for at fortsætte på et nationalt program. Ligeledes giver de erhvervsrettede gymnasieprogrammer sjældent direkte adgang til universiteterne, som stiller højere adgangskrav om bl.a. de enkelte fags niveau og fagprofil.²² Søger de unge eksempelvis efter afsluttet eksamen på OP på universitetet for at uddanne sig til sygeplejerske, skal de som minimum have afsluttet matematik på B-niveau, og til trods

19. Denne problematik beskæftiger Pierre Bourdieu og Patrick Champagne sig med i afsnittet »Outcasts on the inside«, *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*, Pierre Bourdieu m.fl., Oxford 1999, s. 421–501.

20. Se bl.a. Marianne Dovemark, *Ansvar – flexibilitet – valgfrihed. En etnografisk studie om en skola i förändring*, Göteborg 2004, og Kerstin Nordenstam & Ingrid Wallin, *Osynliga flickor – synliga pojkar. Om ungdomar med svenska som andraspråk*, Lund 2002.

21. Stefan Hermann, »Fra folkeskole til kompetencemiljø – tendenser i videnssamfundets kapitallogik«, *Perspektiv, magt og styring. Luhmann & Foucault til diskussion*, red. Christian Borch & Lars Thorup Larsen, København 2003; *Pædagogikken og kampen om individet. Kritisk pædagogik, ny inderlighed og selvets teknikker*, red. John Kreisler, København 2004.

22. Jeg udtaler mig kun om en generel tendens til, at de unge fra de studieforbereende programmer er bedre stillet i konkurrencen om at blive optaget på symbolsk anerkendte højskoler og universiteter med høje adgangskrav. Eftersom også højskoler og universiteter kæmper om studerende, er situationen blandt nogle af de forholdsvis nyoprettede regionale højskoler, at de optager alle ansøgere med godkendte karakterer fra gymnasiet. Det gælder eksempelvis på Malmö højskoles afdeling for international migration og etniske relationer (IMER).

for at de har haft sygeplejerelevante fag, konkurrerer de med ansøgere fra de studieforberedende programmer, der typisk har matematik eller andre naturvidenskabelige fag på et højere niveau. I det følgende skal vi se, hvordan gymnasieskolen er differentieret i Skåne län.

Den differentierede gymnasieskole i Skåne län

I analysen af, hvordan andetårselever (2001) i Skåne län ($n=12.410$)²³ under hensyntagen til social baggrund og køn vælger gymnasieuddannelse, er konklusionen, at de højtuddannede, højere klassers børn overvejende indtager positioner orienteret mod det sociale rums øvre del, og de lavtuddannede lavere klassers børn i højere grad indtager positioner i det sociale rums nedre del; samme mønster som i hele Sverige.²⁴ Derudover er der en stærk sammenhæng mellem elevernes skolekapital (dvs. karaktergennemsnit fra grundskolen og valgfag: om de vælger fransk, tysk, andet eller ingenting) og forældrenes uddannelsesniveau (nedarvet uddannelseskapital) samt mellem elevernes skolekapital og forældrenes klassepositioner. Ser vi dernæst på relationen mellem programmerne, er konklusionen, at de erhvervsrettede programmer er kraftigt orienteret mod den del af det sociale rum, der domineres af de lavere klassers børn, hvorimod de studieforberedende programmer er kraftigt orienteret mod den øvre del af rummet domineret af de højere klassers børn. Kønsforskellen er imidlertid større hos de lavere klassers børn. Mens både piger og drenge fra de højere klasser positionerer sig på en måde, der svarer til eliternes pol i det sociale rums øvre del, er positionerne for især el-, energi- og industriprogrammer orienteret mod de lavere klassers sønner, og positionerne for især håndværk, børn og fritid og OP-programmer orienteret mod de lavere klassers døtre. Øvrige erhvervsrettede programmer som naturbrug, hotel og restaurant, handel og administration og livsmiddelprogrammet er ligeledes orienteret mod de lavere klassers dele af rummet, men horisontalt centreret mod en mere jævn kønsfordeling. Endelig kan vi se, at medie- og de æstetiske programmer afviger fra de øvrige erhvervsrettede programmer, idet de er horisontalt orienteret mod de dele af det sociale rum, der er domineret af piger, og vertikalt positioneret på en måde, der betyder, at de i højere grad også tiltrækker elever fra middelklassen og de højere klasser.

23. Analysen af alle elevers gymnasievalg i Skåne län er baseret på en enkel korrespondanceanalyse skabt med to aktive variable, hhv. elevernes gymnasieuddannelse defineret som det program, eleven findes på tre terminer efter afsluttet grundskole, og elevens sociale baggrund baseret på en kategorisering i 32 fagkategorier og opdelt på køn. For en yderligere beskrivelse af kategorisering af social baggrund hevises til Broady m.fl., s. 121.

24. Börjesson.

Der findes tilsvarende horisontale forskelle, mellem hvordan de studieforberedende programmer er positioneret i rummets øvre del, dvs. i middelklassens og de højere klassers pol. I rummets horisontalt venstre del, overvejende domineret af drenge og med en lavere social rekruttering, er især teknikprogrammet og de naturvidenskabelige programmer med en teknisk eller datalogisk indretning positioneret. I rummets horisontalt højre del, overvejende domineret af piger, finder vi til gengæld positionerne for de samfundsvidenskabelige programmers sproglige indretning, det naturvidenskabelige programs miljøindretning og den internationale BA. Samtidig finder vi, at det naturvidenskabelige programs lokale grene indtager horisontalt forholdsvis centrede positioner i det sociale rums øvre del, domineret af middelklassens og de højere klassers børn og med en jævn kønsfordeling. Ser vi endelig på relationer mellem de største naturvidenskabelige og samfundsvidenskabelige programmer, finder vi en interessant vertikal forskel, som består i, at positionen for det største naturvidenskabelige program (nemlig den naturvidenskabelige linje) er kraftigere orienteret mod eliternes pol, end tilfældet er for de største samfundsvideenskabelige programmer. Denne 'geometriske' forskel vidner om, at de højere klassers børn, der råder over en omfattende skole- og uddannelseskaptal, er overrepræsenteret på det naturvidenskabelige program, ikke kun i forhold til de erhvervsrettede programmer, men også i forhold til de øvrige studieforberedende programmer, som i højere grad også rekrutterer elever fra middelklassen og de lavere klasser.

Indvandrerelevers uddannelsesstrategier og gymnasieprogrammernes positionering

Ser vi udelukkende på populationen af andetårselever med indvandrerbaggrund (n=1.995), er den potentielt dårligere stillet i økonomisk henseende. Fx modtager 61 procent af husholdningerne socialbidrag, og andelen i procent, hvor begge forældre er i arbejde, er 24.²⁵ Dertil kommer, at opgørelserne ikke indbefatter allerede frafaldne indvandrere. Dette mønster bekræftes i andre undersøgelser og er som helhed udtryk for, at Malmø kommune allerede før 1990'erne havde en generelt lavere erhvervsfrekvens end hele Sverige, samtidig med at de mest betydningsfulde forskelle, opgjort i 1999, findes mellem personer født i Sverige med en erhvervsfrekvens på 70 og personer født i udlandet med en erhvervsfrekvens på 34.²⁶

25. Se bilag 1: Aktive variable og frekvenser 2001.

26. Jeg henviser til en rapport om arbejdsmarked og erhverv i Malmö, *Från kris till tillväxt? En rapport om arbetsmarknad och sysselsättning i Malmö 1999*, Malmö 1999.

Analysen af indvandrelevers positionering er til forskel fra den foregående analyse af alle elever flerdimensionel med fokus på, hvordan de i forhold til anciennitet i Sverige (opholdslængde), køn, økonomisk og kulturel kapital fordeler sig relationelt i det sociale rum.²⁷ Det mønster, vi først og fremmest ser, er en polarisering mellem gruppen af økonomisk marginaliserede og nyligt indvandrede elever – to egenskaber, som på grund af deres robuste sammenhæng skal forstås samlet – og gruppen af såvel den økonomiske og uddannelsesmæssige elite som den økonomisk veletablerede gruppe med et lavt karaktergennemsnit fra grundskolen. Vi ser med andre ord, at økonomisk kapital falder positivt sammen med svensk anciennitet, men negativt sammen med karaktergennemsnit fra grundskolen, som til gengæld falder positivt sammen med forældrenes uddannelsesniveau. Konklusionen stiller derfor spørgsmål ved konklusionen i danske og svenske undersøgelser om indvandrelevers skolepræstationer, at forældrenes beskæftigelsessituation er positivt forbundet med de unges skolepræstationer.²⁸ Konklusionen giver ikke anledning til at afvise, at forældrenes beskæftigelsessituation er af betydning for børnenes skolepræstationer. Konklusionen giver snarere anledning til at spørge, hvorfor den stabile økonomiske situation, som præger de veletablerede indvandrerfamilier i undersøgelsen, ikke påvirker børnenes skolepræstationer, dvs. erhvervede kulturelle kapital, i en positiv retning. Hvad er det i så fald, der påvirker børnenes skolepræstationer i en positiv retning? Undersøgelsens svar er, at det primært er forældrenes uddannelseskapital, dvs. elevens nedarvede kulturelle kapital, der uaf-

27. Den flerdimensionelle analyse er begrundet i et ønske om at nuancere forståelsen af indvandrelevers uddannelsesstrategier. Følgende seks variable indgår som aktive variable, dvs. variable, som bidrager til at oprette korrespondanceanalysens dimensioner og dermed til at strukturere rummet: V1: husholdets højeste uddannelsesniveau, V2: om husholdet har modtaget socialbidrag, V3: husholdets disponible indkomst, V4: husholdets grad af erhvervsarbejde, V5: elevens gennemsnitskarakter fra grundskolen, V6: elevens tilvalgsemne i grundskolen og V7: antal år i Sverige for far og mor. De enkelte variable er yderligere inddelt i et antal modaliteter, fx er modaliteten for køn: dreng og pige. Mens variabel V1 afspejler elevens nedarvede uddannelseskapital (kulturel kapital), afspejler V2, V3 og V4 familiens økonomiske forhold (økonomisk kapital) og V5 og V6 elevens erhvervede uddannelseskapital (kulturel kapital). Se bilag 1: Aktive variable og frekvenser 2001.

Den flerdimensionelle korrespondanceanalyse består af en analyse af først dimension 1 og 2, dernæst dimension 1 og 3 og endelig dimension 2 og 3. Dimension 1 oprettes af forskelle mellem elever, der råder over begrænsede versus omfattende økonomiske ressourcer. Dimension 2 oprettes af forskelle mellem elever, der råder over en begrænset versus en omfattende uddannelseskapital (både nedarvet og erhvervet) samt en høj versus lav anciennitet i Sverige, dvs. opholdslængde. Dimension 3 oprettes af forskelle mellem elever, der råder over en relativt begrænset versus en relativt omfattende uddannelseskapital.

28. Henvisning til bl.a. Karen Margrethe Dahl & Vibeke Jakobsen, *Køn, etnicitet og barrierer for integration. Fokus på uddannelse, arbejde og foreningsliv*, København 2005; Ulla Højmark Jensen & Torben Pilegaard Jensen, *Unge uden uddannelse. Hvem er de, og hvad kan der gøres for at få dem i gang?*, København 2005; *Elever med utländsk bakgrund, Rapport till Regeringen*, Stockholm 2004; Catarina Lundqvist, *Karriärvägar för ungdomar med utländsk bakgrund. Framtidsplaner, orienteringar och strategier mellan utbildning och arbete*, Expertbilaga till Rapport Integration 2005, Norrköping 2006.

hængigt af familiens opholdslængde forklarer elevens præstationer. Spørgsmålet, dette rejser, er, om vi kan tolke den åbenbare negative sammenhæng mellem de forholdsvist stabile økonomiske forhold i familien og barnets karaktergennemsnit i grundskolen som et udtryk for, at de økonomisk veletablerede indvandrerfamilier i mindre grad investerer i uddannelse end i en erhvervsmæssig karriere for deres børn. Eller om det kan ses som udtryk for, at familien faktisk har investeret i barnets uddannelse, men uden succes, enten på kort sigt blandt de indvandrerelever, der klarer sig dårligt i grundskolen, eller på langt sigt blandt de indvandrere, der selv med en kompetencegivende uddannelse oplever vanskelighederne med at blive inkluderet på arbejdsmarkedet.²⁹

Konklusionen er, at relationerne mellem de udvalgte variable er, at elevens økonomiske forhold skal forstås i samspil med anciennitet i Sverige. Ligeledes, at elevens tilegnede uddannelsesstilgange skal forstås i samspil med de nedarvede uddannelsesstilgange. Endelig kan opholdslængde i sig selv ikke forklare de unges uddannelsesstilgange. Det gør nemlig en forskel, om antal år i immigrantsamfundet spiller sammen med enten høj eller lav økonomisk kapital og høj eller lav uddannelseskapital – og yderligere om, og hvordan, uddannelseskapital er sammensat af såvel nedarvet som erhvervet kapital. Medtager vi kategorien oprindelsesland, kan vi se, hvordan indvandrerelever fra samme oprindelsesland fordeler sig i det sociale rum, afhængigt af deres positionering i forhold til omfang og fordeling af økonomisk og kulturel kapital. Især er gruppen af indvandrere fra det tidligere Jugoslavien en uensartet gruppe positioneret både i den økonomisk marginaliserede og økonomisk etablerede gruppe. Den øvre del af det sociale rum er overvejende domineret af elever fra Asien, Vesteuropa, USA, Canada, Iran og Østeuropa – og med en overrepræsentation af piger – mens den nedre del af rummet overvejende er domineret af elever fra Libanon, det tidligere Jugoslavien, central- og Sydamerika – og med en overvægt af drenge. Ikke desto mindre skal de forskelle, vi har fundet mellem indvandrerelever fra forskellige dele af verden, i meget høj grad forstås i forhold til de overgribende sammenhænge, som strukturerer populationen.

Sammenlignet med alle elever er konklusionen, at indvandrerelevers uddannelsesstrategier følger samme mønster med hensyn til fordeling mellem studieforberedende og erhvervsrettede programmer. Inden for de studieforberedende programmer ser vi en udkrystallisering af eliteuddannelser (det naturvidenskabelige programs naturvidenskabelige linje og international BA) i den betydning, at højtpræsterende indvandrer-

29. Henvisning til bl.a. Carl-Ulrik Schierup, »Den sociala exkluderingen i Sverige. Migration, arbetsmarknad och välfärdsstat i förändring«, *Arbetslivets (o)synliga murar*, red. Paulina De los Reyes, SOU 2006:59; samt til Fredrik Hertzbergs artikel i nærværende antologi.

elever med højtuddannede forældre dominerer på disse uddannelser, mens det samfundsvidenskabelige programs samfundsvidenskabelige og tekniske indretning og det tekniske program rekrutterer de ikke så højtpræsterende indvandrerelever med lavere uddannede forældre. Angående forskelle mellem de erhvervsrettede programmer kan vi se, at især fordons- og OP-programmet i høj grad vælges af sent ankomne elever, som er økonomisk marginaliserede, og som råder over en begrænset tilegnet uddannelseskapital; at naturbrugsprogrammet på det nærmeste udelukkende rekrutterer den veletablerede del af indvandrerpopulationen; at handels-, hotel- og restaurationsprogrammer samt livsmiddelprogrammet i høj grad vælges af indvandrere, hvis nedarvede og erhvervede uddannelsesstilgange er yderst begrænsede, uanset deres grad af svensk anciennitet. Endelig, at medieprogrammet og det æstetiske program forholdsvist kraftigt afviger fra det generelle mønster, som præger hovedparten af de erhvervsrettede programmer. En afvigelse, som skyldes, at disse uddannelser vælges af den del af indvandrerpopulationen, som råder over erhvervede og tilegnede uddannelsesstilgange over middel.

Angående de ekstreme poler i indvandrerelevernes sociale rum er rekrutteringsmønstret det samme som for alle elever. Uddannelseseliten med indvandrerbaggrund fortsætter på gymnasieprogrammer, som søges af de højere klassers børn, mens de marginaliserede indvandrerelever fortsætter på gymnasieprogrammer, som søges af de lavere klassers børn. Dog er gruppen af indvandrerelever, der ikke tilhører eliten, og som går sammen med de lavere klassers børn, internt differentieret mellem elever, som enten tilhører populationens nyligt indvandrede, økonomisk marginaliserede og lavtpræsterende fra grundskolen, eller de veletablerede elever, som råder over en meget begrænset såvel nedarvet som erhvervet uddannelseskapital. Endelig er der en uventet kønsdimension. De nyligt indvandrede, økonomisk marginaliserede elever viser sig nemlig at være kraftigt overrepræsenteret på to af de kønsmæssigt mest segregerede uddannelser, nemlig fordons- og OP-programmet, og med en overvægt af drenge på OP. I afsnittet om OP's rekrutteringsprofil kan vi se, hvordan der også her findes en relativt stor andel af både sent ankomne indvandrerelever og indvandrer drenge. I det følgende analyserer jeg hvordan rekrutteringen af elever til OP er forbundet med det pædagogiske inklusionsarbejde.

De indefra ekskluderede: dilemmaer på OP

På OP er formålet at give eleverne en grundlæggende viden om arbejdet inden for hel- og sygeplejesektoren og forberede dem til videregående uddannelse. I uddannelsen

kombineres kundskab fra forskellige fagområder som psykologi, sociologi, pædagogik, medicin og omsorgsvidenskab. Uddannelsen bygger på en grundlæggende værdi om, at alle mennesker er kulturelt ligeværdige, og har vægt på de etiske aspekter: »Utbildningen utvecklar elevernas förmåga att iaktta, uppfatta och värdera förhållanden och påståenden, att beakta olika behov och förutsättningar bland människor från andra kulturer samt att arbeta både självständigt och tillsammans med andra i arbetslag.«³⁰

Set i forhold til, at OP i høj grad søges af etniske minoritets elever, har man på den udvalgte skole styrket integrationsarbejdet; et arbejde, der er blevet imødekommet af Storstadssatsningen med midler til at gennemføre et toårigt integrationsprojekt 2004–2005. I 2003 er antallet af elever på skolens OP opgjort til 371, og antallet af ansøgere har været relativt stabilt de senere år svarende til et optag på fire klasser pr. år. Siden 2002 har den ene klasse været fireårig som en integreret del af et individuelt program.

Et gennemgående tema i interviewene med de professionelle har været, hvilke slags elever der rekrutteres til skolens OP, og hvordan det påvirker skolen fagligt og socialt. Man beskriver primært rekruttering ud fra en kombination af såvel gennemsnitskarakterer fra grundskolen som andelen af elever med indvandrerbaggrund. Fx siger en lærer: »Sedan har det ju förändrats under åren, så vi har ju fått mer, ja, inte speciellt studiemotiverade elever och framförallt invandrarelever, vi har ju 70–80 procent invandrarelever.« I et interview med elever om, hvordan skolen er relateret til andre skoler og programmer, siger de:

Interviewer: Tror ni, det påverkar en skola mycket, vem som har höga eller låga betyg?

Elev: Ja, det gör det hela [nævner navnet på en gymnasieskole], det är bara intelligenta, som går där, alltså skolan har hög, man måste ha höga poäng för att komma in, alltså man måste ha VG, MVG och en godkänt. Typ ni, som har alla godkänt, ni får gärna komma till [nævner navnet på deres egen skole].

Til forskel fra de professionelle beskriver eleverne primært, hvordan en skoles rygte er forbundet med et karakterniveau, og hvordan dette opleves som en ekskluderende faktor. På den førstnævnte skole må man »ha höga poäng för att komma in, alltså man måste ha VG, MVG och en godkänt«, hvorimod alle med karakteren godkendt »får gärna komma« ind på deres egen skole. I den verbale interaktion kan vi ydermere se, hvordan eleverne konstruerer sig selv i relation til 'de andre' beskrevet som »bara intelligenta«, har »höga poäng« og »pluggar [...] dom sitter i biblioteket och pluggar, medan vi sitter i cafeterian när vi har rast«. Det er påfaldende, at elever, når de beskriver deres

30. Se www.skolverket.se.

egen gymnasieskole, taler mere om 'de andre skoler' og 'de andre elever'. Det er også påfaldende, at idealet om det frie gymnasievalg bliver modsagt af, at de pga. karakterniveau ikke har kunnet vælge frit mellem skoler og programmer. Ikke desto mindre begrundes flere elever deres væren på netop denne skole ud fra OP's indholdsmæssige og erhvervsrettede profil, for, som de siger, 'fordi jeg vil arbejde med mennesker,' fordi man kan få arbejde inden for faget,' »här man lär sig ganska viktiga och bra ämnen, alltså jag gillar det verkligen, det är verkligen det, jag är intresserad av, alltså sjukvård, människans kropp och kultur, många sådana saker. Det med valbara kurser, det är perfekt, man får välja det man verkligen vill hålla på med och sånt, så det var lite.«

I forlængelse af den måde, hvorpå den valgfrie gymnasieskole problematiseres, er det et interessant faktum, at man i Malmø kommune har valgt en praksis, hvor man tester alle elever i fagene svensk, matematik og engelsk, når de optages på gymnasieprogrammets første år. Testen gennemføres på skolerne, og skolerne beslutter selv, hvad elevernes testresultater skal bruges til. Den kommunale praksis er et godt eksempel på en praksis, der inkluderer og ekskluderer på samme tid, idet man er nødt til at opfinde subtile måder, hvorpå man på skoleniveau kan sortere mellem de formelt inkluderede elever på systemniveau. På skolen har de professionelle et positivt syn på den kommunale praksis, idet man mener, at det primært er elevens testresultater, der er dækkende for at beskrive det faglige niveau ved skolestart. Dette peger i høj grad på problematikken om, hvordan man i praksis løser de dilemmaer om inklusion og eksklusion, der er indlejret i den valgfrie gymnasieskole. På OP håndteres man dilemmaet ved på den ene side at tilsidesætte de formelle optagelseskriterier fra grundskolen, som ikke desto mindre er forudsat i den valgfrie gymnasiehedsskole. Erfaringsmæssigt bekræftes dette af flere lærere, der i varierende grad giver udtryk for, at der er stor forskel på niveau og kriterier for karaktergivning på kommunens grundskoler. En lærer udtaler bl.a.: »Jag tror att undervisningen ligger olika beroende på vilka skolor de kommer från, och det beror nog på vilka elever de har. De sätter godkänt när eleverna inte skulle ha godkänt, och det är något vi har tagit upp i hela sta'n.«

På den anden side håndteres man dilemmaet ved at lade elevernes testresultater ligge til grund for at sortere eleverne i niveaudelte klasser efter præstationer i fagene matematik, svensk og engelsk. Siden 2001 har man på skolen således valgt at kombinere undervisningsdifferentiering i klassen med fagligt niveaudelte klasser. Dette gør man ud fra en erkendelse af, at gruppen af formelt optagne elever er og bliver mere fagligt heterogen: som lederen siger: »I dag kan vi ikke sortere dem fra, der hellere vil have et arbejde [...]. Vi kan ikke gøre om på de elever, vi har.« Det er imidlertid ikke uproblematisk for skolen at skulle legitimere en fordelingspraksis efter fagligt niveau, når

man samtidig skal leve op til skolens grundprincipper om integration, der forstås som en ligeværdig fordeling af elever i skolens klasser efter køn og etnicitet. Hvad gør man i de tilfælde, hvor klasser opdelt efter fagligt niveau falder sammen med etnisk opdelt klasser? Samtidig med at problematikken på skolen også er, at man skal kunne gabe over det spænd, der er mellem fagligt svage og fagligt stærke elever og mellem elever orienteret mod et arbejde i omsorgssektoren og elever orienteret mod en videregående uddannelse. Et spænd, der udspiller sig i sammenhæng med, at man på grund af elevsammensætningen kategoriseres og identificeres som en 'indvandrerskole'.

Problematikken ser imidlertid forskellig ud fra hhv. et elev- og et professionelt synspunkt. I et interview med elever om skolens rygter siger de:

Interviewer: Om vi nu säger så, att på [nævner navnet på en anden skole i kommunen], där är det något positivt med att alla har höga poäng. Vad tycker ni då är något positivt med den här skolan?

Elev: Okej, här finns det ju många utländska elever, och om jag nu skulle börja på [samme skole], där finns det många svenska elever, och det finns några utländska elever, jag skulle ändå inte känna mig bekväm, för jag är inte sådan, som älskar, älskar plugga som de gör. Dom går direkt hem, dom sitter i biblioteket och pluggar, medan vi sitter i cafeteria när vi har rast, och det är typ sånt, jag skulle inte trivas i sån miljö. Men jag tycker här är roligt, man har olika ansikten och många olika barn som går här, jag tycker det är roligt.

I den verbale interaktion er det ikke givet, om eleverne taler ud fra en minoritets- eller majoritetsposition, endsige som kønnede piger eller drenge. De taler om, at der på deres skole findes mange udenlandske elever af en bestemt slags, som adskiller sig fra de andre elever med høje ambitioner om skolearbejdet. Eleverne taler ganske vist det etniske frem, når de taler om 'udenlandske' og 'svenske' elever, men når etnicitetskategorien optræder sammen med kategorien karakterniveau og graden af 'plugga', glider den i baggrunden. Ikke desto mindre er de pågældende elevers kategoriseringspraksis delvist udtryk for en inddeling af elever, der svarer til OP's føromtalt positionering i gymnasiefeltet, når de beskriver, hvordan de i hvert fald har skilt sig ud fra den uddannelsesmæssige elite.

Fra et professionelt synspunkt drejer det sig derimod om at finde legitime begrundelser for en differentieringspraksis, der hverken favoriserer de fagligt stærke elever på bekostning af de fagligt svage elever eller majoritets elever på bekostning af minoritets elever. Når denne praksis skal begrundes, henviser især lederen til en almen forståelse af de unge som en yderst selvbevidst gruppe; de unge »är så medvetna om detta själva, om sin egen situation, sina egna behov, så det är nog mest vi som är lite rädda för att

nivågrupper, før dom vet hur det går med den.« Fordelen ved at operere med en almen kategorisering af de unge er, at man undgår at skulle sortere mellem de i realiteten mange forskellige slags gymnasieegnede elever – med eller uden indvandrerbaggrund. Ved at henvise til en almen kategorisering af de unge er det også lettere for lederen at konstruere forestillingen om, at de unge finder det naturligt at blive niveaudelt efter skolens bedømmelseskriterier. Lederen udtrykker sig imidlertid ikke om, hvordan de unge, der er vant til at blive vurderet og evalueret i skole- og uddannelsessystemet, forholder sig til de normaliserende bedømmelseskriterier – som også skolens lærere er påvirket af. Den distance, lederen generelt har til niveaudeling, kan tolkes som udtryk for en mental strukturering af ideen bag den valgfrie enhedsskole om at skabe en ensartet skolegang for alle. Lederens udtalelse kan imidlertid også tolkes som en strategisk legitimering af, at man på skolen er nødt til at gøre forskel om end i en tilsløret form. For lederen bliver det et spørgsmål om, hvordan den nødvendighed, der sættes af gymnasiefeltets logik, bliver transformeret til at være elevernes selvforvaltningsprojekt. Den institutionelle disciplinering af eleverne handler netop også om, hvordan de lærer at forvalte niveaudeling til deres egen personlige fordel. I det perspektiv er der tale om en produktiv magtudøvelse, der via subjektiveringsmekanismer former eleverne til at tage et personligt ansvar for, hvordan de indplaceres i skolens faglige og klassemæssige hierarki.³¹

Observationsklassens rekrutteringsprofil

I afsnittet om indvandrerelevens uddannelsesstrategier og gymnasieprogrammernes positionering konkluderer jeg, at OP er kvindedomineret og med en rekruttering af elever blandt majoriteten, der primært er positioneret i den nedre del af det sociale rum, og en tilsvarede rekruttering blandt minoriteten bestående af elever med en begrænset erhvervet uddannelseskapital og lav svensk anciennitet. I dette afsnit beskriver jeg rekruttering af elever i observationsklassen og analyserer i de efterfølgende afsnit det pædagogiske inklusionsarbejde i samspil med denne.³²

Set i forhold til skolens føromtalt fagligt niveaudelte klasser, baseret på elevernes testresultater, består observationsklassen af de bedst presterende elever. Dette til trods for, at elevernes gennemsnitskarakter fra grundskolen varierer fra 'godkendt' til 'vel

31. Se bl.a. Valerine Walkerdine, »Uddannelse, psykologi og neoliberalisme«, *Pædagogisk psykologi – positioner og perspektiver*, red. Birgitte Elle, Klaus Nielsen & Morten Nissen, Roskilde 2006; Trine Øland, »Selvarbejde som pædagogisk form«, *Unge pædagoger* nr. 3/4, 2003.

32. De følgende oplysninger om eleverne bygger på spørgeskemabesvarelsene.

godkendt.³³ Det betyder, at klassens praksis skal ses forhold til, at der allerede er blevet tilvejebragt en eksklusion indefra af de mindre gymnasieeguede elever. Klassen består af 26 elever, seks drenge og tyve piger. Fire drenge har en minoritetsbaggrund: to fra arabisktalende lande, en fra Bosnien og en fra El Salvador. Ni piger har en minoritetsbaggrund: to fra Bosnien, fem fra arabisktalende lande (Libanon og Irak), en fra Kurdistan og en fra Somalia. Blandt minoritets eleverne er alle undtagen en født uden for Sverige: Fem er kommet til Sverige som børn og har ni års skolegang i Sverige, mens fire er kommet til Sverige som unge (14–16-årige) og har flere års skolegang i migrantlandet. Ser vi desuden på den økonomiske og kulturelle kapitalfordeling, er mønstret, at der blandt forældrene er en uddannelsesmæssig spredning fra få års skolegang i hjemlandet (maks. syv år) til mere end ti års skolegang, som ikke hænger sammen med, om forældrene har arbejde, og hvad de arbejder med. Fem af minoritets elevernes forældre har eksempelvis mere end otte års skolegang, men er begge uden arbejde. De øvrige minoritetsforældre er uafhængigt af antal års skolegang enten beskæftiget med egen virksomhed, i den ufaglærte sektor inden for service eller som studerende. Enkelte forældre er i arbejde inden for omsorgssektoren. Minoritets elevernes gennemsnitskarakter fra grundskolen er fordelt på en skala fra 125 til 230. Dog er præstationer i grundskolen ikke dækkende for at beskrive tilegnet uddannelseskapital blandt de minoritets elever, der har gennemført dele af deres skolegang i migrantlandet. Til sammenligning er alle majoritets elevernes forældre i arbejde inden for erhverv, der svarer til middelklassen og den lavere middelklasse med en kort eller mellemlang videregående uddannelse. Deres gennemsnitskarakter fra grundskolen er mellem 180 og 200.

Hovedparten af eleverne har valgt OP ud fra et ønske om at fortsætte i en mellemlang videregående uddannelse, enten som sygeplejerske, tandtekniker, lærer eller socionom. De har tillige valgt programmet på grund af dets indholdsmæssige profil, og fordi de godt kan lide at arbejde med mennesker. På programmet er de foretrukne fag psykologi, helse-, omsorgs- og kulturfag, hvorimod matematik opfattes som et vigtigt, men også svært, fag.

Samlet set har observationsklassens elever mange fællestræk i forhold til en objektiv klasseposition, der svarer til analysen af OP's positionering i gymnasiefeltet. Det er imidlertid ikke givet, hvordan den objektive klasseposition indvirker på den sociale og mentale kategoriseringspraksis og fordeling af positioner i klasseværelset. Som allerede nævnt er det observationer af undervisning i fagene matematik og mennesket socialt og kulturelt, der ligger til grund for analysen af de symbolske magt- og positionerings-

33. Den svenske karakterskala består af følgende karakterer: meget vel godkendt, vel godkendt, godkendt, ikke godkendt.

kampe mellem eleverne. Begrundelsen for at vælge netop de fag er, at de varierer med hensyn til karakteren af såvel anerkendte vidensformer som evalueringsformer af den gode elevpræstation. Matematikfaget er, som vi skal se i det følgende, præget af en stærk klassifikation af, hvordan indholdet er ordnet i et centralt defineret curriculum, bl.a. fastsat i det nationale prøvesystem, mens kultur- og socialfaget er præget af en svag klassifikation, der udgøres af et tværfagligt vidensområde med inspiration fra (universitets)fagene sociologi, psykologi, sygepleje og kulturanthropologi. Spørgsmålet er således, hvilke muligheder der stilles til rådighed for kategorisering af den gode elev i fagenes pædagogiske diskurs under hensyntagen til elevernes objektive klasseposition.

Pædagogisk inklusionsarbejde i en stærkt klassificeret og rammesat matematikundervisning

Undervisningen i matematikfaget er præget af en stærk klassifikation og rammesætning af den regulative diskurs. Klassifikationen er stærk i den betydning, at undervisningen er indholdsmæssigt struktureret efter den nationale kursusplan og nationale prøves præstationskrav. Læreren bruger overvejende tiden til at gennemgå opgaver på tavlen – som eleverne enten har eller skal besvare i en øvelsesprøve eller har skullet forberede hjemmefra. Indramningen er stærk i den betydning, at læreren kontrollerer interaktionens fremgangsmåde, med hensyn til hvad der kommunikeres om samt hvordan (sekvenser) og hvor længe (tempo). Når læreren formidler indhold, er det læreren, der ved bedst, dvs. kan løse de opgaver, eleverne beder om hjælp til. Formidlingsformen er struktureret omkring fagets indhold, men foregår i en afslappet, tryk og venlig tone baseret på lærerens anerkendelse af, at det kontinuerlige arbejde med at nå elevernes kundskabsmål er tidskrævende. Kendetegnende for de forløb, hvor læreren gennemgår et bestemt og afgrænset stof, er, at hun tager tavlen i brug, mens hun løbende gør rede for de konkrete udregninger, hun foretager. Læreren beskriver sin (tavle)praksis på følgende måde: »Ja, ja, jag vet inte, jag tror jag använder tavlan väldigt mycket för att skriva och rita, så att dom kan se lite grann mer, det tror jag att jag gör.« Undervejs i gennemgangen stiller læreren mange spørgsmål til eleverne, først og fremmest til en udpeget elev (uden håndsoprækning). Læreren evaluerer elevens besvarelse med et ja eller nej, og kan eleven ikke svare, henvender læreren sig til den næste elev og så fremdeles. I andre situationer henvender læreren sig med spørgsmål til hele klassen.

L. fortsätter genomgången av övningsprovet, frågar eleverna om de haft problem efter eller före varje tal; när läraren kommer till fråga 9b, ställer en elev en fråga som läraren

redogör för på tavlan, övriga elever sitter tysta och skriver av det L. skriver på tavlan. När L. når fram till uppgift 10 frågar hon: Har ni fixat 10?

– Ja (från ett par elever, annars tyst i klassrummet).

L: Då tar jag någon här i hörnet, eftersom alla säger att de fixat den?

Elev: Nej, jag har inte fixat det, jag har inte gjort det!

L: Jag räknar inte er, som att inte ha gjort den. (L. refererar till att klassen kommit tillbaka från praktik.)

Samma elev: – Nej nej, men bara så du vet det då.

L: Klart att inte ni har gjort den, ni andra då du?

Eleven: Jag har inte gjort den.

L: Nej, då kan jag få reda på, hur många som inte gjort 10:an då, kanske det blir lite [bortfall ett ord] istället för att bara sitta och trycka här och vara jättetysta.

(Några elever räcker upp handen.)

L: Har du gjort det, Sara?

Sara redogör för svaret, och L. vidareutvecklar hennes svar och ber Osman om att redogöra för fråga 11. Osman säger att han inte gjort det, och L. ber istället Sandra om att svara. Genomgången av övningsprovet avslutas med att L. ber någon i klassen att redogöra för fråga 12; när ingen av eleverna svarar, ber L. Hanna att svara:

L: Hanna, har du räknat 12:an?

Hanna: Jag har inte just det blocket med mig.

L: Det är hemskt, vad ni inte har just de blocken med er. Josefina, har du räknat det?

Josefine svarar inte, och L. frågar om hon ska ta det på tavlan, flera elever svarar ja tack. Under denna genomgång av fråga 12 ställer L. frågor till eleverna som bekräftas som rätt eller fel, medan hon räknar ut talet. Klara besvarar en fråga (rätt), därefter Stina (rätt), som avbryts av Ramez; när Ramez är färdig med att prata, räcker Stina upp handen och blir ombedd att svara av L. Att Stina räcker upp handen efter att Ramez avbrutit henne, tyder på att det finns en accept att eleverna avbryter varandra när det är ämnesrelevant, och att Stina på samma gång är aktiv och ofta besvarar frågor. L. avrundar genomgången med att säga att fråga nummer 12 klassificeras som ett G-tal i det nationella provet. Hon säger också att de inte ska gå igenom tal 13 i övningsprovet, utan att eleverna istället ska repetera värdetabeller och rita linjer resten av lektionen.

I denne udskriftsekvens kan vi se, hvordan læreren på skift gør brug af at henvende sig til enten hele klassen som et kollektiv, når hun bl.a. spørger, »har ni fixat 10?«, eller til enkelte elever med navns nævnelse, når hun bl.a. henvender sig til Sara med spørgsmålet, »har du gjort det, Sara?« Vi kan også se, at magten mellem lærer og elever er

tydeligt markeret i de sociale relationer mellem en vidende lærer og elever, der ønsker at drage nytte af lærerens viden. Eksempelvis når læreren spørger Josefine, om hun skal gennemgå stykke 12 på tavlen, og flere elever svarer ja. Under gennemgangen som den viste, er det sociale interaktioner mellem læreren og eleverne enkeltvis, der dominerer, og meget sjældent interaktioner mellem eleverne, med undtagelse af eksemplet, hvor Ramez afbryder Stina, hvilket åbenbart ikke kommenteres af hverken elever eller lærer. Når læreren gennemgår stoffet på klassebasis, er kontrolformen præget af en social magtrelation mellem læreren som formidler og elever som modtagere med det resultat, at der markeres grænser i pædagogikkens sociale relationer. Dernæst er ordningen af fagets vidensområde, dvs. klassifikation, præget af den sociale magtrelation vedrørende indholdets ordning i et curriculum og den dertil knyttede markering af grænser i et vidensområde for den 'rigtige' besvarelse.

I disse gennemgange er det primært lærerens magt i de sociale relationer til at udpege elever på skift, der dominerer elevernes deltagelsespraksis. Eleverne har ikke andre positioneringsmuligheder end at svare korrekt på spørgsmål initieret af læreren, om hvordan man udregner de konkrete opgaver. Set i forhold til elevernes objektive klasseposition er det ikke givet, hvordan de fordeler sig relationelt i kampen om positioner. Det er imidlertid primært fire elever, der deltager i denne form for undervisning, nemlig Josefine, Sara, Stina og Ramez, der alle, undtagen Stina, har dispositioner svarende til en begrænset kulturel og økonomisk kapital. Det er til gengæld elever, der af læreren kategoriseres som nogle, der netop har lyst og viljen til at lære faget, og som tilhører gruppen af 'gode' elever, der spørger om hjælp, når der er noget, de ikke forstår. Læreren udtrykker sig om dette på følgende måde:

Interviewer: Har du altid en fornemmelse af, at de, der har brugt for hjælp, spørger om hjælp?

Lærer: Ibland, ibland inte alla, och det är det här med lusten och viljan igen.

Interviewer: Hvis de ikke spørger om hjælp, går du så til dem systematisk?

Lærer: Ja, jag försöker hjälpa dem då, och de får alltid komma in till mig om de behöver någon. Vissa kommer, andra gör det aldrig, ja och så får de då ha hjälp längre tider, omskrivningar om det behövs, om vi har elever som inte begriper svenskan ordentligt, invandrarelever.

Læreren nævner ganske vist indvandrerelever i interviewet, men kategorien etnicitet falder ikke sammen med lærerens kategorisering af gode versus dårlige elever i faglig henseende. I lærerens kategoriseringspraksis er det således snarere modstillingen mellem flittig/doven og deltagende/passiv, der er i spil. Elevernes kategoriseringspraksis er

derimod præget af en modstilling mellem, om man har evner for faget eller bare synes, at 'matematik er et svært fag'. Eleverne synes på denne måde at fordele sig mellem de, der på forhånd har givet op – men som af hensyn til deres fremtidige uddannelsesønsker ikke kan vælge matematik B fra – og de, der oplever, at de kan, hvis de vil. Læreren bekræfter for så vidt elevernes kategoriseringspraksis, når hun siger: »men sedan har vi dom eleverna, som plötsligt här tyckt matte är roligt, och fått ett bra betyg och haft ett dåligt betyg på grundskolan. Men då har de själva velat räkna och tyckt, det var jätteskoj, för det är hela tiden elevernas lust til att göra de här grejorna [...]. Jag vet inte hur jag vill beskriva den, det ska man inte beskriva själv, nej men alltså, jag ska ju hjälpa. Jag brukar säga till eleverna såhär: jag kan visa dem, jag kan förklara, men jag kan aldrig lära dem.«

Pædagogisk inklusionsarbejde i en svagt klassificeret og rammesat undervisning i mennesket socialt og kulturelt

Formålet med faget mennesket socialt og kulturelt er, at »ge kunskap om människan ur olika sociala och kulturella perspektiv samt skapa förståelse av olika sätt att se på kulturbegreppet«. ³⁴ Kurset udbydes på andet år som et obligatorisk fælleskursus berammet til 100 point og er baseret på en kombination af teoretisk og praktisk læring, idet eleverne skal opnå indsigt i og kunne håndtere betydning af kulturelle, individuelle og sociale forskelle inden for pleje- og sundhedssektoren.

Undervisningen svarer til en såkaldt blandet lektionstype, hvor der veksles mellem plenum, dvs. hvor læreren gennemgår et emne på klassebasis med efterfølgende diskussion, og arbejdslektion, dvs. hvor eleverne arbejder med opgaver, alene eller sammen med kammerater. ³⁵ Undervisningens regulative diskurs er gennemgående svagt klassificeret og indrammet. Fagets indhold er tværfagligt og præget af en vidensform, der er til diskussion og med inddragelse af den subjektive erfaringshorisont. Sammenlignet med matematik er formidlingen af fagets kundskabskrav i langt højere grad præget af at være til forhandling i en svagt indrammet regulativ diskurs, hvor de sociale relationer mellem lærer og elever er løst strukturerede og præget af en kammeratlig og tilsigtet jævnbyrdig interaktionsform.

For eleverne betyder det, at de har vide rammer for at sætte deres personlige præg på undervisningens indhold, hvilket er i overensstemmelse med kursets formål. En

34. Se www.skolverket.se.

35. Christina Jørgensen, »Indledning«, Jonas Frykman, *En lys fremtid? Skole, mobilitet og kulturel identitet*, København 2005.

kombineret svagt klassificeret og indrammet regulativ diskurs stiller imidlertid krav til eleverne om personligt ansvar og selvdisciplin – vi observerede i flere tilfælde elever, der småsnakkede i stedet for at arbejde med opgaven. Desuden stilles der krav til eleverne om at kunne forholde sig til stoffet på en symbolsk magtfuld måde. I beskrivelsen nedenfor kan vi se, hvordan og hvilke elever der positionerer sig, når de i første omgang arbejder selvstændigt med opgaver.

Eleverna sitter och småpratar med sina bänkamrater, en del ämnesrelevant, t.ex. Nora med en annan elev, och en del irrelevant (i förhållande till ämnet) socialt; en elev som är försenad kommer in i klassen. Efter sju-åtta minuter reser sig både Ramez och Lasse och börjar gå runt i klassrummet, som kännetecknas av en del småprat och rimligt hög ljudnivå, bland annat ringer Lasses mobil. Intrycket är, att toleransen mellan eleverna är hög, och att ramarna är vida. Alla elever stannar i klassrummet, trots att de inte arbetar, och ingen av eleverna tillrättavisar någon av de andra. Efter 15 minuter kommer L. in i klassrummet och säger, att det är rast nu (exempel på, att L. styr och markerar början och slutet av lektionerna). Hon säger vidare att en del av eleverna ska vänta med att ta rast, för hon ska gå igenom prov med dem. L. lägger över ansvaret för att reglera vem som ska vänta med att ta rast på eleverna själva, genom att hon säger att »en del ska vänta med att ta rast«. Efter en minut har sex av 18 elever gått till rast, utan att eleverna förhandlat om vem som ska stanna eller gå; intrycket är att »det bara sker av sig själv«. Klockan 10.15 arbetar eleverna vidare med uppgiften, efter ytterligare 15 minuter är ljudnivån hög. Lasse har rest sig upp och tagit på sig ytterkläder, samtidigt som två elever lämnar klassrummet utan att säga något. Efter ett par minuter lämnar tre andra elever klassrummet utan att säga något. Ljudnivån sjunker, och eleverna är indelade i sju grupper, som bildats spontant i kraft av att eleverna börjat prata med varandra. Lasse pratar högljutt om skolmaten, utan att någon responderar på det; en mobil ringer, och eleven besvarar samtalet, utan att övriga elever kommenterar det. Av de sju grupperna ser följande ut att arbeta med uppgiften: Kamilla och en elev arbetar hela tiden. Andreas och Lasse: Andreas arbetar fokuserat, delvis med Nora, som annars arbetar individuellt och ignorerar Lasse (pratar socialt hela tiden/arbetar inte) genom att inte se på honom eller besvara hans tilltal. Två stora grupper med tre och fem elever, bland annat Mona, Mozghan, Maysa och Noha, pendlar mellan att arbeta i grupp och korsvis i de andra grupper. För båda grupper gäller att de arbetar med uppgiften genom att prata och referera till subjektiva erfarenheter och enbart prata socialt. Två elever sitter och pratar i ett hörn av klassrummet, otydligt om de pratar om uppgiften eller inte. Nora sitter tillsammans med Josefine och pratar socialt, om vilka människor de mött under helgen som precis varit. Denna gruppkonstellation

och form för arbete eller inte arbete fortsätter fram till klockan 10.57, då Stina gör ett försök att samla en grupp för att gå. Efter en minut har eleverna lämnat eller håller på att lämna klassrummet, utan att läraren varit inne och sagt att timmen är slut.

Der er både stor forskel på, hvordan eleverne bevæger sig rundt i rummet, og hvor koncentreret de arbejder med opgaven. Det er denne bevægelse sig rundt med hvem og om hvad, der bliver udslagsgivende for at forstå deres positionering. Valget mellem mulige praksisformer er, om man er alene eller sammen med andre, med hvem, hvor kontinuerligt, og om det er i faget eller kun socialt. For så vidt at man ikke overskrider den åbenlyse brede kategorisering af den gode elev i disse sekvenser, drejer det primære kategoriseringsarbejde for eleverne sig om at inkludere og ekskludere hinanden i grupper, alt efter om man er 'ligesom' eller 'forskellig fra'. I de store grupper på ca. fem elever er der sammenfald mellem kategorierne etnicitet og køn, både for minoritets- og majoritetspiger, idet især Mozghan, Maysa og Noha holder sammen, og Josefine, Kamilla, Stina og Nora holder sammen. For drengenes vedkommende er det især Lasse, der ikke har succes med at blive inkluderet i nogle af de øvrige elevers grupperinger – og som åbenlyst overskrider kategoriseringen af den gode elev, idet han flere gange opfordrer andre elever til at finde sammen med ham i ikke-faglige og forstyrrende aktiviteter. Til gengæld stræber Mona efter at positionere sig på en måde, der gør det muligt at være løst tilknyttet flere grupper, afhængig af om kategorien etnicitet er i forgrunden, når hun er sammen med minoritetspigerne, eller om kategorien køn er i forgrunden, når hun er sammen med majoritetspiger. Det er åbenlyst i disse sekvenser, at der er en håndfuld elever, heriblandt Andreas og Abdulkassim, som i indledningen er citeret for at udtale sig positivt om etnisk blandede klasser, der ofte ender med at arbejde alene. Disse elevers ikke-inklusion er i samme bevægelse en eksklusion, eftersom de også ekskluderes fra det forberedende arbejde med at diskutere emnet i grupper, før det skal diskuteres i plenum. Mens eleverne arbejder, gennemgår læreren prøveresultater med elever enkeltvis uden for klasseværelset. Det er derfor op til eleverne selv at regulere, hvor koncentreret og intensivt de arbejder med opgaven, og hvornår de mener, de er færdige; besvarelsen skal ikke indleveres skriftligt, men er et forberedende arbejde til diskussion i plenum.

Ser vi på den efterfølgende gennemgang og diskussion i plenum, er mønstret, at de elever, der har forberedt sig i grupper, også er de mest markerende i plenum. Læreren prøver ganske vist at påvirke fordelingen af elevernes deltagelsesmuligheder ved at bede dem om at markere med håndsoprækning. Ikke desto mindre er der adskillige eksempler på såvel elevinitierede markeringer som diskussioner mellem elever af flere

minutters varighed, men sjældent eksempler på, at elever afbryder hinanden. Der synes at være en stiltiende konsensus mellem både lærer og elever om, at markerende elever bevarer retten til at tale.³⁶

Klassen ska diskutera filmen *Bänken* som de såg föregående vecka. L. går runt bland eleverna och redogör för att de ska diskutera filmen med utgångspunkt i de sex frågor, som eleverna fick veckan innan. L. läser upp frågan – Vad tror ni Kaj, Stig, Liv och hennes man ansåg var hälsa i deras liv? Och säger: vi börjar med Kaj. Ett exempel på, att L. reglerar hur frågan ska diskuteras. Tre av eleverna kommenterar Kajs hälsa kort med subjektiva hållningar, och Stina och Lasse räcker upp handen. L. ber först Stina att svara genom att säga hennes namn. Stina diskuterar Kajs hälsa i en argumenterande stil i omkring en minut, och det faktum att hennes svar är så långt är ett uttryck för två saker. För det första en kombination av subjektiva hållningar och teoretisk kunskap om hälsa, för det andra hur hon använder tiden i klassrummet och tar plats. När Stina svarat säger L. att Lasse kan svara. Han gör det kortfattat. L. pratar vidare om Kajs hälsotillstånd och relaterar det till, att han som före detta kock kommit att befinna sig i en riskgrupp för alkoholism. Genom den associationen förmår hon också att göra ämnet bredare. Därefter håller hon fast i fråga 2 och ställer frågan om vad Stig, Liv och hennes man ansåg var hälsa. Mona och Stina diskuterar detta i en supplerande stil i ett par minuter. Dvs. Mona säger något som Stina utvecklar, varpå Mona tar ordet igen (exempel på hur eleverna driver diskussionen). Diskussionen mellan dem avbryts av att en tredje elev har räckt upp handen i omkring en halv minut. Mona har precis påbörjat en ny mening; när hon ser den tredje eleven, avbryter hon sig själv. Ett uttryck för hur eleverna själv reglerar vem som ska prata, och att L. inte reglerar elevernas svar och turordningen under diskussionerna medan diskussionerna är igång. Det knackar på dörren (lektionen började för 20 minuter sedan). L. öppnar och säger att eleven först får komma in efter rasten. Diskussionen omkring fråga 2 fortsätter med att L. ställer frågor och följdfrågor till olika elever i klassrummet. Diskussionen fortsätter vidare med att fyra–fem elever kommer med olika inlägg, bland annat diskuteras delade meningar mellan olika elever. Resten av diskussionen, som varar i 45 minuter, präglas av samma diskussionsform. Mona och Stina är de elever som tydligt utmärker sig genom att vara de som talar mest. Kamilla, Nora, Muhammed, Carlos samt fem andra elever utmärker sig genom att mer kortfattat diskutera och svara på frågor. Diskussionen avslutas med att L. säger att de ska

36. Dette mønster genfindes i Fritjof Sahlström, *Up the Hill Backwards. On Interactional Constraints and Affordances for Equity-Constitution in the Classrooms of the Swedish Comprehensive School*, Uppsala Studies in Education 85, Uppsala 1999.

gå igenom rättade prov under den återstående tiden, och att eleverna ska arbeta vidare med ett par av frågorna till filmen.

Ser vi på samspillet mellem elevernes objektive klasseposition og positioneringsmuligheder i den svagt klassificerede og rammesatte undervisningsform, er det evnen til at kunne forholde sig diskuterende og problematiserende til emnet, der gør en forskel. Den symbolske kapital, der bliver magtfuld i disse forløb, er måden, hvorpå elevens personlige oplevelser og erfaringer bliver inkluderet i fagets indhold på lige fod med fælles pensum og lærebogsmateriale. I disse forløb er det især Mona og Stina, der bliver de mest magtfulde, fordi de sammen med læreren via lange og uddybende kommentarer er med til at sætte rammerne for den legitime vidensproduktion i faget. Stina er objektivt set positioneret i den kulturelle middelklasse med en nedarvet kulturel kapital svarende til en mellemlang videregående uddannelse og erhvervet kulturel kapital svarende til vel godkendt. Mona er kommet til Sverige som etårig, er arabisktalende og har klassens højeste gennemsnitskarakter fra grundskolen, dvs. en høj erhvervet kulturel kapital. Hun synes at tilhøre en gruppe af veletablerede indvandrere, der – til forskel fra den før beskrevne gruppe af økonomisk veletablerede indvandrere – investerer i børnenes uddannelseskapital. Andre elever deltager også i diskussionen, men konsekvensen er, at der sker en forskydning af den sociale og interaktive orden hen imod de to mest dominerende elever, der via de symbolske anerkendte bidrag til vidensproduktionen påvirker de øvrige elevers deltagelsesmuligheder – og kriterier for inklusion og eksklusion i klasseværelsets pædagogiske diskurs. Dette til trods for undervisningens svage rammesætning, som bærer præg af en tilsyneladende ikke dominerende social og indholdsmæssig interaktionsform. De hyppigt markerende elever inkluderer sig selv med en naturlig legitimitet, mens de sjældent markerende elever ekskluderer sig selv ud fra den herskende norm om legitime udsagn. De navngivne elever, der markerer, har i faget enten karakteren godkendt eller vel godkendt. Der er imidlertid også elever, der markerer sjældent i den verbale diskussion i klassen, der har karakteren vel godkendt, hvilket kunne tyde på, at læreren inddrager andet end elevens deltagelse i sin vurdering af 'den gode elev'. Om den gode elev siger læreren: »Ja, vad ska jag säga, är det helheten, eller är det bara fackmässigt, det är ju lite olika, men en god elev är väl en elev som är intresserad och som försöker. Det behöver inte alltid varit duktiga elever, men att man ser att de försöker, att de vill, och sedan uppskattar man faktiskt elever som sköter det där rent praktiska att komma i tid och ha papperna med sig och lämna in papperna när de ska.«

Det fremgår af lærerens udsagn, at den gode elev kategoriseres ud fra graden af

interesse, om eleven virkelig forsøger, om eleven kommer til tiden og passer sin skolegang. I uddrag fra observationen er det imidlertid tydeligt at se, hvordan de mest markerende elever også er de elever, der udviser interesse og nysgerrighed, mens det er sværere at få øje på, hvordan lærerens praksis også motiverer de ikke-markerende elever, der til gengæld kan tænkes at vise flid, motivation og arbejdsomhed i andre situationer og derfor også møder og afleverer opgaver til tiden. Denne tolkning af lærerens praksis kunne tyde på, at læreren opererer med en rummelig inklusionsstrategi under hensyntagen til forskellige slags deltagende og ikke-deltagende elever. Der synes imidlertid at være et dilemma i lærerens beskrivelser af praksis. På den ene side er der en tendens til at beskrive de svage elever, der kategoriseres som svage læsere og med en dårlig koncentrationsevne, som normsættende for praksis, når hun bl.a. siger: »Den är svår, och dom har svårt att läsa, och dom har svårt också att sitta vid, koncentrera sig och såhär. Det är vår uppfattning att många har svårt att ta till sig kurslitteraturen, man får hela tiden göra om och förtydliga eller förenkla och såhär.« På den anden side er der også mange udsagn, der peger i retning af en ekskluderende praksis under hensyntagen til, at der er et pensum, som skal formidles og tilegnes, når læreren bl.a. siger: »Samtidigt som det ju finns jättemycket som man kan ha diskussioner omkring, och man måste styra det så det leder till något.« Denne udtalelse svarer derimod ikke til analysen af diskussion i plenum, hvor vi så, hvordan de dominerende elever får mulighed for at bidrage indholdsmæssigt til den svagt klassificerede vidensproduktion i faget. Alligevel er det højst tænkeligt, at læreren griber regulerende ind i den stærkt indrammede tidslogik, som præger alle gymnasiefag, hvor der hverken er tid til at inkludere alle elever eller de elever, der fylder det offentlige rum med ikke-faglige og (for) personligt afvigende input, hvilket i forhold til eksemplet ovenfor især er tilfældet for Lasse. Skal man som elev deltage med succes i faget mennesket socialt og kulturelt, er det i højere grad – end i matematik – nødvendigt at være disponeret til at kunne 'læse' den diskursive og sociale orden i klasseværelset, dvs. kunne læse, i hvilke situationer, i relation til og sammen med hvilke andre elever, det er strategisk muligt at markere sig på de symbolsk mest magtfulde måder.

Når kategorien etnicitet bliver indholdet i faget mennesket socialt og kulturelt

Temaer om etnicitet indgår officielt i fagets curriculum, og de har været indholdsmæssigt behandlet i den observerede undervisning. I disse forløb bliver kategorien etnicitet undervisningens primære indhold i kraft af minoritets elevernes kulturelle og etniske

baggrunde, oplevelser og erfaringer med at håndtere konstruerede kulturforskelle, primært som unge muslimer. Minoritets elevernes viden bliver magtfuld i de situationer, hvor deres personlige erfaringer, oplevelser og holdninger til forskelsbehandling i det svenske samfund bliver ophøjet til at udgøre den symbolsk legitime vidensproduktion i faget. Lærerens position bliver imidlertid udfordret, idet hun ikke ved, hvordan hun som en del af det 'obligatoriske' indhold kan basere undervisningen på minoritets elevernes personlige viden og erfaringer. For, som hun siger, »Och sedan känner man ibland, att jag kanske inte riktigt tar tillvara på det som finns i klassrummet, för där finns ju mycket kunskap i klassrummet när man har många invandrarelever. Att man på något sätt skulle försöka plocka fram det så gott det går, ibland går det av sig själv, men alltså det är lite svårare.« I praksis betyder det, at minoritets elever både er de mest aktive deltagere i vidensproduktionen om kulturforskelle, og at læreren trækker sig tilbage fra især de muslimske elevers diskussioner om fx tørklæde, ægteskab og kønsrelationer, eftersom de alligevel 'ved bedst', for, som hun siger, »Ja, och då Mona var ju väldigt tydlig, att jag kan vara en god muslim fast jag inte har huvudduk, och Maysa tyckte att klart man skulle ha huvudduk. Då löste de det alltså, jag behövde ju inte säga något, för det pratade de om själv va.«

Strategien med at gøre minoritets elever til undervisningens indhold i kraft af deres etniske baggrund adskiller sig principielt fra strategien om etnisk blindhed, der er blevet påvist i andre undersøgelser om undervisning i flerkulturelle skoler, hvor lærerne stræber efter at håndtere minoritets elever som individer og ikke som bærere af kategorien 'etnicitet'.³⁷ Ifølge læreren er problemet med især at inddrage minoritets elevernes personlige erfaringer i undervisningen at majoritets elever udelukker sig selv, fordi de får for meget af al den indvandrersnak, for, som hun siger, »Jo, och sedan känner jag, att ibland får man vara lite varsam, för de svenska eleverna kan också bli lite *fed up* på det här, att det bara handlar om invandrarna alltid.«

Dispositioner og positioner – inklusionsstrategier i klasseværelset

Eleverne på OP skiller sig ifølge såvel den statistiske analyse som oplevelsesmæssigt ud fra den kulturelle og økonomiske elites børn. De er ikke som de omtalte 'pluggarna'

37. Se bl.a. Ann Runfors, *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Stockholm 2003; Laura Gilliam, »Det er os, der laver ballade: Etniske minoritetsbørns erfaringer i en københavnsk folkeskole«, *Lokale liv, fjerne forbindelser. Studier af børn, unge og migration*, red. Laura Gilliam, Karen Fog Olwig & Karen Valentin, København 2005.

eller 'snobbarna', dvs. elever fra gymnasier, der for at blive optaget kræver et højt karaktergennemsnit fra grundskolen. Det er imidlertid problematisk i subjektiv forstand alene at kategorisere OP's elever ud fra deres objektive klasseposition. Den analytiske opmærksomhed har netop været på, hvordan elevernes relation til hinanden i klasseværelset er relateret til skolens relation til andre gymnasieprogrammer i gymnasiefeltet, dvs. skolens rekrutteringsprofil i et køns-, migrations- og klasseperspektiv. Eleverne handler i klasseværelset på baggrund af habituerede dispositioner, der er struktureret af deres objektive positionering i det sociale rum svarende til middelklassen eller den lavere middelklasse, og som bliver strukturerende for deres mentale og sociale kategoriseringspraksis og positioneringer. Elevernes positioneringer er imidlertid også struktureret af OP's positionering i gymnasiefeltet og den tilsvarende klassifikation og rammesætning af undervisningens pædagogiske diskurs.

Vi har set, hvordan Stina skiller sig ud og gør en forskel med hensyn til at markere sig som den gode elev. I begge fag er hun aktivt deltagende på den symbolsk anerkendte måde. I matematikundervisningen bliver hun – sammen med Ramez – via læreren inddraget i de spørgsmål, der skal drive gennemgangen af stoffet frem inden for en stramt reguleret tids- og pensumplan. I faget mennesket socialt og kulturelt deltager hun sammen med Mona med de mest anerkendte faglige input til fagets vidensproduktion. Hun er tillige en af de elever, der kredses om, når elever skal vælge samarbejdspartnere i det forberedende gruppearbejde. For hende og de øvrige elever i klassen er inddelingen i grupper primært præget af et sammenfald mellem kategorien etnicitet og køn.

I matematikfaget er det primært graden af deltagelse i en kollektiv og fagligt veltilrettelagt orden, der gør en forskel. I disse forløb er det hensynet til elevernes videnstil-egnelse, der dominerer de kønnede og etniske forskelle, der også konstrueres mellem eleverne – når de interagerer socialt, og når de løser opgaver alene eller sammen. I dette fag falder kategorien 'køn' for minoritetsdrengenes vedkommende sammen med både kategorierne 'dygtighed' og 'etnicitet', idet de samarbejder om faget gennem inklusion af hinanden i et selvfølgeligt og tryghedsskabende 'vi':

Carlos: Alltså, vi i alla fall. Alltså, vi fyra killar i klassen. Vi håller ihop. När vi behöver hjälp, så hjälper man och så.

Interviewer: Är ni inte sex killar i klassen?

Carlos: Vi är sex, men jag menar vi fyra, Muhammed, Mirza och Ramez och jag.

Interviewer: Det är ni som håller ihop?

Carlos: Det är alltid så, behöver vi hjälp så: det fixar vi. Det har blivit så.

Mirza: Det har blivit så... Ja.

De samme minoritetsdrengene gør imidlertid mange tilnærmelser til især de mest markerende og dominerende minoritetspiger, som også er de elever, der i faglige og ikke-faglige sammenhænge bryder etniske og kønnede grænser. Mona gør, som vi allerede har været inde på, en forskel, idet hun som muslim fra Palæstina positionerer sig strategisk i krydsfeltet mellem kønnede og minoritets-/majoritetskulturelle forskelskategorier; hun stræber netop efter at kunne bevæge sig i og mellem forskellige slags grupperinger af unge, for, som hun siger, »Jag tycker att jag har det ansvaret att visa folk att du har fel, varför ska du visa den bilden av alla araber, du kan prata om dig själv, men inte om mig, det är min roll. Och att jag ska förmedla vad islam kan vara, eller araber eller palestinier kan vara.« Mona opnår en positionering i den svagt klassificerede og rammesatte undervisningsform, som styrker hendes positioneringsmuligheder i de forløb, hvor kategorien etnicitet bliver undervisningens indhold. I de forløb er majoritetseleverne ekskluderet fra at positionere sig, men det er langt fra også alle minoritetselever, der griber muligheden for at positionere sig i disse forløb. De minoritetselever, der er objektivt positioneret i den nedre ende af det sociale rum og med en lav svensk anciennitet, er markant passive i den svagt klassificerede og rammesatte pædagogiske diskurs, om end flere af dem deltager aktivt med hinanden i gruppearbejde. Abdulkassim adskiller sig fra de øvrige minoritetselever i samme objektive klasseposition, idet hun sjældent deltager verbalt i undervisningen, ofte arbejder alene, men præsterer karaktermæssigt udmærket og beskrives af lærerne som 'dygtig' med vægt på kategorierne: flittig, pligttopfyldende, møder til tiden, afleverer opgaver til tiden, svarer på lærerinitierede spørgsmål, forstyrrer ikke unødigt i timerne etc. Hun er kommet til Sverige som 14-årig og har således otte års erfaring fra et skolesystem, som hun selv beskriver på følgende måde: »alltså, man har jättemånga läxor, och man måste kunna saker, typ du får två sidor läxor till exempel, och så måste du kunna vara helt klar med det. Du kan inte missa någonting, annars får du gå om direkt, det var så strängt, skitsträngt var det.« Hendes forældre har ganske vist en begrænset uddannelseskapital, men i et transnationalt perspektiv skal hendes skole- og uddannelsesstrategi forbindes med uddannelsesniveau og uddannelsesambitioner, der også præger slægtens jævnaldrende unge.³⁸ Hun er objektivt disponeret og socialt klassificeret som flittig, arbejdssom og målrettet snarere end kreativ, opfindsom og original. Hun opfatter sig selv som en målrettet og højtpræsterende elev, der kan arbejde struktureret med skolens pensum. Hun kæmper imidlertid med at finde måder, hvorpå hun kan konvertere sin erhvervede ud-

38. Bolette Moldenhawer, »Transnational Migrant Communities and Education Strategies among Pakistani Youngsters in Denmark«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31, nr. 1, 2005.

dannelseskaptal fra migrantlandet til en symbolsk anerkendt uddannelseskaptal i den svenske gymnasieskole. På linje med Mona har hun – som vi tidligere har været inde på – et ønske om, at klassens sociale liv går på tværs af især kategorien etnicitet, men indtil videre har hun ikke succes med at blive inkluderet i det fælles vi bestående af de højtpræsterende majoritetspiger:

Interviewer: Har du lust att berätta mer om de uppdelningarna?

Abdulkassim: Först när vi började ettan, så var det liksom, så går några tillsammans, jag vet inte, men de flesta svenskarna gick tillsammans, och invandrarna gick tillsammans.

Interviewer: Du tycker att där är en skillnad där?

Abdulkassim: Ja, lite så där uppdelat i klassen, men sedan så delar man ju sig, alltså invandrarna delade sig, och svenskarna delade sig, så några svenskar några svenskar, några invandrare några invandrare. Det är liksom så.

Interviewer: Det är så, vad tycker du om det?

Abdulkassim: Det kanske borde vara lite mer blandat, men så här funkar också, men det kanske hade blivit bättre om det var blandat, det tror jag.

Interviewer: Varför tror du det?

Abdulkassim: Jo, för då lär man känna varandra mer.

De øvrige minoritets elever fra samme objektive klasseposition investerer til gengæld i skolen på en måde, der svarer til, hvordan uddannelse værdsættes i deres familie og netværk. Disse unges skolestrategier skal også forstås i sammenhæng med, at de har en kollektiv opfattelse af, at forældregenerationens migration er forbundet med smerte og personlige omkostninger. Det er af samme grund, at de føler en slags kollektiv pligt til at betale gælden til deres forældre tilbage i form af en investering i uddannelse. Det er imidlertid vanskeligt at identificere disse kollektivt baserede skolestrategier i undervisningen i såvel matematik som mennesket socialt og kulturelt. Noget tyder på, at de skal have lærerens særlige opmærksomhed, dvs. en kontinuerlig opfordring til at skulle svare på lærerinitierede spørgsmål, for at kunne positionere sig. Dette er især situationen for de minoritetspiger, der stræber efter at deltage på samme måde som de dominerende majoritetspiger, men som glider ud af lærerens opmærksomhed, når de ikke forstyrrer undervisningen, og alligevel arbejder selvstændigt i lektionsforløb med opgaver.³⁹ Når det i særlig grad er majoritetspiger – primært Sofia, Kamilla, Stina og Nora – der dominerer med symbolsk magtfulde input i undervisningen, er det bl.a.,

39. Dette mønster har jeg iagttaget i en tidligere undersøgelse af skolestrategier i grundskolens afgangsklasser i Danmark: Bolette Moldenhawer, *En bedre fremtid? Skolens betydning for etniske minoriteter*, København 2001.

fordi de i forvejen er fortrolige med den majoritetskulturelle skolelogik og med den pædagogiske viden, der formidles og tilegnes. Lasse markerer også hyppigt, og som vi har set, bliver hans verbale markeringer til gengæld ofte evalueret negativt.

Den forskel, der åbenlyst er på elevernes inklusion i undervisningen med deltagelse af relevante input, markeringer og (personlige) tolkninger af emnet, skal således forstås i en kompleks sammenhæng med såvel elevernes dispositioner og habituerede skolestrategier som undervisningens klassifikation og rammesætning. I faget mennesket kulturelt og socialt er der principielt forskellige deltagelsesmuligheder for forskellige slags elever. Især minoritets elever kan – hvis de vil – med en større naturlighed deltage i de diskussioner, der handler om personlige erfaringer med og forhold til interne forskelle mellem muslimske indvandrere; i de diskussioner forholder selv de dominerende majoritets elever sig tavse. Men også i de diskussioner er det fortsat de i forvejen markerende minoritets elever, der dominerer. Den situationelle forskel for dem er, at de ikke der skal kæmpe om definitions magten med de mest markerende majoritets elever. Vi har med andre ord at gøre med en undervisningslogik, der i varierende grad sætter rammer for elevernes positionering, men som i sidste ende har en usynlig ekskluderende effekt på de elever, der ikke på forhånd er fortrolige med en individuelt spørgende, personligt relateret og kritisk deltagelseskultur.

Konklusion

Ambitionen i denne artikel har været at analysere in- og eksklusionsprocesser i gymnasieskolen i Skåne län i et kompleks af homologe relationer mellem gymnasieprogrammets positionering, de unges uddannelsesstrategier og inklusionsstrategier i klasseværelset. Opmærksomheden har været på, hvordan OP påvirkes pædagogisk og rekrutteringsmæssigt af den integrerede og valgfrie gymnasieskole, og hvordan det påvirker de unge.

Jeg har vist, hvilket dilemma det er for en udvalgt skoles OP at skulle håndtere en inkluderende praksis, der skal rumme et kontinuum af elever, som enten ikke kan vælge gymnasiet fra eller stræber efter at blive optaget på en kort eller mellemlang videregående uddannelse. Konklusionen er, at de professionelle forsøger at håndtere dilemmaet ved bl.a. at konstruere bestemte kategorier om de unge som nogle, der kender deres individuelle plads i den valgfrie gymnasieskole. For de unge er dilemmaet, at de mange valgmuligheder mellem programmer, grene, valgfag etc. øger konkurrencen om 'de bedste pladser'; desto større uigennemskuelighed i den valgfrie skole, desto større bliver kravene til de unge om at vælge rigtigt. I et fremadrettet perspektiv er det spørgs-

målet, om ikke den individualiserede valgfrihedstanke forstærker den inkluderende eksklusionspraksis – især på de gymnasieprogrammer, der som OP er positioneret i den nedre pol af gymnasiefeltet. Hvad betyder det, når de unges positioneringskampe, som bl.a. Ambjörnsson har påvist, sker inden for en begrænset norm om kønnede og etniske praksisformer? Hun viser netop, hvordan de unges bestræbelser på at leve op til forestillingen om det frie og selvstændige individ bliver nemmere, afhængigt af hvor tæt de unge i forvejen er på den dominerende norm om kønnet og etnisk adfærd.⁴⁰

Om de unges uddannelsesstrategier er konklusionen, at mønstret er det samme for minoritets elever og alle elever i forhold til den relative fordeling mellem sociale klasser, hvorimod mønstret ikke er helt så åbenlyst det samme i et kønsperspektiv. Det interessante er, at der er relativt flere minoritetsdrengene, der søger ind på de erhvervsrettede og kvindedominerende gymnasieprogrammer. Spørgsmålet er, hvad det kan tænkes at betyde for den indholdsmæssige, kønnede og etniske profilering af disse programmer aktuelt og fremover.

Endvidere er konklusionen, at de unges praktikker, oplevelser og betydninger i klasseværelset på den ene side er struktureret af de objektive relationer mellem sociale positioner. De er på den anden side også sociale og situerede konstruktioner. Den analytiske udfordring har været at skabe en dynamisk forbindelse mellem en overvejende objektivistisk og en overvejende subjektivistisk tilgang med fokus på, hvordan de unges habituerede praksisformer i klasseværelset kan forstås i sammenhæng med såvel den relative fordeling af positioner i gymnasiefeltet som undervisningens pædagogiske diskurs. Observationsklassens elever – piger og drenge, etniske minoritets- og majoritets elever – kæmper hver især strategisk for at blive anerkendt og evalueret som 'den gode elev'. Det lykkes især for de dominerende majoritetspiger og for minoritetspigen Mona, der tillige er positioneret som klassens kulturelle brobygger. Det lykkes i mindre grad for de i øvrigt disciplinerede, fagligt motiverede og sent ankomne minoritetspiger, der endnu ikke har inkorporeret den rette fornemmelse for spillet. For minoritetsdrengenes vedkommende gør det en faglig og social forskel for dem, at de inkluderer hinanden i et fælles vi, mens de to majoritetsdrengene er nødt til at skabe sig selv i feltet af individuelle muligheder.

Overordnet er konklusionen, at bestræbelserne på at integrere alle unge i gymnasieskolen i Sverige resulterer i, at der sker en øget intern social differentiering af eleverne i og mellem udbuddet af gymnasieprogrammer. Når kravene til de skoletrætte unge er, at de som minimum skal have en bestået gymnasieuddannelse for at undgå at blive

40. Fanny Ambjörnsson, *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*, Stockholm 2004.

inkluderet i den såkaldte uddannelsesrestgruppe og socialt ekskluderet og marginaliseret, betyder det fremover en kolossal udfordring for det pædagogiske arbejde på disse uddannelser. Jeg har langt fra berørt alle emner med relevans for de pædagogiske udfordringer, men har givet mit bud på, hvordan OP's bestræbelser på at inkludere alle unge håndteres og påvirker de indefra ekskluderede.

Summary

Excluded from within: An analysis of inclusion and exclusion structures and practices in a high school for everyone

The overall aim of this article is to investigate how young people are distributed with reference to social background, gender, and migrant status in the Swedish high school (*gymnasieskola*), which has been an integrated comprehensive school since the reform in 1991. The claim of the article is that the comprehensive school's aim of inclusion at the systemic level affects both the young people, because those who are tired of school cannot choose not to go to high school, and the schools, because they cannot choose not to admit adolescents who are tired of school and unmotivated.

The study is quantitative and qualitative, and the problem is analysed on three levels. First it considers the positioning of the young people in the social space and the positioning of the programmes in the high-school field, geographically confined to the county of Skåne, which is analysed through the schools' social, ethnic, and gendered recruitment profile. It goes on to analyse the positioning of the nursing programme and the dilemmas that this programme encounters in having to include a heterogeneous group of pupils. Finally, the article analyses the social and mental categorization practice and the young people's struggle for positions and positioning when they are taught a subject in the classroom.

The overall conclusion is that efforts to integrate all young people in high school result in increased social differentiation of the pupils in and between the range of educational programmes on offer. This growing social differentiation changes the conditions for the educational inclusion efforts on programmes, since the nursing programme has a social recruitment profile at the lower end of the social scale.

Referencer

- Ambjörnsson, Fanny, *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*, Ordfront, Stockholm 2004
- Bernstein, Basil, *Pedagogy, Symbolic Control, and Identity*, Taylor & Francis, London 1996
- Bernstein, Basil, *Pædagogik, diskurs og magt*, red. Lilie Chouliaraki & Martin Bayer, Akademisk Forlag, København 2001
- Bourdieu, Pierre, »The Forms of Capital«, *Education. Culture, Economy, and Society*, red. A. H. Halsey m.fl., Oxford University Press, Oxford 1997
- Bourdieu, Pierre, *The State Nobility. Elite Schools in the Field of Power*, Polity Press, Cambridge 1998
- Bourdieu, Pierre & Patrick Champagne, »Outcasts on the Inside«, *The Weight of the World. Social Suffering in Contemporary Society*, Pierre Bourdieu m.fl., Polity Press, Oxford 1999
- Bourdieu, Pierre & Loïc J. D. Wacquant, *An Invitation to Reflexive Sociology*, University of Chicago Press, Chicago 1992
- Broady, Donald, *Sociologi och epistemologi. Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*, HLS förlag, Stockholm 1991
- Broady, Donald m.fl., »Skolan under 1990-talet. Sociala förutsättningar och utbildningsstrategier«, *Välfärd och skola*, SOU 2000:39, s. 5–133
- Börjesson, Michael, *Gymnasieskolans sociala struktur och sociala gruppers utbildningsstrategier. Tendenser på nationell nivå 1997–2001*, Rapport från Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi, nr 32, Uppsala universitet, Uppsala 2004
- Dahl, Karen Margrethe & Vibeke Jakobsen, *Køn, etnicitet og barrierer for integration. Fokus på uddannelse, arbejde og foreningsliv*, Socialforskningsinstituttet, København 2005
- De los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana, *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över o(jäm)likhetens landskap*, Liber, Malmö 2005
- Dovemark, Marianne, *Ansvar – flexibilitet – valfrihet. En etnografisk studie om en skola i förändring*, Göteborg Studies in Educational Sciences 223, Acta Universitatis Gothoburgensis, Göteborg 2004
- Elever med utländsk bakgrund*, rapport till regeringen 1 oktober, Skolverket 2004
- Farkas, Gergei, *Invandrade skolelever och deras val av gymnasieutbildning Skåne län 1998 och 2001*, Forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi (SEC), Institutionen för lärarutbildning, Uppsala universitet, Uppsala 2006
- Från kris till tillväxt? En rapport om arbetsmarknad och sysselsättning i Malmö 1999*, Malmö stad, Länsarbetsnämnden, Malmö 1999

- Gilliam, Laura, »'Det er os, der laver ballade': Etniske minoritetsbørns erfaringer i en københavnsk folkeskole«, *Lokale liv, fjerne forbindelser. Studier af børn, unge og migration*, red. Laura Gilliam, Karen Fog Olwig & Karen Valentin, Hans Reitzels Forlag, København 2005
- Hertzberg, Fredrik, »Arbetsförmedlare mellan individ, kollektiv och marknad. Om pragmatism, inkludering och bilden av 'de Andras' aktörskap« [i denne bog]
- Hermann, Stefan, »Fra folkeskole til kompetencemiljø – tendenser i videnssamfundets kapitallogik«, *Perspektiv, magt og styring. Luhmann & Foucault til diskussion*, red. Christian Borch & Lars Thorup Larsen, Hans Reitzels Forlag, København 2003
- Hultqvist, Elisabeth, *Segregerande integrering. En studie av gymnasieskolans individuella program*, HLS förlag, Stockholm 2001
- Jensen, Ulla Højmark & Torben Pilegaard Jensen, *Unge uden uddannelse. Hvem er de, og hvad kan der gøres for at få dem i gang?*, Socialforskningsinstituttet, København 2005
- Juul, Ida, »Erhvervsuddannelserne – et forsømt forskningsområde«, *Tidsskrift for Arbejdsliv*, 6. årg., nr. 2, 2004
- Jørgensen, Christina, »Indledning«, Jonas Frykman, *En lys fremtid? Skole, social mobilitet og kulturel identitet*, Unge Pædagoger, København 2005
- Lundqvist, Catarina, *Karriärvägar för ungdomar med utländsk bakgrund. Framtidsplaner, orienteringar och strategier mellan utbildning och arbete*, Expertbilaga till Rapport Integration 2005, Integrationsverket, Norrköping 2006
- Moldenhawer, Bolette, *En bedre fremtid? Skolens betydning for etniske minoriteter*, Hans Reitzels Forlag, København 2001
- Moldenhawer, Bolette, »Etnicitetskonstruktioner i två gymnasieklasser i Malmö och Köpenhamn«, *Bortom etnicitet. Festskrift till Aleksandra Ålund*, red. Diana Mulinari & Nora Rätzzel, Boréa, Umeå 2006
- Moldenhawer, Bolette, »Inkluderende og ekskluderende strukturer og praktikker på to gymnasieskoler«, *Psykologiske og pædagogiske metoder. Kvalitative og kvantitative forskningsmetoder i praksis*, red. Torben B. Jensen & Gerd Christensen, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg 2005
- Moldenhawer, Bolette, »Transnational Migrant Communities and Education Strategies among Pakistani Youngsters in Denmark«, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 31, nr. 1, 2005, s. 51–78
- Nordenstam, Kerstin & Wallin, Ingrid, *Osynliga flickor – synliga pojkar. Om ungdomar med svenska som andraspråk*, Studentlitteratur, Lund 2002
- Popkewitz, Thomas S., »Globalization/Regionalization, Knowledge and the Educational Practices: Some Notes on Comparative Strategies for Educational Research«, *Educational Knowledge. Changing Relationships Between the State, Civil Society, and the Educational Commu-*

- nity, red. Thomas S. Popkewitz, State University of New York Press, Albany 2000
- Pædagogikken og kampen om individet. Kritisk pædagogik, ny inderlighed og selvets teknikker*, red. John Krejsler, Hans Reitzels Forlag, København 2004
- Runfors, Ann, *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Prisma, Stockholm 2003
- Sahlström, Fritjof, *Up the Hill Backwards. On Interactional Constraints and Affordances for Equity-Constitution in the Classrooms of the Swedish Comprehensive School*, Uppsala Studies in Education 85, Uppsala 1999
- Schierup, Carl-Ulrik, »Den sociala exkluderingen i Sverige. Migration, arbetsmarknad och välfärdsstat i förändring«, *Arbetslivets (o)synliga murar*, SOU 2006:59, red. Paulina De los Reyes, Stockholm 2006
- Stauaæs, Dorthe, *Køn, etnicitet og skoleliv*, Forlaget Samfundslitteratur, Frederiksberg 2004
- Walkerdine, Valerine, »Uddannelse, psykologi og neoliberalisme«, *Pædagogisk psykologi – positioner og perspektiver*, red. B. Elle, K. Nielsen & M. Nissen, Roskilde Universitetsforlag, Roskilde 2006
- Øland, Trine, »Selvarbejde som pædagogisk form«, *Unge pædagoger*, nr. 3-4, 2003

Bilag 1. Aktive variable og frekvenser 2001

Variabel	Modaliteter	Frekvenser	Procent
Föräldrarnas högsta utbildningsnivå	Folk-/grundskola	411	20,6
	Gymnasium, 2 år	485	24,3
	Gymnasium, 3 år	422	21,2
	Högskola, max 3 år	261	13,1
	Högskola, minst 3 år	352	17,6
	(Bortfall)	64	3,2
Meritvärde	< 160	379	19,0
	160-180	428	21,5
	185-220	562	28,2
	225-260	360	18,0
	265-320	250	12,6
Tillvalsämne	Franska	358	17,9
	Tyska	599	30,0
	Övriga språk/hemspråk	479	24,0
	Ej tillval	559	28,0
Antal år sedan hushållets invandring till Sverige	1-6 år	125	6,3
	7-10 år	566	28,4
	11-16 år	537	26,9
	17-24 år	354	17,7
	25-33 år	312	15,6
	Bortfall	101	5,1
Hushållets disponibla inkomst	Kategori 1: 15%	298	14,9
	Kategori 2: 20%	398	19,9
	Kategori 3: 30%	598	30,0
	Kategori 4: 20%	400	20,1
	Kategori 5: 15%	301	15,1
Föräldrarnas sysselsättningsgrad	Båda föräldrarna förvärvsarbetar	480	24,1
	En förälder förvärvsarbetar	728	36,5
	Ingen förälder förvärvsarbetar	762	38,2
	Bortfall	25	1,3
Socialbidrag	Socialbidrag 'ja'	754	37,8
	Socialbidrag 'nej'	1216	61,0
	Bortfall	25	1,3

»SÄGER NI – GISSAR NI FAST PÅ ERAT SPRÅK?«

OM ENSPRÅKIGHET, FLERSPRÅKIGHET
OCH ANDRASPRÅKIGHET I SVENSK SKOLVARDAG

Ann-Carita Evaldsson

Den svenska skolans policydokument speglar, men också befäster, det svenska samhällets många gånger dubbla attityder till språklig och kulturell mångfald. I statliga utredningar och läroplaner betonas vikten av att barn med utländsk bakgrund tillägnas sig grundläggande färdigheter i svenska språket. Språkliga färdigheter i svenska anses ha en viktig integrerande funktion i det svenska samhället.¹ Förskolan och skolan pekas ut som centrala områden i den svenska integrationsdebatten. Flera forskare påpekar samtidigt att den svenska skolans policydokument omfattar oförenliga och närmast motstridiga positioner.² Parallellt med att läroplanen (Lpo 94) förespråkar kulturell och språklig homogenitet i betydelsen att elever med invandrarbakgrund tillägnas sig en funktionsfärdig svenska, betonas betydelsen av kulturell och språklig mångfald. Bland annat framhålls i en rapportserie från Skolverket 2002, behovet av att främja ämnesundervisning på elevers modersmål.

Ett exempel på att språklig mångfald inom ramen för skolans verksamhet utgör ett reellt hot mot ett imaginärt homogent enspråkigt samhälle är den nyligen avslutade mediadebatten om 'blattesvenska' i *Dagens Nyheter*.³ Medan svensk kulturellt ar-

1. Se bl.a. *Lpo 94. Läroplaner för det obligatoriska skolväsendet och de frivilliga skolformerna*, Stockholm 1994; *Skolfrågor. Om skola i en ny tid*, Skolkommitténs slutbetänkande, SOU 1997:121.

2. För en fördjupad beskrivning av de motstridiga betydelser som tillskrivs svenska språket inom ramen för den s.k. mångkulturella skolan, se Lotta Brantefors, »Mångkulturalismer – föreställningar om mångkulturalism och skola. Redaktionellt«, *Utbildning och demokrati*, nr 3 (8) 1999, s. 1–10; Ann Runfors, *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Stockholm 2003; Ingegerd Tallberg Broman m.fl., *Likvärdighet i en skola för alla. Historisk bakgrund och kritisk granskning*, Forskning i fokus nr 3, Stockholm 2002.

3. Se debatten om »blattesvenska« i *Dagens Nyheter* april–maj 2006 (www.dn.se). Som framgår av debatten hävdade bl.a. litteraturprofessorn Ebba Witt-Brattström att skolans modersmålsundervisning försämrar snarare än förbättrar möjligheterna för elever med invandrarbakgrund att lära sig svenska. En rad andra inlägg uppmärk-

gumenterade för att skolan behöver stärka undervisningen i svenska för elever med invandrarbakgrund betonade företrädare för Mångfaldssverige att man i det svenska samhället måste acceptera nya former av svenska, s.k. 'blattesvenska'. Betydelsen av att acceptera språklig variation lyftes bland annat fram av redaktionen för tidningen *Gringo*, som menade att en ensidig betoning av svenska som enda skolspråk tenderar att marginalisera snarare än integrera unga med invandrarbakgrund.

De till synes polariserade ståndpunkterna för och emot svenska som skolspråk belyser på ett intressant sätt den *diskursiva kamp* som utspelas i det svenska samhället om svenska språkets betydelse. Med *diskurs* avses i sammanhanget det sociala spelet om betydelser och med diskursiv kamp en strid mellan olika betydelser i syfte att låsa fast en viss betydelse för att därmed kunna monopolisera en specifik tolkning.⁴ Som kommer att framgå i den här artikeln omfattar den diskursiva kamp som utspelas kring svenska språket ytterst frågan om språklig homogenitet (här: enspråkighet med betoning på svenska som enda skolspråk) visavi språklig heterogenitet (här: flerspråkighet omfattande språklig variation, språkalternering och språköverskridande) i svensk skola.

Gemensamt för skolans policydokument och mediadebatten om 'blattesvenska' är den betydelse som svenska språket tillmäts i den svenska skolan och i samhället i övrigt. I linje med redan befästa antaganden presenteras förbättrad skolundervisning i svenska språket som en självklar väg till kunskap, utbildning, arbete och integration.⁵ De argument som förs fram vilar i huvudsak på uppfattningar om svenska språkets suveränitet i det svenska samhället. Också de motargument som förs fram vilar på antaganden om svenska språket som överordnat, dvs. som ett redskap för utövande av makt och segregation. Även inom forskning om svenska som andraspråk sker en rangordning av svenska visavi andra språk genom en enkel uppdelning av språk utifrån funktion och situation.⁶ Svenska språket definieras som skolspråk och kunskapsrelaterat medan barns användning av andra språk (modersmål och olika flerspråkiga former) som ett kontextberoende vardagspråk hemmahörande i relationsfären, i kamratgruppen och utanför skolan, framförallt i hemmet. Det är t.ex. inte ovanligt att elevers språk med

sammade de förenklingarna och polariseringar som debatten omfattade. Bland annat underströk Kenneth Hyltenstam, professor i lingvistik, i likhet med Svenska språknämndens ordförande, Olle Josephson, att forskningen visar på det motsatta, dvs. att en ökad modersmålsundervisning i skolan snarare förbättrar än försämrar elevers möjligheter att lära sig svenska språket.

4. Enligt Marianne Winther Jørgensen & Louise Phillips, *Diskursanalys som teori och metod*, Lund 2000, etableras en viss diskurs genom att andra möjliga betydelser utesluts.

5. Se Runfors för en utvecklad diskussion om de motstridiga betydelser som svenska språket tillskrivs i den svenska skolan.

6. J. Cummins, *Language, Power and Pedagogy. Bilingual Children in the Crossfire*, Clevedon 2000.

kamrater kontrasteras mot den språkliga (och ofta skriftspråkliga) variant av språk som används i klassrummet; det som t.ex. Inger Lindberg kallar »det *situationsberoende*« skolrelaterade språket.⁷ Genom att svenska språket definieras som skolspråk och användning av andra språk som vardagsspråk etableras även inom forskning om svenska som andraspråk en (*en*)språklig hegemoni, där en viss form av svenska betonas på bekostnad av användning av flera språk, språkaltegringar och språköverskridande.

Om man istället närmar sig hur elever och lärare i sin vardag i en (enspråkig) skola använder svenska visavi flera språk framkommer en betydligt mer komplex bild.⁸ Det fåtal studier som finns av hur språk används i flerspråkiga sammanhang visar att språk används för en rad skilda syften. Studierna understryker att en enkel uppdelning av språk utifrån en på förhand bestämd funktion (vardagsspråk visavi skolrelaterat språk) inte går att upprätthålla om man i detalj studerar hur lärare och elever/barn använder språk i konkreta skolsituationer. Att användning av svenska respektive flera språk ges olika betydelser i skolvardagen blir framförallt tydligt i situationer där elever alternerar mellan olika språk.⁹ För att få svar på frågan huruvida lärare respektive elever i svensk skolvardag orienterar sig mot språklig homogenitet och/eller språklig heterogenitet har jag i detalj analyserat vad som sker i situationer när elever kodväxlar mellan svenska och andra språk. Mer specifikt kommer jag att utforska på vilket sätt lärare och elever i olika situationer som omfattar kodväxling aktualiserar och även omförhandlar en enspråkig visavi en flerspråkig ordning i vardaglig skolverksamhet.

Mina analyser baseras på videoinspelningar av barns aktiviteter i klassrummet och på skolgården. Videoinspelningarna är från ett fältarbete (2000–2002) på en skola belägen i ett etniskt och socialt »problemstämplat« innerstadsområde i en mellanstor stad i Sverige.¹⁰ Projektet som helhet syftade till att förstå yngre skolbarns språkbruk och identitetsskapande (genus, klass, etnicitet osv.) i en mångkulturell svensk skolmiljö. Innan jag övergår till att presentera skolans språkliga organisation och detaljanalysera hur elever och lärare i skolvardagen använder språk för olika syften följer ett kort

7. Inger Lindberg, »Myter om tvåspråkighet«, *Språkvård*, nr 4 2002, s. 22–28, citat s. 25, emfas i original.

8. Se Asta Cekaite, *Getting Started. Children's participation and language learning in an L2 classroom*, Linköping Studies in Arts and Science No. 350, Linköping 2006; Ann-Carita Ewaldsson, »För jag är bäst på svenska! Sociala och språkliga ordningar i en mångkulturell skola«, *Utbildning och demokrati*, (3) 2000, s. 29–48; Ann-Carita Ewaldsson, »Sociala och språkliga gränsdragningar i en mångkulturell skola«, *Pedagogisk forskning i Sverige*, nr 7 (1) 2002, s. 1–16; Ann-Carita Ewaldsson, »Staging insults and indexing (masculine) behaviour in a multiethnic peer group«, *Discourse and Society*, No. 16 (6) 2005, s. 763–786; Anna Slotte-Luttge, *Ja vet int va de heter på svenska. Interaktion mellan tvåspråkiga elever och deras lärare i en enspråkig klassrumsdiskurs*, Åbo 2005.

9. Se Jakob Cromdal, *Code-switching For All Practical Purposes: Bilingual organization of children's play*, Linköping Studies in Arts and Science No. 223, Linköping 2000.

10. Projektet »Mångkulturalitet och jämställdhet i vardagen. En interaktionsstudie av multikulturella barngrupper i övergången förskola-skola« finansierades av Skolverket, 2000–2003.

avsnitt där jag presenterar diskursanalytiska utgångsantaganden som studien vilar på och den metod som följer av dessa.

Några samtalsanalytiska utgångsantaganden

Ett viktigt antagande i min egen forskning är att det sätt på vilket språk används och värderas i ett specifikt skolsammanhang inte låter sig förklaras enbart mot bakgrund av givna kulturella och samhällseliga normer. Med ett sådant utgångsantagande skiljer sig den här studien exempelvis från studier med ett renodlat sociolingvistiskt perspektiv, baserade på antaganden om att varje enskilt språk i ett flerspråkigt samhälle kan associeras med en uppsättning kulturellt etablerade värden.¹¹ Det innebär något förenklat att det i varje enskild situation finns ett antal närmast givna sociala identiteter vilka är förknippade med kulturellt etablerade förväntningar med avseende på språkbruk och språkval. Istället menar jag, tillsammans med andra forskare, att det är intressant att fråga sig hur *kulturella värden i relation till språk konstitueras i vardagliga aktiviteter*.¹² Mer specifikt avser det att ett dynamiskt förhållande råder mellan hur lärare och elever använder språk (svenska visavi flera språk) i konkreta skolaktiviteter och hur språk (enspråkighet visavi flerspråkighet) värderas såväl i skolans konkreta verksamhet som i en vidare språkpolitisk kontext.

Mer specifikt används i den här studien ett diskursbegrepp¹³ med fokus på deltagarnas (här: elevers och lärares) sociala handlingar i konkreta vardagliga aktiviteter. Den här formen av handlingsorienterad diskursanalys, vilken benämns samtalsanalys, har sin bakgrund i mikrosociologi (Goffman) och etnometodologi (Garfinkel). Den sistnämnda traditionen omfattar konversationsanalys (Sacks). Ett viktigt utgångsantagande i samtalsanalys är att människor i det sociala livet orienterar sig mot en »common-sense«-baserad social ordning för hur man bör agera i en viss situation eller sammanhang. Den sociala ordningen är inte på förhand bestämd utan förhandlas fram av deltagarna i konkreta samspelssituationer. Därmed betonas vikten av att sociala institutioner, omfattande vissa sociala och språkliga ideologier, inte är faktiska eller externa entiteter utan etableras lokalt och måste användas för att bli meningsfulla. Det innebär

11. Se exempelvis John Gumperz, *Discourse Strategies*, Cambridge 1982; C. Myers-Scotton, »Explaining the role of norms and rationality in codeswitching«, *Journal of Pragmatics*, (32) 2000, s. 1259–1271.

12. För en översikt, se *Ett vardagsliv med flera språk*, red. Jakob Cromdal & Ann-Carita Evaldsson, Malmö 2003.

13. För en utförlig diskussion om olika diskursbegrepp, se Margaret Wetherell, »Debates in Discourse Research«, *Discourse Theory and Practice. A Reader*, red. Margaret Wetherell, Stephanie Taylor & Simeon J. Yates, London 2001, s. 380–399.

också att ett deltagarperspektiv blir centralt, i vilket man som forskare tar utgångspunkt i de (meningsskapande) metoder deltagarna själva använder för att befästa och producera en viss social ordning.

Ett effektivt sätt att synliggöra den sociala ordningen, dvs. de sociala och språkliga normer som lärare och elever orienterar sig mot i ett flerspråkigt skolsammanhang, är att utgå från Auers begrepp »andraspråkighet«.¹⁴ I enlighet med Auers konversationsanalytiska arbete är kodväxling en av flera resurser eller metoder som människor använder i socialt samspel. Det sätt på vilket deltagarna organiserar kodväxling i ett visst sammanhang ger en förståelse för de språkliga normer som deltagarna själva orienterar sig mot. Att samtalsdeltagarna behärskar flera språk innebär inte självklart att språkvalet är på förhand givet utan att ett eller flera språk kan prioriteras beroende av olika omständigheter.¹⁵ Ett sätt att synliggöra hur lärare och elever hanterar tillgången på flera språk i konkret skolverksamhet är att uppmärksamma hur kodväxling organiseras i vardagliga samspelessituationer. Med begreppet »andraspråkighet« avses att deltagarna kommenterar användandet av fler språk genom att de uppmärksammar, förklarar, ursäktar etc. sin kodväxling. Genom att deltagarna problematiserar användandet av flera språk blir också en enspråkig ordning »frampratad« (*talked-into-being*). Omvänt blir en flerspråkig ordning etablerad i situationer där deltagarna inte uppmärksammar användandet av flera språk och låter kodväxlingen ske obemärkt.

En viktig skillnad mellan det (stora) diskursbegreppet, som återfinns hos exempelvis Foucault respektive Laclau och Mouffe, och det ideologibegrepp som används inom samtalsanalys, är att samhällseliga diskurser inte ses som tvingande för vad som är möjligt att säga, påstå osv. i ett visst sammanhang.¹⁶ Ett handlingsorienterat diskursbegrepp gör, som jag kommer att visa i min analys, det möjligt att utforska det sätt på vilket deltagarna (här: lärare och elever) i vardagligt samspel aktualiserar, omformulerar och även utmanar konventionaliserade språkliga och sociala normer och ideologier i ett konkret skolsammanhang. Vardagliga aktivitetens dubbla innebörd av att vara både situationsspecifika och samtidigt (re)producera etablerade normativa ordningar i ett större språkpolitiskt sammanhang kan med ett begrepp hämtat från Linell benämnas 'dubbel dialogicitet'.¹⁷

Innan jag övergår till att beskriva skolans organisering av språk och utforska hur

14. J. C. P. Auer, *Bilingual Conversation* (Vol. 8), Amsterdam 1984.

15. Se Auer; J. Gafaranga, »Linguistic identities in talk-in-interaction: Order in bilingual conversation«, *Journal of Pragmatics*, No. 33 2001, s. 1901–1925; Slotte-Luttge.

16. Se Wetherell.

17. Per Linell, *Approaching Dialogue: Talk, Interaction and Contexts in Dialogical Perspectives*, Amsterdam 1998.

barn/elever respektive lärare organiserar kodväxling i konkret skolverksamhet presenterar jag först kortfattat hur jag gått tillväga vid insamling och analys av data.

Etnografiskt orienterad samtalsanalys

Den metodansats jag använder kan kortfattat benämnas *etnografiskt orienterad samtalsanalys*, vilken kombinerar samtalsanalyser av AV-inspelningar med etnografiska studier. Ett långvarigt fältarbete i kombination med band- eller videoinspelningar av barns vardagliga verksamheter med kamrater och med skolpersonal¹⁸ är, menar jag, en förutsättning för att i detalj kunna utforska de betydelser som deltagarna (här barn och lärare) själva tillskriver vardagliga aktiviteter.¹⁹ AV-inspelningar av konkreta aktiviteter gör det möjligt att spela upp och lyssna flera gånger på en sekvens för att på så vis analysera deltagarnas handlingar i detalj och kontrollera sin analys både mot transkription och inspelning.²⁰ Inspe­lingar ger också personer utifrån möjlighet att kritiskt granska analysen (s.k. bevisföring).

Den samtalsanalys jag använder är som tidigare nämnts inspirerad av Goffmans *mikrosociologi*, *etnometodologi* och *konversationsanalys* (CA).²¹ Mycket kortfattat uttryckt ger konversationsanalys (CA) en förståelse för yttrandens (och andra interaktionella resurser) sociala betydelser och konsekvenser i ett sekventiellt förlopp. Kodväxling ses, i enlighet med Auers konversationsanalytiska ansats, som en av flera interaktionella resurser som deltagarna använder i samtal. Av speciellt intresse i ett etnometodologiskt perspektiv är det sätt på vilket deltagarna uppmärksammar brott mot en normativ social och språklig ordning genom att förklara, berättiga, ursäkt­a, kategorisera osv. sina eller andras handlingar. Att utforska det sätt på vilket t.ex. kod-

18. Under fältarbetet videoinspelade jag (ca 200 tim.) barnens deltagande i vardagliga aktiviteter i klassrummet och på skolgården i två skolklasser i syfte att utforska hur mångkulturalitet och jämställdhet etableras och även omförhandlas i övergången från förskola till första klass.

19. Mer specifikt ryms min studie inom det fält som benämns kamratgruppsinteraktion och kamratkulturer, se William Corsaro, *The Sociology of Childhood*, Thousand Oaks 1997. För en internationell översikt, se Amy Kyratzis, »Talk and interaction among children and the co-construction of peer groups and peerculture«, *Annual Review of Anthropology*, (33) 2004, s. 625–649.

20. Det transkriptionssystem som används är anpassat till skriftspråk för att underlätta läsningen. De symboler som används är hämtade från konversationsanalys: . fallande intonation, ? stigande intonation, , upprepningsintonation, ve- abrupt avbrott, a:: förlängning av vokalljud, *Dino* tal med stark betoning, *patlidzan*, kodväxling mellan svenska och annat språk, *aubergine* översättning till svenska av kodväxling, DINO yttrande med förhöjd röst, hh skratt, [samtidigt eller överlappande tal, (.) mikropaus, (paus) längre paus, ↑ ↓ stigande och fallande intonation, () ohörbart tal, ((räcker upp handen)) beskrivning av icke-verbal aktivitet. Alla namn på barnen är utbytta och ersatta med fiktiva namn, vilka är valda med tanke på barnens etniska bakgrunder.

21. John Heritage, »Conversation analysis and institutional talk«, *Interpreting Qualitative Data. Methods for Analyzing Talk, Text and Interaction*, red. David Silverman, London 1998.

växling uppmärksammas av lärare och elever i samspelet i skolvardagen är ett sätt att synliggöra den normativa (en- visavi fler-)språkliga ordning som blir »frampratad« i ett visst sammanhang, som en svensk en skola.

I likhet med den diskursteori som utvecklats av Foucault respektive Laclau och Mouffe finns inom ramen för mer etnografiskt orienterad samtalsanalys ett intresse av att synliggöra (stora) samhällseliga diskurser, för att på så vis belysa de diskursiva formationer som etableras där vissa »betydelsefixeringar blir så konventionaliserade att vi uppfattar dem som naturliga«. ²² Till skillnad från den diskursanalys som företräds av Foucault respektive Laclou och Mouffe finns inom en mer handlingsorienterad diskursanalys tydliga metodologiska riktlinjer för att analysera hur deltagare i vardagliga samtal producerar social och språklig ordning och därtill orienterar sig mot sociala och språkliga normer. Detaljanalyser av hur kodväxling organiseras i konkreta samspeletsituationer i kombination med ingående etnografisk kunskap om skolans organisation och policydokument gör, som jag kommer att visa, det möjligt att rikta fokus mot det sätt på vilket deltagarna själva aktualiserar, upprätthåller, omformar och även utmanar en närmast institutionaliserad (en)språklig ordning.

Jag övergår nedan till att först ge en mer övergripande beskrivning av skolans organisering av språk. Därefter analyserar jag hur kodväxlingen organiseras av barn och lärare i vardagliga skolaktiviteter i klassrummet och på skolgården.

Skolans organisering av språk

Av eleverna på den skola jag studerade hade ca 70 procent av eleverna utlandsfödda föräldrar. Ca 50 procent av eleverna var födda i Bosnien, Makedonien eller Serbien, ca 20 procent kom från eller hade föräldrar från Syrien, Irak, Chile, Indonesien och ca 30 procent av eleverna hade två föräldrar födda i Sverige. Till skillnad från eleverna var skolans rektor, lärare, förskolelärare och fritidspedagoger alla etniskt infödda svenskar. Ingen i personalen talade något av de olika språk som eleverna talade, förutom en elevassistent. Alla eleverna på skolan deltog oavsett etnisk och språklig bakgrund i skolans undervisning på svenska. Utöver den mer regelrätta undervisningen på svenska i förskoleklass och i årskurs 1–5 fanns på skolan en förberedelseklass för elever som nyligen kommit till Sverige. Undervisningen i skolans förberedelseklass var förlagd till en byggnad utanför skolområdet. Lärarna i förberedelseklassen saknade specialutbildning i svenska som andraspråk, vilket även gällde lärarna på hela skolan. Skolan hade också

22. Se Winther Jørgensen & Phillips, s. 32.

på grund av en försämrad ekonomisk situation tagit bort all modersmålsundervisning, istället hade man anställt en utbildad specialpedagog, en dramapedagog och en musiklärare för att på så vis »stimulera alla elever«.

Mycket lite i lärarnas vardagliga skolverksamhet antydde att eleverna hade olika etniska och språkliga bakgrunder. Enligt rektorn var skolans viktigaste uppgift att »stötta barn med sociala problem«. Ett uttalat mål var att ge alla elever, oavsett social, etnisk och språklig bakgrund, en likvärdig utbildning. I klassrummet och under måltider talade lärarna svenska med eleverna och endast i undantagsfall talades andra språk än svenska mellan eleverna (se Exempel 1). Den enda plats där andra språk än svenska användes relativt fritt bland eleverna var under raster utomhus på skolgården.

Den (en)språkliga ordning som avgjorde svenska språkets dominerande ställning på skolan kommenterades mycket sällan av lärarna och var därför inte så enkel att få syn på. Att alla elever oavsett etnisk bakgrund, med få undantag, talade svenska var sällan ämne för diskussion i klassrummet, utan framstod närmast som självklart för såväl lärare som elever. Den maktdynamik som avgör vilket/vilka språk som får legitimitet och status i ett visst samhälleligt sammanhang går enligt Heller inte att enkelt förklara.²³ Skolans avsaknad av undervisning i svenska som andraspråk understryker också att svenska språket utgör en närmast osynlig språklig norm på skolan. Språkkunskaper i svenska är något som eleverna naturligt antas kunna förvärva, nästan av sig själva. Skolans betoning av att eleverna skall tala svenska i klassrummet innebär samtidigt en homogenisering av de språkliga skillnader som finns mellan eleverna.

Jag skall nu övergå till att belysa hur normen om enspråkighet och även andraspråkighet aktualiseras och förhandlas inom ramen för skolans klassrumsundervisning. Därefter visar jag hur elevernas kodväxling organiseras på skolgården på ett sådant sätt att flerspråkighet etableras som norm i vissa kamratgruppskonstellationer och situationer. Parallellt kommenterar eleverna användning av flera språk, vilket innebär att användning av andra språk än svenska definieras som andraspråkighet.

Klassrummets (enspråkiga) ordning

Min första serie av exempel är från ett lektionspass i läsundervisning i första klass. Under lektionen sitter de 18 elever som går i klassen i en ring på golvet och lära-

23. Monica Heller, *Crosswords: Language, education and ethnicity in French Ontario*, Berlin 1994; se Charlotte Haglund, *Social interaction and identification among adolescents in multilingual suburban Sweden. A study of institutional order and sociocultural change*, Stockholm 2005.

ren i en fåtölj. Undervisningen är upplagd som en gissningslek. Läraren håller ett kort framför sig och ställer en fråga, vilken följs av att eleverna räcker upp handen. Läraren väljer därefter ut en elev som får svara, varefter läraren bedömer om svaret är rätt eller fel. Den elev som gissar vilket föremål som finns på kortet får sätta upp kortet på en tavla framför klassen och komma på vilken bokstav ordet på bilden börjar med. De barn som förekommer i exemplen är Marina, Zlata och Ena med svensk-bosnisk bakgrund och Dino och Frans med svensk-makedonsk bakgrund.²⁴

Exempel 1a (23/8 kl. 8.30 i klass 1B: 1 lärare och 18 barn)

459 Lärare	nu tar vi <u>nä</u> sta gåta ((tar fram ett kort)) det är inte så många
460	kvar (.) det ska <u>rä</u> cka till <u>al</u> la barn
461 Dino	((tittar på lärarens kort)) det var ett <u>rö</u> tt
462 Lärare	Nu <u>gj</u> orde du så här som jag sa att man <u>in</u> te skulle göra
463 Dino	det <u>va</u> r bara rött
464 Lärare	men du ska inte <u>sä</u> ga- bara <u>rä</u> tt ut. Det är inte bara <u>du</u> här inne
465	det är <u>må</u> nga barn som vill <u>gi</u> ssa

Som framgår av exemplet lyckas en av pojkarna, Dino, kringgå turordningsreglerna i klassrummet genom att svara rakt ut innan läraren hunnit ställa sin fråga (rad 462). Med sin tillrättavisning visar läraren att Dino brutit mot den sociala ordningen i klassrummet. Genom att Dino svarar rakt ut blir också hur och när man som elev får tala och vem som har rätt att tala föremål för diskussion (rad 464–465). Att Dino ursäktar sig visar att han trots sitt brott mot ordningen är orienterad mot de regler som gäller i klassrummet (rad 463).

Exemplet ovan understryker att eleverna och läraren orienterar sig mot en närmast institutionaliserad social ordning med avseende på vem som har rätt att tala och hur ordet fördelas.²⁵ Det sätt på vilket lärare och elever talar i klassrummet etablerar inte bara klassrummet som ett institutionellt rum för lärande utan deltagarna positionerar sig också som Lärare respektive Elev utifrån hur yttrandena fördelas. Att klassrums-

24. Elever med svensk-bosnisk bakgrund och elever med makedonsk bakgrund kodväxlade mellan svenska och serbokroatiska. Eleverna själva benämner de språk de använder som bosniska respektive makedonska.

25. Studier av klassrumsinteraktion har bidragit till förståelsen för hur en institutionaliserad social ordning i form av en s.k. IRE-struktur (dvs. läraren ställer frågor (initiativ), eleven svarar (respons) och läraren utvärderar (evaluerar) elevens svar) upprätthålls av lärare och elever i klassrummet. Se bl.a. Fritjof Sahlström, *Up the Hill Backwards. On interactional constraints and affordances for equity-constitution in the classrooms of the Swedish comprehensive school*, Uppsala Studies in Education 85, Uppsala 1999.

situationen även omfattas av en enspråkig ordning blir synligt först senare i samband med att Dino kodväxlar till serbokroatiska (Exempel 1b rad 476).²⁶

Andraspråkighet i klassrummet

Genom att bryta mot de turordningsregler som gäller i klassrummet kan elever tillskansa sig talutrymme utan att tilldelas ordet av läraren. För att få lärarens uppmärksamhet använder eleverna en rad resurser som att vifta med händerna och stöna ljudligt (rad 471). Ett annat sätt att kringgå turordningsreglerna och få lärarens uppmärksamhet är att göra som Dino i exemplet nedan, dvs. kodväxla till serbokroatiska (rad 476).

Exempel 1b

468 Lärare det är nåt som är rött nåt som är ganska litet och som
469 man också kan äta. Nåt rött litet man kan äta
470 Dino det ser ut- ((räcker upp handen))
471 Anna A::((räcker upp handen))
472 Lärare ja Anna vad tror du?
473 Anna Krabbor
474 Lärare vilken bra gissning de är ju små röda och man kan äta- fast
475 det var inte det. dom här är ganska mjuka och [runda som små bollar
476 Dino [patlidzan ((tittar på Frans))
[aubergine
477 Frans [ja
478 Marina [hh hh ((räcker upp handen))
479 Lärare säger ni - gissar ni fast på erat språk
480 Frans Ja
481 Dino patlidzan ((fniss))
482 Lärare nu ska vi se om det blir så för ni har gissat och Anna (.) har
483 David gissat (.) vad tror du att det kan vara (.) rött som en boll
484 Frans Patlidzan
487 Dino ja znam patlidzan
jag vet
488 Lärare vi skall höra sen om ni hade rätt

Lärarens fråga »säger ni – gissar ni fast på erat språk« implicerar att pojkarnas flerspråkiga svar sker vid sidan av den etablerade enspråkiga ordningen i klassrummet (rad 479). Genom att uppmärksamma pojkarnas kodväxling och beskriva pojkarnas tal som »erat språk« definierar läraren indirekt pojkarnas användning av serbokroatiska som

26. Slotte-Luttge.

ett brott mot en enspråkig ordning. Beteckningen »erat språk« indikerar en distans till och en exotisering av användning av andra språk än svenska, vilket i sin tur understryker att svenska språket är enda skolspråk. Genom att läraren problematiserar elevernas användande av flera språk blir en enspråkig ordning »frampratad« parallellt med att elevers användande av andra språk vid sidan av svenska språket transformeras till »andraspråkighet«.

Lärarens fråga baseras på en enkel uppdelning av språk efter person, bakgrund och funktion och förmedlar närmast essentiella antaganden om språk och identitet. Läraren tillskriver pojknas kodväxling en viss betydelse oberoende av hur kodväxlingen används i den aktuella klassrumsaktiviteten. Om vi istället betraktar det pojkarna åstadkommer med sin kodväxling i den konkreta klassrumssituationen så tjänar deras kodväxling en rad skilda men situationsberoende syften. Genom att växla språk lyckas Dino tänja på klassrummets turordningsregler och få ordet utan att ha blivit tilldelad det av läraren. Genom att kodväxla förmår Dino distansera sig från och även indirekt kommentera klassrummets enspråkiga ordning. Dinos kodväxling är framförallt ett brott mot och ett motstånd mot turordningsreglerna i klassrummet. Genom att kodväxla behöver Dino inte vänta på sin tur och tala först när han tilldelats ordet av läraren. Kodväxlingen innebär också att Dino kan etablera en flerspråklig allians med en kompis, mer specifikt med Frans (rad 477, 480, 484).

Parallell enspråkighet som (tillfällig) ordning i klassrummet

Som framgått är skolans enspråkiga norm sällan ämne för diskussion i klassrummet utom i de fall när eleverna kodväxlar. I exemplet ovan synliggör läraren med sin fråga »på erat språk« att enspråkighet utgör norm i klassrummet.²⁷ Det sätt på vilket läraren pekar ut pojkarnas kodväxling transformerar användning av flera språk till »andraspråkighet«. Att läraren använder svenska språket för att peka ut elevernas användning av serbokroatiska i klassrummet som ett andra klassens språk understryker indirekt att svenska är skolans språk. Svenska som skolspråk är inte bara kunskapsrelaterat utan används av läraren också för att kontrollera och utöva makt över elevernas språkanvändning. I vad som följer förskjuts elevernas flerspråkighet från att vara en underordnad andraspråkig aktivitet till att deltagarna uppmärksammar två enskilda språk i klassrumsundervisningen (se Exempel 1c rad 489–499).

27. Ibid.

Exempel 1c

489 Lärare	nu ska vi <u>hö</u> ra vad det <u>är</u> - vad tror <u>du</u> att det är?
490 Dino	<u>Snälla</u>
491 Marina	((räcker upp handen)) <u>tomat</u>
492 Zlata	[bravo Marina! <i>[bra Marina!</i>
493 Lärare	ja [det var <u>rätt</u> (.) var det <u>det</u> som ni sa
494 Dino	ja
495 Lärare	vilket <u>språk</u> var det som ni sa det <u>på</u> nu då
496 Dino	<u>Makedonska</u>
497 Lärare	<u>pachlean?</u>
498 Dino	Patlidzan
499 Zlata	[ja vill <u>säga</u> <u>du</u> - det <u>tomat</u>
500 Lärare	[titta det var patlidzan

Till skillnad mot i föregående exempel uppmärksammar nu läraren pojkarnas användning av serbokroatiska, vilket ges närmast samma dignitet som svenska språket (rad 495–500). Att läraren uppmärksammar andra språk än svenska eller engelska i undervisningssituationen är mycket ovanligt och antyder att en parallell enspråkighet, om än tillfälligt, råder i klassrummet. För att bryta mot klassrummets svenskspråkiga ordning krävs som exemplet visar att eleverna har ingående kunskaper om hur man förväntas bete sig i klassrummet. När Dino svarar på serbokroatiska överskrider han inte bara klassrummets enspråkiga ordning utan förmår också med lärarens hjälp att, om än tillfälligt, etablera en parallell enspråkig ordning i klassrummet, där flera språk tillåts existera parallellt. Att elevernas kodväxling uppmärksammas av läraren (rad 495) innebär också att Dino har möjlighet att ge det språk han använder (dvs. serbokroatiska) en viss etnisk tillhörighet (dvs. makedonska).

Flerspråkighet som subversiv kamratgruppsverksamhet i klassrummet

Medan läraren är ytterst ansvarig för att en enspråkig ordning upprätthålls i klassrummet utmärks barnens samspel i hög grad av att de skiftar mellan olika sociala och språkliga ordningar och samtalsformer. Som framgått av exemplen ovan kan elever använda flerspråkigt samspel för att tillskanska sig talutrymme i klassrummet. Elevers flerspråkiga samspel kan också som nästa exempel visar transformeras till en närmast subversiv kamratgruppsverksamhet i klassrummet. Som framgår börjar aktiviteten

med att Zlata, en flicka med bosnisk bakgrund, ifrågasätter riktigheten i Dinos tidigare svar på serbokroatiska (se Exempel 1c rad 499, Exempel 1d rad 500).

Exempel 1d

500 Zlata	nå ä:: <u>inte patlidzan</u> nå ä:: inte aubergine
501 Dino	patlidzan aubergine
502 Marina	Du menar bosanski ((till Zlata)) Du menar på <i>bosniska</i>
503 Zlata	recu te mami ((lutar sig fram mot Dino)) <i>ja säger till din mamma</i>
504 Dino	vet <u>du</u> man kan ju gå <u>hemma</u> å <u>gosa</u> du tuku vet du man kan ju gå hemma å gosa du <i>kalkonhona</i>
505 Zlata	ja <u>sa</u> inte till <u>dig</u> ja sa till <u>Marina</u>
506 Lärare	va <u>säger</u> ni för <u>nåt</u> ?
507 Dino	Mars <u>kossa!</u> ((vänder sig till Zlata)) <i>Håll käften kossa!</i>
508 Lärare	du ser lite <u>sur</u> ut <u>Zlata</u> (.) va <u>säger</u> ni för <u>nåt</u> ?
509 Zlata	mars tvoja majka eto ((till Dino)) <i>håll käften din mamma då</i>
510	han <u>sa</u> till dig va <u>tyst</u> ((till läraren))
511 Lärare	<u>VÄ</u> ?
512 Marina	bolje da i bude ((fniss)) <i>bättre att det blir så ((fniss))</i>
513 Zlata	han sa till <u>dig</u> (.) du ska va <u>tyst</u>
514 Marina	nemoj da budeš smisjesna! ((till Zlata)) <i>var inte fånig!</i>
515 Lärare	att <u>ja</u> ska va <u>tyst</u> (.) va? ja e ju <u>fröken</u> här
516	ja <u>måste</u> ju va den som (.) som <u>berättar</u> va vi ska göra (.)
517 Dino	<u>måste</u> du?
518 Lärare	MEN <u>DU</u> <u>Dino</u> du får <u>lära</u> dig att <u>lyssna</u> å <u>vänta</u> på <u>din</u> tur
519	när du ska <u>prata</u>
520 Dino	<u>ja!</u>

När läraren inte lyssnar på Zlatas protester (rad 500) hotar Zlata istället Dino, *recu te mami* (sv. *ja säger till din mamma*) med att säga att hon kommer att berätta för hans mamma (rad 503). Genom att Zlata kodväxlar till serbokroatiska blir det hon säger dolt för läraren. För att ytterligare markera att Dinos svar inte är trovärdigt kodväx-

lar Zlata tillbaka till svenska (rad 505). Därmed hålls också läraren utanför barnens samtal (rad 506). Som svar försöker Dino med olika medel att tysta Zlata (rad 504, 507). Genom att Dino i likhet med Zlata använder serbokroatiska visar barnen att de säger inte är avsett för läraren (rad 509). Att Zlata översätter vad Dino sagt, *han sa till dig va tyst* (rad 510, 513) för läraren innebär också att hon får läraren på sin sida (rad 511, 515–516, 518–520). Intressant i sammanhanget är att läraren tillrättavisar Dino för att han inte följer turordningsreglerna (rad 515–516) och att barnens användning av flera språk i kamratgruppsaktiviteten inte kommenteras av läraren (rad 518–520).

Zlatas kodväxling till svenska är inte bara en kodväxling mellan skilda språk. Genom kodväxlingen förändras barnens deltagande i klassrummet från en av läraren kontrollerad enspråkig klassrumsaktivitet till en närmast subversiv flerspråkig kamratgruppsverksamhet (rad 505–506). Att barnen i sitt samspel med varandra orienterar sig mot en flerspråkig ordning blir synligt genom att kodväxlingen sker utan att barnen uppmärksammar (dvs. orienterar sig mot) användandet av flera språk. Barnens kodväxling utmanar inte bara den enspråkiga ordningen i klassrummet utan förändrar också deltagarstrukturen i klassrummet från ett enspråkigt tvåpartssamtal mellan lärare och elev till en närmast flerspråkig subversiv kamratgruppsaktivitet. Exemplet understryker också att samspel mellan barn inte bara förekommer på skolgården utan också är vanligt i klassrummet.²⁸ Det faktum att barnen initierar flerspråkiga kamratgruppsaktiviteter i klassrummet understryker i sin tur vikten av att också utforska det sätt på vilket barn använder språk i umgänget med kamrater utanför klassrummet på skolgården.

När jag fortsättningsvis övergår till att utforska hur barnen organiserar och hanterar kodväxling utanför klassrummet är syftet både att belysa 1) huruvida barn orienterar sig mot olika sociala och språkliga normer i olika situationer och 2) hur barns användning av språk i klassrummet sammanhänger med deras språkanvändning i umgänget med kamrater på skolgården.

Flerspråkighet i kamratgruppsaktiviteter på skolgården

Ett genomgående mönster i studier av ungdomar med flerspråkig bakgrund är att ungas identitetsprocesser ofta beskrivs i termer av hybridisering, föränderlighet och formande av nya etniciteter.²⁹ I kontrast till ungas mångfacetterade identitets-

28. Paul Garrett & P. Baquedano-Lopez, »Language socialisation: Reproduction, continuity, transformation and change«, *Annual Review of Anthropology*, (31) 2002, s. 339–61.

29. Se Charlotte Haglund, »Flerspråkighet och identitet«, *Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle*, red. Kenneth Hyltenstam & Inger Lindberg, Lund 2005; Ben Rampton, *Crossing: Language and Eth-*

konstruktioner framstår lärare, skola och majoritetssamhället i övrigt som företrädare för monokulturalitet och enspråkighet.³⁰ En metodisk begränsning är att få studier uppmärksammar hur barn och unga använder (flera visavi ett) språk i vardagliga aktiviteter i skolsammanhang.³¹ I de diskussioner som förs om flerspråkiga elevers skolsituation är det inte ovanligt att kunskaper om elevers språksituation och identitetsskapande baseras på elevers respektive lärares utsagor om språk vars motsvarighet i skolans vardagspraktik vi vet lite om.

En forskare som haft stor betydelse för förståelsen av hur unga använder flera språk i skolsammanhang är Ben Rampton.³² Han visar i en rad studier hur unga i Londons förorter överskrider språkliga och etniska gränser genom att de tar upp varandras språk (*crossing*, sv. »språköverskridande«) sitt umgänge i multietniska kamratgrupper. Därmed etablerar unga solidariteter och »nya etniciteter« över etniska grupperingar samtidigt som de utmanar en normativ språklig ordning, med betoning på standard-engelska, i den engelska skolan.

I min studie använde barnen vanligtvis svenska på skolgården eller kodväxlade till språk som serbokroatiska och romani. Till exempel kodväxlade de barn som finns i mina klassrumsexempel, Marina, Ena och Zlata respektive Dino och Frans, dagligen mellan serbokroatiska och svenska i sina lekar på skolgården. Medan samma barn bara undantagsvis använde serbokroatiska i klassrummet (se Exempel 1c).

Nästa exempel är från en återkommande aktivitet på skolgården; att byta bilder (som t.ex. bokmärken, Pokemonkort och ishockeybilder) med andra barn. I exemplet deltar Goran, en pojke i andra klass och Marina och Ena från första klass. Som framgår av exemplet talar barnen svenska när de organiserar bytesaktiviteten medan de kodväxlar till serbokroatiska för att etablera en kontrast.

Exempel 2 (28/8 kl. 13:30, skolgården, byte av bilder)

1 Goran	Marina var är dina klistermärken? Marina får jag titta
2	på dom? är det dina? mot vilken var det? mot vilken var
3	det? är det dom här? ((pekar))
4 Marina	((pekar))
5 Goran	är det dom här? ((pekar))

nicity among Adolescents, London 1995; Normann Jørgensen, »Children's acquisition of code-switching for power-wielding«, *Code-switching in Conversation: Language, interaction and identity*, red. Peter Auer, London 1998.

30. Se bl.a. Haglund, »Flerspråkighet och identitet«; Runfors.

31. Exempel på studier som uppmärksammar ungas flerspråkiga interaktion i vardagliga aktiviteter med jämnåriga är Cromdal; Ewaldsson, »Sociala och språkliga gränsdragningar«; Ewaldsson, »Staging insults«; Jørgensen; Rampton.

32. Rampton.

- 4 Ena (står bakom och pekar))
- 6 Marina ja den var det ((blåddrar, pekar))
- 7 Goran jaha men vilken? var det mot den då? ((pekar))
- 8 Ena **CEKAJ! de je onaj?** ((tränger sig fram))
VÄNTA! Var är den?
- 9 Marina E::NA! **de je onaj** som du bytte mot den här?
E::NA var är den som du bytte mot den här?
- 10 Ena vilken?
- 11 Marina du bytte mot den här ((pekar)) o **taj!**
å den där!
- 12 Goran måste du ta pokemon kan du inte ta nåt annat (.) hjärtor?
- 13 Ena Vänta
- 14 Marina **ONO SRCE ZNAS ONO SRCE**
DET DÄR HJÄRTAT DU VET DE DÄR HJÄRTAT
- 15 Goran **PROTIV OVA?** ((pekar i Marinas bok))
MOT DEN DÄR?
- 16 Marina ja fast hon ska få tillbaks den
- 17 Goran ja men jag har inte det där hjärtat kvar
- 18 Marina **ALI[I::** ((ritar ett hjärta i luften))
ME[N::
- 19 Goran [ja bytte mot den här det där hjärtat ((pekar))
- 20 vi byter den här mot den där ((pekar))
- 21 Ena nej nej ((lägger händerna över boken))
- 22 Goran byter du den mot den ((pekar))
- 23 Ena **NEJ**
- 24 Goran Jo
- 25 Ena **Nej**
- 26 Goran jo ((tar ut bilden och byter med Marina))

I likhet med klassrumsaktiviteter har aktiviteter där barnen byter föremål strukturerade regler för hur turordningen organiseras. Aktiviteten börjar med att deltagarna visar upp och identifierar varandras klistermärken, »va de den där?« (rad 1–7). Därefter jämför deltagarna sina bilder med varandra »som du bytte mot den där?« (rad 9) och föreslår därefter ett byte, »vi byter den här mot den här« (rad 20–26). Inom ramen för ovanstående bytesaktivitet kodväxlar Ena och Marina till serbokroatiska flera gånger utan att deltagarna uppmärksammar bytet av språk (rad 8, 9, 11, 14). Kodväxlingen kan ses som en form av kontextualiseringsmarkör som tillsammans med förhöjd röst, ett artikulerat uttal och yviga kropps rörelser används av flickorna för att påkalla de andra barnens uppmärksamhet (rad 8), och samtidigt understryka egna önskemål (rad 14, 18). Att Goran följer Marinas användning av serbokroatiska (rad 15) kan ses som att kodväxlingen också organiserar själva interaktionen. När barnen återgår till att diskutera utfallet av bytesaktiviteten talar de uteslutande svenska (rad 19–26).

I barnens aktivitet på skolgården, i likhet med i klassrummet, är flerspråkighet en potentiell resurs med ett visst kommunikativt syfte. I bytesaktiviteten är att kodväxla till serbokratiska ett sätt att ta plats, påkalla de andras uppmärksamhet, befästa sociala relationer, uttrycka önskemål etc. Genom att barnen inte problematiserar användandet av flera språk blir samtidigt en flerspråkig ordning »frampratad« i den specifika situationen. Parallellt som barnen aktualiserar en flerspråkig ordning orienterar de sig, genom att de i huvudsak talar svenska när de organiserar bytesaktiviteten, också mot en enspråkig svensktalande ordning.

Enspråkighet som dominerande diskurs på skolgården

Som tidigare diskuterats finns en tendens inom forskning med fokus på unga med invandrarbakgrund att enbart lyfta fram att unga överskrider språk och orienterar sig mot språklig hybridisering. Som framgått fanns en rad situationer där eleverna kodväxlade utan att uppmärksamma sin användning av flera språk. Samma elever tog också upp andra språk i s.k. språköverskridande aktiviteter. Samtidigt etablerade eleverna i andra situationer en enspråkig ordning i umgänget med kamrater i multietniska kamratgrupper på skolgården, bl.a. genom att skämtsamt tillrättavisa andra elever som inte talade svenska. Barnens tillrättavisningar var vanligtvis mycket direkta som »fattar du svenska, eller?«, »prata svenska!«, »förstår du inte svenska?«. ³³ I det sista exemplet blir Jamie på ett skämsamt sätt retad för sitt uttal (rad 30).

Exempel 3

- 30 Jamie du får inte tjowa ((tjuva))
- 31 Shafi TJOWA TJOWA TJOWA va betyder tjowa ((tittar på Elias och ler mot Jamie))
- 32 Elias va betyder tjowa? va betyder tjowa? va betyder tjowa? ((ler mot Shafi))
- 33 Shafi tjowa va betyder de? (.) kanske på ditt språk (.) ja!

De två pojkarna Shafi och Elias, som retfullt kommenterar Jamies uttal har liksom Jamie invandrarbakgrund. Pojkarna upprepar Jamies uttal av det svenska ordet »tjuva« åtta gånger som därtill ackompanjeras av blickar, röstvolym och en överdriven artikulation. Genom att upprepa och samtidigt förlöjliga Jamies svenska uttal visar de två pojkarna att »bristande färdigheter i svenska« är något man kan bli retad för av kam-

33. Evaldsson, »Staging insults«.

rater (rad 31–33). Pojkarnas frågor vad ordet »*tjowa*« betyder gör retandet till en lekfull men samtidigt nedsättande aktivitet med viss etnisk anspelning. När Shafi antyder att det felaktigt uttalade ordet kan ha en annan betydelse »*på ditt språk*« indikerar det en distans till och anonymisering av andra språk än svenska (rad 33). Genom att pojkarna kommenterar Jamies uttal problematiserar de indirekt användandet av flera språk. På så vis blir också en enspråkig ordning »frampratad« samtidigt som användningen av flera språk transformeras till »andraspråkighet«. Jamies minoritetsspråkliga och etniska bakgrund (dvs. rom) etableras därmed indirekt som annorlunda och avvikande från de andra pojkarnas. På så vis relateras också användning av minoritetsspråk till bristande färdigheter i svenska (Exempel 3, rad 30–33). Pojkarna kritiserar inte bara Jamie för hans bristande färdigheter i svenska utan de tar också avstånd från att elever använder minoritetsspråk bland kamrater under skoltid.

Vid en jämförelse med hur läraren i klassrummet refererade till »*erat språk*« (Exempel 1b, rad 479) när eleverna kodväxlade till serbokroatiska, förmedlar också pojkarna i sitt yttrande »*ditt språk*« essentiella antaganden om språk och identitet. Att bli retad och förolämpad av andra barn för bristande färdigheter i svenska förekommer uteslutande bland barn som själva har invandrarbakgrund, vilket i sin tur kan ses som en förmildrande omständighet. Förolämpningar som berör färdigheter i svenska är inte primärt fientligt rasistiska handlingar utan används bland pojkar med invandrarbakgrund för att organisera deltagandet i multietniska kamratgrupper.³⁴ I sitt samspel förhandlar pojkarna inte bara gemensamma språkliga normer utan också vad som är ett acceptabelt kamratgruppsbeteende, som att kunna ge igen, stå upp för sig själv och ha roligt tillsammans. Att pojkarna skämtsamt uppmanar varandra att tala svenska understryker deras dubbla inställning till användning av svenska visavi flera språk. Parallellt som barnen aktivt bidrar till att en enspråkig ordning etableras såväl på skolgården som i klassrummet orienterar de sig också mot och aktualiserar en flerspråkig ordning i samma situationer.

Diskussion

Jag har i den här artikeln visat hur svenska språket visavi flera språk organiseras och ges olika betydelser av lärare och elever i skolans vardag.³⁵ Barnen framstår i sammanhanget trots sin låga ålder, 6–8 år, inte som offer för en av svensk skola iscensatt en-

34. Evaldsson, »Staging insults«; Rampton.

35. Se också Evaldsson, »Sociala och språkliga gränsdragningar«; Evaldsson, »Staging insults«; Rampton; Slotte-Luttge.

språkig social ordning, vilken hotar att marginalisera barn med flerspråkig bakgrund. I mina analyser framträder barnen i klassrumssituationen och på skolgården som aktiva agenter som både utmanar och upprätthåller en enspråkig svensk ordning. Barnen använder flera språk för en rad praktiska syften i konkreta situationer. I klassrummet kodväxlar elever för att få lärarens uppmärksamhet (Exempel 1 b), (om)organisera deltagandet och visa upp sitt kunnande (Exempel 1c), etablera sociala relationer med kamrater och allianser mot respektive med läraren (Exempel 1d). Att uttöka sitt talutrymme och visa upp sin kunskap är en viktig förklaring till att eleverna använder kodväxling i klassrummet som en närmast subversiv verksamhet. På skolgården fyller barnens kodväxling liknande syften, dvs. att skapa uppmärksamhet, etablera sociala relationer och dela erfarenheter med kamrater (Exempel 2). En viktig skillnad mellan hur elevernas kodväxlingen organiseras i samspel med lärare, och mellan elever i klassrummet och på skolgården är att eleverna i sitt samspel inte problematiserar användningen av flera språk. På så vis gör eleverna en flerspråkig ordning relevant medan lärarna i sitt samspel med eleverna uteslutande orienterar sig mot en enspråkig ordning.

Mina analyser av hur lärare och elever använder svenska respektive flera språk i klassrummet visar att en enkel uppdelning av språk efter skilda domäner (hem-skola-kamratgrupp) och funktion (kunskapsrelaterat visavi relationsskapande och maktutövande) inte självklart återfinns i skolvardagen. Svenska språket används av lärare och elever för en rad skilda syften parallellt. Den svenska som används i klassrummet är mångfunktionell i den meningen att lärarnas användning av svenska språket inte enbart är kunskapsrelaterat. Som framgått används svenska språket också för att utöva makt och kontrollera elevers språk användning. I barnens samspel med kamrater på skolgården dominerar också användningen av svenska språket. Bland eleverna används svenska språket som en form av lingua franca för att delta i aktiviteter och dela erfarenheter med jämnåriga med olika etniska bakgrunder.

Det sätt på vilket elevernas kodväxling organiseras i klassrummet och på skolgården pekar samtidigt på att en flerspråkig närmast subversiv ordning etableras parallellt med en enspråkig svensktalande ordning på skolan. Att delta i flerspråkiga aktiviteter i och utanför klassrummet är bl.a. ett sätt för eleverna att utöva makt och skilja ut sig själva från andra i en svensk(en)språkig skolvardag. Paradoxalt nog kan en dominerande enspråkig ordning sägas ge näring åt elevers användning av flera språk, vilket blir en sorts diskursiva motståndsfickor som synliggör sprickor i skolans enspråkiga fasad. Samtidigt orienterar sig eleverna i likhet med lärarna i andra situationer mot en enbart enspråkig svensk ordning, vilken reproduceras och cementeras både i klassrummet och på skolgården.

Det sätt på vilket lärare och elever använder svenska visavi flera språk i klassrummet och på skolgården visar att det krävs ett ingående interaktivt (sam)arbete mellan elever och lärare för att språklig homogenitet visavi språklig heterogenitet skall etableras i vardaglig skolverksamhet. Även om svenska språkets överordnade ställning dagligen befästs i lärares och elevers samspel är det också ständigt föremål för flerspråkiga utmaningar i skolvardagen. Sammanfattningsvis visar detaljanalyser av elevers och lärares samspel i konkreta skolsituationer att det inte på förhand går att slå fast att en viss språklig ordning råder i skolan. Som framgått av artikeln är enspråkighet, andraspråkighet och flerspråkighet delar av ett ständigt komplext flöde av många gånger parallella, motstridiga och sammanlänkade lokala processer.

Summary

“Are you saying – are you guessing but in your own language?”

On monolingualism, multilingualism, and second-language-ness in Swedish school

Several researchers have pointed to that the Swedish school entails irreconcilable and almost conflicting language and educational ideologies, regarding the position of the Swedish language. Few, however, have studied everyday language use among teachers and children in multilingual educational schoolcontexts. This article draws on ethnography combined with video recordings in a first-grade class in a multilingual school located in an inner-city area in a medium-sized city in Sweden. More specifically, it explores how teachers and children in episodes of language alternation invoke linguistic norms, thereby talking into being (monolingual, multilingual, bilingual) language and educational ideologies. The detailed analyses (i.e. conversation analysis) demonstrate that the teacher and the children use code-switching for a number of practical purposes. In contrast to the teachers the children draw on several languages and different linguistic varieties. In this way the children make relevant a multilingual order whereas the teachers are exclusively oriented to a monolingual Swedish order. An almost subversive multilingual order is thereby established among the pupils. Parallel to this, the children orient to Swedish as the dominant language in school. All in all, the study underscores the need to highlight the intricate links between teachers' and children's everyday language use, language choice and (mono-, multi-, bi-) linguistic ideologies. Moreover it points to that a simple division of language choices into different domains (home-school-peer group) and function (knowledge-versus relations and power) is not established in everyday multilingual schoollife.

Referenser

- Auer, J. C. P., *Bilingual Conversation* (Vol. 8), John Benjamins, Amsterdam 1984
- Brantefors, Lotta, »Mångkulturalismer – föreställningar om mångkulturalism och skola. Redaktionellt«, *Utbildning och demokrati*, nr 3 (8) 1999, s. 1–10
- Cekaite, Asta, *Getting Started. Children's participation and language learning in an L2 classroom*, Department of Child Studies, Linköping Studies in Arts and Science No. 350, Diss., Linköpings universitet, Linköping 2006
- Corsaro, William, *The Sociology of Childhood*, Pine Forge Press, Thousand Oaks 1997
- Cromdal, Jakob, *Code-switching For All Practical Purposes: Bilingual organization of children's play*, Tema Barn, Linköping Studies in Arts and Science No. 223, Diss., Linköpings universitet, Linköping 2000
- Cummins, J., *Language, Power and Pedagogy. Bilingual Children in the Crossfire*, Multilingual Matters, Clevedon 2000
- Ett vardagsliv med flera språk*, red. Jakob Cromdal & Ann-Carita Evaldsson, Liber, Malmö 2003
- Evaldsson, Ann-Carita, »'För jag är bäst på svenska!' Sociala och språkliga ordningar i en mångkulturell skola«, *Utbildning och demokrati*, nr 3 2000, s. 29–48
- Evaldsson, Ann-Carita, »Sociala och språkliga gränsdragningar i en mångkulturell skola«, *Pedagogisk forskning i Sverige*, nr 7 (1) 2002, s. 1–16
- Evaldsson, Ann-Carita, »Staging insults and indexing (masculine) behaviour in a multiethnic peer group«, *Discourse and Society*, No. 16 (6) 2005, s. 763–786
- Gafaranga, J., »Linguistic identities in talk-in-interaction: Order in bilingual conversation«, *Journal of Pragmatics*, No. 33 2001, s. 1901–1925
- Garett, P. & Baquedano-Lopez, P., »Language socialisation: Reproduction, continuity, transformation and change«, *Annual Review of Anthropology*, (31) 2002, s. 339–361
- Gumperz, John, *Discourse Strategies*, Cambridge University Press, Cambridge 1982
- Haglund, Charlotte, »Flerspråkighet och identitet«, *Svenska som andraspråk – i forskning, undervisning och samhälle*. red. Kenneth Hyltenstam & Inger Lindberg, Studentlitteratur, Lund 2005
- Haglund, Charlotte, *Social interaction and identification among adolescents in multilingual suburban Sweden. A study of institutional order and sociocultural change*, Diss., Centrum för tvåspråkighetsforskning, Stockholms universitet, Stockholm 2005
- Heller, Monica, *Crosswords: Language, education and ethnicity in French Ontario*, Mouton de Gruyter, Berlin 1994
- Heritage, John, »Conversation analysis and institutional talk«, *Interpreting Qualitative Data*.

- Methods for Analyzing Talk, Text and Interaction*, red. David Silverman, Sage, London 1998
- Jørgensen, Normann, »Children's acquisition of code-switching for power-wielding«, *Code-switching in Conversation: Language, Interaction and Identity*, red. Peter Auer, Routledge, London 1998
- Kyratzis, Amy, »Talk and interaction among children and the co-construction of peer groups and peer culture«, *Annual Review of Anthropology*, (33) 2004, s. 625–649
- Lindberg, Inger, »Myter om tvåspråkighet«, *Språkvård*, nr 4 2002, s. 22–28
- Linell, Per, *Approaching Dialogue: Talk, Interaction and Contexts in Dialogical Perspectives*, John Benjamins, Amsterdam 1998
- LPO 94. *Läroplaner för det obligatoriska skolväsendet och de frivilliga skolformerna*, Utbildningsdepartementet, Stockholm 1994
- Myers-Scotton, C. »Explaining the role of norms and rationality in codeswitching«, *Journal of Pragmatics*, (32) 2000, s. 1259–1271
- Rampton, Ben, *Crossing: Language and Ethnicity among Adolescents*, Longman, London 1995
- Runfors, Ann, *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Prisma, Stockholm 2003
- Sahlström, Fritjof, *Up the Hill Backwards. On interactional constraints and affordances for equity-constitution in the classrooms of the Swedish comprehensive school*, Diss., Uppsala Studies in Education 85, Uppsala universitet, Uppsala 1999
- Skolfrågor. Om skola i en ny tid*, Skolkommitténs slutbetänkande, SOU 1997:121
- Slotte-Luttge, Anna, *Ja vet int va de heter på svenska. Interaktion mellan tvåspråkiga elever och deras lärare i en enspråkig klassrumsdiskurs*, Diss., Åbo Akademi, Åbo 2005
- Tällberg Broman, Ingegerd, Rubinstein Reich, Lena & Hägerström, Jeanette, *Likvärdighet i en skola för alla. Historisk bakgrund och kritisk granskning*, Forskning i fokus nr 3, Skolverket, Stockholm 2002
- Wetherell, Margaret, »Debates in Discourse Research«, *Discourse Theory and Practice. A Reader*, red. Margaret Wetherell, Stephanie Taylor & Simeon J. Yates, Sage, London 2001, s. 380–399
- Winther Jørgensen, Marianne & Phillips, Louise, *Diskursanalys som teori och metod*, Studentlitteratur, Lund 2000

TILBLIVELSER I NEUTRALITETSZONER

Jette Kofoed

Et billede af en blå jordklode viser sig på skærmen. Som seer befinder man sig i verdensrummet, hvorfra kloden iagttages. Ligesom på Google Earth – internetfunktionen, der kan identificere alt fra Eiffeltårnet over Grand Canyon til Den Himmelske Freds Plads – befinder vi os i bevægelse i rummet. Der zoomes ind mod jorden, mens verdenshave og konturerne af lande bliver tydeligere. Danmark kan skimtes, og en voice-over lyder:

»Den ser fredelig ud, jorden. Men når man nærmer sig, står det klart, at den er fyldt med større eller mindre konflikter.« Stemmen afbrydes af en vox-pop af nyhedsudsendelser, hvor få ord som 'Al-Qaeda', 'krigen i Irak', 'hundredvis af ofre' og 'ikke skyldige' kan identificeres. Voice-overen fortsætter: »Forskellen er bare, at nogen steder gør man noget ved konflikterne. Et af de steder er Dalskolen.«¹

Sådan indledes en dokumentarudsendelse om elevmægling i skolen. En udsendelse, der optræder som en central aktør på det danske mæglingsmarked, og som jeg i denne artikel vil se nærmere på med spørgsmålene: Hvilke tilblivelsesmuligheder åbnes der for i kontekster, hvor elevmægling tages op, og hvor elevmægling spejles i globale konflikter? Hvordan blander kategorier som hvidhed og nationalitet sig?

Et lidt andet medie, nemlig et nummer af *British Journal of Sociology of Education*, er viet til introduktioner til, samt udfoldninger og diskussioner af den amerikanske

1. Jeg har her ændret skolens navn, hvilket kan forekomme overflødig, da enhver kan anskaffe sig den nævnte dokumentarudsendelse og se, hvilken skole der er tale om. Det kan læseren gøre efterfølgende. Men her i teksten har jeg et ønske om ikke at forstyrre de analytiske pointer med spekulationer over konkrete aktører og konkrete kontekster.

kønsteoretiker Judith Butlers arbejde. Butler har en såkaldt 'Response' til tidsskriftets artikler. I denne 'Response' går Butler ind i en diskussion af, hvordan det, der fortælles om børn og unge (i tidsskriftets øvrige artikler), kan begribes. Her argumenterer hun for at rette opmærksomheden mod to aspekter, nemlig det, der siges, og det, der vises med det, der siges.

So there is the question of whether self-display can produce another meaning than the one explicitly communicated as the 'content' of the verbal utterance: it can augment the verbal utterance, undercut it, or produce another meaning alongside it, to name a few. And sometimes what is signified bodily can flatly contradict the manifest content of the verbal utterances, when a girl who prides herself on dumping a boy manifests anxiety in her gesture and hyperbolic expression about being dumped herself. Speaking is, after all, a way of being on display and it takes place within a context in which social possibilities are being interrogated, negotiated and avoided: after all, these possible forms for one's emergent self are potentially exciting, frightening, even abjecting.²

Citatet tjener to formål, nemlig at fremhæve denne opmærksomhed på forholdet mellem det, der siges, og det, der vises med, hvad der siges, samt forståelsen af at de to dele i dette forhold indbyrdes kan udfordre hinanden. I denne artikel vil jeg bruge den opmærksomhed til at reflektere over de in- og ekskluderende bevægelser, der gøres i den professionelt tilrettelagte kontekst, som skolen i en dansk sammenhæng udgør.

I analyserne er involveret to forskellige skoler. Dels den skole, som præsenteres i dokumentarudsendelsen, og dels den skole, hvor jeg selv har produceret interviewmateriale. Begge skoler er placeret i nærheden af København. De analyser, jeg vil præsentere i det følgende, er først og fremmest baseret på den nævnte dokumentarudsendelse om elevmægling i skolen. Analyserne hviler dog samtidig på behandlinger af eget produceret interviewmateriale. Dokumentarudsendelsen beskæftiger sig med elevmægling i en konkret skole med konkrete elever. Læseren skal altså over de næste sider møde konkrete mennesker med erfaringer fra netop deres skole, med netop deres med-elever. Der er altså tale om situerede erfaringer. Samtidig vil jeg hævde, at analysepotentialet ikke kun vedrører konkrete mennesker, men tillige åbner mod et komplekst felt, hvori alternative forståelser af, hvad mægling, 'elevhed' og skole er for størrelser, kan diskuteres. I den forstand har analyserne udsigelseskraft for mere og flere end disse enkeltaktører, fordi de (forhåbentlig) stimulerer til refleksion over det generaliserede billede af elevmægling, der dermed skitseres.

2. Judith Butler, »Response«, *British Journal of Sociology of Education*, vol. 27, nr. 4, s. 529–534, citat s. 530.

Butlers begreber skal som nævnt bruges til at reflektere over in- og ekskluderende bevægelser i en kontekst, hvor mægling er et anvendeligt redskab. Jeg vil tænke over de skiftende betydninger af sammehed-forskelligheds-økonomier, som de kommer til udtryk, når elevmægling praktiseres. Sammehed-forskelligheds-økonomier er et begreb, jeg låner fra Jackie Stacey, som taler om 'economies of sameness and difference' i relation til film, der beskæftiger sig med kloning og genetisk manipulation.³ *Økonomi* forstår jeg her som forvaltning. Men når jeg vælger at trække på Staceys idé om 'økonomi', er det fordi, 'økonomi' også konnoterer regnskab med debit og kredit. Pointen heri er at antyde, at forvaltningen af sammehed og forskellighed ikke sker vilkårligt, men følger forskellige typer af mønstre. Sammehed-forskellighed refererer til den grundfigur i socialt liv, som også omtales inklusions-eksklusionsprocesser. Inklusion-eksklusion betegner de gensidige processer, hvorved nogen inkluderes med hinanden og i samme bevægelse ekskluderes fra andre. Inklusion kan altså ikke ske uden eksklusion og omvendt; de to betinger hinanden. Sammehed-forskellighed betegner disse sociale processer, men i denne betegnelse understreges de konnotationspraksisser, der knytter sig til in- og ekskluderende bevægelser. Når nogen inkluderes, konnoteres 'sammehed'. En sådan 'sammehed' betydningssættes i lighed med 'de samme' og i forskellighed fra 'de ikke-samme'. 'Sammehed-forskellighed' fremviser disse betydningssættelser, og begrebets to dele forstås som konstitutive for hinanden. Derved tydeliggøres den grundlæggende dynamik i denne tænkning, nemlig at identitet indebærer en lighed med nogen og en forskellighed fra nogen andre. En sådan forståelse af sammehed-forskellighed er beslægtet med identitetsbegrebet, som det præsenteres hos fx Hall, og som det kan genkendes i dele af poststrukturalistisk forskning, der ville omtale sådanne processer som førstehed-andetheds-processer.⁴ Sammehed-forskelligheds-økonomi antyder mønstre uden at stipulere, hvilke mønstre der måtte være tale om, endsige forudsige hvilken valuta sammeheder og forskelligheder veksles i. Økonomierne af sammehed-forskellighed skal altså i denne artikel tænkes i forhold til elevmægling og dennes både bekræftende og transformerende karakter.

3. Jackie Stacey, *Embodying Difference, Mapping Desire: The Global Subjects of Genetic Cinema*, konference oplæg 2006.

4. Sue Wilkenson & Sheila Kitzinger, *Representing the Other. A Feminism and Psychology Reader*, London, 1996; Dorte Gert Simonsen, »Som et stykke vådt sæbe mellem fedtede fingre«, *Kvinder, køn og forskning*, 1996; Dorthe Staunæs, *Etnicitet, køn og skoleliv*, Frederiksberg 2004.

Mægling: seks dogmer

Så hvad er mægling? Mægling er en måde at håndtere konflikter på, hvor de konflikterende parter inddrages som aktører.⁵ Jeg vil her foreslå, at elevmægling forsøgsvis analyseres som en styringsteknologi. Amhøj skelner imellem studier, der iagttager fænomener, der genkendes som styringsredskaber og ledelsesværktøjer, fx MUS-samtaler eller kvalitetsstyring, og studier, der overskrider, hvad vi forventer at kunne genkende som konkrete styringsteknologier.⁶ Den analysestrategi, der tages op i denne artikel, trækker først og fremmest på en tænkning, hvor det foreslås at betragte elevmægling som en styringsteknologi, altså en udvidelse af, hvad der umiddelbart genkendes som en konkret styringsteknologi. Jeg vælger altså at analysere elevmægling som en styringsteknologi for at undersøge, hvilken type af kundskab et sådant perspektiv på elevmægling kan producere, og for at kunne belyse artiklens indledende spørgsmål: Hvilke tilbagemøjligheder åbnes der for i kontekster, hvor elevmægling tages op, og hvor elevmægling spejles i globale konflikter? Hvordan blander kategorier som hvidhed og nationalitet sig?

Denne specifikke mæglingsteknologi følger seks dogmer.

1. En konflikt betragtes i elevmægling som en udviklingsmulighed.
2. Mægling er frivillig konfliktløsning. Alle er til stede af fri vilje.
3. Alle parter er eksperter på deres eget liv. Der gives ikke en sandhed om en given konflikt.
4. Parterne ejer så at sige konflikten og løsningsmulighederne. Mægleren gør ikke.
5. Mægleren må være upartisk og neutral og må ikke afgøre, hvorvidt den ene part er skyldig.
6. Fortrolighed. Hverken mægler eller de involverede elever må sladre om, hvad der sker i mæglingen.

Mægling er sat i system og kan gentages, når de ovennævnte dogmer følges. Heri ligger en forventning om, at – med en reformulering af Åkerstrøm Andersen og Thygesen – dogmerne kan overholdes og gentages, og at der i denne gentagelse ligger en forventning om en gentagen effekt.⁷ Den forventede effekt i tilfældet mægling er reduktion i

5. For en introduktion til konflikthåndtering og mægling i skolen, se Nina Raaschou, *Fra konflikt til dialog i skolen*, Vejle 2003.

6. Christa Breum Amhøj, *Det selvskabte medlemskab. Om managementstaten, dens styringsteknologier og indbyggere*, ph.d.-afhandling fra Copenhagen Business School, København 2007.

7. Niels Åkerstrøm Andersen & Niels Thyge Thygesen, »Styringsteknologier i den selvudsatte organisation«, *Grus*, nr. 73, 2004.

antallet af mobbesager, færre konflikter og en inkluderende skole, hvor forskellighed anerkendes. At anvende redskaber, som kan gentages, og som forventes at have en bestemt effekt, kendetegner ifølge Åkerstrøm Andersen og Thygesen styringsteknologier. Men det er ikke det eneste, for »teknologier etablerer desuden den kalkule hvormed der kan styres«. ⁸ Kalkulen er i deres optik nemlig det nødvendige ideal, for at styringen kan reproducere praksis. Styringsteknologier er altså disse teknologier, der retter praksis i en bestemt retning, hvor de involverede subjekter i denne proces gøres regerbare. ⁹ Styring lader sig gøre ved, at subjektet tager sine 'frie' valg på sig. I tilfældet mægling vil det være valget at deltage i mægling eller at underskrive den aftale, der indgås ved mæglingens afslutning, og måske i måderne at håndtere konflikter på i fremtiden. På den vis subjektiveres bestemte forståelser af det at være et styrbart subjekt. Således opstår der en alliance mellem individuelle fortolkninger af konfliktsituationer og institutionaliserede forståelser af, hvad det vil sige at være elev. Styringsteknologier skaber altså socialitet, fordi de muliggør forholdet mellem dem, der styrer, og dem, der styres. ¹⁰ Pointen er, at en ny styringsteknologi introduceres i skolen, og at den er med til at forme og bøje de subjekter, der agerer i skolekonteksten. Men pointen er også, at disse subjekter vil være med til at forme og bøje styringsteknologien. ¹¹

Subjektivering og intersektionalitet

Jeg trækker i det følgende på poststrukturalistisk teori og på Foucault-inspirerede teorier om subjektivering. Subjektivering er et begreb, der tilbyder en forståelse af, hvordan individer diskursivt bliver til i kontekster. Det handler om kontekstspecifik menneskelig tilblivelse. Især anvender jeg begrebet, som det er raffineret af Dorte Marie Søndergaard i en dansk kontekst og af Bronwyn Davies i en australsk kontekst. Denne raffinering består dels i en udvikling af Foucaults forståelse af subjektivering i relation til en empirisk forskningstradition, og dels i en understregning af, at subjektivering ikke blot er et spørgsmål om, hvordan subjektet ønsker at blive til, men at subjektivering

8. Ibid., s. 13.

9. Jeg har valgt at bruge termen 'styringsteknologi', som er inspireret af den engelske term 'technologies of governance' (Nikolas Rose, *Inventing Our Selves. Psychology, Power, and Personhood*, Cambridge 1996/1998). Relaterede begreber er selvteknologier og sociale teknologier (Michel Foucault, »Technologies of the Self«, *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*, red. Luther H. Martin m.fl., London 1988). Begreberne har ikke klart adskilte forskningshistorier og blander sig også med hinanden. Når jeg her vælger at tale om styringsteknologier, er det for at understrege regerings- eller styringsaspektet.

10. Foucault, »Technologies of the Self«, s. 10.

11. Parallelle analyser af denne gensidige bøjning og formning mellem subjekter og styringsteknologier er udfoldet i Dorte Staunæs, *Schooling Communication and Sociocultural Diversity*, konference oplæg 2006.

indebærer en dobbelt proces. Denne proces involverer både subjektet som handlende, men også som underkastet de kontekstuelle betingelser. Der er således tale om en begrebsliggørelse, der samtidigt rummer en underkastelse og en 'kommen til eksistens' gennem diskursiv indlejring.¹² Dobbelttheden går ud på at anerkende, at det enkelte subjekt ikke bare er underlagt magtfulde diskursive betingelser, men at samme magt er subjektets forudsætning for fortsat at blive til som meningsfuldt subjekt.

Derudover trækker jeg på den 'retooling' af intersektionalitetsbegrebet, der er blevet gjort i en britisk kontekst – af hovedsagelig Ann Phoenix – og i en skandinavisk kontekst af Lykke, Søndergaard, Staunæs, Kofoed og Juelskjær.¹³ Retooling dækker dels over en teoretisk bearbejdning af begrebet, som nødvendiggøres af, at begrebet transporteres fra ét teoretisk perspektiv til et andet, og dels en specificering af begrebet, der gør det muligt at anvende det i konkret empirisk analyse. Retooling henviser til den dekontekstualisering af begrebet, der er gjort, og til den gen-bearbejdelse, der gøres i den nye teoretiske kontekst. Denne såkaldte retooling sætter af fra begrebet intersektionalitet, som det blev anvendt af Kimberley Crenshaw i 1980'erne til at vise sorte kvinders usynlighed i lovgivningen. Crenshaw anvendte begrebet i studier af vold mod sorte kvinder, hvor det illustrerer, hvordan diskrimination følger mønstre i intersektionerne af racialiseret etnicitet, køn og social klasse.¹⁴ Disse gen-indsættelser af begrebet har til hensigt at overskride forståelsen af intersektionalitet som steder, hvor allerede fastlagte kategorier mødes. Det foreslås i stedet, at intersektioner forstås som situerede tilblivelser af gensidigt konstituerende kategorier og subjektiviteter finder sted. Intersektionalitet forstår jeg således som en bestræbelse på at begrebsliggøre sammenblandinger af kategorier. Det er et begreb, der konceptualiserer kompleksitet, magt og dominansrelationer, og som udfordrer entydighedsfordringer og normativiteter. Den mere præcise forståelse af begrebet diskuteres i feministiske og minoritetsforskningskredse i England og Skandinavien.¹⁵

12. Dorte Marie Søndergaard, »Subjektivitet og desire – begreber på empirisk arbejde i akademien«, *Psyke og logos*, nr. 1, 2002; Dorte Marie Søndergaard, »Subjektivitet og nye identiteter – en psykologi i et pædagogisk felt«, *Kvinder, køn og forskning*, nr. 4, 2003; Bronwyn Davies, »Subjectification: the relevance of Butler's analysis for education«, *British Journal of Sociology of Education*, vol. 27, nr. 4, 2006, s. 425–438.

13. Retooling er beskrevet af Donna Haraway i et interview med Nina Lykke, Randi Markussen og Finn Olesen (Nina Lykke, Randi Markussen & Finn Olesen, »'There are always more things going on than you thought!' Methodologies as Thinking Technologies. Interview with Donna Haraway«, *Kvinder, køn og forskning*, nr. 4, 2000).

14. Kimberlé Williams Crenshaw, »Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color«, *The Public Nature of Private Violence*, red. Martha Albertson Fineman & Rixanne Mykitiuk, New York 1994.

15. Se fx Nina Lykke, »Intersektionalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen«, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr. 1, 2003; Jette Kofoed, *Elevpli. Inklusion-eksklusionsprocesser blandt børn i skolen*, ph.d.-afhandling, Danmarks Pædagogiske Universitet, Århus 2004; Paulina De los Reyes & Diana Mulinari, *Intersektionalitet. Kritiska*

Afhængigt af teoretisk ståsted vurderes begrebets anvendelighed forskelligt. For nogle er det et hensigtsmæssigt identitetspolitisk begreb, for andre er det hensigtsmæssigt på grund af sit destabiliserende potentiale. I den klassiske brug af intersektionalitetsbegrebet (som Collins og Crenshaw ofte fremhæves som repræsentanter for) vil man især finde en standpunktsfeministisk og identitetspolitisk orientering. Det er her vigtigt at påpege, at intersektionalitetsanalyser har været bedrevet i en del år, før begrebet i skandinaviske sammenhænge blev anvendt som betegnelse for denne type af analyser. Nogle af disse analyser er minoritetsforskningsanalyser – her kan fremhæves Mørck, Hvenegård-Lassen, Frello, Kofoed, Moldenhawer og Staunæs.¹⁶ I en præcisering af begrebets potentiale argumenterer både Lykke og Staunæs for, at disse sammenblandinger af kategorier ikke kan forstås i additive logikker. Tværtimod involverer intersektionalitetsbegrebet en anerkendelse af, at sociale kategorier er indlejret i magtrelationer. Det indebærer en forståelse af, at kategorier kan blande sig med hinanden på et utal af måder. De kan overdrive, vride, tone, forandre eller udsætte hinanden.¹⁷ I de følgende analyser trækker jeg på sidstnævnte forståelse af intersektionalitet som en de-essentialisering af sociale kategorier, hvor fordringer om entydighed og normativitet kan udfordres. Søndergaard argumenterer overbevisende for, at »Intersections are shown to form highly complex networks of discursive practices that not only 'cut through' or 'add' effects of meaning to each other, but also work to tone and transform the pathways laid out for individuals«. ^{17b} Disse perspektiver på et begreb om intersektionalitet åbner for analyse af, hvordan forskelskategorier i social praksis blander sig, og for analyse af lokal kompleksitet og modsætningsfyldte processer. Det bliver muligt ikke kun at fange entydige processer og ikke kun at fange de kategorier, der i udgangspunktet allerede er velkendte. Perspektivet forsøger altså med andre ord at begrebs-

refleksioner over o(jäm)likhetens landskap, Malmö 2005; Yvonne Mørck, »Multikulturalismens kønsblinde øje«, *Dansk Sociologi*, København 2005; Ann Phoenix, »Centring Marginality? Otherness, difference and the 'Psychology of Women'«, *Psychology of Women Section Review* 2006; Dorthe Staunæs, »From Culturally Avantgarde to Sexually Promiscuous. Troubling Subjectivities and Intersection in the Social Transition from Childhood Into Youth«, *Feminism & Psychology*, vol. 15, nr. 2, 2005; Dorthe Staunæs & Jette Kofoed, »Intersektionalitet på svensk«, *Norsk tidsskrift for Kjønnforskning*, nr. 1–2, 2006; Dorte Marie Søndergaard, »Making Sense of Gender, Age, Power and Disciplinary Position: Intersecting Discourses in the Academy«, *Feminism & Psychology*, vol. 15, nr. 2, 2005.

16. Mørck; Kirsten Hvenegård-Lassen, *Grænseland. Om minoriteter, rettigheder og den nationale idé*, København 1996; Jette Kofoed, *Midt i Normalen. Om minoriteter og den nationale idé*, Københavnerstudier i tosprogethed, bd. 24, København 1994; Jette Kofoed, *Med tvivlen som retning. En undersøgelse af sent ankomne unge flygtninge i uddannelse*, København 1997; Bolette Moldenhawer, *En bedre fremtid? Skolens betydning for etniske minoriteter*, København 2001; Birgitta Frello, *Cultural Hybridity – Contamination or Creative Transgression?*, AMID Working Paper Series 54, Aalborg 2006.

17. Lykke, »Intersektionalitet«; Kofoed, *Elevpli*; Jette Kofoed, »Muted transitions«, *European Journal of Psychology of Education* 2007 (under udgivelse); Staunæs, »From Culturally Avantgarde to Sexually Promiscuous«.

17b. Søndergaard, »Making Sense of Gender, Age, Power and Disciplinary Position«, s. 189.

sætte og begribe de både entydige og modsatrettede bevægelser, der er at finde i levet liv. I lyset af disse perspektiver kan de indledende spørgsmål til det empiriske materiale om elevmægling præciseres: Hvilke subjektpositioner åbnes der for i en kontekst, hvor mægling tages op som en social teknologi, der kan håndtere konflikter og eventuelt forhindre mobning? Hvilke kategorier bliver bragt i spil?

Børn i skole og på dvd

Det empiriske materiale, som analyserne her trækker på, er den dokumentarudsendelse om konfliktløsning og mægling, som indleder med den blå jord set fra himmelrummet. Dokumentarudsendelsen blev sendt på dansk tv sommeren 2006. I denne artikel trækker jeg i tillæg på analyser af interview med børnemæglere, voksenmæglere, skoleledere, lærere og elever, der har deltaget i mægling. Disse data er indhentet på en københavnsk folkeskole. De to typer af materialer er forskellige. Hvor det ene er interview med forskellige aktører i det felt, man kan kalde 'elevmægling i skolen', er det andet, hvad der på coveret af dvd'en benævnes, »52 minutter med inspiration til, hvordan elever inddrages som mæglere i konflikter mellem andre, yngre, elever i skolen«. De forskellige materialer beskæftiger sig imidlertid med samme emne. Det er desuden min vurdering, at dokumentarudsendelsen i disse år er en ikke ubetydelig faktor i udbredelsen af elevmægling på danske skoler. Især på skoler med en ikke-entydig national dansk elevsammensætning ser mægling ud til at blive taget op som en relevant teknologi. Der er imidlertid endnu en grund til at inddrage dokumentarudsendelsen. Den får nemlig et aspekt med, som det ikke har været muligt at få indsigt i som forsker. Det drejer sig om selve mæglingen, hvilket jeg vender tilbage til.

Når neutralitet skal 'gøres'

Igennem samtalerne med mæglere og mæglede elever gives et indblik i, hvordan de skaber mening med mægling. Jeg har hørt – og i dokumentarudsendelsen set – hvordan sammeheds-forskelligheds-økonomier¹⁸ forvaltes lokalt, og jeg vil i det følgende vise, hvordan det, der siges (*i* mægling og *om* mægling), også kan analyseres med Butlers opmærksomhed mod de to aspekter.

En af de ting, der siges mange gange og med tydelighed i det empiriske materiale, er kravet om neutralitet i mægling. Det beskrives i reglerne for, hvordan mægling bør

18. Stacey.

praktiseres, og det diskuteres igen og igen blandt de involverede aktører. Neutralitet er ikke til at komme uden om. Eller mere præcist: Mægling forudsætter neutralitet, når mobning og konflikter skal forebygges.¹⁹ Sådan præsenteres mæglingskonceptet, og sådan ser dogmet også ud til at blive taget op blandt de involverede. Neutralitet præsenteres altså i dette tilfælde som en strategi for konfliktløsning, men spørgsmål rejser sig samtidig: Rummer konflikter – og mobning – ikke potentielt asymmetri? I konflikter forekommer der at være en asymmetrisk fordeling af magt, hvor de involverede parter ikke er lige. I den forstand hævdes dogmet om neutralitet i et felt, der er indlejret i ikke-neutralitet. Hvis alle parter gengivelse af begivenheder er ligeværdige, hvordan kan jeg så fastholde min ret til at føle mig krænket (over at blive kaldt øgenavne, over ikke at få lov til at deltage i lege, over at blive forfulgt af med-elever)? Bliver jeg nødt til at kunne fortælle min version af historien på bestemte måder for at gøre den overensstemmende med dogmet om neutralitet?

Hvordan kan en handling, der sættes i værk og fastholdes af subjekter, ikke være fortolket og konstrueret af disse subjekter? Dette sidste spørgsmål rejser sig, fordi fordringen om neutralitet kommer til at antyde, at handlingerne ikke influeres af konkrete subjekter. Den undren udspringer fra et poststrukturalistisk perspektiv, hvor fordringen om neutralitet i sig selv giver anledning til nysgerrighed.²⁰ Hvis neutralitet afklædes magt, hvordan (re)installeres magt så?

Den besværlige neutralitet

I dokumentarprogrammet ser det ud til at være vanskeligt at håndtere neutralitetsdogmet. Det er ikke usædvanligt, at der er to elevmæglere til stede i en mægling, og at en af mæglerne – i strid med dogmerne – kommer med løsningsforslag eller afslører sin sympati for den ene part. Hvis der sker sådanne brud på dogmet om neutralitet, irttesætter den ene mægler i flere situationer den anden. Efterfølgende reflekterer de

19. Jeg vover et øje og skriver her 'mobning' og 'konflikt' ved siden af hinanden. Mægling tages op som strategi i såvel konflikter som i mobbesager, og mægling tages op som strategi, uden der nødvendigvis tages stilling til det besværlige spørgsmål om, hvorvidt konflikt og mobning kan skæres over én kam. Når jeg her undlader at skelne, er det for at henvise til netop den varierende praksis, hvor der på nogle skoler skelnes, mens der på andre skoler ikke skelnes. Og jeg taler her om det forhold, at der ikke er entydighed eller enighed. Også internt på skoler vil man kunne finde uenigheder om, hvorvidt mobning egner sig til mægling. Der er altså en gråzone, hvor trivsel, mobning og konflikthåndtering blander sig. Der er uenighed om, hvorvidt mobning bør opfattes som en konflikt eller ej, og derfor også om, hvorvidt mægling egner sig som strategi. For en diskussion af forholdet mellem mobning og konflikt, se Christy & Rabøl Hansen.

20. Dorte Marie Søndergaard, *Tegnet på kroppen. Køn, koder og konstruktioner blandt unge voksne i Akademia*, København 1996; Søndergaard, »Subjektivering og desire«; Søndergaard, »Subjektivering og nye identiteter«.

over hændelsen, da en lærer gør dem opmærksomme på, at de vist glemte at være mæglere. Og børnene forklarer: »Jeg synes jo, at han var efter Johan. Jeg synes jo ikke, at man skal drille«. Ved én lejlighed er en lærer også til stede under en mægling; han blander sig i mæglingen og hjælper et barn med at komme frem til et løsningsforslag. Efterfølgende reflekterer læreren: »Mæglingsteknisk var det nok ikke helt i orden [at jeg blandede mig]«. Sådanne korrektioner gøres ofte, og disse overvejelser handler om, hvordan neutralitetsdogmet konkret håndteres, og om at det løbende forhandles, samt hvordan mægling praktiseres i forhold til de etablerede dogmer.

I udgangspunktet forstås mægling som et neutralt rum. Dog viser der sig alligevel et antal forskellige måder at praktisere mægling på i materialet. Det normative billede af mægling er, at det foregår i det neutrale rum med mæglere, der undlader at tage stilling til skyld. I materialet er der imidlertid også fortællinger om læreren, der alligevel blander sig med løsningsforslag, og elever, der som mæglere opfatter bestemte handlinger som illegitime eller direkte forkerte. Når disse varierende måder at praktisere mægling på optræder, bliver det tydeligt, at mægling er mere end de dogmer, der opstilles for dens praksis, men også er den praksis, hvor mægling konstitueres i relationer til sociale kategorier. Butlers pointe kan måske bringe mig videre, for det er tydeligvis ikke enkelt at overholde neutralitetsdogmet. Komplekse og modsætningsfyldte narrativer om skolelivet træder frem. Dogmet om neutralitet står nemlig ikke alene. Det suppleres af fordelingen af 'passendehed'²¹ og forhandlinger af den rette måde at performe mægling på. I måderne at performe den rette mægling bliver overholdelse af dogmet om neutralitet en central rettesnor. Det vil jeg vende tilbage til i en analyse af rekruttering af mæglere. Men inden da vil jeg se nærmere på mæglingens normative indhold og dens sigte.

I udgangspunktet ser det ud til, at mægling af de involverede voksne forstås som en mulighed for at fremme ligeværd, demokrati og mangfoldighed. Mægling tager afsæt i, at børn har kompetencer, også til at mægle. Og flere steder i materialet finder jeg voksne, som anfører, at børn er bedre til at lære sig mægling end voksne. Voksne i skolekonteksten er derimod vant til at afgøre skyld og fælde dom, og derfor har de sværere ved at tilegne sig en praksis, hvor børn inddrages som kompetente og ligeværdige partnere, hævdes det blandt voksen mægler. Mægling præsenteres som en sympatisk handling, fordi ligeværd og værdighed er centrale værdier. Dette er i tråd med en del af de tanker, der blandt andet er formuleret i den nyere barndomsforskning, som især er repræsenteret af James, Jenks & Prout, hvor barnet forstås som handlende, som en so-

21. Lykke m.fl.; Kofoed, *Elevpli*.

cial aktør, der er en aktiv medskaber af egne omstændigheder, og hvor barnet anerkendes som enkeltperson.²² Dette er således en bevægelse væk fra et mere entydigt begreb om socialisering, hvor børn betragtes som endnu ikke færdige voksne. Det kan hævdes, at mægling også trækker på sådanne forståelser af børn. Elevmæglingens sigte ligger ligeledes på linje med styringsteknologiers generelle sigte, som ofte vil være skabelse af frigørelse, 'empowerment' og gensidig dialog.²³

Desuden er mægling en teknologi, der tages i anvendelse ikke bare blandt børn i skolen, men i straffesager og familieretssager, ligesom der er blevet indført retsmægling i forbindelse med en nylig domstolsreform i Danmark.²⁴ Såvel nationalt som internationalt er mægling altså en teknologi, som vinder frem og vinder udbredelse. Et fællestræk ved disse ganske forskellige måder at praktisere mægling på er en forståelse blandt de involverede af, at mægling fremmer ligeværd, demokrati og mangfoldighed.

Udfordring af etablerede hierarkier

Jeg vil i det følgende se nærmere på de ovenfor nævnte spørgsmål om magtens (a)symmetri, og hvordan der i materialet med perspektivet på mægling som styringsteknologi træder flere forståelser af mægling frem. Den bagvedliggende tese er således, at styringsteknologier generelt spiller en rolle i subjektiveringsprocesser og i opretholdelsen af social orden,²⁵ og at elevmægling lokalt gør en forskel for, hvilke tilblivelser der gøres mulige, og for, hvilke kategorier der blander sig med hinanden, når der med elevmægling skabes orden.

Maler man – for et øjeblik – med den brede pensel, kan det hævdes, at der på mange skoler eksisterer etablerede hierarkier. Man kunne tale om skoleledelsen, lærerne (som så afhængig af politik og pædagogik kan deles i flere grupper), teknisk administrativt personale (sekretærer, pedeller etc.) og elever (som naturligvis igen positionerer sig indbyrdes). Inden for disse grupperinger er der naturligvis mange flere differentieringer at finde. I en sådan analysebevægelse udelader jeg derfor et antal modsætninger for i stedet at fremhæve en enkelt pointe, der er værd at dvæle lidt ved. Pointen er, at der med mægling installeres en ny gruppe af subjekter tegnsat som mæglere. Deres tegn kan bæres synligt. Mæglere går med badges, kasketter eller T-shirts, hvorpå der

22. Allison James, Chris Jenks & Alan Prout, *Theorizing Childhood*, Cambridge 1998.

23. Åkerstrøm Andersen, s. 5.

24. I Sydafrika og i Sandhedskommissionens arbejde der er det også muligt at trække paralleller til nogle af de ideer, der ligger bag mæglingstanken.

25. Åkerstrøm Andersen, s. 5.

står skrevet 'mægler'. På skolen er der plakater med slagord, hvor det angives, til hvem du kan henvende dig i tilfælde af krise og konflikt. Den magt, der associeres til denne position, gør ikke kun mæglerne magtfulde. Tager man et nærmere kig på dokumentarudsendelsen, ser det ud til, at den magt, der kunne være associeret med neutralitetsdogmet, ikke alene installeres i mæglerne, men også ser ud til at følge de voksne, der superviserer mæglingerne.²⁶ Disse voksne er dem, der engagerer sig i udvikling af elevernes sociale kompetencer. Flere kategorier ser ud til at blande sig med hinanden. Den velkendte fordeling af magt udfordres delvist med disse nye subjekter, som skal håndtere konflikter, som lærerne hidtil har fungeret som dommere i. Lærer-elevrelationen fremstår fortsat som en magtfuld dikotomi, som dog ser ud til nu at blande sig med kategorierne 'mægling' og 'mobning'. Magtens navn kunne – i dette tilfælde – være neutralitet, neutralitet (også) installeret som lærernes teknologi. Det er dem, der overvåger – og panoptiserer²⁷ kunne man måske ligefrem sige – den nye gruppe af mæglere. I den forstand flyttes magten delvist fra lærerne til mæglerne og så tilbage igen, hvor den (gen)installeres ved siden af mæglerkorpset. De individuelle subjekter er ikke nye i denne kontekst. De har været elever eller lærere i denne kontekst i mange år. Subjektpositionen som mægler er derimod ny.

Fortolkningsrepertoire og neutralitetsfarvning

Lærerne blander sig altså i afgørelserne af, hvordan passende mægling gøres. Hverken elevmæglerne eller lærerne underlægger sig uden videre dogmet om neutralitet. I de mæglingspraksisser, der præsenteres i dokumentarudsendelsen, hævder voksne neutralitet på mere end én måde. Hævdelsen af neutralitet sameksisterer med konkrete opklaringer af typen 'så du troede, at han også syntes, det var sjovt?', og 'hvordan havde du det med, at du holdt ham, og der var en masse andre, der gjorde noget mod ham, og han var alene? Syntes du, at det her har han fortjent, eller det her er lidt synd for ham?' Der spørges, men der vises samtidig noget med det sagte, hvilket er den skelnen, Butler omtaler som henholdsvis »saying as *communicating* and saying as *displaying*«. ²⁸ Hvad der stilles til skue her kunne være, at der kommunikeres et spørgsmål, og at der samtidig fremsættes en undren, som primært via intonation og kropssprog er forbundet til, hvad der kan opfattes som mulig og levedygtig handling. Er det, der stilles til skue her,

26. Den magtforståelse, der trækkes på her, er en Foucault-inspireret tænkning, hvor magt forstås som produktiv (Dag Heede, *Det tomme menneske. Introduktion til Michel Foucault*, København 1997).

27. Michel Foucault, *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, London 1991.

28. Butler, s. 529.

også en subjektivering af mægleren som en, der ikke kunne finde på at holde nogen fast og se bort fra vedkommendes indvendinger? Normen om passende adfærd bliver også tydelig gennem undladelsen af den direkte afsigelse af dom.

Ydermere forhindrer neutralitet ikke sociale kategorier i at blande sig med hinanden. Ideen om – eller illusionen om – neutralitet farver de konkrete intersektioner. Mægleren afgør, hvad vedkommende finder rigtigt og forkert, og disse afgørelser farves samtidig af neutralitetsdogmet. Farvningen lykkes på forskellig vis. I nogle mæglinger fremstår neutralitetsdogmet som centralt, og i andre mæglinger vil lærerne efterfølgende minde elevmæglerne om, at eleverne skal huske, at de ikke må tage parti. Men ét er sikkert: Dogmet om neutralitet er ikke fraværende.

I arbejdet med at forstå, hvad mægling er for en størrelse, trækkes der tilsyneladende på fortolkningsrepertoier,²⁹ hvor de hidtidige måder at håndtere konflikter på forstås som udemokratiske, og hvor mægling stilles til rådighed som den måde, hvorpå elever og lærere med respekt kan håndtere konflikter. Samtidig er der tilsyneladende ikke nogen vej uden om normativitet og værdiladede forståelser af, hvad der er rigtigt og forkert. Mæglingens neutralitetsdogme ser ud til ikke at kunne eksistere, uden at spørgsmålet om normativitet rejses i begge butlerske forståelser: som *communication* og som *display*.³⁰ Så hvad er det, der praktiseres i mæglingen?

Undskyld

Et af de centrale dogmer i mægling er ganske vist fortrolighed og et løfte fra alle deltagere om ikke at sladre eller fortælle om, hvad der er sket i mæglingen. Jeg har i mit feltarbejde ikke haft adgang til konkrete mæglinger. Begrundelsen for ikke at give forskeren adgang til disse rum har forståeligt nok været princippet om fortrolighed. I dokumentarudsendelsen er det derimod muligt at se de mæglinger, som rimeligt nok ikke har været tilgængelige for andre end de involverede parter. I de præsenterede konfliktløsninger forløber mæglingerne ret ensartet. Det er klart, at de i et vist omfang vil gøre det, da mæglerne har en skabelon for, hvordan de skal spørge, og for, hvordan en sådan mæglingsproces bør forløbe. Skabelonen tager afsæt i dogmerne for mægling. Et af de sidste spørgsmål, som mæglerne i dokumentarudsendelsen stiller til de involverede parter, lyder: »Har du så nogen forslag til, hvordan I kan komme videre herfra?« Spørgsmålet ser ud til at være angivet i mæglerens materiale og lært på de kurser, de har

29. Margaret Wetherell, »Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post-structuralism in dialogue«, *Discourse & Society*, 9 (3), 1998, s. 387–412.

30. Butler.

deltaget i, og som kvalificerer dem som mæglere. Men svaret er ikke angivet i kursusmaterialet. De svar, der gives i dokumentarudsendelsen, er ikke desto mindre næsten enslydende. Det kan naturligvis handle om, at disse mæglinger kan være sat i scene til lejligheden, eller at de kan være indøvet til denne dokumentarudsendelse. Jeg vil ikke desto mindre fokusere på løsningsforslagene og opholde mig lidt ved disse udgange.

Det svar, der går igen i de mæglinger, der præsenteres her, er: »Vi kunne sige undskyld. Og sige, at vi aldrig vil gøre det mere.« Det er et løsningsforslag, der accepteres af mæglerne som relevant og konstruktivt. Forslaget kommenteres af mæglerne med ytringer som, »Det lyder som en rigtig god idé«, hvorved mæglerne accepterer løsningsforslaget. De involverede parter rækker dernæst armene hen over bordet imellem dem og siger »undskyld«, »det er ok« eller »i lige måde« med mere eller mindre direkte blikke og mere eller mindre utvunget. Derefter afsluttes mødet, og de involverede parter forlader lokalet. Hvordan kan disse udgange forstås?

'Undskyld' fremstår nærmest som et mantra på tværs af de præsenterede mæglinger i dokumentarudsendelsen. Ervin Staub forsker i tilgivelse, forsoning og eftervirkninger af konflikter.³¹ Staub argumenterer for, at forsoning med gensidig anerkendelse er nødvendig for at kunne bevæge sig videre efter en konflikt. Tilgivelse »is a component of reconciliation but without mutuality forgiveness it can be harmful«.³² Staub peger her på, at den, der har forvoldt skade på en anden, må anerkende det gjorte. Anerkendelsen af at have krænket en anden er, i hans forståelse, forudsætningen for tilgivelse. Staubs pointe trækker på analyser af folkemord i Rwanda, hvor tilgivelse efter sådanne voldelige hændelser er ekstremt vanskelig.³³ I skoler skal mægling ikke løse konflikter, der udspringer af denne type ekstrem vold, og konkrete sager stiller sig derfor anderledes. Ikke desto mindre er der voldelige konflikter i skoler. Disse varianter af voldelige interaktioner er mægling i nogle kontekster også tænkt som løsningsforslag på.³⁴ I en bestræbelse på at begribe de undskyldende udgange, som er beskrevet ovenfor, låner jeg

31. Opmærksomheden på undskyldninger og paralleller til forsoningsdiskussioner er initieret af diskussioner i forskerteamet omkring forskningsprojektet »Mobning – inklusion-eksklusion i skolen«, nemlig Dorte Marie Søndergaard, Robin May Schott, Charlotte Mathiassen og Helle Rabøl Hansen.

32. Ervin Staub, »Constructive Rather than Harmful Forgiveness, Reconciliation, and Ways to Promote Them after Genocide and Mass Killing«, *Handbook of Forgiveness*, red. E. Worthington, New York 2005, s. 22.

33. *Ibid.*, s. 2.

34. Og her kunne så indskydes, som tidligere anført, at mægling anvendes med forskellige formål i forskellige kontekster. Nogle mener, at mægling egner sig til løsning af konflikter (af en bestemt art), og andre at mægling ikke egner sig til håndtering af mobning (Christy & Rabøl Hansen). Men der er kontekster, hvor mægling også anvendes til bearbejdning af mobning. Her skal det erindres, at kvantitative undersøgelser (*Skolebørnsundersøgelsen 2002*, red. Pernille Due & Bjørn E. Holstein, København 2003) viser, at indsatser mod mobning ganske vist kan bringe antallet af mobbeofre ned, men at det ikke er de hårdest ramte, der med disse indsatser forsvinder ud af statistikkerne. De hårdest ramte profiterer sandsynligvis ikke af teknologier som mægling.

Staub skelner mellem forsoning og tilgivelse og disse begrebers betydning for eftervirkninger. Ud fra dette kunne spørgsmålene til undskyldningen lyde: Hvordan arbejder en undskyldning? Når en løsning på en konflikt foreslås at være en undskyldning og et løfte om ikke at gøre 'det forbudte' igen, forpligtes den krænkede part så dermed til at acceptere undskyldningen? Indebærer accepten af undskyldningen samtidig en anerkendelse af den handling, der undskyldes? Og gøder accepten af undskyldningen jorden for fremtidige mobbe- og konflikthandlinger?

Disse spørgsmål er formuleret ud fra Staub's refleksioner, hvor han finder, at »after intense violence between them, groups continue to live together, reconciliation is crucial for the prevention of new violence. Without it, violence is likely to resume«. ³⁵ Forudsætningen er altså, i Staub's perspektiv, at forsoning kan forhindre ny vold i at eskalere, men også at en sådan forsoning ikke kan finde sted, uden at de relevante involverede parter tager ansvar for krænkelsen. Den, der er blevet krænket, kan ikke tilgive, uden at en anden part har påtaget sig ansvar for den handling, der mægles. Nogen har gjort noget.

Staub går så vidt som til at foreslå, at »without the acknowledgement of harmdoing by perpetrators, without empathy for victims and expressions of regret forgiveness can be harmful rather than beneficial«. ³⁶ Det er altså i tilfælde af manglende anerkendelse af krænkelser fra den krænkende parts side, at tilgivelse kan have skadelige virkninger. Det giver anledning til eftertanke i relation til mægling.

Hvis mægling optræder som en ny autoritet, som eleverne indordner sig under, kan det så tænkes, at eleverne udvikler, hvad Staub kalder to adskilte systemer – i hans terminologi 'one of talking' og 'one of thinking and feeling about the other'? ³⁷ Hvilken funktion har en undskyldning, hvis den ikke følger efter en fordeling af ansvar, hvor den ene part har påtaget sig ansvaret for fx at have mobbet eller forfulgt den anden? Hvilke forudsætninger for at påtage sig ansvar ligger der i det neutrale rum? De præsenterede mæglinger antyder, at undskyldninger kan se ud til at optræde løsrevet fra ansvarsfordeling, og at der ikke altid lægges op til afgørelser af, hvorvidt noget er mere rigtigt end andet. En sådan praksis kan muligvis trække på indholdet af dogmerne for mægling, hvor det sættes, at der ikke findes nogen sandhed om konflikten, og at parterne – ikke mægleren – ejer løsningsforslagene. Men bliver neutralitetsdogmet så også til et normativitetsfrit rum? Hvis undskyldningen i det neutrale mæglingsrum ikke anerkender ansvaret for de krænkende handlinger (som i første instans er anled-

35. Staub, s. 3.

36. Ibid.

37. Ibid.

ningen til, at aktørerne befinder sig i mæglingsrummet), er mæglingsprocesserne og denne neutralitetszone ikke alene faktorer, der potentielt kan forhindre mobning og konflikter, men netop også faktorer, som kan facilitere fremtidige konflikter. Forfølges denne tanke, vil undskyldningen forstås som ikke kun ledsagende udgangen fra neutralitetszonen, men også som åbningen mod fremtidig mobning og nye konflikter. Er undskyldningen ikke gensidig, og er der ikke tale om forsoning, så må man med Staub i hånden rejse det næste spørgsmål: Har undskyldninger, som de optræder i elevmæglinger (som præsenteret i dokumentarudsendelsen), også potentiale til at blive en ny teknologi til skæv distribution af magt? Måske er mægling ikke alene et konflikthåndteringsredskab, men rummer tillige potentialet til at generere nye magtforhold, fordi neutralitet hævdes, og der ikke afsiges dom over rigtigt og forkert.

Mægler – en subjektposition?

Hvem er det så, der inviteres til at håndtere neutraliteten i mæglingssituationerne? Ikke hvem som helst. Det kræver kvalificering og kvalifikationer. Der ser ud til at være flere måder at rekruttere mæglere på – fra 'mægleren er en rollemodel, så derfor kan »rødder« ikke være mæglere' over 'mæglerkorpset må afspejle den konkrete elevsammensætning på skolen' til 'vi vælger den gode elev'. De stemmer, der taler her, tilhører de voksne, der administrerer mæglingsprojektet. For at blive mægler skal du være mere end 12 år, ville hjælpe andre, være tålmodig, god til at lytte, være retfærdig, ikke sladre og være i stand til at afgøre, om en situation kræver voksen indblanding.

Her viser jeg et lærerræsonnement om, hvordan elever udvælges til hvervet:

L: De skal også bevise, at de er nogle gode elever. Det skal ikke være nogen ballademagere, hvor de bare kunne larme og forstyrre og så alligevel være en mægler, for de skulle være et forbillede for resten af eleverne. Bare almindelig fornuft – altså det her med en fornuftig elev, der forstår, hvor grænserne går. [...] Man skal opføre sig ordentligt. Man skal bevise det.

I: Altså, hvad skal de være gode til?

L: Ikke at skabe konflikter.

I: Okay.

L: Og være god til at dæmpe gemytterne, hvis der opstår konflikter. Og ikke være en af dem, der siger »Åhr, kom nu« og slår igen. De må heller ikke opdne til konflikter. De skal simpelthen være eksemplarisk generelt, altså på alle mulige måder.

Her trækkes på et fortolkningsrepertoire, hvor mægleren forventes at være 'den gode

elev'. I ræsonnementet, som det udfoldes her, er logikken forholdsvis tydelig. Mæglere forventes at sætte det gode eksempel, at opføre sig ordentligt samt at undlade at skabe konflikter. Det anes, at hvad der efterspørges her, ikke så meget er kvaliteter, der vedrører den konkrete mæglingssituation, men snarere vedrører adfærd i skolelivet i øvrigt. De, der fungerer som mæglere, kan ikke optræde som den gennemsnitlige elev, ej heller som 'rødder', og det er mæglerens kvalitet uden for mæglingsrummet, uden for neutralitetszonen, men netop i skolelivet i øvrigt, der fremhæves. Der skal de sandsynliggøre, at de er kvalificerede til at bære tegnet som mægler. På grund af deres adfærd i skolerummet generelt får de privilegeret adgang til neutralitetszonen.

Forholdet mellem det generelle skolerum og det specifikke mæglingsrum leder opmærksomheden hen på det forhold, at med elevmægling flyttes konflikten fra det kollektive rum, den udspiller sig i, til mæglingens neutrale rum, hvor udpegede parter deltager. Det kan her indskydes, at hvorvidt en konfliktløsning vurderes som vellykket af de involverede parter, måske forstås afhængigt af, hvorvidt de rette parter er blevet udpeget til at være dem, der skal søge at løse konflikten. Og man kan rejse spørgsmålet om, hvorvidt det er muligt at transportere konfliktløsning væk fra den kontekst, konflikten udspiller sig i, og væk fra måske uopdagede parter i konflikten. I dele af mobbeforskningen peges der på betydningen af de såkaldte passive 'by-standers's betydning for mobning og dens forløb.^{37b} Inspireret heraf kan man antage, at der er lignende passive by-standers i andre typer af konflikter (og ikke alene i tilfælde af mobning), og at man ved denne transport af konflikten fra kollektiv til satellit vanskeliggør transporten af den forhandlede løsning tilbage til kollektivet, hvor den ideelt set skulle være virksom. Når denne transport af løsninger tilsyneladende ikke gøres til genstand for refleksion i de konkrete kontekster, hvor mægling tages op, så må udvælgelsen af mæglerne fremstå som endnu mere central. Måske mægleren bliver bærer af løsningernes vellykkethed, og måske mægleren løber risikoen for at blive gidsel i nye konflikter i tilfælde, hvor transporten fra neutralt mæglingsrum til kollektivt konfliktrum ikke lykkes? Står mægleren så som en særlig ansvarlig figur? Og med en potentiel vurdering af, at han er vejet og fundet for let, hvis ikke løsningstransporten er gennemført som planlagt?

Der er også lærerræsonnementer i spil, når Bashy udvælges til mægler på sin skole.³⁸ Bashy er hovedpersonen i dokumentarudsendelsen om mægling og optræder også som central figur i denne tekst, hvor han i de følgende analyser vil være i fokus.

Argumenterne for udvælgelsen af Bashy til mægler lyder fra lærerside:

37b. Christina Salmivalli, *Not only Bullies and Victims. Participation in Harassment in School Classes: Some Social and Personality Factors*, Turku 1998.

38. Af samme hensyn som anonymiseringen af skolens navn har jeg ændret drengens navn.

Derudover valgte vi at sige, at der skal være nogle, der ikke bare er skoleflinke. De børn, der har været ude i mange konflikter, har et referencepunkt, de ved, hvad det handler om. Der er også signalværdi i det, den, at hvis du har en gruppe elever, der ikke er autoritets-tro og med mange konflikter, det er ikke sikkert, at de vil tage imod hjælp fra nogen, de opfatter som dem, der altid gør det rigtige.

I lærernes ræsonnement, som det er gengivet i dokumentarudsendelsen, kvalificerer Bashy sig til mæglerhvervet på flere måder. Bashy repræsenterer de 'ikke skoleflinke', han kan tale med de små, han har prøvet konflikter på egen krop, og så repræsenterer han de etnisk racialiserede andre. Hans deltagelse i mæglerkorpset sikrer, at mæglerne repræsenterer skolens konkrete elevsammensætning, både når det gælder køn, etnicitet og erfaringer med konflikter. Lærerne har således opmærksomheden rettet mod bestemte sociale kategorier og mod bestemte eleverfaringer med skoleliv i deres udvælgelse af mæglere.

Bashy er elev. Som nævnt er han en af de elever, der genkendes som *den* relevante mægler. Han tager teknologierne op på måder, som lærerne kan genkende som passende, ved ikke bare at forhindre konflikter i at eskalere, men også ved at tage opgaven på sig, og gøre den til sin egen på en god måde. Han lader sig subjektivere som mægler. Bashy har sine egne ræsonnementer, når det gælder hans virke som mægler. Igennem Bashys fortælling løber en selvfølgelig forståelse af sig selv som mægler. Han opnår anerkendelse. Og som et særligt raffinement løser han et helt særligt problem, nemlig de konflikter, hvor de etnisk racialiserede andre er involveret, og som de 'hvide' lærere har vanskeligt ved at håndtere. Bashy mægler i et krydsfelt mellem dogmet om neutralitet og fordelingen af 'passendehed', som jeg omtalte tidligere. Bashy bærer på kroppen tegn på udlændighed. Det er tegn, der i skolen betydningssættes som 'ikke-hvidhed'.³⁹ Bashys tegn på kroppen⁴⁰ kvalificerer ham i håndteringen af særligt disse konflikter. Det fremhæver både lærerne og han selv. Bashy præsenteres som den dreng, der tidligere mobbede uden at indse, hvilke (mobbe)erfaringer han pådrog andre. Og han opfatter selv mægling som en mulighed for at rette op på det. Og det gør han især ved at løse konflikter blandt de yngre elever, der bærer de samme kropstegn, som ham selv. Han tager mæglingsredskaberne til sig, bruger dem til det, de er tænkt som, nemlig til at forhindre konflikter i at eskalere og børn i at rive hovederne af hinanden. Han oplever selv, at hans forehavende er meningsfuldt: »Jeg ville ønske, nogen havde gjort

39. Se Staunæs, *Etnicitet, køn og skoleliv*, for en fremvisning af, hvordan disse kropstegn synliggør historiske aspekter af magt og dominans (s. 18).

40. Jf. titlen på Dorte Marie Søndergaards bog *Tegnet på kroppen*.

det for mig, da jeg var lille«. Han bliver mægler som et aktivt subjekt. Han er god til det og vinder anerkendelse fra kammerater og lærere. Bashy ser ud til at performe mægler på rette vis. Men betydningssættes der på flere måder, når Bashys mæglinger ikke står alene, men rammesættes i dokumentarudsendelsen? Hvilken opgave tager Bashy på sig? Og hvilke betydninger er indlejret i disse handlinger?

Dokumentarudsendelsen rammesætter mægling i en global orden. Med bevægelsen fra verdensrummet mod den konkrete danske skole og en lydside med ord som 'Al-Qaeda', 'Irak' og 'ofre' sættes rammerne for et bestemt fortolkningsrepertoire. Lydsiden slutter ganske vist med en pointering af, at denne skole tager ansvar for at løse sine konflikter (i modsætning til de konflikter i verden, som der løseligt henvises til). Men måske er en sådan 'framing' af en dokumentarudsendelse om elevmægling ikke uskyldig? Måske peger den også på, at konflikter i skolen af andre aktører kan tænkes og performes i lyset af globale konflikter? Måske medieres lokale konflikter også globalt?

Vi ved fra andre undersøgelser, at skolen (re)producerer nationale idéer.⁴¹ Skolens nationale indlejring er ikke uskyldig, skolen *vil* (ud)danne helt bestemte subjekter, som ikke bare kan genkendes, men også styres, i overensstemmelse med en given national idé. En national idé skal her forstås som et forestillet fællesskab,⁴² som et fremtvinget fællesskab, men ikke desto mindre som en konstruktion, der virker. Den ordensopretholdelse, Bashy her performer, er måske ikke nationalt uskyldig. Måske racialiseres idéen, således at det er en dansk national idé i form af en 'hvidheds' normativitet, der er på spil i såvel udvælgelsen af Bashy som kvalificeret mægler og i måderne, Bashy tager opgaven på sig? Måske farves kropstegn af denne hvidheds normativitet? Jeg vil her vise hvordan.

Hvidhed er ikke alene et spørgsmål om hudfarve, det er *også* et spørgsmål om hudfarve. Conquergood gør overbevisende opmærksom på denne pointe i sine studier af bander i Chicago, hvor han viser, hvordan farve adskiller de forskellige bander i storbyen, men hvordan farven, de associerer og markerer deres bande med, ikke henviser til hudfarve, men er »colours [adopted] to fabricate an emblematic identity in the same way that sports teams, and nations, deploy totemic colours in their flags and insignia«. ⁴³ Når jeg antyder, at Bashys deltagelse i ordensopretholdelsen på denne konkrete skole ikke er nationalt uskyldig, så forudsætter det en forståelse af 1), at mægling også er en

41. Kofoed, *Midt i Normalen*; Thomas Gitz-Johansen, *Den multikulturelle skole – integration og sortering*, Frederiksberg 2005.

42. Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983/1991.

43. Dwight Conquergood, »For the Nation! How Street Gangs Problematize Patriotism«, *After Postmodernism. Reconstructing Ideology Critique*, red. Herbert W. Simons & Michael Billig, London 1994.

instans, der skal ordensopretholde, og 2), at denne ordensopretholdelse sker i forhold til nogle bestemte normer. Kombinerer man disse forudsætninger med Conquergoods pointe om (hud)farve, kan man rejse følgende spørgsmål: Kunne den hvidhed, der sætter normens grænser her, også forstås som løsrevet fra den konkrete hudfarve, som såvel Bashy som lærere fremhæver?

Bashy hidkaldes af lærerne, fordi han med sin tilstedeværelse i mæglerkorpset kan sikre spejlingen af den konkrete elevsammensætning, fordi han forventes at gøre det godt, og fordi han kan bruges som rollemodel. Med hans egne ord kan han løse en bestemt type konflikter, nemlig konflikter mellem yngre børn, der bærer samme etnisk-racialiserede kropstegn som han selv. Jeg forsøgte tidligere at vise, hvordan dogmet om neutralitet arbejder, og hvordan der med en styringsteknologi som mægling også produceres styrbare individer. Har de individer en konkret 'farve'?

Den farve, der sjældent markeres, er den hvide.⁴⁴ Det ser ikke ud til at være anderledes i dokumentarudsendelsen og mine interview. Er det de hvide elever, der qua deres hvidhed er styrbare? Sammehed og forskellighed kan aflæses af tegnene sat på kroppens overflade – for at parafrasere Stacey.⁴⁵ Og hvis sammehed i mæglingspraksisser på danske skoler repræsenteres af hvidhed, så er denne hvidhed måske netop gennemsigtig i betydningen umarkeret og ikke-set. Stacey taler om »a desire for transparency«,⁴⁶ og måske ligger der i mæglingsinstrumentet et lignende 'begær' efter gennemsigtighed? Her skal 'gennemsigtighed' forstås i betydningen 'neutral'. Kunne hvidhed aspirere til at opfylde gennemsigtighedsbegæret? I det umarkerede ligger en sådan gennemsigtighed, en ikke-synlighed, og måske er det en sådan ikke-synlighed, som hvidhed giver løfte om at kunne opfylde? Hvis de hvide elever er dem, der er regerbar ved hjælp af teknologien, hvad så med de etnisk racialiserede elever? Retter teknologien sig mod bestemte farver? Der er mæglinger, som eksplicit omhandler etnisk racialiserede kropstegn, som den, hvor en dreng, der er blevet kaldt først for 'stikkersvin', siden 'niggersvin' og 'negerbolle', konstaterer, at »man ikke skal fortælle ord om, hvad farve man er. Det er ikke særlig pænt«. I sådanne mæglinger inviteres Bashy ind som ekspert. Men hvilken subjektposition åbnes her for Bashy? Han bliver, som jeg viste, den eftertragtede mægler. Men bliver han også med denne ekspertise til ikke bare den, der løser konflikterne, men også den, der symbolisk vasker konflikten hvid?

44. Hanne Haavind, »Staying out or getting involved: The significance of oppositional and anti-social activities among children in their coming of age«, oplæg fra den tredje Conference for Sociocultural Research, São Paulo 2000; Ruth Frankenberg, *White Women, Race Matters. The Social Construction of Whiteness*, Minneapolis 1993; Staunæs, *Etnicitet, køn og skoleliv*; Kofoed, *Elevpli*.

45. Stacey.

46. Ibid.

Bashy er jo ikke tegnsat som hvid, men netop som 'sort', og Bashys kropstegn kvalificerer ham. Måske kan denne særlige position indtages på flere måder? Kunne det hævdes, at Bashy forskyder hvidheden? Ved en (delvis) opfyldelse af begæret efter gennemsigthed kommer Bashy måske til enten at farve hvidhedsimperativet eller at gøre etnisk-racialiserede konflikter hvide. Han tager teknologien op, men måske bemægtiger han sig også teknologien på måder, som ikke er tilsigtede fra skolens side. Måske med-konstruerer og farver han hvidhed ved at være installeret som den, der vogter, og den, der særligt kvalificerer sig som mægler af de 'sorte' konflikter? Måske bliver han også til den bisidder, der gør det muligt at undlade at undersøge, hvordan det nationale skolesystem også producerer etnisk racialiserede konflikter? For med løste konflikter bliver det unødvendigt at undersøge konflikternes produktionsbetingelser. Hvis denne argumentation skal følges til døren, kunne det tilføjes, at det er på sådanne måder, at styringsteknologien former den lokale ordensopretholdelse, men også sådan, at de konkrete kategorier, der blandes sammen, medskaber, hvordan ordensopretholdelsen lokalt former sig.

Blå jord og nye intersektioner

Lad mig til sidst vende tilbage til dokumentarudsendelsens blå jord. Jeg vil her benytte mig af en disharmonisk sidestilling inspireret af Conquergood, som viser, hvordan en national – og krigsretorik kan give genlyd blandt bander i Chicago. Den ramme, elevmægling fortæller i, globaliserer de lokale skolekonflikter. 'Al-Qaeda', 'ofre' og 'Irak' er de ord, der kan genkendes i dokumentarudsendelsens indledende tekstning. Denne rammesætning peger på, at elevmægling også kan opfattes som en teknologi, der skal håndtere konflikter, der deler betingelser med globale og voldelige konflikter, samtidig med at samme betingelser negeres. Det, der med Butlers skelnen *kommunikerer*, er, at konflikter grundlæggende ikke er så forskellige, men at måder at håndtere konflikter på er den afgørende forskel. Det, der *stilles til skue*, er samtidig, at det nationalt danske er forskelligt fra 'de Andre'. Den forståelse af de Andre, der her trækkes på, er en generaliseret Anden, som samtidig indholdsmæssigt udfyldes med henvisninger til Mellemøsten og islam. Som beskrevet af Said stilles den Anden til skue.⁴⁷ En anden, som på sin krop bærer tegn, der konnoterer ikke-dansk, ikke-europæisk. Artiklens indledende spørgsmål om, hvilke tilblivelsesmuligheder, der åbnes for i kontekster, hvor elevmægling tages op, kan belyses via de sammehed-forskelligheds økonomier, hvor konfliktva-

47. Edward W. Said, *Orientalism. Western Conception of the Orient*, London 1978.

luta kan veksles og omsættes globalt, for her trækkes den abstraherede og samtidig konkrete figur ind: Hvilke fortolkningsrepertoarer har en figur som Bashy adgang til i en rammesætning som denne, hvor Al-Qaeda og Irak beskrives som de betydende Andre i forhold til globale konflikter, som også stilles til skue i danske skoler? Får Bashy mulighed for at blive til som en Kofi Annan, der træder til i vanskelige konflikter? En Dalai Lama, hvis fredsbudskab også statsoverhoveder lytter til? Eller bliver Bashy til gidsel i de konflikter, hvor transporten fra kollektivt rum til neutralt mæglingsrum og tilbage igen ikke forløber som planlagt? Står han som gidsel uden en forhandler til at mægle den konflikt, han måtte blive part i? Bashy er ikke kun den konkrete dreng på den konkrete skole, der særligt vellykket løser specifikke konflikter. I disse modsætningsfyldte processer medskabes samtidig flere betydninger, hvor Bashy også bliver til den figur, hvorigennem bestemte kategorier gøres. Når der rammesættes på måder, hvor skolekonflikter ikke forstås isoleret, men globalt, trækker det måske også andre subjektiveringsmuligheder med sig, uanset om eleverne på mellemtrinnet er fortrolige med og kender disse figurer. Det er i sådanne intersektioner, at de mange kategorier så tydeligt blander sig med hinanden.

De konflikter, der mægles i skolen af Bashy og hans med-elever, er sjældent blodige og voldelige i den størrelsesorden, som Al-Qaedas terroraktioner forårsager, eller som Staub beskæftiger sig med i forbindelse med folkemord i Rwanda. Der udkæmpes ikke blodige nationale kampe i skolegården, men måske er det alligevel meningsfuldt at være opmærksom på nationalitet og hvidhed for at begribe, hvilke tilblivelser der er mulige i de nye neutralitetszoner, og på hvilke måder elevmægling opretholder orden lokalt.

Summary

Processes of subjectification in neutrality zones

Pupil mediation is an instrument that is being adopted in more and more Danish schools as a way to handle conflicts. Pupils from the fifth grade are trained to act as mediators in conflicts between other pupils. This article is about how such pupil mediation is practised and how both the idea and the concrete mediation efforts are presented in a documentary film about pupil mediation. The focus is on the formation of meaning in these mediation situations, studying whether the intention of pupil mediation can be understood as an appropriate governing technology. Mediation is practised with reference to a number of dogmas, with neutrality standing out as a particularly crucial

one. The thesis of this article is that the control of pupil relations via mediation in neutral spaces does not mean that power disappears, but that power and relations of dominance are shifted and (re)installed in different and unforeseen ways.

One of the central figures in the scrutinized documentary, the pupil mediator Bashy, is analysed in the article through studies of the subject position that he can be said to adopt. It examines which social categories intersect and in what ways it is decided how an appropriate pupil mediator is performed. A crucial element here is that pupil mediation maintains order, in that pupils are expected to be able to guide themselves through the reflexive processes that the mediation apparatus leads to. Finally, the article examines how apologies appear in the mediations.

Referencer

- Amhøj, Christa Breum, *Det selvskabte medlemskab. Om managementstaten, dens styringsteknologier og indbyggere*, ph.d.-afhandling fra Copenhagen Business School, Samfundslitteratur, København 2007
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 1983/1991
- Butler, Judith, »Response«, *British Journal of Sociology of Education*, vol. 27, nr. 4, 2006, s. 529–534
- Christy, Lotte & Rabøl Hansen, Helle, »Er det mobning eller konflikt?«, 2006, ww.lottechristy.dk/publikationer.html
- Collins, Patricia Hill, »It's all in the family: Intersections of gender, race, and nation«, *Hypatia*, Bloomington 1998
- Conquergood, Dwight, »For the Nation! How Street Gangs Problematize Patriotism«, *After Post-modernism. Reconstructing Ideology Critique*, red. Herbert W. Simons & Michael Billig, Sage Publications, London 1994
- Crenshaw, Kimberlé Williams, »Mapping the margins: intersectionality, identity politics, and violence against women of color«, *The Public Nature of Private Violence*, red. Martha Albertson Fineman & Rixanne Mykitiuk, Routledge, New York 1994
- Davies, Bronwyn, »Subjectification: the relevance of Butler's analysis for education«, *British Journal of Sociology of Education*, vol. 27, nr. 4, 2006, s. 425–438
- De los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana, *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över o(jäm)likhetens landskap*, Liber, Malmö 2005
- Foucault, Michel, *Discipline and Punish: the Birth of the Prison*, Penguin, London 1991

- Foucault, Michel, »Technologies of the Self«, *Technologies of the Self. A Seminar with Michel Foucault*, red. Luther H. Martin, m.fl., Tavistock Publications, London 1988
- Frankenberg, Ruth, *White Women, Race Matters. The Social Construction of Whiteness*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1993
- Frello, Birgitta, *Cultural Hybridity – Contamination or Creative Transgression?*, AMID Working Paper Series 54, Aalborg Universitet, Aalborg 2006
- Gitz-Johansen, Thomas, *Den multikulturelle skole – integration og sortering*, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg 2005
- Heede, Dag, *Det tomme menneske. Introduktion til Michel Foucault*, Museum Tusulanums Forlag, København 1997
- Haavind, Hanne, »Staying out or getting involved: The significance of oppositional and anti-social activities among children in their coming of age«, oplæg præsenteret på den tredje Conference for Sociocultural Research, São Paulo 2000
- James, Allison, Chris Jenks & Alan Prout, *Theorizing Childhood*, Polity Press, Cambridge 1998
- Juelskjær, M., *(U)rummeligheder? Kroppe, spacialiteter og temporaliteter i skolelivets subjektiveringsprocesser*, Danmarks Pædagogiske Universitet, København (under udgivelse)
- Kofoed, Jette: *Elevpli. Inklusion-eksklusionsprocesser blandt børn i skolen*, ph.d.-afhandling, Institut for pædagogisk psykologi, Danmarks Pædagogiske Universitet, Århus 2004
- Kofoed, Jette, *Med tvivlen som retning. En undersøgelse af sent ankomne unge flygtninge i uddannelse*, Dansk Flygtningehjælp, København 1997
- Kofoed, Jette, *Midt i Normalen. Om minoriteter og den nationale idé*, Københavnerstudier i tosprogethed, bd. 24, Danmarks Lærerhøjskole, København 1994
- Kofoed, Jette, »Muted transitions«, *European Journal of Psychology of Education* (under udgivelse)
- Lykke, Nina, »Intersektionalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen«, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr. 1, 2003
- Lykke, Nina, »Nya perspektiv på intersektionalitet. Problem och möjligheter«, *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, nr. 2–3, 2005
- Lykke, Nina, Markussen, Randi & Olesen, Finn, »'There are always more things going on than you thought!' Methodologies as Thinking Technologies. Interview with Donna Haraway«, *Kvinder, køn og forskning*, nr. 4, 2000
- Minh-ha, Trinh & Grzanic, M., *Inappropriate/d Artificiality. Interview with Trinh T. Minh-ha*, 1998, lokaliseret 30. juli 2006 på www.trinhminh-ha.com
- Moldenhawer, Bolette, *En bedre fremtid? Skolens betydning for etniske minoriteter*, Hans Reitzels Forlag, København 2001
- Mørck, Yvonne, »Multikulturalismens kønsblinde øje«, *Dansk Sociologi*, København 2002
- Phoenix, Ann, »Centring marginality? Otherness, difference and the 'psychology of women'«,

Psychology of Women Section Review 2006

Rose, Nikolas, *Inventing Our Selves. Psychology, Power, and Personhood*, Cambridge University Press, Cambridge 1996/1998

Raaschou, Nina, *Fra konflikt til dialog i skolen*, Kroghs Forlag, Vejle 2003

Said, Edward W., *Orientalism. Western Conception of the Orient*, Penguin Books, London 1978

Salmivalli, Christina, *Not only Bullies and Victims. Participation in Harassment in School Classes; Some Social and Personality Factors*. Department of Psychology, Turku 1998

Simonsen, Dorte Gert, »Som et stykke vådt sæbe mellem fedtede fingre«, *Kvinder, køn og forskning* nr. 3 1996

Skolebørnsundersøgelsen 2002, red. Pernille Due & Bjørn E. Holstein, Københavns Universitet, Institut for Folkesundhedsvidenskab, København 2003

Stacey, Jackie, *Embodying Difference, Mapping Desire: The Global Subjects of Genetic Cinema*, oplæg præsenteret på den sjette European Gender Research Conference, Lodz 2006

Staub, Ervin, »Constructive Rather than Harmful Forgiveness, Reconciliation, and Ways to Promote Them after Genocide and Mass Killing«, *Handbook of Forgiveness*, red. E. Worthington, Brunner-Routledge, New York 2005, s. 443–460

Staubæs, Dorthe, *Etnicitet, køn og skoleliv*, Forlaget Samfundslitteratur, Frederiksberg 2004

Staubæs, Dorthe, »From Culturally Avantgarde to Sexually Promiscuous. Troubling Subjectivities and Intersection in the Social Transition from Childhood Into Youth«, *Feminism & Psychology*, vol. 15, nr. 2, 2005

Staubæs, Dorthe, *Schooling Communication and Sociocultural Diversity*, oplæg præsenteret på konferencen Intercultural Communication, Roskilde Universitetscenter, november 2006

Staubæs, Dorthe & Kofoed, Jette, »Intersektionalitet på svensk«, *Norsk tidsskrift for Kønnsforskning*, nr. 1–2, 2006

Søndergaard, Dorte Marie, »Making sense of gender, age, power and disciplinary position: intersecting discourses in the academy«, *Feminism & Psychology*, vol. 15, nr. 2, 2005

Søndergaard, Dorte Marie, »Orientering eller desorientering i Akademia«, *Akademisk tilblivelse. Akademia og dens kønnede befolkning*, red. L. Højgaard & D.M. Søndergaard, Akademisk Forlag, København 2003

Søndergaard, Dorte Marie, »Subjektivering og desire – begreber på empirisk arbejde i akademia«, *Psyke og logos*, nr. 1, 2002

Søndergaard, Dorte Marie, »Subjektivering og nye identiteter – en psykologi i et pædagogisk felt«, *Kvinder, køn og forskning*, nr. 4, 2003

Søndergaard, Dorte Marie, *Tegnet på kroppen. Køn, koder og konstruktioner blandt unge voksne i Akademia*, Museum Tusulanums Forlag, København 1996

Wetherell, Margaret, »Positioning and interpretative repertoires: conversation analysis and post-

- structuralism in dialogue«, *Discourse & Society*, 9 (3), 1998, s. 387–412
- Wilkenson, Sue & Kitzinger, Sheila, *Representing the Other. A Feminism and Psychology Reader*, Sage Publications, London 1996
- Åkerstrøm Andersen, Niels & Thygesen, Niels Thyge , »Styringsteknologier i den selvudsatte organisation«, *Grus*, nr. 73, 2004

UNGA VUXNA MUSLIMERS FÖRHANDLINGAR OCH ISLAMS FÖRVANDLING

Jonas Otterbeck

Shazia: Jag har alltid varit tillsammans med danska flickor och jag har alltid känt mig nöjd med det. Givetvis har det varit en del skillnad i det att jag inte dricker och att jag ska sitta där hemma och jag går inte på fest, men det har de accepterat för de har känt mig ända sedan vi var små. Men jag tycker inte att pakistanska flickors tankegångar [tvekar], som jag inte kan ta in för att de är så [söker ett ord], det kan jag inte förhålla mig till.

Jonas: För att du är dansk helt enkelt!

Shazia [skrattar] För att de tänker på ett litet annat sätt! Ja, det är inte jag.

Shazia har pakistansk bakgrund och har flitig kontakt med sina kvinnliga kusiner i Pakistan; hon förnekar på intet sätt sin bakgrund eller islam. Men hon har mest gått i skolan med »danskar« och har bara två pakistanskättade goda väninnor i Danmark. I hennes världsbild finns det olika, tydligt skilda, positioner som t.ex. dansk och pakistansk, men också modifierade danska och pakistanska positioner som man kan ha. Positioner som är mer lika varandra och mer dynamiska.¹

Att ta plats, synas, erkännas, vara självklar, uppfattas som berättigad och inte alltid behöva kämpa i motvind är ett allmänmänskligt, grundläggande behov. Det får många människor att aktivt söka identifikation med dominerande berättelser om hur man ska vara och dölja eller bortförhandla egenskaper som de inte tror kommer att accepteras; vilka egenskaper detta gäller är situationsbundet. Om den enskilde rör sig i flera olika miljöer kan förutsättningarna för förhandlingarna² vara väsensskilda. Religionstillhö-

1. Jfr Åsa Andersson, *Inte samma lika. Identifikationer hos tonårsflickor i en multietnisk stadsdel*, Stockholm/Stehag 2003, s. 227ff, som talar om mellanpositioner, en typ av samtida subjektspositioner som upprättas av unga i Samtidssverige.

2. Med förhandlingar avser jag både förhandlingar i en snävare förståelse (öga mot öga) och förhandlingar i

righet, religiös identitet och grad av religiöst engagemang är viktiga komponenter i det sociala spelet med omvärlden.

Att vara ung vuxen³ muslim i Sverige eller Danmark innebär ständiga förhandlingar med det omgivande samhällets olika delar om innebörden av att vara muslim. Som muslim är man sammankopplad med en religiös tradition som är under diskussion i dagens danska och svenska samhälle.⁴ I artikeln fokuserar jag på förhandlingar med hemmet, lokala religiösa aktörer, skolan och det omgivande samhället i stort. Syftet är att diskutera hur de ungas förhandlingar med olika delar av omvärlden kan se ut samt att diskutera hur detta påverkar hur de erfar och uppfattar islam. På ett mer generellt plan är avsikten att diskutera hur religiös identitet kan förhandlas och förvandlas över tid och i förhållande till kontext. Mitt huvudsakliga argument är att de unga vuxna, oavsett om de vill det eller ej, behöver förhandla sina sociala relationer med sin muslimska familjehistoria som klangbotten, och att en av de omedvetna strategier som de har är att i hög grad privatisera sin religiositet samt att låta den anta former som sammanfaller med accepterade sociala mönster i respektive majoritetssamhälle. På så sätt förvandlas islam.

Undersökningen bakom

I forskningens centrum finns nio unga vuxna muslimer.⁵ Avsikten är att diskutera med dem om islam som en del av deras livshistoria, om deras förhållande till islam och deras förståelse av religionen. De unga vuxna muslimerna är medvetet valda så att de inte tillhör de mest engagerade bland muslimer. Till exempel är ingen av dem medlem av någon muslimsk organisation, ingen av dem ber alltid tidebönerna, ingen av kvinnorna bär slöja och ingen av dem ser sig själv som särskilt konsekventa muslimer. Men

en vidare betydelse, dvs. i förhållande till t.ex. diskurser som påverkar den enskildes sätt att positionera sig själv och hennes sätt att försöka formulera sitt själv. Jfr t.ex. Les Back, *New Ethnicities and Urban Culture. Racisms and Multiculture in Young Lives*, London 1996, s. 158.

3. Unga vuxna är en åldersbeteckning för personer i övre tonåren och tidig tjugooårsålder, ibland så omfattningsrikt som 15–35 år. I detta sammanhang är begreppet valt för att signalera att de intervjuade i många avseenden är vuxna, inte barn, och att det är som vuxna, om än unga vuxna, samtalspartners som jag ser dem.

4. Se t.ex. Jonas Otterbeck & Pieter Bevelander, *Islamofobi. En studie av begreppet, ungdomars attityder och unga muslimers utsatthet*, Stockholm 2006; Peter Hervik, *Mediernes muslimer. En antropologisk undersøgelse af mediernes dækning af religioner i Danmark*, København 2002.

5. Jag fick kontakt med informanterna via mina studenter, kontakter bland muslimer i Malmö, frivilligorganisationer, en gymnasieskola i Köpenhamn samt via e-post från en gymnasieelev (Zara) från Malmö, som ville intervjua mig och som jag senare intervjuade. Innan jag hade min första kontakt med dem hade de redan läst en presentation av undersökningen samt aktivt tackat ja till att delta via en mellanhand (alla utom Zara). Informanterna är anonymiserade.

detta ligger alltså redan i urvalet. Målet är att diskutera om islam med just denna typ av personer då de sällan framträder i forskningen om muslimer.⁶ Istället är det de mest engagerade som oftast hörs. Konstigt vore väl annat, men det förstärker bilden av muslimer som djupt religiösa personer vilka ser islam som ett allomfattande system som idealt måste praktiseras i varje detalj.

De unga vuxna som jag har samtalat med har andra förhållanden till islam än de djupt engagerade, förhållanden som jag ofta har mött bland personer med muslimsk bakgrund, till exempel bland mina studenter, vänner och andra som jag bara har sprungit på. Detta är också många andra islamologers erfarenhet. Det finns ingen tydlig statistik att luta sig mot, men forskare och aktiva muslimer (och mina informanter) verkar vara överens om att det finns en stor grupp unga vuxna muslimer som inte är djupt engagerade i islam utan att för den skull vara ateister. Tvärtom är ofta benämningen muslim viktig även för dem som i stort sett inte praktiserar och som vet ytterst litet om islamisk teologi.⁷ Det är med andra ord en stor, heterogen samling individer som utgör det potentiella materialet för forskningen. Men det har aldrig varit meningen att intervjuerna skulle utgöra grunden för en generalisering. Istället är avsikten att ge röst åt ett antal unga vars åsikter och berättelser kan fungera komplicerande i förhållande till de ganska ensidiga bilder av unga vuxna muslimer som dominerar idag.

Att det finns en mängd individer som har en religiös tro utan något större religiöst engagemang framgår i viss mån av en statistisk undersökning av danska gymnasieelever 1997/98. I den framkom att av de 58 elever som svarat att de var muslimer⁸ angav endast två personer att de var medlemmar av ett muslimskt samfund.⁹ Detta kan jämföras med att 79 procent av alla 1986 tillfrågade personer svarade att de tillhörde ett religiöst samfund, 98 procent av ja-sägarna tillhörde »folkekirken«. 54 personer bland muslimerna (93 procent) uppger att de fått en religiös uppfostran i hemmet, jämfört med 22 procent av de icke-muslimska eleverna. Hälften av muslimerna anger att de

6. Så t.ex. har min egen forskning framför allt handlat om dem som är djupast engagerade i islam. Detta gäller i hög grad även för de flesta av mina kollegor i Sverige och Danmark, se vidare Jonas Otterbeck, *Samtidislam. Unga muslimer i Malmö och Köpenhamn*, Stockholm (under utgivning).

7. Jfr t.ex. Jessica Jacobson, *Islam in Transition. Religion and Identity among British Pakistani Youth*, London 1998; *Muslim European Youth. Reproducing Ethnicity, Religion, Culture*, red. Steven Vertovec & Alisdair Rogers, Aldershot 1998.

8. De 58 muslimerna hade till största delen ett ursprung i Pakistan eller Mellanöstern (ca 85 %), se Tim Jensen, »The religiousness of Muslim pupils in Danish upper-secondary schools«, *Intercultural Relations and Religious Authorities. Muslims in the European Union*, red. W. A. R. Shadid & P. S. van Koningsveld, Leuven 2002, s. 125.

9. Peter B. Andersen m.fl., »3.g'ere og hf'eres religiøse profil og holdning til religionsfaget«, *Religion. Tidsskrift for Religionslærerforeningen for gymnasiet og HF*, nr 1, 2003, s. 43ff. Följande två stycken bygger på den artikeln. När uppgifter ges från Tim Jensens artikel »The religiousness of Muslim pupils«, som utgår från samma material, anges detta.

ber ofta och ytterligare en tredjedel svarar att de ber, men sällan.¹⁰ En tredjedel går till moskén minst en gång i månaden, en femtedel ett par gånger om året, den resterande hälften går eventuellt i samband med festligheter eller inte alls. Man kan notera att ca 65 procent av respondenterna var kvinnor och att det är ovanligare för kvinnor att gå till moskéer än för män.

Vidare anger 67 procent (39 personer) av muslimerna att de har gått i någon form av koranskola. På frågan om de såg sig själva som religiösa oavsett om man praktiserade eller inte svarade 95 procent (53 personer) av muslimerna »ja«, men bara 35 procent av de andra.¹¹ Ingen muslim betecknade sig som ateist och endast en person rubricerade sig som icke-religiös. Vidare svarade alla muslimer att det finns en Gud och omkring 90 procent att de tror på liv efter döden, änglar, själen, Djävulen, helvetet och paradiset och synden. Detta sätter den muslimska gruppen i en särställning. Av alla (då inklusive muslimerna som utgör 3 procent av undersökningen) trodde 52 procent på en Gud, ca 15–25 procent på himmel, helvete, änglar, Djävulen, synden.

I en svensk undersökning av gymnasieungdomar respektive elever i åttan och nian framgår av en fråga om man ser sig själv som religiöst troende att ca 90 procent av de elever som har en muslimsk bakgrund också ser sig som till en del religiösa.¹²

Om man ser till min undersökning i helhet, där många trosföreställningar framkommer, är det tydligt att de unga vuxna som jag har intervjuat är ganska typiska i dessa avseenden. I den här artikeln ligger dock inte fokus på trosuppfattningen; för en diskussion om den hänvisas till den monografi som undersökningen ska resultera i.¹³

De unga vuxna

Åtta av de unga vuxna har jag träffat och intervjuat vid tre tillfällen.¹⁴ En av dem träffade jag bara en gång, då vi i gengäld genomförde en riktigt lång intervju.¹⁵ Fyra av informanterna, två män och två kvinnor, bor i Malmö och fem, två män och tre kvinnor, bor i Köpenhamn. De var mellan 17 och 20 år vid intervjutillfället. Samtliga går eller

10. Jensen, s. 127.

11. Ibid., s. 129.

12. Enkätundersökningsmaterial tillhörande BRÅ och Forum för levande historia. Eleverna kunde svara med nej (55 st.), nja (168) eller ja (296). Jag har slagit ihop de två senare kategorierna.

13. Otterbeck, *Samtidsislam*.

14. Intervjuerna varade i ca en timme, samtliga är bandade och transkriberade. Den första intervjun gjordes 5/6 2003, den sista 16/12 2004. För fler detaljer om undersökningen, se Otterbeck, *Samtidsislam*.

15. Venus avbröt vår kontakt utan att motivera sig. Vi hade ett trevligt första möte och bokade ett nytt som hon inte kom till. Sedan dess har hon inte svarat vare sig på mobiltelefon eller e-post. Men Venus har inte bett att få bli borttagen ur materialet och då jag tycker att intervjun blev spännande har jag valt att behålla henne i mitt material.

har gått på teoretiska gymnasieprogram. Alla har vuxit upp i Sverige eller Danmark, två har persisk bakgrund, tre pakistansk och fyra arabisk. Tre tror på Gud men kan inte oproblematiskt kalla sig muslimer, två av dessa är kvinnor och perser, en arabisk man. Samtliga av dessa är dock påtagligt nyfikna på islam. Övriga sex finns i ett fält mellan de positivt inställda till islam, som har viss praktik och kunskap, och de som faktiskt söker kunskap om islam och i perioder har försökt att till exempel be regelbundet.¹⁶

Den första intervjun berörde framför allt frågor om förhållandet till ritualer, både vardagliga och i samband med helg, och förhållandet till och kunskapen om dogmer, särskilt teologiska men också en del mer folkligt förankrade föreställningar. Vi samtala- de även om deras familjs historia. I den andra tog jag upp temat gemenskap och frågor som religiös utbildning, föräldrarnas uppfostringsstrategier, syskonens och föräldrar- nas syn på islam, relation till islamiska organisationer och moskéer. Dessutom diskute- rade vi relationen till skola, medier, kamrater, föreningsliv, nöjes- och arbetsmarknad. Den tredje intervjun rörde tron eller, om man så vill, den religiösa föreställningsvärld som de unga vuxna bär på.¹⁷

Tabell 1. Informanternas bakgrund, religiösa praktik m.m.

<i>Namn</i>	<i>Nationell bakgrund</i>	<i>Ålder</i>	<i>Boende i</i>	<i>Kön</i>	<i>Religiös praktik</i>
Malik	Arabisk	17/18	Malmö	Man	Viss del
Ismail	Arabisk	18	Malmö	Man	Viss del
Mona	Arabisk	17	Malmö	Kvinna	Viss del
Zara	Persisk	18	Malmö	Kvinna	Ingen
Venus	Persisk	18	Köpenhamn	Kvinna	Ingen
Shazia	Pakistansk	18	Köpenhamn	Kvinna	Viss del
Alina	Pakistansk	20	Köpenhamn	Kvinna	Viss del
Ghulam	Pakistansk	17	Köpenhamn	Man	Viss del
Sadiq	Arabisk	17	Köpenhamn	Man	Ingen

16. Se översikten i tabell 1.

17. Intervjun med Venus motsvarar både första och andra intervjun. Då hon inte hade någon religiös praktik och då hon inte kunde mycket om dogmerna avhandlades första biten snabbt.

Förhandlingar

I de förhandlingar om vår ställning i samhället som vi alla ständigt gör intar vi olika positioner i skilda sammanhang och värderas på skilda vis av skilda aktörer. I en text om skillnad (*difference*) och mångfald (*diversity*) erbjuder socialantropologen Avtar Brah ett verktyg för att gestalta identitetskonstruerandet dynamiskt.¹⁸ Hon vill påvisa att det finns många olika områden där vi bör vara vaksamma på skillnader i våra beskrivningar och analyser om vi vill fånga mänsklig mångfald. Brah tecknar upp fyra olika skillnader. Jag namnger dem litet annorlunda än vad hon gör. Det är skillnader som avser personlig erfarenhet, sociala system, subjektivitet samt identifikation.¹⁹ Brahs syfte är att utveckla och nyansera den värdefulla, men förenklat dikotoma, uppdelningen mellan individens personliga erfarenheter och strukturella, ofta institutionaliserade, ekonomiska, politiska och kulturella system. Brah vill skapa en förståelse för hur både individuella och kollektiva narrativer påverkar hur vi uppfattar oss själva och samhället runt omkring. Att identifiera sig med och att bli identifierad med olika berättelser och subjektspositioner påverkar vem vi vill vara och vem vi tillåts vara. Identifikationsprocesserna är sammanflätade med hur ett samhälle framställer och hierarkiserar skilda identiteter utifrån t.ex. klass, kön, etnicitet och religion. Hierarkierna färgar den personliga erfarenheten och påverkar uppfattningen om den enskilda personen hos andra; berättelserna inordnar alla individer på respektive plats i de sociala systemen. Samtidigt både klassar sig och klassas individer olika beroende på vilka delar som tillfälligt framhävs i ett specifikt socialt sammanhang, vilket leder till förhandlingar där olika potentiella identifikationer framhävs eller döljs beroende på kontexten.

Den svåraste skillnaden att ta vara på är subjektivitet. Här åberopar Brah postmoderna, psykoanalytiska teorier om hur individen inte är en given storhet, utan är fragmentarisk och befinner sig i ständigt pågående processer. Den av individen uppfattade identiteten är en diskursiv produkt föreskriven av en samhällsideologi som just betonar att individen ska vara enhetlig. Detta är dock snarare en teoretisk utgångspunkt som jag kan hålla med om än något jag kan undersöka i förhållande till mitt material.²⁰ Det behövs en annan form av intervjuer för att kunna göra denna dimension rättvisa – psy-

18. Avtar Brah, *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*, London 1996, s. 115ff. Jfr Andersson, s. 20ff som presenterar och använder samma del av Brah i sin avhandling.

19. Brah, s. 115ff. Brah skriver själv »difference as experience«, »difference as social relation«, »difference as subjectivity« och »difference as identity«.

20. Det är slående att även Brah har svårt att operationalisera denna skillnad i sitt material om livsberättelser, arbete, sociala relationer och politisk aktivism.

koanalytiska djupintervjuer. Samtidigt ger den teoretiska utgångspunkten en möjlighet för forskaren att dekonstruera livsberättelsers självklarhet och att misstänkliggöra objektiverade identiteter.

Genom att vara uppmärksamma på skillnad menar Brah att forskare kan ta vara på mångfald och göra den rättvisa. Jag vill använda Brahs tankar för att diskutera hur de unga vuxnas mångfald, och framför allt då deras respektive identifikationer med berättelser om muslimer och islam, påverkar deras förhandlingar med sin omvärld. Nedan följer först en del exempel på de unga vuxnas förhandlingar, därefter diskuteras vilken relation de unga har till religion i stort.

Förhandlingar med familjen

Den främsta arenan för diskussion om religion och för religiös praktik är – för alla informanterna – det egna hemmet. Föräldrarna uppfattas som kunniga om islam, antingen i sin kritik av religionen eller i sin tro på den. Syskonen har liknande tankar som informanterna själva, även om de inte nödvändigtvis kommer till samma slutsats som mina informanter. Av 18 föräldrar har elva eftergymnasial utbildning. Fäderna är antingen sjukskrivna eller arbetar inom serviceyrken som taxichaufför. En av dem är dock mellanchef inom tillverkningsindustrin. Av mödrarna arbetar de flesta inom hälsovård, barnomsorg eller skola; två är hemmafruar. Av de elva med högre utbildning arbetar fyra med det de har utbildat sig till, medan de övriga sju inte gör det.

De två persiska föräldraren (Zara och Venus²¹) är direkt kritiska mot islam, men Venus pappa hyser ett islamintresse som leder till diskussion med barnen och till att både iransk statlig och exiliransk satellitteve ofta är på – även när det sänds utpräglat islamiska program. I en arabisk familj (Sadiq) är pappan övertygad socialist och ateist. Han fostrades in i tron av sin djupt religiöse far men har sedan helt tagit avstånd från den. Mamman kommer från en s.k. fin familj i en arabisk storstad och har en »finkulturell« vurm för det islamiska.

I de övriga sex familjerna (Malik, Ismail, Mona, Shazia, Alina, Ghulam) är islam en positiv norm som föräldrarna förhåller sig aktivt till. De ber, fastar, refererar mycket till religionen, berättar om islam för sina barn, firar aktivt högtiderna och mammorna bär ofta (men inte alltid i alla situationer) huvudduk. En av dem menar att hon inte kunde få jobb inom hälsovården om hon bar sin huvudduk på arbetet. Samtliga av dessa föräldrar är, enligt de unga vuxna, av åsikten att de unga endast ska utföra ritualer och hänge sig åt det islamiska när de själv känner sig övertygade om att de dels ska klara

21. Namnen inom parentes är mina informanternas pseudonymer, inte familjens efternamn.

av det över tid, dels verkligen menar det, dvs. när de har intentionen (*niyya*) att vara seriösa.

Alla informanterna menar, på ett reflekterat vis, att de har tagit över sina föräldrars syn på islam – ofta betonas en av föräldrarna – men att de inte praktiserar lika mycket som de (om nu föräldrarna är praktiserande). Men efterhand i intervjuerna utkristalliserar ett annat mönster i de religiöst aktiva familjerna. De informanterna verkar ha fostrats till att bli religiöst aktiva under barndomen och den tidiga tonårsperioden och har även varit så, framför allt i de tidiga tonåren. Mot slutet av grundskolan och under den tidiga gymnasietiden har den religiösa aktiviteten avstannat och i vissa fall helt försvunnit under en period. För dem som håller på att avsluta gymnasiet eller just har gått ut skolan har religionen i sin tur återkommit, men i en annan form. Medan barndomens religiositet var mer spontan och den unga tonårsreligiositeten identitets-, utbildnings- och prestationsinriktad, verkar den sena tonårsreligiositeten vara mer nyfiken, ödmjuk och reflexiv och inriktad på intellektuell förståelse. De unga vuxna är medvetna om sin ganska låga kunskapsnivå vad gäller islamisk teologi och historia och sitt dåliga engagemang vad gäller rituell praktik, men de är samtidigt mer nyfikna på sitt ursprung, föräldrarnas berättelser och islamiska dogmer än vad de varit tidigare. Några informanter (Alina, Sadiq och Ghulam) söker numera aktivt kunskap om islam på ett sätt som var främmande för dem bara något år tidigare.

I hemmet finns de religiösa attributen.²² Samtliga hem är utrustade med bönemattor och radband för den egna familjens bruk eller, i vissa familjer, enbart till äldre släktingars eller tillresande släktingars och vänners fromma. De ska inte behöva ta med egna mattor i packningen. Även persiskättade Zara har växt upp med synlig bön i sitt hem. För henne är mormors bön en del av livshistorien. Och givetvis har hon provat slöjor, provat att be som mormor, lekt med radbanden och hört den islamiska börens ord och lärt sig respekt för Koranen. Islam är på så sätt närvarande även om varken Zara eller hennes föräldrar praktiserar islam.

De flesta har även religiös litteratur, i första hand Koranen, men ibland även annan. I de sex mer religiösa hemmen finns islamisk konst och hantverk i form av kalligrafi, små skulpturer eller bilder och fotografier. I Zaras persiska hem finns ingen islamisk konst, bara motsvarande vad gäller den äldre persiska kulturen: ofta repliker av arkeo-

22. Jag hade ambitionen att genomföra den tredje intervjun i hemmet för att fördjupa den livshistoriska delen samt att finna ett bra ställe att diskutera tro på. Jag var hemma hos Malik, Ismail, Zara och Ghulam. Sadiqs familj höll på att flytta medan Mona, Shazia och Alina inte ville att jag skulle komma hem till dem; det var inte riktigt passande. Alina fick dock en engångskamera av mig som hon fotograferade delar av hemmet med. Venus avbröt kontakten innan det blev aktuellt att besöka hennes hem.

logiska fynd från perserväldet före islams ankomst till Iran på 600-talet. I en familj, Sadiqs, är religiös konst en stridsfråga, där den vänster-ateistiska faders vilja står mot den konstintresserade moderns. Tavlor med kalligrafiskt skrivna koranverser hängs upp och tas ned i en pågående maktkamp.

Ett uttryck för hur familjer som har tagit avstånd från islam ändå lever med islam som en del av sin livshistoria, är Venus berättelse om när hon var kanske tolv år gammal och umgicks mycket med en marockansk flicka vars far var imam. Flickorna tyckte det var svårt att förstå, att trots att båda var muslimer levde de enligt väldigt skilda normer.

Hon försökte få mig att bli muslim och jag tänkte så att: Jaha, jag är ju redan litet muslim och det låter ju mycket bra det hon säger, så varför inte? Så jag kom hem och sa till min far att: Nu vill jag bli muslim och nu kommer jag säkert snart att gå med slöja och så. Inte för att min far fick panik men, han tänkte ju: Vad händer nu här?!? [Vi skrattar.] Det är inte den uppfostran som jag har gett! Men samtidigt så har de ju alltid varit noga med att säga att det är jag själv som väljer. Men så tog mina föräldrar och snackade med mig – och kanske borde de ha snackat med mig förr. Så började de förklara för mig anledningen till att de hade flytt från Iran och vad vår familj står för. På så sätt fick mina föräldrar mig att inse att detta inte är vad jag vill. De har haft stort inflytande på den hållning jag har idag i alla fall. Särskilt min far som har mycket koll på vad som händer i Iran, så det har jag också.

Venus berättelse återfinns i flera versioner med olika betoningar i intervjuerna. Det kan också röra sig om det omvända, varför andra inte är muslimer, varför man själv är muslim och vad det är för något, varför vissa muslimer gör si och andra så, varför de får göra si och jag måste göra så osv. Omgivningens mångfald omöjliggör ett oreflekterat förhållande till islam. Hemmets kraft som socialisationsinstans är stark för dessa unga som inför mig hävdar en stor tilltro till sina föräldrars kunskaper om världen, men socialisationen sker också alltid i förhållande till det kringliggande samhällets olika arenor och grupper.

Mona har idag ett större intresse för att förstå islam på djupet och en av de källor som hon uppskattar mest introducerades av hennes mamma – ett program om religion på arabisk satellit-tv. Till saken hör att Mona har arabisk språkbakgrund och att hennes föräldrar, som båda har arbetat som modersmållärare och är litteratur- och språkin-tresserade, har stimulerat hennes arabiska väl. Hon är ensam bland informanterna om att mena sig vara både duktig på att tala och skriva sitt modersmål. De flesta kan tala och förstå rimligt väl men har svårt att läsa en löpande text. Tre har problem att skriva

sitt modersmåls bokstäver.²³ På den arabiska satellitkanalen Iqra TV²⁴ sänder tv-pre-dikanten Amr Khaled sina program; de är riktade till medelklassens och överklassens unga, från början med Egypten i åtanke och sedan mer medvetet till en global publik.²⁵ Vid sidan av Yusuf al-Qaradawis program via al-Jazeera²⁶ är Amr Khaleds program, *Sunnâ'â-l-hayat* (ungefär »Livsbyggarna«), det största som har hänt inom islamiska media de senaste tio åren. Modern gissade att Mona och hennes syskon skulle gilla programmet och fick dem att sätta sig ned och se ett avsnitt. Sedan var de fast. Mona säger:

Jag har inte läst så mycket i Koranen; jag tycker det är svårt. När jag läser det så förstår jag inte riktigt innebörden av det, men ibland så när man lyssnar på honom [Amr Khaled] då blir man helt chockad! Men det här har jag ju läst tusen gånger och inte fattat vad det innebär! Det blir så där: Wow! Förstår du? Så jag tycker det är jättekul att lyssna på honom. Han brukar ha såna där avsnitt som handlar om hur man ska bete sig och så.

Det sista lägger hon till därför att vi har talat om föräldrarnas uppfostran och det som kallas *adab*, moraliskt uppförande enligt islamisk teologi. Mona påpekar att Amr Khaled talar om de här sakerna på ett annat sätt än de äldre islamiska lärde som hon hört. Hon säger:

Och så pratar han från ungdomars synvinkel och då känner man igen sig och det är det som gör det roligt att lyssna på honom. Det känns som han tar det från ens eget perspektiv, och det är jättekul! Äntligen någon arab eller muslim som förstår det!

Det är uppenbart från våra samtal att Mona är allergisk mot auktoritär undervisning och auktoritära personer som försöker bestämma över henne, och i detta har hon föräldrarnas uppmuntran och stöd. Mona lever påtagligt i en diskussionskultur och hon för ett pågående samtal om islam med föräldrarna, särskilt med sin pappa. Amr Khaleds program bidrar till diskussionen om islam i hemmet. Det blir en återkommande

23. Samtliga informanternas modersmål skrivs med de arabiska bokstäverna (som modifierats i persiska och urdu). Detta ligger i linje med andra undersökningar, se t.ex. Talip Kucukcan, »Continuity and change: Young Turks in London«, *Muslim European Youth. Reproducing Ethnicity, Religion, Culture*, red. Steven Vertovec & Alisdair Rogers, Aldershot 1998, s. 113ff.

24. Iqra TV startades 1998 med målet att föra fram en tolerant, »middle of the road«-förståelse av islam. Initiativtagare var ART-koncernen (Arab Radio and Television) och dess huvudman den saudiske entreprenören Shaikh Saleh Kamel, se vidare Naomi Sakr, *Satellite Realms. Transnational Television, Globalization & the Middle East*, London & New York 2001.

25. För mer om Amr Khaled, se Asef Bayat, »Piety, privilege and Egyptian youth«, *ISIM Newsletter*, nr 10, 2002; Lindsay Wise, »Amr Khaled: Broadcasting the Nahda«, *Transnational Broadcasting Studies*, nr 13, 2004.

26. För mer om Yusuf al-Qaradawi, se Anne Sofie Roald, »The wise men. Democratization and gender equalization in the Islamic message: Yûsuf al-Qaradâwî and Ahmad al-Kubisî on the air«, *Encounters*, nr 7:1, 2001.

referens i samtalet om islam mellan föräldrar och barn. Även Ismail har tittat mycket på Amr Khaleds program det senaste året.

Helgerna är viktiga för familjernas islam. Precis som de andra familjerna (utom de persiska) firar Monas familj de två stora religiösa helgerna, *'id*, eller *bayram* som en del föredrar att kalla en helg. Den mest centrala helgen för alla är *'id al-fitr*, helgen som avslutar fastan under ramadan. Då har man en familjemiddag, gärna med inbjudna vänner eller släktingar. Fastan under ramadan är bland de viktigaste ritualerna för flera av de unga vuxna. Mona har fastat under ramadan sedan hon gick i mellanstadiet. Först krävde hon att få prova på att fasta eftersom hon var avundsjuk på storebror som fick göra något som hon inte fick. Föräldrarna lurade henne att bara fasta en halv dag för att hon skulle få känna sig duktig. Då gick hon i trean. Även de andra fem som har en viss praktik försöker att fasta under ramadan, även om inte alla alltid håller fastan helt.

Det finns fler helgdagar som man kan uppmärksamma som muslim men de unga har ingen riktig relation till dem. Shazia berättar om hur mamma och pappa firar fler dagar än barnen genom att fasta, be extra eller recitera Koranen, t.ex. *Shab-e baraat*.²⁷ Det är troligt att hennes familj tillhör den s.k. barelwi-traditionen²⁸, en term Shazia aldrig har hört. Själv firar hon inte dessa dagar. Ismails och Monas familjer är negativt inställda till flera av de möjliga andra dagarna. De ser dem som uttryck för vidskepelse och båda känner till att det kan anses vara *bid'a* (i förståelsen otillåten innovation) att fira t.ex. Muhammeds födelsedag. Detta antyder att föräldrarna har tagit intryck av wahhabitisk eller salafgrundad kritik av mer folkligt förankrade traditioner.

När Mona och hennes syskon var mindre firade familjen jul. Storebror var jultomte. Men nu har *'id al-fitr*-klappar ersatt julklapparna och julen. Jag kan konstatera att alla utom Alina och Ghulam har firat jul hemma med tomte och allt (två familjer med fläskstek). Några firar fortfarande jul. Shazias familj firar genom att syskonen byter julklappar med varandra och så äter de risgrynsgröt – mammans älsklingsrätt framför andra.

Det är även framför allt i familjen som de unga vuxna möter en matkultur med halalkött och med rätter färgade av ursprungslandet. Förutom med Shazia diskuterade jag inte mat så mycket med informanterna. Hennes familj äter pakistansk mat ungefär två gånger i veckan, i övrigt är det ofta italienskt eller danskt, men för tillfället framför

27. *Shab-e baraat* infaller den 15 Shaban, månaden före ramadan. Det är en kväll som uppmärksammas med bön, men också med fest, beroende på inriktning och region. På arabiska och persiska kallas kvällen *Laylat ul-Baraa*.

28. Personer med bakgrund i Pakistan tenderar att ha sina religiösa utgångspunkter i antingen deobandi- eller barelwi-traditionen. Medan deobandi mer är sammankopplad med skriftinriktad islam och wahhabitisk väckelse är barelwi folkligare, mer grundad i pakistanska traditioner och har påtagliga sufiinslag. Se vidare Sissel Østberg, *Muslim i Norge. Religion og hverdagsliv blant unge norsk-pakistanere*, Oslo 2005.

allt mexikanskt. Förutom Sadiq, Zara och Venus äter ingen av informanterna svinkött. Venus äter dessutom faktiskt inte svinkött längre eftersom hon har blivit vegetarian. Vissa undviker även produkter baserade på svin, som vissa former av gelatin. När jag frågade Malik om det inte var svårt att hålla koll på detta, svarade han helt enkelt att man lär sig; det blir en rutin. De flesta äter halalslaktat kött i hemmet. I skolan äter målborna mat som inte innehåller svinkött men som rent tekniskt sett sällan är halal. Köpenhamnarna har matpaket med sig. Samtliga unga män erkänner att när de hamnar på en hamburgerrestaurant med kompisar bryr de sig inte stort om matreglerna. Här verkar kvinnorna vara noggrannare.

Det är ett misstag att tänka sig en familj som en isolerad kärnfamilj. De flesta av informanterna har släkt över halva jordklotet och några har dem på rimligt nära håll; dessutom finns ursprungslandet och resorna som de har gjort dit. Träffarna med kusinerna och diskussionerna om hur respektives föräldrar, vilka alltså är syskon, drar gränserna olika beroende på i vilken sorts samhälle de bor, vill aldrig ta slut. Och det är inte så alltid som de unga vuxna förväntar sig. Zaras erfarenheter från sina kvinnliga kusiner i Teheran, Iran, är att de har pojkvänner och festar obehindrat, vilket förvånade henne. Ismail är beklämd över den materiella standarden hos en del av hans släkt i Syrien (och han lider av att inte ha bredband när han är där). Shazia är fascinerad av Pakistan och de, som hon kallar det, kulturella skillnader som finns mellan Danmark och Pakistan. Hon har jämnåriga kusiner som hon är riktigt god vän med och som hon e-postar till och ofta talar i telefon med. Monas möte med kusiner i Egypten innebar en lektion i hur slöjor kan ha en annan funktion för unga och hur arrangerade äktenskap, t.o.m. mellan kusiner, kunde te sig naturligt. När jag frågar henne om det hade framförts några äktenskapsanbud när hon nyligen besökte Egypten, visade det sig att föräldrarna hade fått förfrågningar.²⁹ De hade dock satt ned foten och sagt: »Nej! Ta aldrig upp det mer. Nej! Punkt slut!«, säger en påtagligt nöjd Mona. Anledningen till att jag frågade är att det är ett vanligt fenomen att unga vuxna inspekteras och utvärderas för sin potential på äktenskapsmarknaden av en del släktingar när de unga besöker dem t.ex. i ursprungslandet. Samtliga informanter avvisade tanken på arrangerade äktenskap, men de visste att föräldrarna helst såg ett äktenskap med någon från samma etniska grupp. Själv uttryckte alla utom de två persiskättade kvinnorna och Sadiq, att de helst skulle vilja gifta sig med en muslim, men inte nödvändigtvis med någon från samma etniska grupp eller land. Eller som Shazia sa: det begränsar

29. Se t.ex. Yvonne Mørck, »Gender and generation. Young Muslims in Copenhagen«, *Muslim European Youth. Reproducing Ethnicity, Religion, Culture*, red. Steven Vertovec & Alisdair Rogers, Aldershot 1998, s. 138ff.

urvalet litet väl mycket om man bara kan gifta sig med en med pakistansk bakgrund.

Jag frågar Mona om hennes äldre släktingar är religiösa. Mona berättar om familjebilder och äldre släktingar och vad hon vet om hur deras liv tedde sig för ett par decennier sedan i olika arabiska länder. Hon berättar om bilderna på mormor utan slöja, på partyn, kläderna de hade på sig osv. Det är av vikt att påpeka att varken Monas eller de andras föräldrar kommer ifrån traditionella samhällspositioner och möter Moderniteten (just med stort m) i Sverige eller Danmark. Istället tillhör de en generation som är fostrade i olika lokala moderniteter och som sedan möter svensk respektive dansk modernitet genom sin migration (se nedan).

Att bli muslim är inflätat i den enskildes livshistoria; det är inte en enkel process där man går från barn till vuxen muslim längs en utstakad väg. De ungas religionspraktik skiljer sig ofta från föräldrarnas och de har inte sällan andra inspirationskällor. Erfarenheten av att vara muslim grundas tydligt i hemmet och de olika föräldrarna formar ramarna för de unga vuxnas förståelse för islam och potentiella muslimska identiteter. Men att vara muslim är även en relation med andra delar av omvärlden.

Förhandlingar med lokala religiösa aktörer

Medan hemmet är den huvudsakliga religiösa arenan för de unga är de givetvis medvetna om att det finns strukturer i lokalsamfundet som erbjuder religiösa aktiviteter, t.ex. bön, koranskola, studiecirkel och ibland sociala aktiviteter med islamiska förtecken.

Monas berättelser utgör ett bra exempel på hur de lokala religiösa aktörerna flätas in i uppväxten. I delar av låg- och mellanstadiet satte hennes föräldrar henne i en muslimsk friskola i Malmö. Vid ett tillfälle for hon på arabiskt, islamiskt tjejkollo i Danmark. Det var genom skolan som hon hade fått höra om kollo. Hon uppskattade känslan av muslimsk gemenskap som fanns i skolan och i lägret. När hon slutade på den muslimska friskolan gick hon kortare perioder i vad hon kallar »koranläsning« under mellanstadiet, men det tog för mycket tid och energi så hennes föräldrar lät henne välja om hon skulle gå kvar eller inte och då slutade hon. Mona är väldigt tacksam för både friskolans och koranläsningens undervisning; hon ser att hon till skillnad från flera jämnåriga muslimer har bättre koll på grunderna i den egna religionen. När Mona och jag talar om koranläsningen framgår det att hon har läst med flickor och har haft kvinnliga lärare. När jag frågar om lärarna berättar Mona att de var kvinnor, hemma med sina barn. De hade inte någon formell religiös utbildning, någon var lärare, men de var ändå kunniga. Mona menar att de hade haft en bra undervisning där; en del hade berättat om hur strängt det var i »våra hemländer« och om vissa regler som gäller där,

medan andra hade talat mer om situationen för unga i Sverige. Senare nämner Mona att hon också har haft en manlig lärare på koranskolan³⁰ som var sträng och otrevlig.

Vi hade en manlig lärare och honom tyckte jag inte om för att han var för mycket så här: Tjejer ska vara så här och killar ska bete sig på det viset. Han var väldigt sträng och han sa inte det på ett trevligt sätt så man blev ju inte intresserad; man backade ju ur; man fick spel på honom.

Mona ogillar som sagt auktoritära personer och även tendensen till olikheter i regler för killar och tjejer, något hon återkommer till flera gånger. De pakistanskättade kvinnorna har fått den formella religionsundervisningen i hemmet med en bekant till familjen som lärare. Ghulam däremot har gått i koranskola fram tills han fyllde tolv och tröttnade. De iranskättade har inte gått i någon skola och av de tre övriga arabiskättade har Malik deltagit i en del islamiska aktiviteter i högstadiet och Ismail har gått på ett par terminer på en islamisk friskola. Sadiq har inte gått på någon islamisk undervisning som barn, men väl på arabisk undervisning som hade många religiösa inslag.

Det finns en påtaglig skillnad mellan könen i kontakterna med lokala islamiska aktörer. Medan de unga vuxna männen har varit i de lokala moskéerna och ibland går dit och ber, så har inte de unga kvinnorna satt sin fot där. Med några få undantag har de inte sett insidan av en moské annat än när de varit i föräldrarnas ursprungsländer och besökt historiska moskéer. De unga männen trivs dock inte i moskéerna i sina hemstäder. Dessa domineras av äldre män med andra erfarenheter och många gånger är det dessutom svårt att hänga med språkligt i predikan. Arkaiska uttryck, avancerade stilfigurer, andra referenser och en allmän brist på rutin gör att (stora) delar av innehållet inte går att förstå. Sadiq, som är en påtagligt självsäker ung man, menar att han har sökt upp lärde i Köpenhamn för att få svar på frågor men att de inte ens har tyckt om att han frågade, särskilt inte när han envisades med att vilja få förklaringar. Det verkar som om det är vanligt att kunskap konstrueras med olika grund av de moskéaktiva äldre och de unga som inte är helt införstådda i de undervisningsformer, sociala koder och hierarkier som tycks självklara för de flesta äldre. Om syftet är att få reda på hur en muslim bör göra en sak eller vad som sägs i en viss fråga så finns kunskapen där, men om målet är att få svar på frågan varför och av vilka skäl finns ingen kunskap att hämta.³¹ Vill den unge dessutom diskutera olika lösningar uppfattas det snarast som en provokation.

30. Mona kanske menar på den muslimska friskolan – jag blir osäker när jag i efterhand läser igenom utskriften.

31. Jfr t.ex. Omar Shah 2004, »Muslimsk ungdom, tradition og modernitet«, *Islam, kristendom og det moderne. En antologi*, red. L. Rasmussen & L. Larsen, København 2004.

Den diskussionskultur de unga har lärt sig i skolan och i hemmet är ofta malplacerad i moskéerna.³² Resultatet är att de unga vuxna männen, som inte är så engagerade och som inte underordnar sig de äldres auktoritet, inte känner sig hemma i moskéerna.

Rodney Stark och Lawrence Iannaccone har diskuterat det allmänt låga kyrkodeltagandet i Skandinavien och sätter upp två hypoteser. Det ena är att skandinaver helt enkelt generellt har blivit ointresserade av religiös gemenskap, att det saknas en efterfrågan på religiösa tjänster, den andra är att de etablerade kyrkorna är lata, usla på att marknadsföra sig och erbjuder en avslagen produkt. De är böjda att se den senare förklaringen som den trovärdigare.³³ Hur det än må vara med den saken väcker det tankar om de muslimska församlingarna i förhållande till de unga. Marknadsföringen verkar vara usel och det finns få strukturer som möter de unga vuxnas behov och önskemål.

Många muslimska unga vuxna saknar sociala mötesplatser, sådana som t.ex. en del andra religiösa gemenskaper erbjuder sina unga. I Sverige har t.ex. många unga judar varit på judiskt sommarläger i Glämska.³⁴ Varje sommar firar tamilska hinduer i Oslo, med ursprung i Sri Lanka, en stor fest. Unga hinduer reser dit från hela Skandinavien men också från England; det är en spännande arena där de unga också kan umgås och knyta kontakter förutom att de kan utöva religiösa ritualer.³⁵ Den sociala dimensionen är nog en av de viktigaste för att svenska kyrkans konfirmationsritual har behållit en del av sin attraktionskraft och att just läger har blivit så populära. De muslimska församlingarna skapar inte många attraktiva arenor för de unga. Typiskt är att när Malik under en period faktiskt åker till stora moskén i Malmö så är det tre saker som drar: kompisarna, att de spelar fotboll tillsammans i pauserna och att det finns en ungdomsledare som är schysst.

I de aktiviteter som finns separeras oftast könen, förutom för de mindre barnen, något de unga inte är vana vid från t.ex. skolan. De unga vuxna uppfattar det dock som onödigt och negativt att vidmakthålla att genus ska konstrueras olika och att flickor och pojkar ska hållas separerade i alla sammanhang. Genom att prioritera manligt religiöst utövande fångar de muslimska institutionerna inte upp unga engagerade kvinnor; de-

32. Denna problematik och olika lösningar för att nå ut diskuteras i Garbi Schmidt, *American Medina. A Study of the Sunni Muslim Immigrant Communities in Chicago*, Stockholm 1998, kapitel 3. Även hon observerar hur den mer auktoritära utlärningen av doktriner har svårt att nå de unga, medan ett mer holistiskt, kontextualiserande resonerande engagerar.

33. Rodney Stark & Laurence R. Iannaccone, »Sociology of Religion«, *Encyclopedia of Sociology*, red. E. F. Borgatta & M. L. Borgatta, New York 1992, s. 2032f.

34. Se www.jf-stockholm.org/glamsta.

35. Ritualen presenterades av Knut Jacobsen i det ännu opublicerade föredraget »Rituals and integration in the Sri Lankan Tamil Diaspora in Norway« vid AMID:s konferens 13th Nordic Migration Conference, 18–20 November 2004. De sociala konsekvenserna diskuterades efter föredraget.

ras religiositet blir istället en fråga för hem, familj och privatliv. Men de förlorar alltså även de unga männen som inte känner sig sedda och omhändertagna.

Ingen av de unga vuxna har ett stort kontaktnät av andra familjer med vilka de kan sägas utgöra en etnisk eller religiös enklav. De flesta har någon eller några få familjer som de ibland firar högtider med, men då mest sekulära högtider. För Zara utgör släkten och de äldre den enda länken till islam. För Shazia är hemmet en slags passage mellan Pakistan och Danmark. Hon menar att religionen blir självklar och enkel för henne vid besöken i Pakistan medan den för en undanskymd och tynande tillvaro i Danmark, endast relevant i hemmet. Vänner lär de unga vuxna känna i skolan, föreningsverksamhet och ibland arbete; några av dem är muslimer, andra inte, några är troende, andra inte.

Medan de sex unga vuxna som kommer från mer religiösa familjer lär sig identifiera sig som muslimer i hemmet får de bara begränsat stöd av islamiska institutioner. Då de unga erfar stora skillnader i värderingar mellan sig och de som leder verksamheterna, upprättar den erfarenheten snarare ett slags muslimsk andre för de unga än en samhörighetskänsla, en muslimsk andre som symboliserar det muslimska annorlundaskapet vilket ibland projiceras på de unga vuxna av det kringliggande samhället.

Förhandlingar med skola

Skolan är en ambivalent miljö. På grund av ramadan, vissa familjetraditioner och liknande urskiljs vem som är muslim i klasserna samtidigt som den religiösa praxis, dogmen och religiösa diskussioner om religion inte har någon plats i skolan, vare sig mellan kompisar eller i klassrummet – möjligen när de har religion. När jag frågar vad de unga vuxna tycker om religionsundervisningen tycker alla, till min förvåning, att den är rätt OK. Flera berömmar sina lärare och tycker att det som står i läromedlen är OK.³⁶ Anledningen till att jag förväntade mig kritik är att jag har mött det tidigare bland aktiva muslimer och dessutom skrivit kritiskt om gymnasieläromedel själv.

Viss kritik kunde istället riktas mot skolans ointresse för t.ex. fastan. Malik berättar om sin erfarenhet av att fasta i en gymnasieskola i Malmö. Jag har just frågat om ramadan uppmärksammas i skolan.

Malik: Nej, nej! Det är mer så: Vem ska äta, vem ska inte äta?

Jonas: Det är bara det de bryr sig om?

Malik: Ja. Det hade det nu nyligen också, på klassrådet, så snabbt gick det, en halvminut:

36. Alla hade inte haft undervisning om islam på gymnasiet vid intervjutillfället, men t.ex. Ismail hade redan läst islamavsnittet i läroboken för att se vad som stod där; han tyckte att det var tydligt, men OK.

Vem ska äta, vem ska inte äta? Handuppräckning!

Jonas: Men det är ingen som gör någonting?

Malik: Skolan går på som vanligt. Det är gymnasiet nu; man kan inte leka längre.

Malik är uttalad i sin kritik av vad han menar är en i grund och botten kristen skola styrd av kristen tidsrytm (jul, påsk osv.).³⁷ Han nämner vikten av elevinflytande, demokrati och att en väsentlig del av eleverna på hans gymnasium faktiskt är muslimer. Numera ber inte Malik så regelbundet, idrott och skolarbete kommer i vägen. Men när han gick på högstadiet tog han faktiskt strid för sin möjlighet att be.

Malik: Under ramadan så vill jag be exakta tiderna³⁸ men det fick jag inte där på skolan. Mitt under lektionen ville jag gå ifrån, i början så lät de oss: »OK det är en religiös sak, vi måste tillåta det«, men sen så tyckte de att vi slösade för mycket tid.

Jonas: Gjorde ni det då?

Malik: Nej, vi var ju tvungna att gå hem till min kompis som bodde fem minuter utanför skolan. Vi var tvungna att gå hem till honom, be, och komma tillbaka till skolan.

Jonas: Så det tog ungefär 20 minuter...

Malik: Ja det tog ungefär 20 minuter och göra det. Då klagade de på att det tog för mycket tid, då gick vi till rektorn, vi muslimer, och det var kanske bara tre stycken i klassen som ville be på korrekt tid, så gick vi till rektorn för den här saken och sa att ni kan inte bara stoppa det här, vi måste få be, om vi vill be måste vi få be, och då sa de: »Ni slösar mycket tid«, men öppna en sal till oss så ber vi i skolan i stället! Det är inte så mycket begärt. Då kom de med det där också: »Vi har inga salar lediga«, men då sa jag: Vi tar smällen som den är, vi måste be, gör ni vad ni måste göra, religiös sak, jag ser Gud före skolan.

Jonas: Vad tyckte de om sånna grejer? Blev de sura eller?

Malik: Nej, nej, hon blev förvånad. Alltså hon tyckte det var väldigt fint att någon vågade stå i en skola som är kristen skola, att tre stycken elever stod kvar vid sin sak, så de tillät det senare, det var OK bara vi inte störde någon annan. Bara de som är litet så emot islam klagade på oss: »Varför får de gå ifrån lektionen, de ber inte, de bara går ut« och sådana saker.

Jonas: Var det när det gäller andra muslimer som tycker islam är skit och så?

Malik: Nej det var serber och så som var mot islam.

37. Jag har själv tidigare diskuterat skolan som kristen med en kristen tidsrytm, men har inte lagt orden i munnen på Malik så vitt jag kan se av intervjutranskriptionerna.

38. Uttrycket de exakta tiderna har att göra med att det är vanligt att muslimska församlingar i Sverige anger starttider för tidebönen i exakta klockslag. Detta verkar ha orsakat att muslimska barn och unga i Sverige lever med föreställningen att det finns en på minuten exakt bönetid då man ska be. Teologer tenderar att mena att tide-

Malik visar ofta tilltro till skolan, han prioriterar sin utbildning, drömmen är att till slut bli jurist. Samtidigt är det tydligt av hans berättelse att tilltron blandas med känslan att inte vara fullt ut inkluderad. Han liksom de flesta andra kan berätta om möten i skolan där förhållandet till islam aktualiseras, genom islamkritiska elever (aldrig lärare), genom andra muslimer som försöker vara konsekventa muslimer och som kritiserar de mindre aktiva. Inga av mina kvinnliga informanter bär slöja, och det har de fått bli varse av tjejer som bär slöja och ibland av killar som tycker att tjejer borde bära det (även om det mer har skett ute på stan). Det är tydligt att vilken position en kvinna än väljer i förhållande till beslöjning så måste hon tydliggöra den och finna sig i att hon kommer att bli utsatt för kritik och ifrågasättande.³⁹

Ovan nämndes att Venus, som tidigare åt svinkött, nu är vegetarian. Själv förklarar hon det halvt om halvt på skämt med att hon blev retad i skolan av andra med muslimsk bakgrund då hon ofta hade lunchsmörgåsar med skinka med sig till skolan. Mamma tyckte det var bra och billig mat. Venus tonåriga lillebror är för tillfället inne på att han vill ha halalslaktat kött, medan mamma och pappa tycker att en fläskstek hör söndagen till.

Skolan är en av de institutioner som unga i Sverige och Danmark måste förhålla sig till. Att vara muslim i skolan i Malmö eller Köpenhamn verkar inte ses som något större problem av de unga. Det finns många muslimer i skolan. Folk är vana. Samtidigt finns det nästan ingen möjlighet att helt slippa ifrån identifieringen som muslim. Men det finns många berättelser om muslimer i skolan; vilket slags muslim vill man vara?

Förhandlingar med samhället i stort

Flera av de unga vuxna arbetar vid sidan om, i en klädaffär, som idrottstränare eller med andra ströarbeten. Dessutom har de viss koll på populärkultur, vissa nyhetsmedia och erfarenhet från vardagsmöten på gator och torg. Utöver utseendet, som kan bidra till att de klassificeras som invandrare och ibland mer precist som araber, iranier eller pakistanier, finns till vardags inga särskiljande attribut i form av kläder. Killarna är korthåriga, flickorna har långt eller halvlångt hår. Ingen bär smycken som signalerar att de är muslimer. En av killarna bär alltid en berlock i ett halsband. Den har hans ur-

bönerna ska ske under vissa definierade perioder under dagen som regleras av solens faser, t.ex. gryning, zenit och skymning, vilket ger en viss flexibilitet.

39. Denna problematik diskuteras ingående i Claire Dwyer, »Contested identities. Challenging dominant representations of young British Muslim women«, *Cool Places. Geographies of Youth Culture*, red. Tracey Skelton & Gill Valentine, London 1998; Claire Dwyer, »Veiled meanings. Young British Muslim women and the negotiation of differences«, *Gender, Place and Culture*, vol. 6, nr 1, 1999. Se även Andersson, s. 236ff.

sprungslands konturer och färgerna i landets flagga. Att de har en muslimsk bakgrund kan någon som inte känner dem bara gissa sig till.

En del av malmöborna har fått höra taskiga saker på stan (framför allt av äldre) om att de borde åka hem eller att de är några »djävla muslimer«. Det verkar mest ha skett när de varit tillsammans med någon som enkelt kan identifieras som muslim.⁴⁰ Ismail berättar:

Ismail: [...] och en gammal gubbe och han bara – jag gick med morsan du vet, mot Möllevångstorget – så han, bakom mig: »Djävla islam! Djävla muslimer!« Och jag bara stannade och sa: Vad sa du? Men morsan bara drog mig: »Låt han vara, kom nu.« Jag bara tittade på honom, sen gick jag iväg. Att folk verkligen kan ha en så dålig syn på islam! Från Syrien, när jag kom tillbaka från Syrien så hade jag kommit tillbaka till flygplatsen i Köpenhamn och så var det en sån gammal tant som skrek: »Djävla jihad! Djävla al-qaida! Djävla araber«. Jag bara tittade på henne; jag och min pappa vi bara skrattade. [Vi skrattar!]

Jonas: Men hur vet de att ni är araber?

Ismail: Jag vet inte jag, min pappa han är...

Jonas: Du skulle ju lika gärna kunnat vara italienare.

Ismail: Jag förstår det när jag har typ så långt hår så, det blir så typ svartaktigt, när jag inte har rakat mig så liknar jag ganska mycket en arab. Men min pappa liknar definitivt en arab, så det kan bero på det.

Jonas: Och din mamma har hijab på sig?

Ismail: Ja hon har hijab på sig.

Jonas: OK, så då är det lättare.

Mycket följer detta mönster. En äldre person på stan som avreagerar sig av en för mina informanter okänd anledning. De försöker att inte bry sig och det sker trots allt ganska sällan. Men det är irriterande när det sker. Inte minst verkar de uppröras om det drabbar deras föräldrar när de själva är med. Även en person som iranska Zara kan möta fördomar om muslimer, men situationen är annorlunda då hon inte praktiserar islam.

40. Det framgår av Christopher Allen & Jørgen S. Nielsen, *Summary Report on Islamophobia in the EU after 11 September 2001*, Vienna 2002, s. 12f, att muslimer som bär visuella markörer som sammankopplas med islam eller personer med ett utseende som kan associeras till grupper som antas vara muslimer oftare utsätts för verbala kränkningar.

Zara: [...] när folk ser mig så förutsätter de att jag också är muslim i och med att jag är mörk och ser ut som jag gör då och liksom de förutsätter att jag är muslim ju och då tror de att jag också är sån.

Jonas: Har du blivit konfronterad med någon som säger något elakt på stan eller?

Zara: Nej, inte riktigt så, det... men på fester och så är det så: »Du dricker, fan vad coolt! Då är du inte muslim!« Öhm! [Sagt med en menande blick mot taket.] Men jag bara: Nej men, jag vet inte liksom. »Äter du griskött också?« De är helt fascinerade liksom.

Jonas: Just det! Det är de två klyschorna de har...

Zara: Alltså de har liksom så förutfattade meningar från början, sen märker de att det inte är så, i alla fall inte med mig, och då blir de helt förvånade och tycker att det är så himla coolt och: »Du är inte alls som de andra«, och det hatar jag när folk säger, för att jag menar, vad fan! Jag är visst som de andra! Jag är visst som de andra!

Det sista säger Zara med rasande hastighet och stor intensitet. Hon blir upprörd när hon tänker på den här situationen. Att få åsikter klistrade på sig som muslim för att sedan bli förklarad cool, men också avskild från invandrarna, muslimerna, från »de andra«, stör Zara. Hon vill bli bedömd efter egna meriter men klassificeras i ett dikotomt schema – antingen muslim och annorlunda eller som jag/vi. Att hon tillåts vara sig själv efter egna premisser erbjuds här inte som ett alternativ. Och Zara ser inte sig själv som muslim, åtminstone inte oproblemiskt. Hennes föräldrar ser sig heller inte som muslimer. På en rak fråga hur hon ser på det här med att vara muslim svarar hon:

Men jag *är* ju inte muslim, jag praktiserar inte religionen, men jag är ju från Iran och då är jag ju född muslim, jag kan ju inte säga att jag är kristen för det kan jag inte relatera till, men, islam kan jag ju ändå relatera till lite i alla fall eftersom vi faktiskt firar id⁴¹ och jag har en mormor som är troende och jag är från Iran och ... ja, det är något som jag kan relatera till fast jag inte är det – själv.

Det är tydligt att hennes livsberättelse står i en relation till islam. Att identifieras med islam och att identifiera sig själv som muslim är en pågående förhandling. Kanske bör det tilläggas att även om hon inte ser sig själv som muslim så tror hon på Gud, just som Venus, den andra iranska informanten som heller inte gärna kallar sig muslim. Även Venus berättar hur hon blir identifierad som muslim. Hon går gärna ut och dansar. Ibland möter hon muslimska killar som ser ogillande på att hon är ute på stan, vilket

41. *Id* är ett arabiskt ord för religiös fest. Det visar sig att Zara inte firar islamiska högtider utan de persiska som New Ruz som snarare är en nationell än en religiös högtid, men att hon i detta sammanhang, inför mig, kom att kalla dessa fester id.

gör Venus ursinnig. Men som iranska kan hon ibland komma att klassificeras annorlunda än andra muslimska tjejer: Venus menar att muslimer från andra länder anser sig »veta« hur iranskorna är – de ses inte som »riktiga« muslimer.

I de pågående förhandlingarna ingår också att relatera till och relateras till mediala och populärt spridda, ofta könade, stereotyper om muslimska killar som terrorister och våldsvverkare och muslimska tjejer som förtryckta, misshandlade och osjälvständiga. De unga killarna har fått känna av terrorist- och kvinnoförtryckarstämpeln tydligt. Åtminstone Malik och Ismail har upplevt att tjejer har tagit avstånd från dem enbart för att de har muslimsk bakgrund.⁴² Efter en flera dagar lång flört med en arbetskamrat (med ursprung i forna Jugoslavien) råkade Ismail ut för följande.

Jag kände en tjej som jag tyckte om, och hon tyckte om mig, det var på jobbet då jag lärde känna henne. Så hon bara frågade mig: »Var kommer du ifrån?« Jag sa att jag var arab. Hon bara: »Är du muslim?« Ja, jag är arab och muslim! Så gjorde hon korstecken [Jonas: Va!?] Jag bara: Vad gör du? Hon bara: »Ja, är inte ni, alla araber typ så terrorister?« Menar du allvar? »Ja, man får ju höra så.« Hon är helt obildad och tror alltid på media. Verkligen, jag kände det som verkligen: Oj! Om det finns såna människor, så klart att folk kommer hata muslimer och ha fel syn på muslimer!

Ismail kopplar ihop fördomar med media som vi just hade diskuterat; den kopplingen görs av alla. De uppfattar att media bär ett ansvar för muslimers dåliga rykte – och här blir det komplicerat. Dels vet de att det faktiskt sker fruktansvärda våldsgärningar i islams namn, dels ser de inte på islam på det sättet (här är de persiska kvinnorna mer ambivalenta). De försöker förklara det med att islam inte tillåter denna typ av våldsgärningar – därigenom renar de islam – och med att den envetna kopplingen mellan islam och våld är ett resultat av ensidiga, ibland styrda media. Några är bekanta med tankar som »judarna styr media«, det finns personer i deras närhet som tror på det, men de verkar själva tycka att detta är en alldeles för enkel idé, åtminstone inför mig.⁴³ Att de unga verkar anse att media bär ett ansvar är intressant, då ingen av dem verkar vara storkonsument av vare sig danska eller svenska media. Om de läser tidningar rör det sig framför allt om *Metro* eller *Urban*.⁴⁴ De verkar inte regelbundet se svenska eller danska nyhetsprogram. Istället är det populärkulturens gestaltningar samt diskursen om att media är negativt inställda till islam som verkar påverka mest.

42. Jfr Mehmet Ümit Nefef, »Hur ska det gå med min etniska identitet i den här röran?«, *Kulturen i den globala byn*, red. Oscar Hemer, Lund 1994.

43. Denna diskussion var inte en del av alla intervjuerna.

44. Båda två är gratistidningar efter samma modell.

Mötena med endimensionella och fördomsfulla kommentarer irriterar givetvis informanterna, men dessa möten har också den effekten att de varnar de unga för risken att bli exkluderade på grund av utseende och religion. Mötena medvetandegör dem om faran med att kopplas allt för starkt till den muslimske andre som står för värderingar som skiljer sig från majoritetens föreställda värderingar eller – för att säga det på ett annat sätt – som symboliserar det annorlunda i förhållande till det inkluderade.

Att bli muslim

Muslim verkar vara en nyckelkategori för unga vuxna (och onekligen i samhällena i stort). Olivier Roy benämner den både tillskrivna och självpåtaga etiketten »muslim« nyetnisk.⁴⁵ Med detta menar Roy att det finns dominerande föreställningar om en muslimsk kultur som antas delas av och påverka alla muslimer oavsett ursprung och oavsett individuella synsätt på religionen. »Muslim« blir genom detta en betydelsebärande kategori som t.ex. politiker, skolpersonal, forskare och media, men också muslimska företrädare, kan använda sig av för att tala om människor. Av en muslimsk befolkning uppstår en muslimsk grupp. Denna form av process kallar Avtar Brah »ethnicism«, vilket hon definierar som påtvingandet av »stereotypical notions of 'common cultural need' upon heterogeneous groups with diverse social aspirations and interests«. ⁴⁶ Brah menar att ett etnocentriskt tänkande kräver att mångfald ordnas i grupper som sedan kan sättas i relation till det dominerande i ett samhälle. Brahs exempel gäller den inklusiva termen »black« i förhållandet till det brittiska samhället, men även »muslim« har blivit en sådan kategori. Numera används ofta termen etnifiering för att beskriva denna process.

Identifikationsetiketten »muslim« aktualiseras i skola och i samhället i stort. I skolan uppstår identifieringen som ett försök att hantera mångfald i skolan både bland skolpersonal och bland elever. Mångkulturalitet är ett nyckelord som kräver klassificeringar. Men som Ann Runfors konkluderar i sin avhandling riskerar betoningen av tillhörighetsskillnader att osynliggöra de unga som de individer de är.⁴⁷ Identifieringen »muslim« betonar, trots välviljan och försöken till inkludering, att de inte är som majoritetsbefolkningen. Genom identifikationer knyts eleverna till olika hierarkiska positioner. Den samhälliga normen för den goda eleven hänger samman med det

45. Olivier Roy, *Den globaliserade islam*, Köbenhavn 2004, s. 69ff.

46. Brah, s. 100.

47. Ann Runfors, *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Stockholm 2003, s. 230ff.

pedagogiska målet om det frikopplade subjektet: ett subjekt utan bindningar till ras, klass, etnicitet och kön som genom sin egen personlighet och kraft skaffar sig bildning och en samhällsposition.⁴⁸ Kritiker påpekar att denna frikoppling snarare handlar om en möjlig inkludering i ett modernistiskt, skolcentrerat samhällssystem genomsyrat av medelklassens bildningsideal och normalitet.⁴⁹ Men just som med genuskonstruktioner hålls uppfyllandet av idealet effektivt utom räckhåll för alla, även för dem som tillsynes är idealet.⁵⁰ Detta sker genom den komplexitet som varje individ har inom sig, och som åtminstone delvis alienerar den enskilde från idealet som saknar denna komplexitet och är tydligare och konsekventare än vad vi som människor kan vara.⁵¹ De som saknar andra möjliga identifikationer förhandlar sina livsberättelser i förhållande till rådande norm. Många brottas med detta ideal och får lära sig att hantera det, dölja social skamlighet osv. Det sociala trycket att kategorisera sig som avvikande från normen får de unga vuxna muslimerna att identifiera sig som just »muslimer« oavsett grad av praktik eller intresse för religionen, något som även observeras i andras forskning.⁵² De kan inte vara svenskar eller danskar då dessa är si eller så; här hänvisas till beteende, fenotypiska, kulturella och språkliga drag.⁵³ Istället blir de som avviker sin etnicitet, nationalitet och – inte minst – religionstillhörighet. Vad som betonas är situationsbundet. På samma sätt som vissa personer kan avkrävas att redovisa sig som homosexuella, avkrävs andra att redogöra för sitt förhållande till termen muslim. Att vara »muslim« är en del av en diskursivt skapad identifikationshierarki med starkt fäste bland icke-muslimska grupper i både Sverige och Danmark.⁵⁴

Samtidigt är detta inte tillräckligt som analys. Släktkollektivet, särskilt kärnfamiljen, och all vidhäftad livshistoria är en avgörande kraft i valet av självidentifikationen. Muslim är en självbeteckning av hävd. I t.ex. Egypten, Libanon, Pakistan eller Iran är muslim i första hand en grupp-beteckning som anger vilket trossamfund ens familj tillhör. Detta i sin tur har juridiska konsekvenser så till vida att religionstillhörigheten bestämmer vilken familjerättslag som gäller för den enskilde. Det som blir annorlunda

48. Kristina Gustafsson, *Muslimsk skola, svenska villkor*, Umeå 2004.

49. *Ibid.*; Runfors.

50. Jfr Fanny Ambjörnsson, *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*, Stockholm 2004.

51. Jfr Ambjörnssons eller Brahs (s. 119) diskussion om subjektivitet.

52. Se t.ex. Jacobson; *Muslim European Youth*. Se även den inledande statistiken i denna artikel.

53. Se t.ex. Abby Peterson, Lennart G. Svensson & Tobias Addo, *Ungdomar i vardagens väv. En sociologisk studie av ungdomars grupp-bildande i en storstadsförort*, Lund 2003.

54. Se t.ex. Hervik; *Integrationsbarometer 2004. En rapport om allmänhetens inställning till integration, mångfald och diskriminering 2003 och 2004*, Norrköping 2005; Jonas Otterbeck, »The Depiction of Islam in Sweden«, *The Muslim World*, vol. 92, nr 1 & 2, 2002.

i Sverige och Danmark är att personer kommer att, och fås att, rubricera sig som muslimer i förhållande till de dominerande berättelserna om vad »muslim« är. Genom att »muslim« blir en central, betydelsebärande kategori som signalerar det avvikande skapas en svårörenlighet mellan svenskhet och danskhet respektive att vara muslim, vilket ytterligare förstärker tendensen att använda muslim som en självbeteckning oavsett det egna intresset för religionen.⁵⁵ Om dessutom både släkten och majoritetssamhället betonar denna identifikation blir det svårundvikligt att förhandla i förhållande till identifikationen »muslim«.⁵⁶ Även de iranskättade kvinnorna som inte har uppfostrats att se sig som muslimer avtvingas tydlighet i tillhörighetsfrågan av majoritetssamhället. Vi ska alltså inte förvånas över att 95 procent av muslimerna ser sig själv som religiösa oavsett grad av praktik enligt den inledningsvis anförda statistiken. Istället för att muslim är en processuell kategori som öppnar för individuella skillnader finns det risk för att de dominerande berättelserna om »muslimer« skrivs över den enskilde muslimens liv.⁵⁷

De många förhandlingarna

De unga vuxnas förhandlingar sker med många olika parter och med skilda utgångspunkter. Släkten, familjen, skolan, kamraterna, staden, arbetet, media – för alla gäller olika spelregler och olika utgångspunkter. De unga vuxna erfar, var och en utifrån sina egna subjektspositioner, vad det innebär att ha islam som en potentiell identifikation. Deras egen identifikation med en muslimsk identitet eller med islam som religion går påtagligt i vågor, och både påverkas av och påverkar de pågående förhandlingarna. Att bli muslim är en process utan ett självklart slutresultat och var de unga vuxna står om tio år, det vet ingen. Många av de hårdaste förhandlingarna har de fortfarande framför sig: relationer under studietiden, studierna i sig, arbetsmarknaden, äktenskap och föräldraskap, för att nämna några.

I linje med Brah har jag diskuterat den enskildes personliga erfarenheter i relation till olika identifikationer. Genom att nu skifta fokus till hur religionens form har kommit att påverkas av skiftningar i danska och svenska sociala system vill jag visa på vissa grundläggande strukturer som påverkar religionens form och funktion för de unga.

55. I linje med Norbert Elias, *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Problems*, London 1994, s. xvff, kan grupper utan makt i samhället förväntas anta och internalisera de kategorier som tillskrivs dem av grupper med makt att förklara vad som är normalt och vad som är avvikande. För liknande resonemang, se Back, kapitel 1.

56. Ett liknande resonemang, men specifikt om nationalitet, förs i Anita Brnic, *Speaking of Nationality. On Narratives of National Belonging and the Immigrant*, Göteborg 2002, t.ex. kapitel 10.

57. Jfr diskussionen i Gerd Bauman, *Contesting Culture. Discourses of Identity in Multi-Ethnic London*, Cambridge 1996, kapitel 2 om kultur, etnicitet och gemenskaper (*community*).

Islams förvandling

Islam är en del av de unga vuxnas livsberättelser oavsett deras personliga engagemang. Men islam upplevs av dem som en storhet utanför dem själva. De kan praktisera och förstå religionen i delar. Den ägs inte av dem utan av dem som har kunskap, av dem som är skolade i religionen. Den islam uppfattas som mer komplett och mer autentisk.⁵⁸ Medan jag som islamolog ser religion som något som måste historiseras för att begripas, något som kan gestaltas utifrån olika positioner, har de unga vuxna en reifierad eller, för att använda ett annat ord, förtingligad syn på islam. Tanken att de själva skulle vara delaktiga i en process som skapar islam i samtiden slår dem inte. Att de faktiskt väljer islamtolkning genom att t.ex. lyssna på en yngre predikant som Amr Khaled ser de inte som relaterat till tolkandet av islam. Efter den sista intervjun med Alina, den kanske mest pålästa av informanterna, förde jag en diskussion om min syn på islam och tolkning med henne medan vi följdes åt till Hovedbanegården i Köpenhamn. Hon var genuint förvånad över mitt perspektiv – men avvisade det inte. Denna reifierade syn på religion är även välspriidd och integrerad i de offentliga (icke-muslimska) diskurserna i både Sverige och Danmark.⁵⁹ Det är dessutom ett vanligt drag i muslimska diskurser.⁶⁰ Mina informanter står med andra ord inte ensamma. Men om vi anlägger ett konstruktivistiskt perspektiv på islam och antar att vi kan förstå religiös identitet med hjälp av Brahs skillnader, vad kan vi då få syn på? För detta måste vi kontextualisera vad det innebär att vara religiös i vår samtid; vi måste se hur de sociala systemen strukturerar religiositet.

Att byta modernitet

Med inspiration från postkoloniala teoribildare har det blivit vanligare att tala om alternativa moderniteter under det senaste decenniet.⁶¹ Modernitetsteorierna som positionerar Västeuropa eller Nordamerika som de mest moderna områdena kan då ses

58. För en intressant diskussion om autenticiteten i levd judisk erfarenhet kontra ortodox judisk teologi, se Stuart Z. Charmé, »Varieties of authenticity in contemporary Jewish identity«, *Jewish Social Studies*, vol. 6, nr 2, 2000.

59. Se t.ex. Hervik; Jonas Otterbeck, »Vad kan man egentligen begära? – Läromedelstexter om islam«, *Didaktikens forum*, nr 1, 2004. Jfr med den analys av hur kulturell och etnisk identitet reifieras i den brittiska multikulturalitetspolitiken som förs i Bauman, kapitel 2.

60. Jonas Otterbeck, *Islam på svenska. Tidskriften Salaam och islams globalisering*, Stockholm 2000, s. 157ff.

61. Charles Taylor, »Modernity and Difference«, *Without Guarantees: In Honour of Stuart Hall*, red. Paul Gilroy, Lawrence Grossberg & Angela McRobbie, London & New York 2000. För en kritisk diskussion om alternativa moderniteter, se *Critically Modern: Alternatives, Alterities, Anthropologies*, red. Bruce M. Knauft, Bloomington 2002.

som tydligt centrerade kring den utveckling som skett i dessa områden. De arabiska länderna längs Medelhavskusten, Iran eller Pakistan är också moderna länder med påtagligt moderna samhällsutvecklingar. Men reaktionerna på moderniteten med dess omstruktureringar av ekonomin via rationell industrialism, framväxandet av gigantiska urbana centra, globalisering, kommunikationsteknisk utveckling, utbredandet av skolutbildning, uppbyggandet av statlig byråkrati osv. är helt enkelt inte desamma, men likväl moderna. Samtidigt lever åtminstone de utbildade i storstäderna med en påtaglig medvetenhet om globalt spridda modernitetsstrukturer med ursprung i andra kontexter, inte minst olika nordamerikanska och västeuropeiska. Religionssociologen Bryan S. Turner menar dessutom att globaliseringen har gjort att nästan samtliga i alla samhällen blivit medvetna om alternativ till det egna sättet att leva, även om de flesta inte kan utnyttja alternativen annat än i fantasin.⁶² Det finns både interna och externa moderniteter, vilket även är typiskt för den skandinaviska situationen och t.ex. det kulturella beroendet av engelskspråkig kultur och samhällsutveckling, inte minst amerikansk, som både svensk och dansk modernitet har stått i ett reflexivt förhållande till sedan efterkrigstiden.⁶³

På grund av migrationen till Skandinavien har de unga vuxna kommit att växa upp med dansk respektive svensk modernitets sociala system och subjekspositioner. Deras föräldrar, som är i 40–50-årsåldern, tillhör den generation som vuxit upp med effekterna av moderniseringen av sjukvård, kommunikationer, politiska system, utbildningssystem, media i respektive land. De har fått uppleva effekterna av och växt upp med en globaliserad konsumtionskultur och en global ekonomisk marknad som fört varor från hela världen till platserna där de växt upp. Samtliga föräldrar verkar ha tillhört de skikt i respektive samhälle som har dragit nytta av moderniseringen ekonomiskt och statusmässigt. De har utbildat sig och tagit initiativet att flytta från släkt, ofta på jakt efter arbete. Flytten (i vissa fall flykten) till Danmark eller Sverige har i mångt och mycket inneburit ett statusfall där förvärvat kapital i form av social status, utbildning och kontakter har varit svårt att omsätta i den nya miljön. Det syns tydligt på den typ av arbete som föräldrarna har idag, jämfört med tidigare.⁶⁴

Privatisering, pluralisering och individuation

Som en följd av differentieringen av samhället i olika sektorer, vilket ses som typiskt för

62. Bryan S. Turner, *Orientalism, Postmodernism & Globalism*, London 1994, s. 90f.

63. Jfr Tom O'Dell, *Culture Unbound. Americanization and Everyday Life in Sweden*, Lund 1997, s. 225ff.

64. Jfr Anika Liversage, »Hvordan kommer jeg videre med mit liv? Højtuddannede indvandrere på det danske arbejdsmarked«, *Social kritik. Tidsskrift for social analyse & debat*, nr 101, november 2005.

moderna samhällen, tenderar religionernas kompetenssfär att förflytta sig till det privata. Denna process kallar Peter Berger privatisering.⁶⁵ Religionerna får sin betydelse för den personliga moralen, etiken och familjens högtider, aktiviteter med utgångspunkt i det privata, inte det offentliga. I det privata kan religionen dock blomstra. I den idealtypiska moderna staten är religionernas teologi, moral och praktik skilda från t.ex. de ekonomiska, politiska och utbildningsmässiga systemen. De olika sfärerna präglas av sina egna logiker och expertsystem och kan ses som separerade, men kommunicerande kärn.⁶⁶ De religiösa experternas fält blir alltså det privata, inte det ekonomiska eller politiska. För den enskilde innebär det att den religiositet som erbjuds av de religiösa experterna inriktar sig på frågor i den privata sfären, samtidigt som samhällsstrukturen uppmanar till att detta är den korrekta platsen för religion. De religiösa experter som förfäktar en religiositet som spänner över ett vidare fält och inkluderar ekonomiska frågor (t.ex. ränta) eller politiska frågor (t.ex. alternativ till demokrati) ses som konservativa, fundamentalistiska, enklavistiska eller bara helt enkelt som dårar. Privatiseringen innebär processen då uttrycket »religionen är en privatsak« går från att vara en politisk slogan till att bli uppfattad som en självklarhet, en objektiverad sanning.⁶⁷

När ett samhälle har flera olika tongivande, överlappande och konkurrerande världsåskådningar kallas det pluralitet.⁶⁸ Både i Danmark och i Sverige finns en mängd värdesystem som lever vid sidan av, överlappande och ibland i konflikt med varandra, något som blir särskilt tydligt för dem som tillhör minoriteter. Religiösa föreställningar konkurrerar dessutom inte bara med varandra utan även med icke-religiöst motiverade ideologier och livsstilar. Pluraliteten anses ha den effekten att den framtvingar reflektion kring egna traditioners sanningar, pekar på alternativ och utmanar.

Pluraliseringen och tendensen till privatisering är även sammanflätade med möjligheten att den enskilde väljer sin religion eller grad av deltagande i en religion. Individuation innebär processen att den enskilde skapar sig själv som individ genom att göra alltfler individuella val, val som hon förväntas göra av både de kollektiv hon ingår

65. Peter Berger, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion* (1967), New York 1990; Peter Berger m.fl., *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*, New York 1974. Det finns en intressant, sällan diskuterad, genusdimension av privatisering då kvinnligt religiöst utövande historiskt, inte minst i muslimska befolkningar, konstruerats som något privat. Vad innebär privatisering då? För en diskussion av detta, se Otterbeck, *Samtidsislam*.

66. Jfr Peter Beyer, »Secularization from the Perspective of Globalization: A Response to Dobbelaere«, *Sociology of Religion*, vol. 60, nr 3, 1999.

67. Jfr Ole Riis, »Pluralisme i Norden«, *Folkkyrkor och religiös pluralism. Den nordiska religiösa modellen*, red. Göran Gustafsson & Thorleif Pettersson, Stockholm 2000, s. 279.

68. Den term som ursprungligen lanserades inom religionssociologi är *pluralism* (Riis). Jag anser dock att en uppdelning i *pluralism* (signalerar en ideologi), *pluralitet* (ett stadium) samt *pluralisering* (en process) ger en tydligare terminologisk apparat.

i och genom internaliserade föreställningar om vad det innebär att vara en individ.⁶⁹ Att sakna vilja att fatta egna beslut ses som patologiskt och som ett tecken på svaghet istället för att exempelvis ses som välanpassat. De val som görs, görs i förhållanden till de erbjudanden som finns på religionsmarknaden. De religiösa experterna blir producer av religionstolkningar vilka erbjuds likt varor till konsumenterna, som kan välja mellan skilda varor efter personliga preferenser, grupptryck, nycker etc.⁷⁰ Det finns en religionssociologisk diskussion om hur pluralisering och privatisering ska förstås. Innebär relativiseringen att religion marginaliseras eller att individens religiösa engagemang tvärtom främjas av konkurrensen?⁷¹ Att vara uppmärksam på hur religionstillhörighet, social position, konkurrens och marknadsföring ser ut kring en person blir viktigt för förståelsen av den enskildes val och strategier.

Olika skillnader

Även om inte alla religiösa uttryck i Danmark och Sverige kan sägas vara privatiserade har privatiseringen tydligt stöd i de sociala system som dominerar. Detta tar sig uttryck i allt från lagstiftning, skolans styrdokument, synen på ekonomi, hälsovård, media, till hur t.ex. genus konstrueras. Hur detta uppfattas av den enskilde och hur hon utifrån detta bygger upp en förståelse av sig själv är individuellt. De lokala moderniteterna kringskar den enskildes manöverutrymme, men det avgör inte hur hon upplever denna begränsning. I dessa moderniteter upprätthålls även föreställningar om och hierarkiseringar av olika subjektspositioner. Även om idealet om det friställda subjektet finns, är ländernas befolkningar positionerade på grund av hur man identifieras. Kön, etnicitet, socialt kapital, sexuell läggning nämns ofta i samhällsvetenskaplig litteratur. I detta sammanhang är det tydligt att även identifikationen med muslim positionerar den enskilde och väcker berättelser till liv. En vanlig sådan berättelse är oförenligheten mellan svenska/danska värden och islam/att vara muslim.⁷² Min hypotes är att denna berättelse bärs upp av att allmänheten uppfattar att islam inte skiljer på religion och politik utan föreskriver ett livsmönster för alla delar av livet, något som skrivs om och om igen i t.ex. skolböcker⁷³, liksom att islam står för en fundamentalt annorlunda könsmaktsordning.

69. Se Meredith B. McGuire, *Religion. The Social Context*, Belmont 2002, s. 75f.

70. Jfr Berger.

71. R. Stephen Warner, »More Progress on the New Paradigm«, *Sacred Markets, Sacred Canopies. Essays on Religious Markets and Religious Pluralism*, red. Ted G. Jelen, Lanham m.fl. 2002.

72. På frågan »Anser du att värderingar inom islam är förenliga med grundläggande värderingar i det svenska samhället« svarade 66,4 % av de tillfrågade antingen »Nej, till stor del inte förenliga« eller »Nej, inte alls«, enligt *Integrationsbarometer 2004*, s. 65. Liknande resultat återfinns i andra studier.

73. Otterbeck, »Vad kan man egentligen begära?«.

Oförenligheten och muslimsk oföränderlighet är vanliga teman i t.ex. högerpolitiska gruppers ideologi men uppfattningarna är spridda långt utanför dessa kretsar.⁷⁴ Dessutom odlas utanförskapet, oförenligheten och oföränderligheten även av islamistiska grupper. I starkt dualistiska ordalag kan delaktighet i det danska eller det svenska fördömas.⁷⁵ Även här finns det en bredare uppfattning, som inte är extrem, om åtminstone olika positioner som odlas av många föräldrar, men även av en del unga vuxna.⁷⁶

Individen, strukturerna och identifikationerna

Den religiösa förändringen i de danska och svenska moderniteterna leder till nya självklarheter som internaliseras av dem som växer upp i länderna – även muslimska unga. De unga vuxna som jag har intervjuat uppmuntras av skolan, sina föräldrar och det kringliggande samhället att konstruera sig efter normerna för den moderna individen. Den enskildes val, inte hennes arv, ska avgöra. Valen de unga gör är givetvis socialt disciplinerade, dels av släktens och familjens önskemål eller krav, dels genom de omkringliggande samhällenas identifikationer av den enskilde som muslim.

De unga vuxnas religiositet är dessutom privatiserad. De ungas identifiering med muslim och islam är starkast i förhållande till det egna hemmet, ursprungslandet eller släkten. I sina kontakter med släkten kan de alla uppleva att de skiljer sig åt, men i detta har de dock sina föräldrars stöd. Här är de båda iranskorna och även Sadiq till en del annorlunda. Eftersom deras föräldrar (eller någon av dem) har avfärdat islam ges inte religionspraktiken utrymme i hemmet. Samtidigt har åtminstone Zara en mormor och Sadiq en mor som vidmakthåller sin tro. Venus har erfarenheter av att besöka Iran och i det sammanhanget tvingas bejaka sin relation till islam.

Det finns dock zoner där de unga vuxna är delvis inkluderade i normaliteten utanför hemmet, t.ex. i skolan. Det kräver dock att de »väljer« den form av religion som sanktioneras av majoritetssamhällets dominerande strukturer. Djupt religiöst engagemang ses som suspekt. Ibland förs religionen ut ur hemmet, men det är då i förhållande till den enskildes handlingar när det gäller moral eller önskan om lycka (t.ex. ett snabbt,

74. Otterbeck & Bevelander.

75. Se t.ex. Malene Grøndahl m.fl., *Hizb ut-Tahrir i Danmark. Farlig fundamentalisme eller uskyldigt ungdomsoprør?*, Århus 2003; Otterbeck, *Islam på svenska*, s. 159ff; Lars Pedersen, *Newer Islamic Movements in Western Europe*, Aldershot 1999.

76. Se t.ex. Karen-Lise Johansen, *Muslimske stemmer. Religiøs forandring blandt unge muslimer i Danmark*, København 2002, kapitel 4; Pernilla Ouis & Anne Sofie Roald, *Muslim i Sverige*, Stockholm 2003, s. 28ff; Leif Stenberg & Jonas Otterbeck, »Gå på Guds väg. Förmedling av religiös tradition till muslimska ungdomar i minoritetssituationen«, *Mardrömmar & önskedrömmar. Om ungdom och ungdomlighet i nittioalets Sverige*, red. Fredrik Miegel & Thomas Johansson, Stockholm/Stehag 1994.

ljudlöst »Bismillah, Allahu akbar« före ett prov).⁷⁷ På stan och i organiserade fritidsintressen som idrott är religionen ännu mer frånvarande, för att inte säga irrelevant. Om den aktualiseras är det via det negativa symbolvärdet i identifikationen muslim.

Att de unga muslimerna lever i en pluralitet visade sig under våra diskussioner när vi avvek från huvudämnet och började diskutera andra religioner, politik, populärkultur – inte minst musik, idrott, tv-program osv. Det märks även i deras livsberättelser som är fyllda med personer som tror på andra sätt än de själva. Vänner och väninnor som är ateister, kristna eller som har djupt troende föräldrar, vänner som super och lever runt. Inte minst när vi kom att diskutera helvetet dök funderingar om den plurala värld de unga vuxna lever i fram. Vem hamnar i helvetet? De själva? Deras vänner? Deras lärare? Jag? Flera hade tänkt mycket på detta, men saknade enkla svar.⁷⁸

De unga vuxna rör sig på många skilda arenor som sanktionerar olika normer och uppbär skilda berättelser. Men istället för att urholka islams trovärdighet påverkar det snarast var religionen kan sägas vara relevant. Nästan ingen erbjuder de unga vuxna en religiös produkt som de finner attraktiv, vid sidan av föräldrarna. I de unga muslimernas fall saknas aktörer som kan verbalisera deras önskemål, deras syn på moral, på det goda livet, på det heliga. Det finns dock en stark konkurrens och stor mångfald om man lyssnar på de faktiska globala islamiska flöden som finns.⁷⁹ Men det kräver att man vet hur man gör, att man engagerar sig och vet var man ska leta. Dessa unga vuxna upplever inte att det finns många alternativ. När två av dem upptäckte Amr Khaled blev de därför själaglada.

I allt detta förvandlas islam. De unga vuxnas subjektsskapande ändrar förhållandet mellan dem och deras religion i förhållande till tidigare generationer, gissningsvis även deras föräldrar. Den religiositet som de unga vuxna uttrycker är till social form sprungen ur malmöitiska respektive köpenhamnska förhållanden. Samtidigt är det att vara muslim sammankopplat med exkludering och utanförskap i offentliga diskurser på båda platserna. Ole Riis skriver: »Den religiösa privatiseringen hänger tydligen samman med ett accepterande av religiösa minoriteter men inte med ett accepterande av avvikelser från normerna i religionens namn.«⁸⁰ Då islam konstrueras som avvikande riskerar även de unga vuxna vilka identifieras som muslimer att kategoriseras som avvikande, deras personliga religionspraktik och trosuppfattning till trots. Situationen kräver ständiga förhandlingar om den egna identiteten med omvärlden.

77. Flera av informanterna berättade att de bad kort före prov. Formeln i texten ovan betyder: I Allahs namn, Allah är större.

78. För en utförlig diskussion om detta, se Otterbeck, *Samtidisislam*.

79. Otterbeck, *Islam på svenska*.

80. Riis, s. 279 (min översättning).

Att ordna en livsberättelse

Det är med dessa betingelser som de unga vuxna ska ordna sina livsberättelser, finna det som kallas »sin identitet«. De unga vuxna lever med islam som en del av sina livsberättelser. De står i relation till de sociala system som dominerar, de identifikationer som erbjuds, de erfarenheter de gör och de sätt på vilka de och deras omgivning processar allt detta. Resultatet är både förutsägbart och oförutsägbart. Visst är de iranskättade typiska för iranskättade unga kvinnor i Skandinavien. Viss kan man gissa sig till de ungas förhållande till individen (som ska vara självständig och utbildad) och visst kan vi se hur individualismen, helt förutsägbart, disciplineras av ordningar för genus och andra tillhörigheter, just som för alla andra. En analys med hjälp av strukturer är möjlig genom att mänskliga vägval på sätt och vis ofta är förutsägbara.

Samtidigt är de som jag har intervjuat reflekterande individer som utvecklas, funderar, erfar och smakar på livet. De går igenom olika perioder och deras förhållande till islam är inte konstant; det kan knappast förväntas bli det heller. Att anta att de efter socialisering och uppväxt slutligen uppnår en muslimsk identitet som är enkel att beskriva, är helt enkelt fel. Det som är rimligt att förvänta är istället faser, perioder av engagemang och andra med brist på engagemang, komplexitet, motsägelser, uppsplittade sociala roller där hemmet och släkthistorien kanske står för en inbillad kontinuitet (trots förändring) och där yrkesrollen fyller en annan funktion, svåröfrenlig med en religiösare sida.⁸¹ Vem kommer de att leva med? Vad har *de* för syn på religion, på islam, på muslimer, på politik, barnuppfostran, släktgemenskaper, det goda livet?

Det finns ingen tydlig skillnad mellan mina informanter från Köpenhamn respektive Malmö. Den ofta accentuerade skillnaden mellan svenskt och danskt offentligt samtal om islam utgör ingen skiljelinje, istället är vardagsbetingelserna påtagligt lika. Det är de också när man jämför med undersökningar från t.ex. Storbritannien och Tyskland. Snarare är det individerna som sådana som utgör skillnaden; deras respektive personhistoria och deras förhållande till världen runt omkring dem ger dem olika positioner och biografier i relation till de existerande sociala systemen och pågående identifikationerna. Det är den enskildes förmåga att förhandla som ger henne eller honom en position och skapar den personliga berättelsen om den egna identiteten.

81. Jfr Lena Löwendahl, *Religion utan organisation. Om religiös rörlighet bland privatreligiösa*, Stockholm/Ste-hag 2005, kapitel 6, som kallar det jag beskriver här för religiös rörlighet.

Summary

Young adult Muslims' negotiations and the transformation of Islam

The article is based on an interview study centred on nine young adults with a Muslim background in Malmö and Copenhagen. Each person was interviewed on three different occasions. The choice of informants made sure that none of them was involved in any Islamic association; instead it was young adults with a Muslim family history that were in focus. The aim here is to discuss what the young Muslims' negotiations with different parts of the world around them can look like and to discuss how this affects the way they experience and perceive Islam. On a more general level, the intention is to discuss how religious identity can be negotiated and transformed over time and in relation to context.

The main argument is that the young adults, whether they want to or not, need to negotiate their social relations with their Muslim family history as a sounding board, and that one of the unconscious strategies they have is to privatize their religiosity to a large extent and to let it adopt forms that coincide with accepted social patterns in the majority community. Even informants who lack religious practice are often classified as Muslims and have to relate to the category. At the same time, there are no simple truths when one looks at the young adults' lives in more detail. They go through different periods and their relationship to Islam is not constant, as it could hardly be expected to be. It is, quite simply, wrong to assume that they finally arrive at a Muslim identity after socialization and reaching adulthood. What is reasonable to expect is instead phases, periods of involvement and others lacking involvement, complexity, contradictions, divided social roles, where the home and family history perhaps represent an imagined continuity (despite change), while the role of pupil fills a different function, difficult to reconcile with a more religious side. The article discusses privatization, pluralization, and individuation in relation to the religious expressions that can be observed among the informants.

Referenser

- Allen, Christopher & Nielsen, Jørgen S., *Summary Report on Islamophobia in the EU after 11 September 2001*, EUMC Report, Vienna 2002
- Ambjörnsson, Fanny, *I en klass för sig. Genus, klass och sexualitet bland gymnasietjejer*, Ordfront, Stockholm 2004
- Andersen, Peter B., Fredriksen, Signe, Jensen, Tim & Olsen, Nanna Liv, »3.g'ere og hf'eres religiøse profil og holdning til religionsfaget«, *Religion. Tidsskrift for Religionslærerforeningen for gymnasiet og HF*, nr 1, 2003
- Andersson, Åsa, *Inte samma lika. Identifikationer hos tonårsflickor i en multietnisk stadsdel*, Symposium, Stockholm/Stehag 2003
- Back, Les, *New Ethnicities and Urban Culture. Racisms and Multiculture in Young Lives*, UCL Press, London 1996
- Bauman, Gerd, *Contesting Culture. Discourses of Identity in Multi-Ethnic London*, Cambridge University Press, Cambridge 1996
- Bayat, Asef, »Piety, privilege and Egyptian youth«, *ISIM Newsletter*, nr 10, 2002
- Berger, Peter, *The Sacred Canopy. Elements of a Sociological Theory of Religion* (1967), Anchor Books, New York 1990
- Berger, Peter, Berger, Brigitte & Kellner, Hansfried, *The Homeless Mind. Modernization and Consciousness*, Vintage, New York 1974
- Beyer, Peter, »Secularization from the perspective of globalization. A response to Dobbelaere«, *Sociology of Religion*, vol. 60, nr 3, 1999
- Brah, Avtar, *Cartographies of Diaspora. Contesting Identities*, Routledge, London 1996
- Brnic, Anita, *Speaking of Nationality. On Narratives of National Belonging and the Immigrant*, Göteborg Studies in Sociology 9, Göteborg University, Göteborg 2002
- Charmé, Stuart Z., »Varieties of authenticity in contemporary Jewish identity«, *Jewish Social Studies*, vol. 6, nr 2, 2000
- Critically Modern. Alternatives, Alterities, Anthropologies*, red. Bruce M. Knauft, Indiana University Press, Bloomington 2002
- Dwyer, Claire, »Contested identities. Challenging dominant representations of young British Muslim women«, *Cool Places. Geographies of Youth Culture*, red. Tracey Skelton & Gill Valentine, Routledge, London 1998
- Dwyer, Claire, »Veiled meanings. Young British Muslim women and the negotiation of differences«, *Gender, Place and Culture*, vol. 6, nr 1, 1999
- Elias, Norbert, *The Established and the Outsiders. A Sociological Enquiry into Community Pro-*

- blems*, 2. uppl., Sage, London 1994
- Grøndahl, Malene, Rasmussen, Torben Rugberg & Sinclair, Kirstine, *Hizb ut-Tahrir i Danmark. Farlig fundamentalisme eller uskyldigt ungdomsoprør?*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2003
- Gustafsson, Kristina, *Muslimsk skola, svenska villkor*, Boréa, Umeå 2004
- Hervik, Peter, *Mediernes muslimer. En antropologisk undersøgelse af mediernes dækning af religioner i Danmark*, Nævnet for Etnisk Ligestilling, København 2002
- Integrationsbarometer 2004. En rapport om allmänhetens inställning till integration, mångfald och diskriminering 2003 och 2004*, Integrationsverkets skriftserie V, Integrationsverket, Norrköping 2005
- Jacobson, Jessica, *Islam in Transition. Religion and Identity Among British Pakistani Youth*, Routledge, London 1998
- Jensen, Tim, »The religiousness of Muslim pupils in Danish upper-secondary schools«, *Intercultural Relations and Religious Authorities. Muslims in the European Union*, red. W. A. R. Shadid & P. S. van Koningsveld, Peeters, Leuven 2002
- Johansen, Karen-Lise, *Muslimske stemmer. Religiøs forandring blandt unge muslimer i Danmark*, Akademisk Forlag, København 2002
- Kucukcan, Talip, »Continuity and change. Young Turks in London«, *Muslim European Youth. Reproducing Ethnicity, Religion, Culture*, red. Steven Vertovec & Alisdair Rogers, Ashgate, Aldershot 1998
- Liversage, Anika, »Hvordan kommer jeg videre med mit liv – højtuddannede indvandrere på det danske arbejdsmarked«, *Socialkritik. Tidsskrift for social analyse & debat*, nr 101, november 2005
- Löwendahl, Lena, *Religion utan organisation. Om religiös rörlighet bland privatreligiösa*, Symposium, Stockholm/Stehag 2005
- McGuire, Meredith B., *Religion. The Social Context*, 5. uppl., Wadsworth, Belmont 2002
- Muslim European Youth. Reproducing Ethnicity, Religion, Culture*, red. Steven Vertovec & Alisdair Rogers, Ashgate, Aldershot 1998
- Mørck, Yvonne, »Gender and generation. Young Muslims in Copenhagen«, *Muslim European Youth. Reproducing Ethnicity, Religion, Culture*, red. Steven Vertovec & Alisdair Rogers, Ashgate, Aldershot 1998
- Necef, Mehmet Ümit, »Hur ska det gå med min etniska identitet i den här röran?«, *Kulturen i den globala byn*, red. Oscar Hemer, Ægis förlag, Lund 1994
- O'Dell, Tom, *Culture Unbound. Americanization and Everyday Life in Sweden*, Nordic Academic Press, Lund 1997
- Otterbeck, Jonas, *Islam på svenska. Tidskriften Salaam och islams globalisering*, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 2000
- Otterbeck, Jonas, »The depiction of Islam in Sweden«, *The Muslim World*, vol. 92, nr 1 & 2, 2002

- Otterbeck, Jonas, »Vad kan man egentligen begära? Läromedelstexter om islam«, *Didaktikens forum*, nr 1, 2004
- Otterbeck, Jonas, *Samtidislam. Unga muslimer i Malmö och Köpenhamn*, Natur och Kultur, Stockholm (under utgivning)
- Otterbeck, Jonas & Bevelander, Pieter, *Islamofobi. En studie av begreppet, ungdomars attityder och unga muslimer utsatthet*, Forum för levande historia, Stockholm 2006
- Ouis, Pernilla & Roald, Anne Sofie, *Muslim i Sverige*, Wahlström & Widstrand, Stockholm 2003
- Pedersen, Lars, *Newer Islamic Movements in Western Europe*, Ashgate, Aldershot 1999
- Peterson, Abby, Svensson, Lennart G. & Addo, Tobias, *Ungdomar i vardagens väv. En sociologisk studie av ungdomars gruppbyggande i en storstadsförort*, Studentlitteratur, Lund 2003
- Riis, Ole, »Pluralisme i Norden«, *Folkkyrkor och religiös pluralism. Den nordiska religiösa modellen*, red. Göran Gustafsson & Thorleif Pettersson, Verbum, Stockholm 2000
- Roald, Anne Sofie, »The wise men. Democratization and gender equalization in the Islamic message: Yûsuf al-Qaradâwî and Ahmad al-Kubisî on the air«, *Encounters*, nr 7:1, 2001
- Roy, Olivier, *Den globaliserade islam*, Vandkunsten, København 2004
- Runfors, Ann, *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Prisma, Stockholm 2003
- Sakr, Naomi, *Satellite Realms. Transnational Television, Globalization & the Middle East*, I. B. Tauris, London & New York 2001
- Schmidt, Garbi, *American Medina. A Study of the Sunni Muslim Immigrant Communities in Chicago*, Lund Studies in History of Religions, vol. 8, Almqvist & Wiksell International, Stockholm 1998
- Shah, Omar, »Muslimsk ungdom, tradition og modernitet«, *Islam, kristendom og det moderne. En antologi*, red. L. Rasmussen & L. Larsen, Tiderne Skifter, København 2004
- Stark, Rodney & Iannaccone, Laurence R., »Sociology of Religion« *Encyclopedia of Sociology*, red. E. F. Borgatta & M. L. Borgatta, Macmillan, New York 1992
- Stenberg, Leif & Otterbeck, Jonas, »Gå på Guds väg. Förmedling av religiös tradition till muslimska ungdomar i minoritetssituationen«, *Mardrömmar & önskedrömmar. Om ungdom och ungdomlighet i nittioalets Sverige*, red. Fredrik Miegel & Thomas Johansson, Symposium, Stockholm/Stehag 1994
- Taylor, Charles, »Modernity and difference«, *Without Guarantees. In Honour of Stuart Hall*, red. Paul Gilroy, Lawrence Grossberg & Angela McRobbie, Verso, London & New York 2000
- Turner, Bryan S., *Orientalism, Postmodernism & Globalism*, Routledge, London 1994
- Warner, R. Stephen, »More progress on the new paradigm«, *Sacred Markets, Sacred Canopies. Essays on Religious Markets and Religious Pluralism*, red. Ted G. Jelen, Rowman & Littlefield, Lanham m.fl. 2002

Wise, Lindsay, »Amr Khaled. Broadcasting the Nahda«, *Transnational Broadcasting Studies*, nr 13, 2004, www.tbsjournal.com/Archives/Fallo4/fallo4.htm, nedladdad 2005-09-27

Østberg, Sissel, *Muslim i Norge. Religion og hverdagsliv blant unge norsk-pakistanere*, 2. uppl., Universitetsforlaget, Oslo 2005

DET MENINGSFULDE ARBEJDE

ET LIVSFORMSPERSPEKTIV PÅ ARBEJDETS BETYDNING FOR SOMALISKE MÆND

Tina Kallehave

Indledning

Statistiske opgørelser i såvel Sverige som Danmark vidner om en beskæftigelsesfrekvens blandt etnisk danske og svenske borgere, der ligger betydeligt højere end beskæftigelsesfrekvensen blandt borgere med immigrantbaggrund. Forskellene formuleres af svenske og danske politikere som indvandrernes lave beskæftigelsesfrekvens, at flere indvandrere skal i arbejde, eller at arbejdsgiverne skal ansætte flere indvandrere. Forskellene defineres som et problem. Formuleringerne leder opmærksomheden i bestemte retninger, der sætter betingelser for, hvordan redskaber til afvikling af problemerne kan tænkes. Social-, arbejdsmarkeds- og integrationspolitiske tiltag bliver i begge lande etableret med det formål at få rettet op på forskellene.¹ Men grundlæggende stilles der ikke spørgsmål til definitionen af problemet og dets løsning. Denne artikel udfordrer disse dominerende antagelser og spørger i stedet, om beskæftigelse nødvendigvis er et problem for alle? Er det samme type problem? Og fordres der forskellige løsninger?

Efter en præsentation af artiklens² teoretiske grundlag belyses kort sammenhængen mellem det danske og svenske velfærdssamfund og problematiseringen af den relativt højere arbejdsløshed blandt borgere med immigrantbaggrund. Pointen er, at den herskende problematisering af beskæftigelsesfeltet både er genereret i en særlig – og ikke en universel – samfundsmæssig kontekst og ud fra en bestemt position, en sam-

1. *Migration, Citizenship, and the European Welfare State. A European Dilemma*, red. Carl-Ulrik Schierup, Peo Hansen & Stephen Castles, Oxford 2006.

2. Tak til projektet IMIO for gode diskussioner og kommentarer og til Mehrdad Darvishpour, der med konstruktive og kritiske bemærkninger opponerede på en tidligere udgave af artiklen på seminaret: »Mellem individ og kollektiv«.

fundsøkonomisk/politisk position og ikke fx en immigrantposition. Dernæst følger artiklens primære tematik og analyse af, hvordan beskæftigelse kan tage sig ud fra immigrantpositionen. Det er i denne sammenhæng en pointe, at beskæftigelse udgør en anden problematik, når den ses fra immigrantpositionen. Det er endvidere en pointe, at denne position ikke er entydig, men derimod repræsenterer en lang række forskellige perspektiver på og strategier i forhold til beskæftigelsen, der hverken kan ordnes i nationale/etniske kategorier eller i køns-kategorier. Dette sidste understreges gennem artiklens empiriske grundlag og afgrænsning til mænd med somalisk baggrund. De indbyrdes forskelle i de strategier og ræsonnementer, hvormed de somaliske mænd forvalter positionen og giver den liv, bliver fremanalyseret gennem stats- og livsforms-analysens teoretiske optik. Det er i det hele taget denne optik, der gennemtrænger forståelsen og analysen af den kompleksitet, der kendetegner artiklens omdrejningspunkt, og som jeg har valgt at kalde 'beskæftigelses-kamppladsen'.

Det er artiklens udgangspunkt, at beskæftigelse af immigranter kan anskues som en kampplads for en lang række forskellige livsformsspecifikke interessenter. I Danmark såvel som i Sverige kan statens politiske styre, arbejdsmarkedet og immigranterne ses som tre centrale interessenter, der på ét partikulært niveau mødes som sagsbehandlere, arbejdsgiver og (potentielt) arbejdstager. Deres positioner placerer dem relationelt forskelligt i kampfeltet. Det er netop som sagsbehandler, at sagsbehandleren stiller krav til og sikrer immigranten hans rettigheder. Det er som arbejdsgiver, at arbejdsgiveren vælger immigranten til eller fra som arbejdskraft. Det er som potentielt arbejdstager, at immigranten forvalter de vilkår, sagsbehandleren og arbejdsgiveren stiller til rådighed. Hver især deltager de i 'kampen' gennem de relationer, som deres respektive positioner åbner op for.

At ansue beskæftigelsen af immigranter som en kampplads mellem forskellige interessenter indebærer yderligere det perspektiv, at deres partikulære bidrag til kamppladsen også formes via de modstande, de erfarer i kampen, i form af de andre interessenters deltagelsesformer – og som igen virker tilbage på deres egne og de øvrige interessenters deltagelsesformer. Endvidere er der ikke tale om, at samme position udfoldes ens og med samme værdi, eller at identiske modstande opfattes ens og får samme betydninger. Forvaltningen af en position og håndteringen af modstandene analyseres i relation til, hvordan positionen på kamppladsen indgår i den enkeltes komplekse liv og særlige forståelse af, hvad det gode liv indebærer; i – med et teoretisk begreb – livsformen. Der er således tale om en kompleks og dialektisk forståelse af såvel beskæftigelses-kamppladsens tilblivelser og forandringer som de partikulære måder, hvorpå de forskellige positioner forvaltes. Denne forståelse er baseret på det hegeliansk inspire-

rede dannelses- og anerkendelsesbegreb, som i de senere år har fået en central rolle i stats- og livsformsteorien.³

I denne artikel er det kun muligt at belyse beskæftigelseskamppladsen fra én position, og en udtømmende forståelse af kamppladsens tilblivelses- og forandringsprocesser tilstræbes dermed ikke. Artiklen vil alene udforske kampen om beskæftigelse fra immigrantpositionen. En analyse med udgangspunkt i sagsbehandlerens⁴ og arbejdsgiverens⁵ positioner og deltagelsesformer vil således ikke blive etableret. Disse positioner inddrages kun indirekte via de vilkår, de udgør for immigranterne. Det centrale spørgsmål i artiklen bliver dermed, hvordan immigranterne som (potentielle) arbejdstagere forholder sig til de vilkår, de møder på kamppladsen i form af fx kravene fra sagsbehandleren eller deres aktuelle job- eller uddannelsessituation i Danmark og Sverige, samt hvordan disse vilkår forhandles og forvandles til muligheder eller begrænsninger for at leve 'et godt liv'. Analysen retter sig således ikke mod den konkrete aktuelle beskæftigelsessituation, som det kvantitative perspektiv kan opfange, men udforsker i stedet immigranternes *kvalitative* relation til beskæftigelse: hvad er et godt arbejde, hvad forudsætter det, og hvordan er det forbundet til andre sider af det gode liv? I stedet for at tage udgangspunkt i den samfundsmæssige forståelse af beskæftigelse, som overordnet tegner kamppladsen og de mange integrationstiltag, så giver dette perspektiv mulighed for at undersøge, under hvilke betingelser beskæftigelse bliver relevant for den enkelte – og under hvilke, den ikke gør.

Artiklen er skrevet på baggrund af kvalitative interview⁶ med 18 somaliske mænd bosiddende i henholdsvis Malmø og København. De er udvalgt med henblik på at etablere et grundlag for en analyse, der kan fremskrive principielle forskelle blandt somaliske mænds opfattelse af 'det gode liv', og herunder 'det gode arbejde', samt deres strategier på kamppladsen. De somaliske mænds deltagelse i kampen viser sig at være mangfoldig og flertydig, ja, endda modsigelsesfuld. De beskriver og begrunder deres uddannelses- og arbejdsforløb vidt forskelligt. De opfatter fælles vilkår, fx SU (Statens Uddannelsesstøtte), på helt forskellige måder. Deres strategier i forhold til

3. For en uddybning heraf, se Tina Kallehave, *Somaliske livsformer i velfærdsstaten. Udforskning af begreber til analyse af brydninger og processer i immigrationsproblematikken*, ph.d.-afhandling, København 2003.

4. Se Kirsten Hvenegård-Lassens artikel i denne bog.

5. I mit nuværende forskningsprojekt, »Arbejds miljø blandt medarbejdere med indvandrerbaggrund i mindre private virksomheder«, udforsker jeg netop en del af beskæftigelseskamppladsen fra et arbejdsgiverperspektiv.

6. I fokus for interviewene var de somaliske mænds aktuelle arbejdssituation, dennes sammenhæng med hverdagslivet i øvrigt (familie, slægt, islam m.v.) samt et livshistorisk perspektiv med særlig fokus på uddannelses- og arbejds erfaringer. Hovedparten er interviewet to gange. I nærværende artikel er det deres aktuelle situationer og relationer, der gøres til genstand for analyse. Endvidere inddrages den viden, jeg gennem tidligere forskning har fået om immigranter fra Somalia og landet Somalia.

sagsbehandleren og arbejdsformidlingen er vidt forskellige. De har forskellige ideer om, hvor meget tid arbejdet må tage osv. Dette indebærer bl.a., at objektivt set ens vilkår kan udgøre en afgørende mulighed for én person, mens det er en afgørende begrænsning for en anden. Selvom immigranterne som (potentiel) arbejdskraft indgår i kampen fra en bestemt position, er der således ikke tale om én bestemt måde, hvorpå denne deltagelse udformes. Det er en forskellighed, der knytter an til den enkelte immigrants unikke erfaringer og aktuelle situation og dermed en forskellighed, der kan uddybes i det uendelige. Men det er også en forskellighed, hvori det er muligt at tegne mønstre af mere almen og principiel karakter. Det kvalitative perspektiv, livsformsanalysen rummer, gør det muligt at udforske *principielle forskelle* i immigranternes opfattelse af et godt arbejde, og hvordan disse forskellige opfattelser sætter sig igennem som forskellige deltagelsesformer på kamppladsen. Dermed bryder artiklen med forståelsen af somalisk kultur som en entydig størrelse og argumenterer i stedet for et differentieret og tværgående perspektiv, ikke blot på somaliere, men på både immigranter og ikke immigranter. Forskelle mellem Danmark og Sverige sætter sig i denne analyse ikke igennem som principielle forskelle.

Teoretisk vinkling

Inden for etnologien spiller begrebet om 'det gode liv' en central rolle i analyser af hverdagsliv og konflikter. Begrebet hviler på den antagelse, at mennesker har forskellige ideer om, hvad et godt liv indebærer, og dermed også i deres stræben efter at leve et godt liv, trækker på forskellige ressourcer og vilkår i samfundet.

Livsformsbegrebet og dets specifikationer⁷ er teoretiske bestemmelser af principielt forskellige former for hverdagsliv, som en given samfundsorganisation giver plads til og forudsætter. De første livsformsbegreber blev bestemt som livsformer, der muliggjorde og var muliggjort via deres relationer til forskellige produktionsmåder. Siden hen er disse og andre livsformsbegreber blevet udviklet og udspecificeret som subjekter muliggjort i og nødvendige for forskellige statsformer. Livsformerne og den stats- og samfundsteori, de i dag er en del af, repræsenterer et perspektiv, der både anerkender, at forskellige samfund rummer og forudsætter en befolkning, der realiserer et differen-

7. For en kort præsentation af de tidligste livsformsbegreber, se Lone Rahbek Kristensen & Thomas Højrup, »Strukturel livsformsanalyse«, *Nord Nytt* nr. 37, København 1989. For en uddybning af begreberne og teoriens udvikling, se fx Thomas Højrup, *Omkring livsformsanalysens udvikling*, København 1995; Henriette Buus, *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse*, København 2001, og Thomas Højrup, *Dannelsens dialektik*, København 2002 samt Kallehave, *Somaliske livsformer*.

tieret hverdagsliv, og at befolkningen ikke stræber efter at blive ens, men derimod efter at realisere og vedligeholde forskellige former for hverdagsliv. Forskellige statsformer forudsætter og muliggør forskellige livsformer. Når stats- og livsformsanalysen anvendes i studiet af migration, som i denne artikel, giver det blandt andet mulighed for at analysere beskæftigelseskamppladsen som et felt, hvor træk af forskellige stats- og livsformer tvinges ind i potentielt nye og fremmede relationer, der på forskellige måder honorerer eller problematiserer disse livsformer og statsformer.

Livsformsbegreberne er relationelt bestemte begreber, der både kan betragtes i sig selv og i relation til omverdenen. I sig selv udgør livsformerne en begrebsstruktur, hvori de enkelte begreber tilsammen konstituerer en *reproducerbar og selvbevidst praksis af mål og midler*. Det er fx her, begrebet 'fritid' får mening som 'fri tid' via modsætningen til og identiteten med begrebet 'arbejde' som 'ufri tid'. Begrebsparret er som mål og middel hinandens forudsætninger og begge nødvendige sider at den livsform, der har fået betegnelsen lønarbejderlivsformen. Denne strukturering af mål og middel er livsformens særlige begrebsverden. Livsformerne adskiller sig fra hinanden via deres principielt forskellige begrebsverdener.

Anskues livsformen i relationerne til omverdenen, sættes der fokus på de udvekslingsforhold, der *nødvendigvis* må være til stede for livsformens reproduktion. For lønarbejderlivsformen er relationen til den kapitalistiske produktionsmåde, hvor man kan sælge sin arbejdskraft i et afgrænset tidsrum for en fast tarif, et nødvendigt vilkår. Uden det ufri lønnede arbejde er det ikke muligt at opretholde modsætningen til den fri tid. Livsformernes forskelligheder indebærer, at de hver især trækker på og forudsætter forskellige samfundsmæssige eksistensbetingelser.

Når livsformerne er bestemt som selvbevidste subjekter indebærer det, at de samtidig er *centristiske*. Det betyder, at de samfundsmæssige eksistensbetingelser opfattes gennem livsformens særlige begrebsverden. Således farves objektivt set ens vilkår af en særlig forståelse, hvorigennem de samme vilkår får forskellige betydninger. Det, der for en livsform er et nødvendigt vilkår, kan således være irrelevant eller ligefrem en trussel for reproduktionen af en anden livsform.

Når livsformsbegreberne anvendes analytisk, konfronteres de logiske begreber med den flertydighed, de modsigelser og konkrete erfaringer, der kendetegner det levede liv. Her anvendes livsformsbegreberne som redskab til at analysere menneskelig praksis, og den menneskelige praksis anskues dermed som en centristisk bestræbelse på at realisere bestemte ideer om det gode liv. Men den menneskelige praksis er ikke nødvendigvis entydig og kan fordre flere livsformsbegreber sat i spil for at blotlægge de modsigelser, der evt. træder frem.

Da livsformsbegreberne er bestemt som praksisstrukturer af mål–middel–relationer, indebærer det, at udforskningen af konkrete relationer ikke blot kalder på inddragelse af det særlige træk ved livsformen, der undersøges, som fx arbejdet, men også på de andre betydningsfulde træk, der konstituerer livsformen. En udforskning af de somaliske mænds deltagelse på beskæftigelseskamppladsen må således hele tiden tage højde for den hele livsform og dermed for andre betydningsfulde aspekter af den enkeltes stræben efter at leve det gode liv. Det er ved at udforske deltagelsen på kamppladsen som et moment i en mere kompleks livsformsspecifik praksis, at det bliver muligt at begribe de ræsonnementer, der ligger i de somaliske mænds forskellige deltagelsesformer.

Med dette teoretiske grundlag bliver det muligt at udforske på den ene side bestemte aspekter af hverdagslivet som udtryk for sammenhængende subjektive livsstrategier, og på den anden side disse hverdagslivs samfundsmæssige forudsætninger. I stedet for at spørge til de mange forskellige aspekter, der tilsammen udgør hverdagslivet, og som i princippet kan opregnes i det uendelige, spørges der først og fremmest til den forståelse af det gode liv, der er indeholdt i organiseringen af hverdagslivet, dette gode livs samfundsmæssige forudsætninger, og i hvilket omfang forudsætningerne for realiseringen af dette liv er til stede. Perspektivet gør det muligt at skelne mellem centrale og mere perifere eller sekundære forudsætninger for hverdagslivenes forskellige former. Samme vilkår har med andre ord hverken lige stor gyldighed eller samme betydning for alle. Det er blandt andet i lyset heraf, at det bliver muligt at forstå, at arbejde kan være et centralt aspekt af det gode liv, men samtidig et aspekt, der ikke står alene, og som derfor heller ikke kan opprioriteres på bekostning af andre afgørende aspekter af livet.

Perspektivet rummer dermed også det synspunkt, at hverdagslivenes kompleksitet ikke kan beskrives udtømmende gennem tilføjelse af flere og flere kategorier. Problemet med en sådan strategi er, at den i princippet er uendelig, ligesom begrundelsen for valg af kategorier kan være uklare. Etnicitet regnes ligesom køn, klasse og religion ofte som betydningsfulde kategorier. Men i stedet for på forhånd at træffe en beslutning om, at bestemte kategorier er betydningsfulde for hverdagslivet, giver det her anvendte perspektiv mulighed for at lade selve udforskningen af hverdagslivet afsløre, hvornår og hvordan noget udgør en betydningsfuld kategori. Udforskningen af somaliske mænds deltagelse i beskæftigelseskampen forudsætter dermed ikke, at beskæftigelse er et vigtigt moment, endside et moment overhovedet, i deres begreb om det gode liv.

Livsformsbegreberne gør det muligt at udforske de somaliske mænds forskellige begreber om det gode liv, hvad det indebærer for deres forskellige ideer om det gode arbejde eller mangel på samme og deraf følgende forskellige strategier i forhold til kamppladsen, samt at tage højde for hvordan andre betydningsfulde aspekter af deres

liv aktuelt har betydning for disse strategier. Ved at se på hverdagsliv som resultat af sammenhængende strategier for det gode liv, hvis reproduktion forudsætter særlige vilkår, bliver det også muligt at skelne mellem de for hverdagslivene betydningsfulde og mindre betydningsfulde vilkår. Dermed bliver det muligt at belyse, hvornår ændrede vilkår er ubetydelige eller har afgørende betydning for den enkeltes hverdagsliv. Immigration indebærer ofte radikale ændringer i hverdagslivets vilkår, og det er i denne sammenhæng, at det bliver relevant at kunne udforske de forskellige konsekvenser, de ændrede vilkår har for immigranternes hverdagsliv.

Dermed argumenterer jeg også for, at hverdagslivene hele tiden er under potentiel forandring. Men også, at forandringens potentialer er bundet af de erfaringer, der er knyttet til det allerede værende hverdagsliv. Forandring af hverdagsliv sker så at sige i en dialektisk relation mellem det allerede værende hverdagsliv, de erfaringer, dette rummer, og dette erfaringsrums håndtering af mødet med velkendte og nye vilkår. Håndteringen af nye sociale, materielle og ideologiske vilkår er således bundet af de muligheder, der gives via de allerede værende erfaringer.

Tesen, der ligger til grund for artiklen, er med andre ord, at immigranternes meget forskellige deltagelsesformer i beskæftigelseskampen kan analyseres som en respons på konkrete vilkår affødt af forskellige ideer om det gode liv og det gode arbejde. Det betyder ikke, at den enkelte nødvendigvis har en klar ide om, hvad det gode liv og det gode arbejde er eller indebærer for ham. Deltagelsen i kampen kan være konsekvent, modsigelsesfuld eller skifte retning. Livsformsbegreberne er, som de anvendes i denne artikel, redskaber til at belyse disse komplekse og flertydige mønstre.

Beskæftigelse som statsformsspecifik problematik

Et fælles træk ved Sverige og Danmark er, at de analyseret som velfærdsstater rummer ideen om den enkeltes pligt til at forsørge sig selv. Denne pligt fordres typisk realiseret gennem en eller anden form for arbejde, der ydes for andre på arbejdsmarkedet til gengæld for en aftalt løn, et engagement eller gennem opretholdelse af egen virksomhed, der handler på varemarkedet. I de moderne europæiske lande er det ofte en ureflekteret selvfølgelighed, at landenes økonomiske systemer i betydeligt omfang er udspaltet i et relativt selvstændigt arbejds- og varemærked, hvor den enkelte som person kan deltage gennem kontrakt og udveksling af varer.

Et andet fælles træk ved Sverige og Danmark er, at den enkeltes pligt til at forsørge sig selv modsvares af statens pligt til at forsørge de personer, der ikke er i stand til at forsørge sig selv. Denne organisering af Danmark og Sverige som velfærdsstater kan ses

som en ganske særlig måde at løse det problem, der følger af det moderne samfunds økonomiske system, hvor den enkelte har ansvaret for egen forsørgelse, men hvor ikke alle kan forsørge sig selv.⁸

At integration af immigranter set fra den danske og svenske stats perspektiv i høj grad handler om beskæftigelse, er en logik, der er muliggjort af bl.a. arbejdsmarkedets relative autonomi og markante betydning for samfundsudviklingen. Det er samtidig en logik, der henter næring i den økonomiske betydning, immigranternes relativt lave beskæftigelsesfrekvens har for statens skattegrundlag og for de statslige udgifter til forsørgelse. Det er set i et velfærdsstatsligt økonomisk perspektiv nødvendigt at reducere mængden af borgere uden arbejde. Og det er set i dette perspektiv ganske meningsfuldt at såvel Sverige som Danmark i den grad har opmærksomheden rettet mod immigranternes beskæftigelsesfrekvens.

Men den organisering af samfundsøkonomien og den enkeltes velfærd, som kendetegner de danske og svenske velfærdsstater, er ikke universelle fænomener. Der er store forskelle mellem forskellige landes økonomiske strukturer og de måder, hvorpå borgerens livsgrundlag og velfærd sikres – og disse forskelle har vidtrækkende konsekvenser. De indebærer ikke blot, at befolkningerne sikrer sig deres økonomiske livsgrundlag gennem principielt forskellige økonomiske praksisser og sociale relationer. Forskellene indebærer også, at befolkningerne har helt forskellige begreber om, hvad økonomi og velfærd er. Forskellige landes økonomiske systemer og befolkningernes forskellige økonomiske praksisser indebærer, at spørgsmålet om beskæftigelse på arbejdsmarkedet ikke er et universelt, men derimod samfundsspecifikt, fænomen.

Når sådanne forskelle mellem landes økonomiske strukturer og velfærdsordninger er væsentlige i migrations- og integrationssammenhænge, skyldes det, at de immigranter, der kommer til fx Sverige og Danmark, potentielt er vokset op i lande præget af helt andre økonomiske og sociale strukturer og således med helt andre begreber for økonomi og velfærd. Derfor kan det heller ikke uden videre antages, at alle immigranter genkender sig i de her herskende økonomiske strukturer og som følge heraf genkender sig i de muligheder, det danske og svenske arbejdsmarked rummer for forskellige økonomiske praksisser og social velfærd. Dermed kan det heller ikke tages for givet, at de anskuer deres såkaldte jobsituation inden for den logik, der er fælles for, og som kendetegner, de danske og svenske velfærdsstaters problematisering af beskæftigelse. At beskæftigelse af immigranter udgør en problematik for velfærdsstaten, er med andre

8. Ole Bernild, *Seks forelæsninger om velfærdsstatens udvikling*, www.hum.ku.dk/lov/arbejdspapirer/arbejdspapirer.htm, u.å. [2001].

ord ikke ensbetydende med, at den også er et problem – eller i det mindste samme type af problem – for immigranten.

At anskue beskæftigelseskamppladsen udelukkende som et spørgsmål om beskæftigelse udelukker muligheden for at få øje på andre betydningsfulde faktorer, der er med til at konstituere kamppladsen. I denne artikel er hensigten at pege på træk af den kompleksitet, hvormed positionen 'immigrant som potentiel arbejdstager' bidrager til kamppladsen.

Den interne differentiering

Jeg vil i artiklen trække eksempler frem, der fremhæver en række af de forskelle, som kendetegner somaliske mænds ræsonnementer omkring arbejdet og de vilkår, de sættes over for på beskæftigelseskamppladsen. Ofte er det nødvendigt at sætte flere livsformsbegreber i spil på én og samme tid for at forstå enkeltpersoners til tider tvetydige eller modstridende handlinger i relation til arbejde, familie, slægt, islam m.v. Men ved her at analysere en række relativt set entydige eksempler er det muligt at fremskrive dels forskelle mellem de somaliske mænd, og dels sammenhænge mellem den enkeltes deltagelse på kamppladsen, hans ideer om det gode liv og individuelle ræsonnementer mere konsekvent.

Først vil jeg dog diskutere, hvad der muliggør den betydelige forskel i de somaliske mænds deltagelse på kamppladsen. Et svar, som jeg vender uddybende tilbage til, er, at mændenes hverdagsliv udfolder sig i spændingsfeltet mellem deres begreber om det gode liv, deres relationer til det danske samfund og deres relationer til især de somaliske immigrantmiljøer. Der er ikke tale om, at immigrantmiljøerne repræsenterer nogle få bestemte livsformer, mens det danske samfund repræsenterer nogle andre bestemte livsformer. Tværtimod vil analysen vise, at der i immigrantmiljøerne både anerkendes og realiseres livsformer, der i betydeligt omfang finder deres nødvendige eksistensbetingelser i det danske og svenske samfund. Men der anerkendes og realiseres også livsformer, der ikke – eller kun ad omveje – finder deres nødvendige eksistensbetingelser i det danske og svenske samfund. Den kompleksitet, der rummes blandt de somaliske mænd og i immigrantmiljøet, finder således ikke alle sine grundlæggende forudsætninger i det danske og svenske samfund. Det Somalia, de somaliske immigranter voksede op i, må inddrages sammen med den dansk/svenske kontekst for en mere udtømmende forståelse af forudsætningerne for de forskelle, der tegner sig i somaliernes deltagelsesformer på kamppladsen.

Somalia er et land, der siden 1960'erne har været præget af to principielt forskellige

og samtidigt eksisterende økonomiske systemer, der leverer eksistensbetingelser til og forudsætter livsformer, der ikke blot adskiller sig fra hinanden via deres forskellige relationer til forskellige produktionsmåder, men som også adskiller sig fra hinanden på et mere alment statsformsniveau som hhv. klanstat og republik.⁹ I 1960'erne var det økonomiske system i Somalia grundlæggende organiseret efter helt andre former for økonomisk praksis end den kapitalistiske produktionsmåde, det personligt aflønnede arbejde og den personligt ejede produktionsvirksomhed, der kendetegner Danmarks og Sveriges økonomiske strukturer. I dag er det stadig en i høj grad selvforsynende nomadepastoralisme, et begrænset agerbrug og handel med egne dyr og importerede varer, der præger økonomien i Somalia. Etableringen af den Somaliske Republik i 1960 satte imidlertid samtidig skub i en ny, delvis parallel økonomi. Udviklingen af den Somaliske Republik – og dermed et nyt politisk system – indebar ansættelse af embedsmænd og funktionærer til udvikling og forvaltning af retssystem, skolevæsen, udviklingsprojekter, militær m.v. Uddannelsessystemet blev udviklet som et vigtigt led i dannelsen af embedsmænd, der skulle forvalte den nye stats principper. Bestræbelser på at forøge handlen skulle sikre et skattegrundlag, der igen skulle finansiere republikken og de mange lønudgifter til forvaltningen. Lønnen sikrede til gengæld de nu ansatte medarbejdere og ikke længere selvforsynende nomader deres købekraft. Varemarkedet i byerne voksede, og dermed voksede grundlaget for større forretningsvirksomhed. Med republikken tog en egentlig udspaltning af økonomien og organisering af denne i et vare- og arbejdsmarked fart. Nye økonomiske praksisser udviklede sig i befolkningen, samtidig med at de allerede værende systemer blev vedligeholdt.¹⁰ Men den vareproduktion, der har været dominerende i århundreder i såvel Danmark som Sverige og først organiseret som mindre selvstændige produktioner og siden som større kapitalistiske foretagender, var og forblev yderst begrænset.

Mens især nomadepastoralismen var baseret på den enkeltes deltagelse som del af en slægt, af en klan, så var den økonomi, der udviklede sig med republikken, baseret på den enkeltes deltagelse gennem personlig adgang til uddannelse, arbejde og indtjening. Mens deltagelsen som slægt i det økonomiske system indebar en gensidig økonomisk ansvarlighed slægtningene imellem, hvor alle inden for slægten i princippet kunne stilles til ansvar for hinandens velfærd, så dannede den personlige indtjening grundlag for en markant indsnævring af, hvem der var omfattet af den enkeltes økonomiske forpligtigelser. Med republikken reduceredes den gensidige forpligtigelse til de nær-

9. For en detaljeret analyse heraf, se Kallehave, *Somaliske livsformer*.

10. Se Kallehave, *Somaliske livsformer* for en analyse af modsætningsforholdene og konflikterne mellem de to systemer.

meste slægtninge: bedsteforældre, forældre, søskende, forældre, søskende og børn. En velfærd organiseret i storfamilien og ikke i klanen. Der var således tale om to parallelle systemer, og ingen af dem sikrede den enkeltes velfærd gennem et centraliseret statsligt styre, men derimod via forskellige grader af slægtsansvar.

Somalia kan altså betragtes som et land præget af to samtidigt eksisterende statsformer, der hver især giver plads til og forudsætter forskellige livsformer.¹¹ Det er denne samtidighed af eksistensbetingelser for forskellige livsformer hidrørende fra principielt forskellige statsformer, der udgør den samfundsmæssige kontekst, hvori de somaliske immigranter i Danmark og Sverige voksede op. Det er de mange forskellige mulige måder, hvorpå klanstatens og republikkens almene og livsformsspecifikke træk gjorde sig gældende på hverdagslivets niveau, der er en forudsætning for, at de immigranter, der især siden slutningen af 1980'erne kom til Danmark og Sverige, allerede dengang måtte begribes som en yderst differentieret gruppe.

Komplekse hverdagsliv

De somaliske mænd, der indgår i materialet, er alle immigreret fra Somalia inden for de seneste 25 år og er mellem 25 og 50 år gamle. De adskiller sig fra hinanden ved at have meget forskellige faglige kvalifikationer. Nogle har næsten ingen skolegang, andre en gymnasial uddannelse og andre igen videregående uddannelser – afsluttede eller igangværende. For nogle er uddannelse vigtig, for andre ikke. Deres aktuelle forskellige uddannelsesniveauer er resultatet af helt forskellige vilkår og strategier. De, der har job, er beskæftiget inden for forskellige brancher som fx transport, social service, bank og forsikring, undervisning og rengøring. Andre står uden for såvel uddannelses- som arbejdsmarkedet. Nogle er på kontanthjælp, andre på dagpenge. Nogle er det af nød og finder det svært, mens andre selv har valgt det. Der er kvalitativt betraget således store forskelle på de somaliske mænds aktuelle uddannelsesniveauer og beskæftigelsessituation. Disse forskelle er imidlertid ikke i sig selv udtryk for mændenes opfattelse af uddannelse og arbejde. At have et job har forskellige betydninger afhængigt af, hvem der ser. Det samme gør sig gældende for det at være arbejdsløs eller studerende. Med min interesse for at forstå de kvalitativt forskellige måder, hvorpå somaliske mænd deltager på kamppladsen, giver det således ikke mening at opdele dem i grupper: i arbejde, uden arbejde, og under uddannelse. Deres aktuelle beskæftigelsessituation er ikke afgørende for, hvilke kvaliteter den enkelte tilskriver uddannelse og arbejde. Men de somaliske

11. For en detaljeret præsentation af disse livsformer, se Kallehave, *Somaliske livsformer*.

mænd adskiller sig ikke kun fra hinanden gennem deres erfaringer med og forhold til uddannelse og arbejde. Disse aspekter udgør, som jeg vil vende tilbage til, kun én side af deres langt mere komplekse hverdagsliv og erfaringsrum – og det er først i lyset heraf, at det bliver muligt at forstå de forskellige relationer til uddannelse og arbejde, til beskæftigelseskamppladsen.

De første immigranter fra Somalia kom til Sverige og Danmark i begyndelsen af 1970'erne. Antallet var dengang yderst begrænset, og det var først efter konflikternes udbrud i Somalia i 1989 og den efterfølgende eskalering, at borgere fra Somalia flygtede og fik asyl i bl.a. Sverige og Danmark. En del af disse flygtninge har efterfølgende fået dele af deres familier sammenført til immigrantlandene, ligesom familierne er udvidet gennem børnefødsler. I 2003 havde omkring 17.363 personer¹² somaliskdansk¹³ baggrund. Knap 4.000 var bosiddende i København.¹⁴ For Sverige kan det tilsvarende antal med somalisksvensk baggrund opgøres til ca. 22.214 personer,¹⁵ hvoraf ca. 1.302 var bosiddende i Malmø. I begge lande udgjorde somalierne omkring 1999–2004 endvidere en meget ung befolkningsgruppe. Mere end halvdelen var under 20 år, mens næsten alle andre var 20–50 år. Kun ganske få var ældre end 50 år.¹⁶ Ud over at være immigranter fra samme land udgør somalierne i Danmark og Sverige altså en relativt ung befolkningsgruppe sammensat af flygtninge, familiesammenførte og efterkommere – ægtefæller, forældre, børn, søskende og slægtninge.

Omfanget og sammensætningen af den somaliske gruppe i såvel Sverige/Malmø som i Danmark/København indebærer, at de somaliske mænds hverdagsliv tager form gennem en mangfoldighed af relationer til både immigrantgruppen og det danske og svenske samfund. Deres hverdagsliv tager ikke blot form gennem positionen som (potentielt) arbejdstager på beskæftigelseskamppladsen, men også gennem positioner som forælder, ægtefælle, forsørger, slægtning, beslutningstager, somalier, muslim m.v. Disse

12. *Statistiske Efterretninger. Befolkning og valg 2004:6*, Tabel 7, København 2004.

13. Jeg har valgt at anvende termerne 'somaliskdansk' og 'somalisksvensk' for personer, der er bosiddende i hhv. Danmark og Sverige, og som enten er født og opvokset i Somalia eller født i hhv. Danmark og Sverige af forældre, der selv er født i Somalia. Termen 'somalier' eller 'borger med somalisk baggrund' anvendes som fællesbetegnelse for disse, uanset hvor de aktuelt er bosiddende, og anvendes med henblik på at fastholde blikket for de historiske, aktuelle, direkte og indirekte relationer til landet Somalia.

14. *Indvandrere og efterkommere. Faktaoversigt*, 26. august, Københavns Statistiske Kontor, København 2004.

15. I 2003 var der i Sverige registreret 14.809 borgere født i Somalia. Såfremt antallet af efterkommere udgør samme procentdel som efterkommere i Danmark, svarer det til ca. 7.405 personer, i alt ca. 22.214 personer med somalisksvensk baggrund. *SCB Befolkningsstatistik del 3, 2003, Tabell 4.5*, Stockholm 2003.

16. *Delaktighed för integration – att stimulera integrationsprocessen för somalisktalande i Sverige*, Integrationsverkets rapportserie 1999:4, Norrköping 1999, og *Statistiske Efterretninger. Befolkning og valg 2004:6*, Tabel 12, København 2004.

velkendte positioner forvaltes og forhandles nu i delvist kendte, delvist forandrede og delvist ukendte relationer og kontekster; under delvist mulighedsgivende, og delvist begrænsende vilkår. De somaliske mænds relationer til såvel det danske og svenske samfund som til immigrantmiljøerne er mangefacetterede og påtrængende og bidrager til udformningen af den enkeltes hverdagsliv.¹⁷

De somaliske mænd er også immigranter fra et krigshærgede land, men det er ikke kun gennem de individuelle historiske erfaringer, at Somalia har betydning for deres liv i dag. Den samfundsudvikling, der aktuelt finder sted i Somalia og tager form af interne krigs- og fredsprocesser og eksterne kampe for international anerkendelse, foregår ikke i et for de somaliske immigranter uvedkommende rum, men sætter sig på mange forskellige måder også igennem som vilkår for udformningen af somaliernes hverdagsliv i Sverige og Danmark. Nogle sender penge til den nære familie, andre til fjerne slægtninge, mens andre igen har valgt ikke at sende penge. Nogle bidrager til opbygning af skoler i den by, de er vokset op i, andre er aktive i kampen for fred, og andre igen har helt afskrevet nogen form for deltagelse. Nogle afventer freden, så de kan vende hjem, andre har nu hjemme i Danmark eller Sverige. Forvaltningen af de mange relationer markerer i betydelig grad den enkeltes selvforståelse og tilhørsforhold, livsformen.

De mange forskellige relationer, ikke blot til Somalia, men også indbyrdes somaliere imellem i Danmark og Sverige samt til det danske og svenske samfund indebærer, at de somaliske mænds hverdagsliv formes og omformes under langt mere komplekse relationer og vilkår, end det er muligt at få øje på, når de alene anskues gennem positionen som (potentielt) arbejdstager. De somaliske mænds deltagelse som (potentielle) arbejdstagere i beskæftigelseskampen skal således blot anskues som én side af et langt mere komplekst hverdagsliv. En forståelse af deres deltagelsesformer på kamppladsen må nødvendigvis tage højde for samspillet mellem denne arbejdsmarkedsrelation og andre for hverdagslivet betydningsfulde relationer. En analytisk udfordring består således i både at udforske somaliske mænds deltagelse i kampen som kvalitativt forskellige og som deltagelsesformer, der hver især tager form gennem langt mere komplekse relationer, end positionen som (potentielt) arbejdstager lader syne. Det er blandt andet muligheden for at håndtere denne udfordring, der kvalificerer brugen af livsformsbegreberne i analysen.

17. For en nærmere analyse af immigrantmiljøets interne in- og eksklusionsprocesser, se Tina Kallehave, »Hjem og hjemløshed blandt somaliske mænd – in- og eksklusionsprocesser«, *Nord Nytt* nr. 97, 2005.

Livsformer og arbejdsbegreber

Selvom de somaliske mænds deltagelse på kamppladsen er præget af en lang række forskellige og individuelle vilkår, er det alligevel muligt at udlæse en række mønstre, der hver især kan analyseres som forskellige ideer om det gode liv; som forskellige livsformer. Jeg vil i det følgende præsentere de livsformsbegreber, jeg har fundet relevante for analysen af de kvalitative forskelle i somaliske mænds deltagelse på beskæftigelses-kamppladsen. Og jeg vil præsentere dem med særlig vægt på at klargøre de forskellige begreber om 'det gode arbejde', som de alle – med en enkelt undtagelse – rummer. Dette gøres ved at indkredse arbejdsbegreberne i relation til andre aspekter af det gode liv. Anvendelsen af citater fra interviewene med de somaliske mænd har her og i det følgende afsnit det dobbelte formål at vise, både hvordan de somaliske mænds konkrete udsagn og handlinger adskiller sig fra hinanden, og hvordan udsagn og handlinger kan analyseres som udtryk for de forskellige logikker og ræsonnementer, der er indeholdt i de teoretiske livsformsbegreber.

I betragtning af de samfundsmæssige fordomme om, at 'somaliere er umulige at integrere', er det måske overraskende, at flere af de livsformsbegreber, der er relevante i analysen af borgere med dansk og svensk baggrund, også er relevante begreber til analyse af flere somaliske mænds hverdagsliv. Lønarbejder- og karrierelivsformsbegreberne er begge udspecificeret gennem deres særlige relationer til den kapitalistiske produktionsmåde og udgør således to for denne produktionsmåde nødvendige livsformer. Men de to begreber er, som det vil fremgå, ikke tilstrækkelige til at belyse den forskellighed, der tegner sig blandt somaliske mænd. Derfor bliver flere livsformer efterhånden inddraget.

Lønarbejderlivsformen

*Lønarbejderlivsformen*¹⁸ er defineret via modsætningsforholdet arbejde/fritid, hvor arbejde er et nødvendigt middel til den frie tid, der er målet. Fritiden er den tid, man selv disponerer over, mens arbejdstiden er den ufri tid, fordi andre her har købt rådigheden til at disponere over ens arbejdskraft i et stykke tid. Det betyder ikke nødvendigvis, at arbejdet opleves som en sur pligt. Engagementet i og viljen til at få eller fastholde et job kan være stort, men arbejdet er noget, der skal afgrænses tidsmæssigt. Arbejdet må

18. For nærmere præsentation og anvendelse af begreberne 'lønarbejderlivsform' og 'karrierelivsform' – som jeg vender tilbage til – se Kristensen & Højrup. For en aktual anvendelse af begreberne, se Niels Jul Nielsen, *Virk-somhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850–1920*, København 2002, samt Niels Jul Nielsen, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, København 2004.

ikke flyde ud over hele hverdagen, men skal via tidsafgrænsning og løn give plads til og økonomisk mulighed for fx at spille fodbold med vennerne, læse lektier med børnene, tage på ferie med familien osv.; altså til at leve det, der opfattes som en god fritid.

Basir¹⁹ er en svensk-somalier, hvis tilrettelæggelse af livet på mange måder lader sig belyse med begrebet lønarbejderlivsform. Basir har taget forskellige videregående uddannelser i Sverige. Parallelt med studierne og efter studierne har han haft en række forskellige ufaglærte jobs, og hans nuværende arbejde fik han for nogle år siden ved en tilfældighed via arbejdsformidlingen. Han har nu gennem flere år arbejdet på en kommunal institution som rådgiver og koordinator. Det er et offentlig servicejob, hvor han har brug for den forståelse af det svenske samfund, som han har tilegnet sig gennem studierne. Hverdagen ligger i relativt faste rammer, men af og til deltager Basir i kurser for at opdatere og udvikle sin arbejdsindsats. Han er meget engageret i og glad for sit arbejde og fortæller med stor begejstring om arbejdet og kollegerne. Om det bedste ved hans arbejde siger han:

The best I like in my job is [...] It is a very high intensity job, all the time something is happening. Something gets wrong. It is like that. I am very glad to work with people. Everything is happening. So it is very interesting to see how people [...] It is the intensity of the work. It is very high tempo, high intensity. And I can work myself. I don't need to ask and find help sometimes. It is your own you know. It is very interesting. Sometimes you should work together with some people. It is interesting too. But it is the intensity, I like most, and the diversity. A lot of things happen. You will meet very angry clients; you will meet very happy clients. You will meet a very disappointed employer, a happy employer. So it is very, you know.

Det er arbejdet med mennesker, variationerne, selvstændigheden og det høje tempo i arbejdet, Basir peger ud som det vigtigste ved hans arbejde. For Basir er det imidlertid samtidig vigtigt at etablere en klar skelnen mellem arbejdstid og fritid, men det er en skelnen, der alene angår arbejdsopgaverne, for en del af kollegerne er også venner i fritiden. Jeg spørger, om han taler med dem og andre venner om arbejdet, når han har fri, og han svarer:

I don't like really. I don't like. Because it is not good that you take the job home. Otherwise it will be job, job and job. So you will lose your free time to enjoy yourself, in the family, with friends. That will be gone, you know. That is not good. You should be connected to the family, to friends in another context – not the working. Otherwise it will be boring.

19. Alle navne er anonymiseret.

I modsætning til det efterfølgende eksempel er opgaver relateret til arbejdet klart afgrænset til inden for arbejdstiden. Arbejdet er interessant, men det er *qua* modsætningen til den fri tid, det får denne betydning som godt arbejde. Den fri tid er den tid, hvor man skal slappe af, hygge sig med vennerne og familien. Der skal man ikke bekymre sig om arbejde. Det er denne skelnen og afgrænsning, der gør det relevant at analysere Basirs relationer til arbejdet og kamppladsen med begrebet om lønarbejderlivsformen. Men Basir er blot en af flere somaliske mænd i Sverige og Danmark, hvis hverdag lader sig analysere med begrebet om lønarbejderlivsformen. Andre eksempler herpå er fx en somaliskdansk buschauffør, en somalisksvensk skolelærer og en somalisksvensk selvstændig forretningsdrivende. Deres arbejdsliv er forskellige, og ligeledes er deres fritid forskelligt organiseret og varierer alt efter interesser og livssituationer. Afgørende for, om deres hverdagsliv kan analyseres med lønarbejderlivsformsbegrebet, er ikke, hvad den enkelte arbejder med eller bruger sin tid på, men om tilrettelæggelsen af hverdagslivet og dermed deltagelsen i beskæftigelseskamppladsen er tilrettelagt med henblik på at sikre den frie tid som det egentlige mål for det gode liv. Der peges således på en direkte sammenhæng mellem arbejdsbegrebet og deltagelsesformerne på kamppladsen – og på, at denne deltagelse via arbejdets bestemmelse som middel kan underordnes andre mere betydningsfulde relationer. Et eksempel herpå følger senere.

Karrierelivsformen

For *karrierelivsformen* forholder det sig modsat med begreberne 'arbejde' og 'fritid'. Her er arbejdet som mål stedet, hvor den enkelte kan udfolde sine personlige interesser, træffe beslutninger og udøve selvbestemmelse, og tiden uden for arbejdet bliver som middel et tidsrum, hvori der kobles af og lades op til næste dags udfordringer på jobbet. Et godt job er et job præget af selvudfoldelse. Engagementet i eller bestræbelsen på at få et godt job er det mål, der sætter sig spor i andre sider af tilværelsen. Samværet med fx venner og familie, fritidsaktiviteter m.v. er organiseret, så det ikke kommer i konflikt med, men understøtter, det engagement og de bestræbelser, der er knyttet til arbejdet. Familielivet er organiseret, så det kan fungere med den fleksible tilstedeværelse, arbejdet fordrer, og vennerne kan man diskutere jobmuligheder og andre jobrelevante spørgsmål med. Arbejde, kurser og studier udføres ikke inden for en afgrænset arbejdstid. Det er arbejdets karakter eller kursernes og studierne omfang, der er afgørende for, hvor meget tid der bruges på arbejdsrelaterede opgaver.

For Musse, der bor i København, er det blevet gradvist mere tydeligt for ham selv, hvor vigtigt målet om et udfordrende job er. Da Musse boede i Somalia, var han i gang med en videregående uddannelse. De første år, efter at han var kommet til Danmark,

arbejdede han parallelt med sprogskolen i et ufaglært job og derefter som tolk. Men selvom han tjente udmærket gennem tolkearbejdet, var han alligevel ikke tilfreds:

Jeg arbejdede dengang. Jeg fik ikke bistandshjælp. Jeg arbejdede i industrien. Samtidig læste jeg på sprogskolen og fik job som tolk. Jeg fik penge, men alligevel var jeg ikke tilfreds. Pengene, de var ikke meget vigtige for mig. Jeg manglede noget. Dengang vidste jeg ikke, hvad det var. [...] Pludselig tænkte jeg, at jeg skulle læse videre. [...] Det [tolkearbejdet] er ikke noget kreativt, noget, jeg kan bruge i fremtiden. Hvad hedder det – det er ikke noget med penge, men det succesliv, jeg vil leve. Jeg tænkte ikke penge, ikke materialistisk. Men jeg tænkte på at være tilfreds med mit liv. [...] Jeg skulle læse. Og skulle jeg læse, så skulle jeg kunne lære 'dansk sprog 2'. Man skal læse dansk sprog for at læse på [universitetet]. Det var hårdt. Jeg dumpede, dumpede, dumpede. Til sidst bestod jeg.

Om det job, han stræber efter, siger han:

Ja, et professionelt job. Et succesfuldt job. Jeg kan finde mange andre jobs også. [...] Jeg kan køre taxi eller bus. Der er mange muligheder. Men jeg bliver mere tilfreds – og jeg bliver glad, hvis jeg finder et job inden for mit område. Et professionelt job, som jeg drømmer om. Og helt ærligt, det er ikke kun mit drømmejob at finde den slags her i Danmark. Jeg skal videre til de internationale organisationer. Jeg vil gerne være deroppe. Det er min drøm. Så hvem ved?

Det at have et arbejde og tjene penge er ikke i sig selv nok for Musse. Et godt job er noget med store og vedvarende udfordringer. Det første skridt på vejen er at få en universitetsuddannelse. Det ligger ikke lige for, og de kampe, Musse må tage for at bestå danskprøverne, fortsætter de første år på universitetet. Han udvikler særlige læseteknikker, optager forelæsninger på båndoptager og lytter til dem, når han cykler gennem byen, dumper, går op til prøverne igen og består osv. Den modstand, han møder på vejen, slår ham ikke omkuld, men det er en proces, der indebærer fravalg af andre relationer, der tidligere var betydningsfulde for ham. Det er en kamp, hvori Musse finder sine ligemænd blandt andre somaliskdanske og danskdanke venner. For Musse er et succesfuldt arbejde identisk med et succesfuldt liv; et liv, han kan være tilfreds med.

Det er et sådant vedvarende engagement i at opnå eller fastholde et udfordrende arbejde og en samtidig underordning af andre aspekter af livet, der strukturerer denne livsforms deltagelse på beskæftigelsespladsen.

Den politiske livsform

Karriere- og lønarbejderlivsformerne forudsætter begge den kapitalistiske produktionsmåde. En lang række virksomheder og medarbejdere verden over lader sig meningsfuldt analysere med disse begreber. Et livsformsbegreb, der ikke knytter an til den kapitalistiske produktionsmåde, men som er relevant for at forstå de somaliske mænds hverdagsliv som meningsfulde, er begrebet 'den politiske livsform'.²⁰ I min tidligere forskning²¹ har jeg udviklet dette livsformsbegreb som en livsform, der er kendetegnet ved at have den politiske organisering af en særlig statsform, *klanstaten*, som forudsætning. Den er således en af flere for klanstaten nødvendige livsformer. Det politiske virke, som er denne livsforms mål, udøves uden tidsmæssig afgrænsning, når som helst og hvor som helst, og tager form som konfliktmægling, alliancer og indgåelse af aftaler mellem nære og fjerne slægtninge eller helt andre slægtsgrupper eller klaner. Midlet i denne livsform er viden om tidligere konflikter og alliancer mellem slægtsgrupper og klaner, egne slægtsforhold samt en organisering af husstanden, hvor omsorgen og opfostringen af børnene og dermed slægtens reproduktion er uddelegeret til hustruen/hustruerne, andre kvindelige slægtninge og større børn. Den politiske livsform har ikke i sig et begreb om det gode arbejde. Den forudsætter derimod andres produktive virke og sikrer sig herigennem den forsørgelse, som arbejdet skal befordre inden for velfærdsstatens logik.

I det politiske system i Danmark og Sverige er den politiske struktur, der er den afgørende forudsætning for den politiske livsforms realisering, helt fraværende. Den vidensform og de slægtsrelationer, der er nødvendige midler i klanstatens politiske livsform, finder ingen anerkendelse på politisk niveau i Danmark og Sverige. Dette fravær udelukker dog ikke relevansen af at analysere nogle af de somaliske mænds hverdagsliv med dette begreb. Disse hverdagsliv kan netop observeres og analyseres som strategier for fortsat realisering og reproduktion af denne livsform under vanskelige vilkår og som transformationer af denne livsform. Det er som sådan, at disse mænds hverdagsliv og deltagelse i beskæftigelseskampen kan udforskes.

I den politiske livsform spiller relationer til andre somaliske mænd en afgørende rolle. I disse relationer realiseres ikke blot det politiske virke. Det er også her, at en afgørende del af den viden, der er det politiske virkes forudsætninger, formidles. I lyset heraf bliver det muligt at forstå, hvordan nogle somaliske mænds deltagelse i somaliske

20. Betegnelsen den politiske livsform blev i sin tid valgt, fordi det politiske virke er denne livsforms mål. Men da det er muligt, at andre statsformer end klanstaten rummer livsformer med det politiske virke som mål, er der sandsynligvis grund til at etablere begreber for forskellige politiske livsformer.

21. Kallehave, *Somaliske livsformer*.

netværk ikke bare er 'hygge', men meningsfulde momenter i kampen for at realisere deres begreber om det gode liv. Det er også i lyset heraf, at vi kan forstå, hvordan veluddannede – og fra et sagsbehandlerperspektiv såkaldt arbejdsmarkedsparate – somaliske mænd finder det langt mere meningsfuldt at udfolde deres liv i disse netværk end på arbejdsmarkedet.

Ibrahim er en somaliskdansker, der har gode forudsætninger for at deltage på arbejdsmarkedet, og som gennem mange år har haft fast beskæftigelse som underviser og vejleder. Gennem sit arbejde tilegnede han sig en stor viden om det danske samfund, som han samtidig brugte til rådgivning af andre somaliere uden for arbejdet. På et afgørende punkt lignede opgaverne på hans arbejde og aktiviteterne i de somaliske netværk hinanden. Begge steder opsamlede og anvendte han viden til at vejlede andre. Han kunne godt have fastholdt sit job, men valgte at gå på dagpenge for dermed at sikre sig tid til en næsten tidsubegrænset rådgivning og uformel deltagelse i netværkene. Om sit tidligere job og tanker om fremtiden siger han:

Det [arbejdet] har jeg været meget glad for. For det var ikke bare [...] Jeg har fået helt nye udfordringer. Så jeg har lært meget, selvom det var helt nyt for mig. Jeg har lært mange, mange ting. Jeg har nok mange forskellige muligheder for at få et arbejde. Nu kan jeg få lov at søge forskellige stillinger [...] Foreløbig venter jeg måske lidt.

Ibrahim var meget engageret i sit arbejde og lægger vægt på, at han derigennem har lært rigtig mange ting. Alligevel er det ikke indsatsen for at få et nyt job, der fylder hans tid. Han har derimod valgt at være på dagpenge og gennemtænkt, hvordan han kan fastholde dagpengene over en længere periode, undgå aktivering og dermed sikre sig optimal tid til at deltage i netværket. Allerede dengang han arbejdede, brugte han sin viden som rådgiver i det somaliske netværk, men fravalget af arbejde har givet ham mulighed for at organisere hele dagen med henblik på rådgivning og samtidig på en måde, han finder rigtig:

Folk [somaliere] kan godt lide at stille spørgsmål, men de er bange for de danske. Måske synes de, at der er lidt mere tryk, hvis de spørger en ligesom mig. De fleste spørgsmål skulle de have stillet til en socialrådgiver. Der er også mange, der stiller spørgsmål omkring arbejdsmarkedet. Man kan godt sige, at det somaliske samfund her i Danmark mangler oplysninger. Her kan de bare gå hen og få oplysninger [...]

Samtidig flyder rådgivningen og det uformelle samvær sammen i et:

Hvis du kommer her [på mødestedet, hvor rådgivningen også finder sted] kl. 17 eller kl. 15, så er der ca. 15–20 mandlige [somaliere]. De sidder næsten alle og fortæller, fortæller og fortæller. Det er en af de ting, vi holder mest af. Der er også andre måder vi hjælper på. [...] Somaliere, de er gode til at sige [...] fx så er det en, to, tre eller fire, fem mennesker, det går forskellige steder hen og siger, at den familie har de og de problemer. Skal vi samle ind? Så får de pludselig en økonomisk hjælp. [...] Men det bedste liv, vi kan have, det er, at vi kommer sammen.

Mødestedet er et sted for rådgivning, men også et sted, hvor en afgørende del af den viden, der er forudsætningen for relevant rådgivning, formidles og udvikles. Den viden, Ibrahim har fået gennem sit tidligere arbejde, gør ham særlig relevant som rådgiver for andre somaliere, men det er hans vedvarende deltagelse i det somaliske netværk, der sikrer ham en viden og anerkendelse, der gør ham til en rådgiver, der adskiller sig fra den professionelle rådgiver: sagsbehandleren.

Ibrahim er langt fra den eneste somaliske mand, hvis gode liv i den grad er struktureret omkring netværket af somaliske mænd. Det er imidlertid langt fra alle disse mænd, hvis hverdagsliv bedst forstås med den politiske livsform, og for dem, hvor begrebet er relevant, er det langt fra sikkert, at de i samme grad som Ibrahim har været i stand til at omsætte de nye vilkår til relevante eksistensbetingelser for en fortsat realisering af livsformen. Ibrahim har gennem sit arbejde i Danmark sikret sig en position på beskæftigelseskampladsen, hvor han kan gøre målrettet brug af vilkårene. For mange andre er relationen til kampladsen i vidt omfang struktureret af de krav om aktivisering, sprogskole m.v., der fremsættes gennem sagsbehandlere, og i hvilke den enkelte kun har begrænset myndighed og dermed begrænset mulighed for at udpege de vilkår, der evt. kunne omsættes til relevante midler.

Den formidlende livsform

En livsform, der også er relevant for analysen af en række somaliske mænds hverdagsliv i Danmark og Sverige, er *den formidlende livsform*. Livsformen ligner, men adskiller sig samtidig, som jeg uddyber nedenfor, grundlæggende fra den politiske livsform. Begrebet om den formidlende livsform er bestemt i relation til velfærdsstaten som et formidlende led mellem stat og borger. Denne livsform formidler viden til borgerne på en måde, der både sikrer borgernes anerkendelse af staten og borgernes egen velfærd. Livsformens begrebsstruktur er endnu ikke endeligt bestemt,²² men det hidtidige arbej-

22. Henriette Buus, *Indretning og efterretning. Rockefeller Foundations indflydelse på den danske velfærdsstat 1920–1970*, Museum Tusulanums Forlag, København, under udgivelse.

de peger på en praksis, der indebærer tilegnelse af viden som middel og sikring af andres velfærd som mål. Det gode arbejde bliver dermed det arbejde, hvor betingelserne for ydelse af velfærd er gode, men ydelsen af velfærd er ikke begrænset til arbejdet, idet det også finder sted i relationer til familie, venner og netværk uden for arbejdet.

Somaliske mænd, hvis hverdagsliv lader sig analysere med dette livsformsbegreb, ser jeg som en transformation af den politiske livsform dannet i mødet med delvist genkendelige, delvist ikke genkendelige eksistensbetingelser. Der er imidlertid ikke kun tale om en transformation, der har fundet sted i møderne med vilkårene i det danske og svenske samfund. Allerede i Somalia blev der, som indikeret, fra 1960'erne og frem udviklet eksistensbetingelser, der fremmede organiseringen af hverdagsliv, som kan anskues som realiseringer af den formidlende livsform. I Danmark og Sverige kan nogle af de somaliske mænd, der er beskæftiget inden for bl.a. rådgivning, vejledning og undervisning af blandt andet somaliere, og som uden for deres arbejde også bruger megen tid på vejledning o.l., analyseres med dette livsformsbegreb.

Det kan umiddelbart synes vanskeligt at afgøre, om den konkrete udøvelse af rådgivning bedst analyseres med det politiske eller det formidlende livsformsbegreb. Den afgørende lighed mellem den politiske livsform og den formidlende livsform er nemlig rådgivningen af eller omsorgen for andre. Den afgørende forskel ligger imidlertid i tilegnelsen og legitimeringen af den viden, rådgivningen er baseret på. Den formidlende livsform udøver sin praksis på grundlag er en professionelt tilegnet viden; et fag eller et særligt vidensfelt, der udvikles uden direkte forbindelse til de personer, der er genstand for rådgivningen. I modsætning hertil er det afgørende, at den politiske livsform tilegner sig en afgørende del af sin viden gennem direkte deltagelse i og slægtskab med de netværk, hvor også de personer, der rådgives, indgår. Denne forskel i tilegnelse af viden etablerer en distance mellem den formidlende livsform og den, der formidles til, som netop ikke er til stede i den politiske livsform.

Som vi har set tidligere, er rådgivning ikke forbeholdt disse to livsformer. Også Basirs arbejde rummer rådgivning. En afgørende forskel på den lønarbejderlivsform, hvormed hans organisering af hverdagen lader sig begribe i modsætning til såvel den politiske som den formidlende livsform, er, at der i de to sidste livsformer ikke etableres en egentlig skelnen mellem arbejdstid og fritid. Rådgivningen udføres vedvarende og rettes dermed ikke kun mod den gennem arbejdet definerede målgruppe, men også mod andre netværk, venner, familie.

Weli²³ har gennem en længere årrække arbejdet som sælger af serviceydelser i et

23. Samtalen med Weli blev ikke optaget på bånd, hvorfor der ikke anvendes direkte citater.

større svensk foretagende. Det er et job, der kræver detaljeret kendskab til produktet og det svenske samfunds organisering. Da produktet i vidt omfang sælges telefonisk, kræver det endvidere, at han kan tale de potentielle kunders sprog. Det var netop hans kundskaber inden for flere sprog, deriblandt somalisk, der i sin tid sikrede ham jobbet. Selvom han ikke kun sælger til somaliske kunder, har hans somaliske baggrund vist sig som et vigtigt middel i salget af produktet. Som somalier ved han nemlig, hvordan han kan skaffe sig viden om og adgang til de dele af de somaliske miljøer, der er vigtige at få tag i, for at viden om produktet tages op og spredes. Selvom der er relativt faste arbejdstider, kommer arbejdet ofte til at finde sted uden for den faste 7 1/2-times arbejdsdag, fordi det ofte er om aftenen, at han har mulighed for at få større grupper af bl.a. somaliere i tale på én gang. Men også når han bare er uformelt sammen med andre somaliske venner i klubben eller i moskeen, fortæller han om de store fordele ved og relevansen af produktet for dem. Dette engagement i at fortælle om produktet skal imidlertid ikke forveksles med en personlig interesse i at øge salget og dermed sikre sig selv en bedre aflønning (som evt. kunne motivere lønarbejderlivsformen til at lade arbejdet strække sig ud over den formelle arbejdstid). En vedvarende formidling opfatter han som en servicering af andre, og det er netop denne servicering og derigennem sikring af andres velfærd, der er kernen i det gode arbejde for ham. Weli betragter sin viden og det produkt, han sælger, som et produkt, somaliere og andre immigranter bør købe, fordi det kan give dem en bedre tilværelse i Sverige. At produktet ikke umiddelbart er genkendeligt for somalierne, ved han, og derfor bruger han alle mulige situationer i og uden for arbejdstiden til at fortælle og forklare, hvorfor det netop i svensk sammenhæng er et vigtigt produkt for dem.

Weli har ingen ønsker om at få mere ansvar, om at blive chef. Det er heller ikke lønnen, der trækker, men engagementet i forhold til at levere en god og relevant viden til andre. Derfor deltager han også gerne i kurser, der vedligeholder hans viden og ajourfører ham med indholdet i nye produkter. Det er fagligheden og den formidling af velfærd, den muliggør, der er vigtig. Koblingen af velfærd og faglighed præger også hans liv i familien. Her lægger han stor vægt på, at familien skal sørge for hinanden og passe på hinanden, samtidig med at den enkelte – afhængig af alderstrin – støttes i at klare sig godt i skolen med henblik på at få en god uddannelse, og at han selv og hans kone, der også har et fagligt servicearbejde, udgør gode forbilleder for deres børn.

Den religiøse praksis

Den religiøse praksis er et endnu ikke teoretisk specificeret livsformsbegreb. Her anvendes det tentativt til at analysere hverdagsliv, der grundlæggende er struktureret over

en anerkendelse af den enkelte som god troende, og hvis organisering af hverdagslivet er nært forbundet med religiøsitet. Afgørende for, at et hverdagsliv lader sig analysere med begrebet om den religiøse praksis, er, at hverdagslivet som helhed er organiseret med henblik på at leve et liv som god troende. At være en god troende er således målet, mens midlerne er den særlige organisering af fx familien, arbejdet, relationer til andre mennesker med videre. Forudsætningen for den religiøse praksis er et trossamfund eller et fællesskab af troende, hvorigennem vilkårene for og anerkendelsen af hverdagslivet organiseret på grundlag af begrebet om den gode troende finder sted.

Selvom mange somaliske mænd opfatter sig selv som mere eller mindre troende muslimer og praktiserer en eller anden form for islam gennem fx daglige bønner, deltagelse i fredagsbønnen i moskeen eller overholdelse af faste, indebærer det ikke, at de alle kan analyseres med begrebet om den religiøse praksis. Begrebet har kun relevans i forhold til analyse af hverdagsliv, der er struktureret på grundlag af ideen om den gode troende som mål for det gode liv. Det indebærer, at islam ikke indgår i hverdagslivet på samme niveau som andre aspekter, såsom slægten eller arbejdet, men netop giver disse andre aspekter af livet en særlig bestemmelse.²⁴

Den religionsfrihed, somalierne møder i Danmark og Sverige, sikrer dem ret til at forsamles i religiøse fællesskaber og dermed et rum for anerkendelse af hinanden som gode troende. En praksis som god troende finder dog ikke kun sted inden for disse fællesskaber, men breder sig ud over hele hverdagslivet og farver opfattelsen af den gode familie, det gode arbejde m.v., og hvordan man som god muslim kan bidrage til disse forskellige sider af hverdagslivet. Mænd, hvis liv kan analyseres med begrebet om den religiøse praksis, er beskæftigede inden for et bredt spektrum af jobområder og findes ligeledes uden for arbejdsmarkedet. Nogle har familie, andre har ikke.

Osman bor i København med sin kone og deres fælles børn. I en lang periode var arbejdet det, der optog al hans tid, men i dag betragter han det som et middel til at sikre hans og hustruens frihed til selv at tilrettelægge deres liv; et godt liv frigjort fra kon-tanthjælpssystemets umyndiggørelse. Det gode liv, familien skal leve, er et liv i overensstemmelse med islam:

Jeg er et produkt af Danmark. Da jeg kom til Danmark, vidste jeg ingenting. Jeg har lært meget i Danmark. Hvordan man respekterer hinanden, demokratiet og alt muligt. Så fandt jeg faktisk ud af, at det ikke passer. [...] I dag kommer jeg meget i moskeen. For jeg har jo fri næsten hele dagen, og den har åbent hele tiden. [...] [Religionen har betydning] både i forhold til mig og min kone, og mig og dig og alle andre. Det hele er efter

24. Se Jonas Otterbecks artikel i denne bog.

religionen. For ellers havde vi måske ikke levet sammen. Religionen fortæller mig, at jeg skal være ærlig. [...] og faktisk, efter at jeg er begyndt at leve under det – det har jeg ikke gjort hele tiden som ung mand – men jeg er blevet bedre til at tænke mere på alle andre, end jeg tænker på mig selv. Det er en del af mig selv. [...] Det er selvfølgelig ikke altid, at jeg har tænkt over, hvordan det hænger sammen. Men des mere man hører om det, des mere afklaret bliver man. Jeg skal være fuldt og 100 % ansvarlig over for min familie. Den der med at være ligeglad, ikke handle ind, ikke lave mad. Hvornår kommer du hjem? Det rager ikke dig. Det må jeg ikke. Altså, det er en pligt over for alle.

For Osman er det med tiden blevet praksissen som en god muslim, der er indbegrebet af det gode liv. Det er en praksis, der både forudsætter deltagelse i bønner i moskeen, hos venner og andre steder, og det er en praksis, der samtidig realiseres gennem relationen til ikke blot hustruen, men også til andre mennesker. De mange forskellige relationer bliver midler i realiseringen af en praksis som god muslim.

Arbejdet er ikke i sig selv et nødvendigt middel i realiseringen af denne religiøse praksis, da realiseringen indebærer, at man lever som en god muslim, uanset hvilke sammenhænge man indgår i. En god troende skal forvalte sit liv som god troende, uanset om han har arbejde, er gift osv. Det betyder, at deltagelsen på beskæftigelseskamppladsen hele tiden vil være bestemt i forhold til de andre relationer, hvorigennem livet som god troende realiseres.

Vilkår på kamppladsen

I ovenstående afsnit har jeg vist, hvordan somaliske mænds opfattelse af det gode arbejde og relation til beskæftigelseskamppladsen lader sig indfange og belyse ved brug af en række principielt forskellige livsformsbegreber. Det er herigennem blevet klart, at de forskellige ideer om det gode liv; de forskellige livsformer, ikke nødvendigvis placerer ideen om det gode arbejde som mål. Det gode arbejde er derimod langt hyppigere underordnet andre aspekter af det gode liv, og det gode arbejde bliver på forskellige måder middel til realisering af andre mere betydningsfulde sider af det gode liv. Det er endda muligt at gå så vidt som til at sige, at en ide om det gode arbejde ikke indgår som et nødvendigt aspekt af alle de forskellige ideer om det gode liv. Den i Sverige og Danmark dominerende politiske bestemmelse af arbejde som middel til integration modsvars således ikke nødvendigvis af en forståelse af arbejdet som mål for det gode liv. Denne forskel giver anledning til en grundlæggende problematisering af den aktuelle integrationsindsats, som jeg vil vende tilbage til i artiklens afrunding.

For alle livsformsbegreber gælder det, at forholdet mellem mål og middel konstruerer en særlig livsformsspecifik problematik, og at livsformen for at kunne reproducere sig selv forudsætter adgang til vilkår, der muliggør realiseringen af begge sider af livsformen – mål og middel. Målene kan ikke realiseres uden midlerne, og midlerne er kun meningsfulde gennem målene. Forskellige livsformer forudsætter forskellige eksistensbetingelser, og det er i lyset heraf, at det i det følgende bliver muligt at belyse, hvordan samme objektive vilkår får forskellige betydninger for forskellige livsformer.

Samme vilkår – forskellige muligheder

Ifølge såvel svenske som danske statistiske opgørelser fordeler borgere født i Somalia sig inden for uddannelsesfeltet i et bredt spektrum fra næsten ingen skolegang, over en gymnasial uddannelse til en videregående uddannelse. Hovedparten har en førgymnasial uddannelse fra Somalia som højeste niveau, en relativt stor andel har en uddannelse på gymnasialt niveau,²⁵ mens en mindre del har en videregående uddannelse.²⁶ Flere mænd end kvinder er højtuddannede. Erfaringerne fra mine tidligere²⁷ og aktuelle undersøgelser bekræfter denne brede fordeling i uddannelsesbaggrund blandt immigranter fra Somalia. I den aktuelle undersøgelse er der en overvægt af personer, der var i gang med eller havde afsluttet en videregående uddannelse i Somalia, men også personer uden gymnasieuddannelse og med gymnasiet som højeste uddannelsesniveau indgår i materialet. Blandt de højtuddannede har flere haft et klart mål om at afslutte et evt. afbrudt uddannelsesforløb eller opkvalificere deres uddannelse i Danmark eller Sverige. For nogle, som fx Musse, er det lykkedes. Andre angiver en række forskellige grunde til, at de har opgivet at fuldføre deres mål. Livsformsbegreberne gør det muligt at forstå de ræsonnementer, der motiverer og legitimerer forskellige strategier over for objektivet set relativt ens vilkår.

Et af de forhold, som flere mænd har fremhævet som en hindring for at afslutte eller tage en videregående uddannelse i Danmark og Sverige, er den økonomi, der er forbundet med at være studerende. Argumentet er, at Statens Uddannelsesstøtte ikke er et tilstrækkeligt bidrag til at sikre familiens forsørgelse. At opretholde familiens levegrundlag og samtidig studere bliver derfor uforeneligt. En anden begrundelse for at opgive planerne om at studere er, at familieforøgelserne lægger beslag på den tid, der

25. Se Bolette Moldenhawers artikel i denne bog for en analyse af in- og eksklusionsformer i den danske og svenske gymnasieskole.

26. Socialforskningsinstituttet, *Arbejdsrapport 13:2003*, figur 11, København 2003, og Space-Time Research, *STATIV 2004_1, Tabell 1, Utbildningsnivå 03 by Kön for Person, Befolkning 2003, Somalia, 24–64 år*, Malmö 2003.

27. Kallehave, *Somaliske livsformer*.

ellers var til rådighed til studierne. Tiden bliver her den afgørende faktor, der legitimerer fravalg af uddannelse.

Disse ræsonnementer markerer en opfattelse af uddannelse og arbejde, der adskiller sig principielt fra de argumenter, der er legitime inden for karrierelivsformens ræsonnement. Her er det legitime ræsonnement derimod at forholde sig strategisk til forhindringerne for derigennem at overskride dem. At arbejde ved siden af studierne, at inddrage familien til at hjælpe med børnene m.v. er blandt de anvendte strategier, der gør det muligt at studere trods begrænset økonomi og tid.

En mand, der i den grad har tilrettelagt ikke blot tiden på studierne, men også tiden uden for, med henblik på at optimere mulighederne for at afslutte en uddannelse og få et 'professionelt' job, er førortalte Musse. Musse blev gift efter et par års ophold i Danmark, og i de år, der i høj grad præges af hans engagement i og målrettede indsats for at kvalificere sig til et professionelt job, får han også børn. Udvidelsen af familien kræver både god økonomi og tid. I de første studieår er Musse på revalidering, men får derefter kun støtte i form af SU. SU'en er ikke tilstrækkelig til at forsørge familien, men til forskel fra de mænd, for hvem SU'en blev opfattet som en hindring for at tage en uddannelse, så sikrer Musse familiens økonomi ved at supplere SU'en med forskellige jobs, først ufaglærte og siden hen faglærte og kvalificerende job.

Med studierne, jobbet og børnene bliver tiden i hverdagen en meget knap faktor. De større børn går i vuggestue, børnehave og skole. Den mindste er ganske lille og bliver passet hjemme af Musses kone. Musse henter ofte de andre børn hen på eftermiddagen, men om aftenen, når de sover, tager han enten på arbejde igen eller studerer hjemme til langt ud på natten.

For Musse er tiden også på længere sigt konstant en knap faktor, og hans blik er allerede under studierne rettet mod mulighederne for at få et godt job. Det er ikke eventuel diskrimination blandt arbejdsgivere eller mangel på job, der bekymrer ham, men derimod, at de fleste relevante jobopslag henvender sig til personer med et par års erhvervs erfaring. Derfor undersøger han allerede under studierne mulighederne for fagrelevante job. Han bliver tilknyttet forskellige planlægnings- og forskningsprojekter og arbejder i flere perioder i udlandet. I disse perioder hjælper hans mor og en søster Musses kone. Musse og hans kone har hele tiden været helt enige om, at Musse skal benytte sig af de muligheder, han får, for at arbejde i udlandet. Ingen chancer må forspildes. I det hele taget tænker Musse meget i chancer og muligheder, hvilket også afspejler sig i andre valg og fravalg:

De fleste somaliere, de er sådan. Hvis du har en lille ting, så kan du dele med de andre også. De er gæstfrie. [...] Løse deres problem. Men nu lukker vi vores øjne og tænker på vores eget liv. [...] Jeg kan ikke løse alle problemer. De ringer til mig. Når de ringer til mig, siger de, at de har det dårligt. De har ingen mad. Den slags ting. Jeg tænker hele natten. Jeg får SU, jeg kan ikke hjælpe dem. Men jeg får dårlig samvittighed. [...] Næsten syg og meget ked af det. Hvad foregår der? Og til sidst besluttede jeg, hvis nogen ringer, så skal hun [hans kone] bare sige, at jeg ikke er der. Jeg vil gerne prøve noget andet. [...] Jeg vil gerne hjælpe dem, men jeg kan alligevel ikke hjælpe dem. Og jeg tabte så megen energi. Hvis jeg ikke tænker dårligt, så kan jeg godt læse på universitetet, jeg kan arbejde, og det er hårdt at glemme dem. Der kommer altid billeder. [...] Men jeg kom med den løsning. Den løsning var, jeg prøver at undgå information fra dem. At lukke mine ører. [...] Vi har en anden strategi for, hvordan man kan overleve her i Danmark. Mit liv. Hvis jeg bliver en succes i mit liv – ok, så kan jeg hjælpe andre. Men hvis jeg ingen succes har i mit liv – ok, hvad kan jeg så hjælpe med?

Det er her tydeligt, hvordan de beslutninger, Musse træffer, vedvarende er betinget af hans stræben efter at blive en succes i sit liv, at få sig en uddannelse og et godt job. Hans opfattelse af, hvordan man kan være noget for andre, stemmer ikke længere overens med de forventninger, hans slægtninge i især Somalia, men også i Danmark, har til ham. Han kan ikke forene disse forventninger med en samtidig realisering af sin egen ide om det gode liv. At hjælpe slægten er hverken et mål eller et nødvendigt middel for ham. Det er en begrænsning. Den succes, han vil opnå, forudsætter først og fremmest hans personlige indsats og dernæst, at hans kone og nære familie støtter ham fuldt ud. Hans stræben efter målet indebærer, at relationer til andre slægtninge, der hæmmer målet, bliver skåret over.

De muligheder og begrænsninger, den enkelte udpeger samt mulighederne for at overskride begrænsende vilkår, viser sig her som livsformsspecifikke og centristiske tolkninger af vilkårene og egne handlemuligheder. Det er for karrierelivsformen meningsfuldt at organisere tiden, familien og økonomien på en måde, der gør det muligt at realisere de centrale mål om uddannelse og arbejde. Men for andre livsformer, der ikke har arbejdet og selvudfoldelsen i arbejdet som mål, men derimod mål i fx fritiden/familien eller det politiske virke, bliver denne prioritering af uddannelse og arbejde afvejet mod, om det er for stor en pris at betale i forhold til det egentlige værdifulde i det gode liv: tiden med familien eller i netværket.

Komplekse sammenhænge

For de personer, hvis praksis ligesom Basirs lader sig analysere med begrebet om lønarbejderlivsformen, og for hvem arbejdet således er et middel til den gode fri tid, kunne man umiddelbart forestille sig, at arbejdet bliver unødvendigt, når den økonomiske fortjeneste gennem arbejdet er for begrænset i forhold til de offentlige ydelser. Det er også dette ræsonnement, der ligger bag såvel den relativt lave introduktionsydelse til nyankomne flygtninge i Danmark som bag flere mænds udtryk om, at det ikke (længere) kan betale sig at arbejde. Raage fortæller:

Efter at de havde nedlagt [hans arbejdsplads], fik jeg tilbudt et arbejde fra kommunen. Det var tre dage om ugen. Det var ikke fuld tid. Så det kunne ikke betale sig. [...] Jeg ville få mindre, i forhold til hvad jeg plejer at få. [...] Så jeg sagde nej tak.

Men at arbejde ikke er et mål, men et middel til det gode liv, betyder ikke, at arbejdet kan undværes. Livet som arbejdsløs er hverken ønskværdigt eller uproblematisk. Arbejdsløsheden viser sig nemlig efterhånden, trods det manglende økonomiske incitament, alligevel som et problem, fordi arbejdet – og dermed den tid, hvor en arbejdsgiver har købt retten til at disponere over én som arbejdskraft – er nødvendigt som modsætning til den frie tid i denne livsform. Som Raage siger:

Hun [vejlederen, som han kalder vildlederen!] sagde til mig, at jeg skulle på kursus, så jeg kunne få et arbejde i Aldi. Og så ringer hun tilbage og siger, at det kunne ikke lade sig gøre. Hvorfor fanden sagde du så, at jeg skulle på kursus, så jeg kunne få et arbejde i Aldi? [...] Så skulle jeg bare blive ved med at være aktiveret. Der var ikke nogen, der havde sørget for aktiveringsjobbet. Det er mig selv, der har sørget for, at jeg kom i arbejde, for jeg gad ikke bare at sidde der. Så jeg ringede og sagde, at jeg gerne ville henvises til arbejdsformidlingen.

Raage, der nogle år tidligere havde droppet sit deltidsarbejde, fordi det »ikke kunne betale sig«, er i dag glad for det aktiveringsarbejde, han har haft det sidste halve år, for som han siger, så gider han ikke længere »lave ingenting«. Som arbejdsløs var det svært at fastholde en god organisering af hverdagslivet, og i dag tjener aktiveringen som modpol til den tid, hvor han gør, som det passer ham. Men at være arbejdsløs eller at stå uden for arbejdsmarkedet kan også blive ligegyldigt inden for denne livsform. Mohamoud fortæller:

Efter at vi – jeg gik fra min kone, så startede nedturen. Så begyndte jeg at drikke for at få de problemer væk. Og så – jeg har været sådan her indtil nu. Der har ikke været

forandring, siden jeg blev skilt fra min kone. [...] Jeg snakkede med min sagsbehandler dengang om, hvorfor jeg ikke kunne gå i skole på det tidspunkt. Fordi jeg havde så mange problemer, på grund af alt det, jeg havde været igennem – fraskilt. Jeg var ikke i stand til at følge med i undervisningen. Jeg havde ikke energi, og jeg var sådan væk, ikke.

Mohamoud har gennem de knap ti år, han har boet i Danmark, aldrig haft et arbejde – og hans sprog og aktiveringsforløb har været særdeles usammenhængende. Men ingen af delene har givet anledning til bekymring for Mohamoud, for hans egentlige bekymring har været familien. Da han og konen endelig blev sammenført i Danmark efter flere års adskillelse, er han først og fremmest optaget af at få familien til at fungere sammen igen, og da det ikke lykkes, har han svært ved selv at få styr på sit liv: Tabet af målet for hans gode liv – af ægteskabet og familien – gjorde arbejdet og kravene om sprogskole og aktivering meningsløst. Der var ikke grund til at kvalificere sig til et arbejde, for den familie, der skulle forsørges gennem arbejdet, og den familie, fritiden skulle bruges sammen med, var ikke længere tilgængelig.²⁸ Fraværet af kontrasten og sammenhængen mellem arbejde og fritid gjorde arbejdet ligegyldigt.

Denne kontrast bliver yderligere synlig, når vi for et kort øjeblik vender blikket mod Kalif, der har sit eget firma i Malmø. Kalif var egentlig i gang med en videregående uddannelse i Sverige, men efterhånden som familien udvidede sig, fandt han det for vanskeligt at forene studierne med familielivet. Også for ham blev tiden og økonomien en begrænsende faktor. Han søgte derfor en lang række fagrelevante og mindre fagrelevante job. Da det ikke lykkedes, kunne han have valgt at lade familien blive forsørget af det offentlige system, men for Kalif er det afgørende, at han kan klare sig selv. Selv det børnebidrag, familien har ret til, har han valgt fra. I stedet for at være arbejdsløs valgte Kalif at starte sin egen forretning. Han synes, det er for hårdt at være selvstændig, fordi forretningen tager for meget af den tid, han gerne vil bruge sammen med sin familie, men ser lige nu ingen anden udvej, hvis han skal kunne forsørge familien.

For Kalif er det svært at fastholde en god balance mellem arbejde og fritid, fordi arbejdet hele tiden kræver for meget af ham. Alligevel ser han ikke arbejdsløsheden som alternativ, da han så ville miste muligheden for selv at forsørge sin familie. At være uden arbejde eller at blive sat i aktivering har således ikke nødvendigvis samme betydning for mænd, hvis hverdagsliv lader sig analysere meningsfuldt med samme livsformsbegreb. Livsformsbegreberne tvinger nemlig analysen til at tage højde for den aktuelle udformning af de for den enkelte betydningsfulde relationer og åbner således

28. For en uddybning af de i immigrantnetværkene interne anerkendelseskampes betydning for den enkelte, se Kallehave, »Hjem og hjemløshed«.

øjnene for, hvordan disse relationer er medskabere af hinanden – som i Kalifs tilfælde, hvor forholdet mellem arbejde og aktivering er nært forbundet med hans opfattelse af situationen i familien. Med anvendelsen af livsformsbegreberne gør det sig i det hele taget gældende, at det ikke på forhånd er muligt at fastlægge, om arbejdsløshed er et problem, og i så fald på hvilken måde. Det samme gælder alle andre forhold i livet. Det er først, når begreberne anvendes i analyser af de enkelte liv, at begreberne får udsagnskraft.

Skift i anerkendelsesrelationerne

Selvom det således ikke på forhånd er muligt at sige, hvornår noget bliver et problem, og i hvilken form, så giver begreberne mulighed for på et partikulært niveau at få øje på, hvornår noget bliver et problem, og hvordan det sætter sig igennem i den enkeltes liv. Som et sidste eksempel vil jeg vende tilbage til Osman, hvis gode liv som nævnt lader sig meningsfuldt analysere med begrebet om den religiøse praksis.

Osman kom i sin tid til Danmark som ganske ung og havde ingen familie eller slægtninge at rådføre sig med. I de første år gik han i skole og boede i et hus med andre unge somaliere. Siden hen blev han nærmest ved et tilfælde – ikke fordi han stræbte efter det, men fordi han var et naturtalent – topidrætsmand. Det var dog ikke sportspræstationerne, men det sociale sammenhold, der holdt ham fast ved sporten. Succesen – oplevede han – var imidlertid også ved at føre ham ud på et socialt sidespor med alt for mange fester og et ungdomsliv på kanten. Han havde ingen planer for fremtiden og beskæftigede sig ikke med andet end sporten og vennerne. En familie, der tog sig af ham, konfronterede ham med hans ansvarsløse liv og blev ved med at snakke om, at han skulle videre i livet, lave noget fornuftigt. Han fik et job som ung-i-arbejde, og siden hen kom han på højskole og derefter i praktik. Men det var først, da han som 22-årig gennem en ven fik et job som tolk, at livet for alvor begyndte at tage form for ham:

Der starter mit liv – altså mit virkelige liv. Resten var faktisk film for mig. [...] Så jeg startede der og var der indtil 2001. Det er så der, hvor jeg selv er vokset op, sådan rent mentalt.

Gennem flere år har Osman gode og faste job, får mere og mere styr på sit liv og kan orientere sig langt bedre i mulighederne i det danske samfund. Han bliver gift, får børn og er godt tilfreds med at kunne forsørge familien. At stifte familie stiller imidlertid nye krav til hans organisering af hverdagen, og mens han tidligere ikke skelnede mellem arbejde og fritid, etablerer han nu en klar skelnen. Arbejdet sættes i tidsmæssigt faste

rammer, og der gives plads til tid med familien. Da Osmans kone gerne ville være tættere på sin familie, siger Osman sit job op, og familien flytter til København. Dette valg ændrer radikalt Osmans jobsituation og siden også på hans opfattelse af mulighederne i Danmark:

Jeg blev [i hans tidligere job] revet herfra og hertil. Altså, kom og arbejd her, og kom og arbejd her, kom og hjælp os her [...] Men det var så slut. Nu kom jeg så til København. Ingen kunne bruge mig mere. Nå, det var så en uvant situation for mig. Jeg var ikke vant til, at jeg selv skulle søge arbejde mere. Men så – jeg søgte jo dagpenge. Jeg startede med at få dagpenge. Og så fik jeg en vikarstilling også her i København. Var der i et halvt år, tror jeg. Så lukkede det sted. Så var jeg igen på dagpenge. Og så kom jeg ind under noget mere [...] så begyndte jeg at søge om supplerende kontanthjælp til min kone. Og det havde vi faktisk aldrig gjort før, for jeg havde jo forsørget familien hele tiden. Så blev vi faktisk meget, meget ydmyget [...] tilintetgjort, bare fordi vi havde søgt om supplerende kontanthjælp.

Osman, der selv havde arbejdet inden for det kommunale område gennem syv-otte år, oplever, at han bliver ekstremt dårligt behandlet. Han oplever at blive stemplet som en, der intet ved om det danske system. Stiller han spørgsmål, og argumenterer han for sin sag, oplever han nærmest at blive ignoreret. Tilmed, fortæller han, har han levet op til kravene om integration: han taler rigtigt godt dansk, har haft arbejde m.v. Men også det synes ligegyldigt. Han oplever, at ydmygelsen er dobbelt, fordi han netop har bestræbt sig på at leve op til de krav, der stilles. I stedet problematiserer sagsbehandleren, at hans kone går med tørklæde – som var det noget, han havde besluttet. Det har hun selv valgt, fortæller han. Han undrer sig, bliver frustreret. Så kan Osman næsten bedre håndtere den holdning, han møder i sit nuværende ufaglærte arbejde. Der taler man i det mindste rent ud af posen, når en kollega fx siger til ham, at han aldrig skal forsøge at tale til hende! Men også denne holdning blandt danske kolleger får ham til at føle sig tilintetgjort af det danske samfund, som han ellers oplever som det sted, han selv er vokset op rent mentalt.

I de senere år har han både i relationerne til kommunen og på det danske arbejdsmarked i modsætning til tidligere oplevet, at han ikke bliver anerkendt som ligeværdigt og respektabelt menneske. Uanset hans bestræbelser på at leve op til de krav, der officielt forbindes med integration, oplever han, at han ikke bliver anerkendt. I dag er det vigtigt for Osman at have et arbejde. Arbejdets indhold er ikke længere så vigtigt. Vigtigst for ham er at have et job og derigennem være i stand til at forsørge sig selv. Arbejdet må også gerne være anonymt – sammen med andre ikke-danskere. Arbejdet

er blevet et middel til at undgå systemets umyndiggørelse og systemets indgriben i hans og hans hustrus hverdagsliv. Arbejde er et middel til at beskytte sig mod systemet og sikre friheden til selv at lægge sit liv til rette. I stedet har han søgt og fundet anerkendelse i islamiske fællesskaber, og det gode liv er som tidligere fastslået blevet et liv som god muslim.

Med et analytisk blik kan den proces, Osman gennemgår, beskrives som et hverdagsliv, der først lader sig analysere med lønarbejderlivsformsbegrebet, men som pludselig oplever et fravær af anerkendelse i de relationer, der tidligere havde været konstituerende for Osmans begreb om arbejde, og som gør det nødvendigt at søge andre relationer, hvorigennem en anerkendelse og et deraf følgende meningsfuldt liv kan etableres. Skiftet i betydningsfulde anerkendelsesrelationer indebærer, at ordningen i lønarbejderlivsformens begreber nu underordnes en religiøs ordning.

For Osman lykkedes det at finde alternative anerkendelsesrelationer i de religiøse fællesskaber og dermed et grundlag for transformation fra én forståelse af det gode liv til en anden. Dette var ikke tilfældet for Mohamoud, der efter familiens opløsning ikke fandt nye relevante anerkendelsesrelationer, der kunne sikre ham realiseringen af hans ide om det gode liv eller bringe ham til andre forståelser af det gode liv. Mohamoud blev i stedet både fremmedgjort over for samfundet og over for sin egen forståelse af det gode liv og levede efter bruddet en alkoholiseret tilværelse, som han ikke kunne finde mening i.

De somaliske mænds relationer til kamppladsen er præget af, om de vilkår, der er tilgængelige, kan omsættes til relevante eksistensbetingelser. For nogle lykkes det at omsætte de tilgængelige vilkår til mulige eksistensbetingelser for realiseringen af deres ideer om det gode liv. Andre har fundet nye eksistensbetingelser i andre af samfundets vilkår, hvorved nye ideer om det gode liv tager form for dem. Andre igen har tabt de betydningsfulde relationer uden at kunne finde erstatninger herfor. De befinder sig således i en situation, hvor ideen om det gode liv forbliver urealiseret eller fortabt.

Afrunding

Det er i et kompliceret samspil mellem relationerne til hhv. det danske og svenske samfund, de i det somaliske immigrantmiljø interne anerkendelsesrelationer og relationerne til Somalia, at de somaliske mænds hverdagsliv tager form. Det er et på én gang uendeligt komplekst og foranderligt felt, der i sine partikulære udformninger og forandringer aldrig lader sig beskrive udtømmende. Men der er samtidig ikke tale om et fuldkomment vilkårligt felt, der vender og drejer sig i alle mulige retninger. Det er et

felt, der former sig gennem deltagernes ræsonnementer over og handlinger i forhold til de vilkår, der trænger sig på. Den forskellighed, der kendetegner den somaliske immigratgruppe i dag, kan i lyset af ovenstående ses som det foreløbige resultat af de somaliske mænds partikulære kampe for at realisere deres forskellige forståelser af et godt liv. På et mere alment niveau kan disse partikulære kampe ses som forskellige livsformers kampe for anerkendelse og realisering under delvist genkendelige, delvist fremmede vilkår. De somaliske mænd i Danmark og Sverige lader sig i vidt omfang analysere med de samme forskellige livsformsbegreber, og materialet indikerer således en lighed i den interne differentiering af somaliere i Danmark og Sverige.

Det er på grundlag af nærværende materiale ikke muligt at diskutere de forskellige vilkår, de somaliske mænd står over for, som udtryk for grundlæggende forskellige eksistensbetingelser i Danmark og Sverige. Det er omvendt således, at de vilkår, der trækkes frem, i højere grad synes at udgøre fællestræk ved Danmark og Sverige som velfærdstater. Det er i lyset heraf også muligt at forstå, hvorfor der ikke har udviklet sig afgørende forskelle i den interne differentiering blandt somaliere i de to lande.

Det er med livsformsbegreberne også blevet klart, at mændenes strategier i forhold til arbejde og beskæftigelseskampladsen bunder i deres forskellige begrebsverdener og konkrete livssituationer. Arbejdet kan være det mål, i forhold til hvilket andre aspekter af livet lader sig strukturere. Men i langt de fleste tilfælde er arbejdet et aspekt, der fungerer på lige fod med eller er underordnet andre sider af livet. De kampe, den enkelte er rede til at tage på beskæftigelseskampladsen, er farvet af disse deres livsformsspecifikke tilgange og partikulære situation.

Det er i lyset heraf, at det bliver muligt at vende blikket mod den forståelse af beskæftigelse, der præger det danske og svenske politiske systems deltagelse i og fordringer på beskæftigelseskampladsen. Her bliver beskæftigelse både betragtet som et mål og som et middel til integration i samfundet. Denne forståelse modsvares imidlertid ikke nødvendigvis af den forståelse af arbejdet, der er indeholdt i de forskellige livsformer. For karrierelivsformen synes det samfundsmæssige krav om beskæftigelse umiddelbart genkendeligt og relevant. Men da det for denne livsform ikke blot handler om at have et arbejde, men om at opnå selvbestemmelse i arbejdet, er det ikke ligegyldigt, hvilket arbejde man bliver sat til eller kan få. Det er vigtigere at kvalificere sig til et godt job end at have et arbejde, der ikke sikrer livsformens realisering. Prioriteringen af beskæftigelse frem for uddannelse kan derfor være en trussel mod denne livsform.

Kravene om beskæftigelse står heller ikke umiddelbart i modsætning til hovedparten af de øvrige livsformer, der har været inddraget i dette studie. Det er først, når kravet om beskæftigelse overordnes opmærksomheden mod og hensynet til andre af-

gørende aspekter af livet, at det bliver problematisk, fordi det da løsrives fra den meningsgivende plads, det har i livsformernes begrebsverden. En overdreven fokus på beskæftigelse indebærer, at arbejdet løsrives fra den enkeltes liv, gøres til noget fremmed og udenforstående.

Med en anerkendelse af beskæftigelse som en relevant velfærdsstatslig problematik peger ovenstående analyse på, at en langsigtet beskæftigelsesindsats ikke handler om at få immigranterne i arbejde, men om at styrke det hele liv, der gør en stræben efter beskæftigelse relevant og meningsfuld for den enkelte.

Summary

*Meaningful work: A life-mode perspective
on the significance of work for Somali men*

Statistics in both Sweden and Denmark show that employment frequency among ethnic Danish and Swedish citizens is much higher than among citizens with an immigrant background. The differences are defined as a problem, and in both countries there are established measures of social, labour-market, and integration policy aimed at eliminating the differences. But there is no fundamental questioning of the definition of the problem and its solution. Is employment necessarily a problem for everyone? If so, is it the same type of problem? And are different solutions required?

A presentation of the theoretical foundation of the article is followed by a brief consideration of the links between the Danish and Swedish welfare states and the problematization of the higher relative unemployment among citizens with an immigrant background. The point is that the prevailing problematization of the employment field has been generated in a particular societal context and on the basis of a position in societal economy and politics. Then comes the article's primary analysis of how employment can appear from an immigrant position. In this context an important point is that employment is a different problem when viewed from the immigrant position. A further point is that this position does not represent a homogeneous perspective, but a long series of different perspectives on and strategies related to employment, which cannot be placed in either national/ethnic categories or gender categories. The latter is underlined by the empirical data of the article and its restriction to men of Somali background. The differences in the strategies and arguments with which Somali men manage their position and give life to it are brought out using the theoretical lens of state and life-mode analysis.

The conclusion of the article is that a long-term effort to achieve employment must proceed from a much more complex and differentiated understanding of the employee than the employment-focused effort allows room for.

Referencer

- Bernild, Ole, *Seks forelæsninger om velfærdsstatens udvikling*, www.hum.ku.dk/lov/arbejdspapirer/arbejdspapirer.htm, u.å. [2001]
- Buus, Henriette, *Indretning og efterretning. Rockefeller Foundations indflydelse på den danske velfærdsstat 1920–1970*, Museum Tusulanums Forlag, København, under udgivelse
- Buus, Henriette, *Sundhedsplejerskeinstitutionens dannelse*, Museum Tusulanums Forlag, København 2001
- Delaktighed för integration – att stimulera integrationsprocessen för somalisktalande i Sverige*, Integrationsverkets rapportserie 1999:4, Norrköping 1999
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Viljen til valg. Kommunalt integrationsarbejde i Sverige og Danmark« [i denne bog]
- Højrup, Thomas, *Dannelsens dialektik. Etnologiske udfordringer til det glemte folk*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002
- Højrup, Thomas, *Omkring livsformsanalysens udvikling*, Museum Tusulanums Forlag, København 1995
- Indvandrere og efterkommere. Faktaoversigt*, Københavns Statistiske Kontor, 26. august, København 2004
- Kallehave, Tina, »Hjem og hjemløshed blandt somaliske mænd – in- og eksklusionsprocesser«, *Nord Nytt* nr. 97, 2005
- Kallehave, Tina, *Somaliske livsformer i velfærdsstaten. Udforskning af begreber til analyse af brydninger og processer i immigrationsproblematikken*, ph.d.-afhandling, Københavns Universitet, København 2003
- Kristensen, Lone Rahbek & Højrup, Thomas, »Strukturel livsformsanalyse«, *Nord Nytt* nr. 37, 1989
- Migration, Citizenship, and the European Welfare State. A European Dilemma*, red. Carl-Ulrik Schierup, Peo Hansen & Stephen Castles, Oxford 2006
- Moldenhawer, Bolette, »De indefra ekskluderede – en analyse af inklusions- og eksklusionsstrukturer og praktikker i en gymnasieskole for alle« [i denne bog]
- Nielsen, Niels Jul, *Mellem storpolitik og værkstedsgulv. Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*, Museum Tusulanums Forlag, København 2004

- Nielsen, Niels Jul, *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850-1920*, Museum Tusulanums Forlag, København 2002
- Otterbeck, Jonas, »Unga vuxna muslimers förhandlingar och islams förvandling« [i denne bog] *SCB Befolkningsstatistik del 3, 2003, Tabell 4.5*, Statistiska Centralbyrån, Stockholm 2003
- Space-Time Research, *STATIV 2004_1, Tabell 1, Utbildningsnivå 03 by Kön for Person, Befolkning 2003, Somalia, 24-64 år*, Malmö 2003
- Statistiske Efterretninger. Befolkning og valg 2004:6*, Danmarks Statistik, København 2004

ARBETSKRAFTSINVANDRING OCH FLYKTINGARS ARBETSMARKNADSINTEGRATION

*Pieter Bevelander & Christer Lundh**

Inledning

I Sverige liksom i flera andra europeiska länder har under det gångna decenniet frågan om nyttan av en ny arbetskraftsinvandring rests i olika sammanhang. Med hänvisning till att de stora kohorterna från 1940-talet snart kommer att pensioneras, har det framhållits att vårt land behöver ett tillskott av utländsk arbetskraft. Ett annat argument är att det saknas arbetskraft inom vissa yrken och verksamheter, vilket bör åtgärdas med hjälp av arbetskraftsinvandring. Motståndet mot en liberalisering av invandringspolitiken vad gäller arbetskraftsinvandring har ofta grundats i allmän rädsla för att denna skall komma att leda till lönedepressning och arbetslöshet. Samtidigt har argumentet framförts att dagens relativt låga sysselsättningsgrad bland invandrare i första hand borde åtgärdas, innan man tillåter ny arbetskraftsinvandring. Denna problematik utgör utgångspunkten för studien.

De arbetskraftsinvandrare som kom till vårt land under 1950- och 1960-talen hade inga svårigheter att finna jobb. Utrikes födda, såväl män som kvinnor, hade högre förvärvsintensitet än infödda.¹ Vi vet emellertid att svårigheterna för invandrare att få en fast arbetsmarknadsförankring har ökat sedan 1970-talet. I synnerhet gäller detta för

* Denna artikel är skriven inom ramen för projektet »Flyktingars chanser att få jobb – vad betyder lokala arbetsmarknader och nätverk?» med finansiellt stöd från Sveriges Kommuner och Landsting. En tidigare version presenterades vid seminariet »Arbetskraftsinvandring till Sverige i ett historiskt perspektiv» i Stockholm den 8 maj 2006 (arr. av Forskningsrådet vid Arbetarrörelsens arkiv och bibliotek och Institutionen för humaniora vid Växjö universitet) och har publicerats under titeln »Vad betyder erfarenheten av tidigare arbetskraftsinvandring för flyktingars chanser att få jobb idag?» i *Arbetsmarknad och arbetsliv*, 2006:2. Föreliggande kapitel redovisar en utökad undersökning där kvinnor inkluderats i analysen.

1. Eskil Wadensjö, *Immigration och samhällsekonomi*, Lund 1973; Rolf Ohlsson, *Invandrarna på arbetsmarknaden. En undersökning av invandrare i Malmö under perioden 1945–1967*, Lund 1975; Jan Ekberg, *Inkomsteffekter av invandring*, Växjö 1983.

de flyktinggrupper som kommit hit under senare år.² Vi kan inte här gå in på alla faktorer som har anförts för att förklara invandrades försämrade arbetsmarknadsanknytning i allmänhet, utan vill resa frågan vad det betyder för de flyktingar som kommer till Sverige idag och söker jobb att det i vissa kommuner redan finns stora grupper av sysselsatta utlandsfödda. Har den tidigare periodens arbetskraftsinvandring haft en positiv eller negativ inverkan på möjligheterna för manliga och kvinnliga flyktingar att få jobb idag? Syftet med föreliggande studie är att försöka besvara denna fråga, samt att diskutera några tänkbara förklaringar till våra resultat.

Studien baseras på individdata från Statistiska Centralbyrån (SCB). Vi studerar en population av både manliga och kvinnliga flyktingar från tolv länder som flyttat till Sverige efter 1973. Speciell uppmärksamhet ägnas flyktingar från Jugoslavien, Bosnien-Hercegovina, Polen, Ungern och Turkiet, eftersom det kom invandrare från dessa länder redan under den tidigare perioden med arbetskraftsinvandring.

*Arbetskraftsinvandringen 1945–1973*³

Från krigsslutet 1945 till början av 1970-talet invandrade i snitt drygt 30 000 personer om året till Sverige. Det rörde sig huvudsakligen om arbetskraftsinvandrare, flertalet från det övriga Norden, men även från Tyskland, Österrike och Italien (1950-talet) och Jugoslavien och Grekland (1960-talet). Därtill kom en flyktinginvandring först och främst från det kommunistiska Östeuropa, t.ex. efter Sovjets invasioner i Ungern 1956 och Tjeckoslovakien 1968, samt i samband med judeförföljelser i Polen i början av 1970-talet.

Bakgrunden till arbetskraftsinvandringen var den förödelse som det andra världskriget orsakat i många europeiska länder. Efterkrigssituationen gynnade den svenska exportindustrin som omedelbart kunde svara på den ökade internationella efterfrågan. Under den tid det tog för de krigshärjade europeiska länderna att bygga upp sin industri igen, var förutsättningarna för industriell expansion mycket goda i Sverige. Ett problem var dock att industrin saknade arbetskraft för att möta efterfrågan på svenska ex-

2. Christer Lundh & Rolf Ohlsson, *Från arbetskraftimport till flyktinginvandring*. Andra reviderade upplagan, Stockholm 1999; Pieter Bevelander, *Immigrant Employment Integration and Structural Change in Sweden, 1970–1995*, Lund 2000; Christer Lundh m.fl., *Arbete? Var god dröj! Invandrare i välfärdssamhället*, Stockholm 2002; Tommy Bengtsson m.fl., »From Boom to Bust. The Economic Integration of Immigrants in Post War Sweden«, *European Migration: What Do We Know?*, red. Klaus F. Zimmermann, Oxford 2005.

3. Detta avsnitt baseras på Lundh & Ohlsson, samt Christer Lundh, »Invandrarna i den svenska modellen – hot eller reserv?«, *Arbetshistoria*, nr 2 1994. Se också Denis Frank, *Staten, företagen och arbetskraftsinvandringen. En studie av invandringspolitiken i Sverige och rekryteringen av utländska arbetare 1960–1972*, Växjö 2005.

portprodukter. Frågan diskuterades ofta bland ekonomer under 1940- och 1950-talen, och en vanlig uppskattning var att det behövdes en årlig nettoinvandring av arbetskraft på cirka 10 000 personer.

I detta läge genomfördes en liberalisering av invandringspolitiken som i praktiken gjorde arbetskraftsinvandringen fri. För det första skapades genom en överenskommelse med de övriga nordiska länderna 1954 en gemensam nordisk arbetsmarknad. För medborgare i de nordiska länderna slopades kravet på pass vid resa mellan länderna liksom krav på särskilda uppehålls- och arbetstillstånd.

För det andra arrangerades en kollektiv överföring av utländsk arbetskraft till Sverige, genom bilaterala avtal och/eller i samarbete mellan svenska företag, länsarbetsnämnderna och utländska arbetsmarknadsmyndigheter. Under 1940- och 1950-talen var det främst yrkesarbetare till industrin och hotell- och restaurangbranschen som rekryterades, t.ex. från Italien, Västtyskland, Österrike, Holland och Belgien. Genom värvningens organiserade form ordnades behövliga tillstånd och bostäder i förväg åt de utländska arbetarna.

För det tredje skedde det en successiv avveckling av visumtvånget för invandrare från utomnordiska länder som ville resa in i Sverige och en liberalisering av praxis i ärenden som gällde ansökningar om uppehålls- och arbetstillstånd. I kombination gav dessa förändringar upphov till en omfattande utomnordisk »turistinvandring«. Den som ville söka jobb i Sverige kunde göra det under den tremånadersperiod som turister hade rätt att vistas här. Ett arbetserbjudande gjorde det möjligt att ansöka om arbetstillstånd, och om det beviljades fick vederbörande automatiskt uppehållstillstånd.

Mellan 1961 och 1965 ansökte mer än 90 000 utlänningar om arbetstillstånd för första gången och ytterligare 140 000 om fortsatta eller ändrade tillstånd. Mindre än 5 procent av förstahandsansökningarna och så litet som 2 promille av ansökningarna om förlängning avslogs. Invandringen till Sverige var helt enkelt fri vid mitten av 1960-talet, vilket huvudsakligen kan tillskrivas den stora arbetskraftsbrist som rått sedan krigsslutet.

Det gynnsamma marknadsläget och möjligheten att anställa utländsk arbetskraft i en situation när bristen på arbetskraft var stor bidrog till att Sverige fick en period med genomsnittligt hög tillväxt. Mellan 1946 och 1975 var den årliga ökningen av BNP i genomsnitt 4 procent, medan industriproduktionen växte ännu något snabbare. Från krigsslutet och under 1950-talet var den årliga ökningstakten över 5 procent och under 1960-talet närmare 7 procent. Samtidigt som tillväxten möjliggjordes av arbetskraftsinvandringen, var den också själva orsaken till att utländsk arbetskraft kunde anställas under dessa år.

Under åren 1966–1969 genomfördes, bland annat efter krav från fackföreningsrörelsen, en skärpning av reglerna för utomnordisk arbetskraftsinvandring. I fortsättningen måste *utomnordiska* medborgare som ville arbeta i Sverige ordna med arbetstillstånd och bostad *före* inresan till Sverige. I praktiken innebar detta att vederbörande var tvungen att ordna med dessa tillstånd i hemlandet och lämna in ansökan till den svenska beskickningen i landet. Liksom tidigare skulle en arbetsmarknadsprövning göras för att slå fast att ingen inhemsk arbetskraft fanns tillgänglig innan arbetstillstånd kunde beviljas. Trots de förändrade invandringsreglerna fortsatte av olika skäl den utomnordiska arbetskraftsinvandringen att vara förhållandevis stor fram till lågkonjunkturen 1971–1972. År 1972 gick Landsorganisationen (LO) ut med en cirkulärskrivelse till sina förbund som uppmanades att föra en mer restriktiv politik när det gällde att tillstyrka arbetstillstånd för icke-nordiska medlemmar. Därefter har de fackliga organisationerna varit genomgående negativa till att bevilja utomnordiska medborgare arbetstillstånd och arbetsmarknadsmyndigheterna har mestadels följt de fackliga rekommendationerna. I praktiken kom detta att innebära att den utomnordiska arbetskraftsinvandringen successivt minskade fram till Sveriges inträde i Europeiska unionen 1995.

Enligt folk- och bostadsräkningen uppgick den utrikes födda delen av befolkningen år 1970 till cirka 7 procent. (Se tabell 1.) Av dessa var cirka 60 procent födda i Norden och ytterligare 35 procent i det övriga Europa. Endast 3 procent av den utrikes födda befolkningen kom från länder utanför Europa, USA eller Oceanien. Uppskattningsvis 5 procent av den utrikes födda befolkningen hade kommit till Sverige som flyktingar, resten hade kommit som arbetskraft eller på grund av familjeband med arbetskraftsinvandrare.

Tabell 1. Utrikes födda bosatta i Sverige 1970.

Födelseregion/-land	Antal utrikes födda	% av totala folkm.	% av tot. antalet utrik.födda
Norden	319 286	4,0	59,4
Övriga Europa därav	189 102	2,3	35,2
Jugoslavien	33 779	0,4	6,3
Polen	10 851	0,1	2,0
Ungern	10 650	0,1	2,0
Turkiet	3 768	0,0	0,7
USA, Oceanien	13 204	0,2	2,5
Övriga världen	15 993	0,2	3,0
Summa	537 585	6,7	100,0

Anm.: I »Norden« ingår här Danmark, Finland och Norge, men inte Island. Turkiet och Sovjet räknas till »Europa«. Personer med okänt födelseland räknas till »Övriga världen«.
Källa: SCB Folk- och bostadsräkningen 1970.

Invandrarbefolkningen var utspridd över hela landet och andelen utländska medborgare varierade på länsnivå mellan 1 och 10 procent. Invandrarbefolkningen var koncentrerad till industriregionerna kring Stockholm och Göteborg, där andelen utländska medborgare var 7–10 procent, medan motsvarande andel var liten i Norrlands inland och på Gotland (1–2 procent).⁴ I enskilda kommuner kunde andelen utländska medborgare uppgå till en femtedel, t.ex. i Olofström och Surahammar. Av de här special-studerade invandrargrupperna bodde polacker och ungrare ofta i de tre storstäderna, Stockholm, Göteborg och Malmö. Turkar var i större utsträckning koncentrerade till Stockholm, medan jugoslaver oftare bodde i Malmö och Göteborg, men även i andra större städer som t.ex. Jönköping och Helsingborg.⁵

Flyktinginvandringen 1973–2003

Sedan början av 1970-talet har invandringen till Sverige ändrat karaktär. Arbetskraftsinvandringen från Norden avtog i samband med att den ekonomiska utvecklingen i dessa länder gick framåt och befolkningen uppnådde samma levnadsstandard som Sverige och genom att den svenska ekonomins behov av utländsk arbetskraft minskade på grund av den långsammare tillväxttakten under denna period.⁶ I stället har flyktinginvandringen ökat, framför allt från östeuropeiska och utomeuropeiska länder, men under 1990-talet även från Balkan. Till följd av militärkupper, inbördeskrig och etniska motsättningar har flyktingströmmarna i världen ökat från slutet av 1960-talet och den relativt generösa svenska flyktingpolitiken har bidragit till att många har kunnat bosätta sig i Sverige. Förutom flyktingar i Genèvekonventionens mening har personer med flyktingliknande skäl kunnat få asyl, medan andra fått stanna av humanitära skäl. Personer med anknytning till Sverige (t.ex. till redan invandrade nära släktingar) har också i allmänhet fått inrese- och uppehållstillstånd i Sverige. Invandringen under 1970-talet dominerades av flyktingar från Chile, Polen och Turkiet. Under 1980-talet kom majoriteten från Chile, Etiopien, Iran och andra länder i Mellanöstern. Personer från Irak, f.d. Jugoslavien och Östeuropa dominerade under 1990-talet och under de första fem åren av det nya millenniet. I och med att flyktingar och anhöriga som söker sig till Sverige inte primärt är styrda av den ekonomisk-konjunkturella utvecklingen i Sverige är sambandet mellan invandringen och konjunkturen svagt för de senaste decennierna.⁷

4. *Folk- och bostadsräkningen 1970. Del 3. Befolkning i hela riket och länen, utlänningar och utrikes födda personer m.m.*, Stockholm 1972, tab. 22.

5. *Ibid.*

6. Lundh & Ohlsson.

7. Enligt Lundh & Ohlsson finns det dock en korrelation mellan konjunkturen och tillståndsgivningen. Se

Data och metoder

Data för analysen i denna artikel har hämtats ur en individdatabas över personer 20 år och äldre som var folkbokförda i Sverige den 31 december 2003 (ca 7 miljoner individer). Databasen har skapats genom samkörning av olika register vid Statistiska Centralbyrån: RTB (Registret över totalbefolkningen), LISA (Longitudinell integrationsdatabas för sjukförsäkrings- och arbetsmarknadsstudier) och Förmögenhetsregistret. I LISA ingår uppgifter från utbildningsregistret, sysselsättningsregistret, yrkesregistret, inkomst- och taxeringsregistret. Ur databasen har gjorts ett urval av individer i åldern 25–60 år från 13 olika födelseländer. Förutom infödda (1 887 296 män och 1 799 901 kvinnor) ingår 132 581 män och 119 215 kvinnor som invandrat till Sverige senare än 1973. Här studeras dels flyktinggruppen som helhet, dels fem flyktinggrupper var för sig.

I den här artikeln är vi intresserade av att undersöka vilken effekt som koncentrationen av invandrare till vissa kommuner under perioden av arbetskraftsinvandring (fram till 1973) har på möjligheten att få jobb för manliga *och* kvinnliga flyktingar som invandrat *efter* 1973. I logistiska regressioner beräknas effekter av flera olika variabler samtidigt på oddset att en individ har arbete 2003 jämfört med att han eller hon inte har arbete.⁸ Att regressionsmetoden är logistisk innebär att den beroende variabeln, att ha arbete 2003, bara kan anta två värden: 0 (=nej) eller 1 (=ja). De förklarande variablerna är antingen gruppindelade (t.ex. efter högsta utbildningsnivå) eller kontinuerliga (som t.ex. sysselsättningsnivån som är en procentsats i intervallet 0–100). I tabellerna 3 och 4 visas oddskvoter för kontinuerliga variabler. Tolkningen av dessa oddskvoter är att ett värde över 1,00 uttrycker en positiv effekt och ett värde under 1,00 en negativ effekt. På grund av att de kontinuerliga variablerna har olika skalor, går det inte att på ett meningsfullt sätt tolka storleksskillnader i effekten mellan olika variabler.

De flesta variabler i de här redovisade modellerna är kopplade till *individen själv*. Åldersvariabeln är kontinuerlig och mäts i åldersår. Variabeln »ålder i kvadrat« är beräknad utifrån åldersvariabeln. Civilståndsv variabeln är kategorisk och indelad i klasserna ogift och någonsin gift (dvs. inklusive frånskilda och änkor/änklingar). Variabeln »barn i hushållet« anger om individen ifråga bor i ett hushåll där det finns minst ett

också Christina Johansson, *Välkomna till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft*, Malmö 2005, för mer om den svenska invandringspolitiken under 1980- och 1990-talet.

8. I direkt anslutning till regressionerna används uttrycket »effekter på oddset att vara sysselsatt 2003«, men för att göra den löpande texten mer läsvänlig används också mindre precisa formuleringar som »chansen« eller »sannolikheten« att ha jobb, ibland t.o.m. »chansen« att *få* jobb. I strikt statistisk mening gäller resultaten olika faktorerers påverkan på *oddset att ha* jobb vid mätillfället.

minderårigt barn eller ej. Utbildningsvariabeln refererar till den högsta utbildning som individen genomgått vid mättillfället, i Sverige eller utrikes, och är indelad i klasserna grundskola, gymnasium och eftergymnasial utbildning (högskola, universitet).

Begreppet »flykting« används här i en bredare bemärkelse än inom juridiken och omfattar alla invandrare från flyktingländer, oavsett om de har flyktingstatus eller uppehållstillstånd av anknytnings- eller humanitära skäl. De länder som på detta sätt klassats som flyktingländer är: Jugoslavien⁹, Bosnien-Hercegovina, Polen, Rumänien, Ungern, Turkiet, Libanon, Syrien, Chile, Iran, Irak och Etiopien. När det i texten refereras till flyktinggruppen som helhet, avses samtliga män eller kvinnor från dessa länder. De fem flyktinggrupper som studeras var för sig är män och kvinnor födda i Jugoslavien, Bosnien-Hercegovina, Polen, Ungern och Turkiet. Variabeln »invandningsperiod« mäter vistelsetiden i Sverige och är indelad i tre kategorier: personer som folkbokförts i Sverige för första gången 1974–1983, 1984–1993 respektive 1994–2003.¹⁰

Beträffande individvariablerna är dessa väl förankrade i humankapitalansatsen¹¹ och de förväntade effekterna har bekräftats i en rad studier.¹² Vi förväntar oss alltså att chansen att ha jobb är större för individer med högre utbildning, och att den ökar med arbetslivserfarenhet i allmänhet (ålder) och med anpassningstidens längd (vistelsetid i Sverige). Vi vet också att det för män är vanligt att gifta (inkl. samboende) har en större sannolikhet att förvärvsarbeta än ogifta (genom skillnader i preferenser för arbete/fritid och selektion på giftermålsmarknaden), medan studier av kvinnor uppvisar varierande resultat beroende på tidsperiod och land. Förekomsten av minderåriga barn i hushållet förväntas vara positivt korrelerad till sysselsättning för män och negativt korrelerat till sysselsättning för kvinnor. Variabeln födelseland avser de länder som nämns ovan.

Variabeln »internflyttning« är indelad i två kategorier: individer som år 2003 bodde i en kommun av samma kommuntyp¹³ som vid första folkbokföringstillfället och in-

9. Som jugoslaver räknas personer födda i Jugoslavien 1973–1991 och Föbundsrepubliken Jugoslavien (Serbien, Montenegro) 1992–2003. Personer födda i t.ex. Bosnien eller Kroatien 1973–1991 och som anmält detta till SCB ingår dock inte i gruppen jugoslaver.

10. Denna indelning efter invandningsår görs för att kontrollera för att olika individer har haft olika tid att aklimatisera sig till samhället i stort och arbetsmarkanden i synnerhet genom investeringar i språk och andra kunskaper som är gångbara i det nya landet.

11. Humankapitalteorin har en stark ställning inom neoklassisk ekonomisk teori och brukar förknippas med den amerikanske nationalekonomen Gary Beckers namn. Genom att investera i utbildning och yrkeserfarenhet ökar individen sitt humankapital, vilket leder till högre produktivitet och inkomst senare i livet. För en översikt, se Anders Björklund m.fl., *Arbetsmarknaden*. Stockholm 2002.

12. Se t.ex. Bevelander, *Immigrant Employment Integration*.

13. Landets kommuner har indelats i storstäder (>200 000 inv.), andra större städer (50 000–200 000 inv.), medelstora städer (20 000–50 000 inv.), större kommuner (10 000–20 000 inv.), mindre kommuner (<10 000 inv.) och glesbygdskommuner (< 7 inv./km²).

divider som flyttat mellan olika kommuntyper. Variabeln är ett grovt mått på gjorda investeringar i internflyttningar som inneburit stora förändringar för individens bostadsort (medan hänsyn inte tas till flyttningar mellan kommuner av samma kommuntyp). Utifrån teori och tidigare studier förväntar man sig att arbetsmigration påverkas av regionala skillnader i sysselsättning och löner, men vi vet också att en mycket stor andel av internflyttningarna inte är arbetsrelaterade, i synnerhet de kortväga.¹⁴ Variabeln ingår i regressionerna för att kontrollera för den effekt som internflyttningar har på individens chans att få jobb.

I regressionerna ingår också några variabler som karakteriserar den lokala arbetsmarknaden och näringsstrukturen. Arbetslöshetsnivån¹⁵ är ett uttryck för hur det konjunkturella läget slår i den specifika kommunen, men speglar också i viss mån den strukturella arbetslösheten¹⁶. Sysselsättningsnivån¹⁷ i kommunen uttrycker arbetsmarknadsläget på längre sikt, så som det bestäms av den lokala näringsstrukturen, den lokala befolkningens utbildnings- och yrkesval och förtidspensioneringsrisk. Vi vet att arbetsmarknadsläget skiljer sig mellan olika kommuner, och förväntar oss att låg arbetslöshet och hög sysselsättning i kommunen ökar den enskilde flyktingens chanser att få jobb. Variabeln »industrisektorns relativa storlek«¹⁸ är avsedd att spegla de geografiska skillnaderna i den ekonomiska strukturen och förutsättningarna för ekonomisk verksamhet. Här förväntar vi oss att det finns en positiv effekt av industrisektorns storlek på chansen att ha jobb för flyktingar som t.ex. genom utbildning och yrkeserfarenheter är inriktade på karriärer i tillverkningsindustrin. Variabeln »LA-regionens storlek« avser antalet sysselsatta (log.) inom den lokala arbetsmarknadsregionen (med Nuteks indelning) där individens bostadskommun är belägen.¹⁹ Här förväntar vi oss att en större arbetsmarknad erbjuder bättre chanser att få jobb, t.ex. genom att utbudet av jobb är mer diversifierat och omsättningen av arbetskraft högre.

Den variabel som vi är mest intresserad av i denna studie är koncentrationen av in-

14. Olle Westerlund, »Geografisk rörlighet och ekonomisk tillväxt«, *Arbetsrätt, rörlighet och tillväxt*, red. Daniel Rauhut & Björn Falkenhall, Östersund 2006.

15. Arbetslöshetsnivån uttrycks som den procentuella andelen arbetslösa av det totala antalet individer i arbetskraften (sysselsatta + arbetslösa) i kommunen.

16. Inom ekonomisk teori brukar man skilja mellan arbetslöshet som orsakas av kortsiktiga konjunktursvängningar (*business cycles*) och arbetslöshet som följer på en långsiktig ekonomisk strukturomvandling.

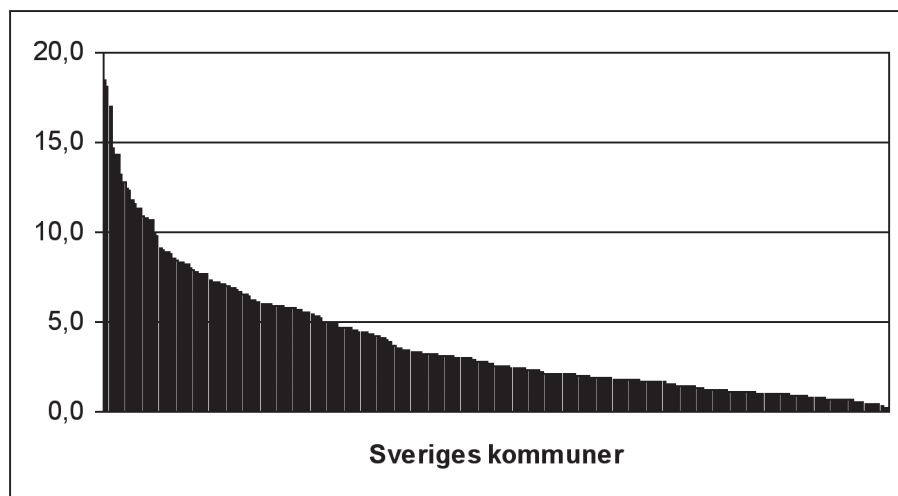
17. Sysselsättningsnivån uttrycks som den procentuella andelen sysselsatta av det totala antalet bosatta i kommunen.

18. Industrisektorns relativa storlek uttrycks som den procentuella andelen sysselsatta i industrin av det totala antalet sysselsatta i kommunen.

19. Nuteks indelning av kommunerna i lokala arbetsmarknadsregioner baseras dels på pendlingsstatistik, dels på uppgifter om avstånd, arbetsmarknadens styrka och »kedjor« av mindre kommuner kopplade till en större arbetsmarknad.

vandrare i olika kommuner år 1973, dvs. precis innan de första individerna i den studerade populationen invandrade till Sverige. Variabeln mäter antalet utländska medborgare 1973 som en procentuell andel av den totala kommunbefolkningen. Här används utländskt *medborgarskap* som en indikator på invandrarstatus, eftersom uppgifter om den utrikes födda befolkningens fördelning med 2003 års kommunindelning inte finns tillgänglig hos SCB.²⁰ Som framgår av figur 1 var variationen stor mellan olika kommuner när det gällde invandrarstätheten. I de mest invandrarstäta kommunerna uppgick andelen utländska medborgare till 10–18 procent av befolkningen (18 kommuner), medan det fanns många kommuner med en mycket liten invandrarpopulation (< 2 procent i 108 kommuner).

Figur 1: Andel utländska medborgare i procent av hela kommunbefolkningen 1973 för Sveriges kommuner. (Procent.)

Källa: www.scb.se.

Tolkningen av invandrarstätheten 1973 är att den approximativt uttrycker den invandrade arbetskraftens relativa storlek i kommunen. Denna tolkning är rimlig eftersom andelen sysselsatta bland de utrikes födda män och kvinnor 1970 var större än för infödda

20. De kontroller som vi har gjort för kommuner där inga kommungränsförändringar skett visar att andelen utrikes födda var större än andelen utländska medborgare, vilket var väntat, men att skillnaderna *mellan* kommunerna inte skilde sig nämnvärt. Vi finner alltså att andelen kommuninvånare med utländskt medborgarskap i detta sammanhang är en tillräckligt god proxy för invandrarstätheten i kommunerna.

män och kvinnor. (Se tabell 2.) Av de fem särredovisade invandrargrupperna var det bara män från Polen som hade avsevärt lägre sysselsättningsgrad än infödda. För jugoslaviska män och kvinnor samt ungerska kvinnor var andelen sysselsatta avsevärt högre än för infödda. Variabeln »andelen utrikes födda av det totala antalet sysselsatta 2003« mäter på motsvarande sätt den utlandsfödda arbetskraftens relativa storlek år 2003.

Tabell 2. Andel förvärvsarbetande män och kvinnor i åldern 16/20–64 år. (Procent.)

Födelseland/region	Män			Kvinnor		
	1960	1970	2003	1960	1970	2003
Infödda	85	84	80	36	52	77
Utrikes födda	87	87	58	42	56	54
Jugoslavien	86	87	58	31	59	50
Bosnien–Hercegovina	86	87	66	31	59	61
Polen	81	74	61	44	48	62
Ungern	87	83	59	50	59	60
Turkiet	--	81	57	--	48	44

Anm.: Jugoslavien, Bosnien–Hercegovina, Polen, Ungern, Turkiet: 1960 och 1970: i åldern 16–64 år, 2003: i åldern 20–64 år. Populationen 2003 omfattar endast personer som invandrat efter 1973. För 1960 och 1970 gäller andelen hela det före detta Jugoslavien. 1960 saknas uppgifter för Turkiet. Källa: Bevelander 1995 (1960, 1970); SCB (2003).

Strategin bakom regressionerna i tabell 3 är att undersöka om det finns något statistiskt samband mellan den utländska arbetskraftens relativa storlek i kommunen 1973 och chansen för flyktingar att få jobb idag, med hänsyn taget till olika individuella skillnader (modell A) och faktorer som karakteriserar den lokala arbetsmarknaden och näringsstrukturen (modell B–D). I modell E ersätts variabeln »andel utländska medborgare i kommunen 1973« med en variabel som uttrycker den utländska arbetskraftens relativa storlek i kommunen 2003. I tabell 4 redovisas separata regressioner för de fem specialstuderade flyktinggrupperna med uppdelning på kön (modell D).

Resultat

Låt oss övergå till att redogöra för resultaten av de statistiska beräkningarna. I tabell 3 redovisas effekterna av olika variabler på oddset att vara sysselsatt 2003. Populationen består av manliga och kvinnliga flyktingar från de tolv länder som nämnts ovan. Alla individvariabler uppvisar de förväntade effekterna (redovisas ej i tabellen). Chansen att ha jobb ökar med ålder och vistelsetid i Sverige, samt med utbildningsnivån. Att vara gift och ha minderåriga barn är också förbundet med en högre sannolikhet att vara sys-

selsatt (koefficienten för den senare variabeln är dock ej statistiskt signifikant för kvinnor), men utifrån tvärsnittsdata går det inte att avgöra om detta är följderna av selektion eller kopplat till beteendet. Att ha flyttat inom landet har en positiv effekt på jobbchanserna, och koefficienten är statistiskt signifikant för kvinnor men inte för män. Även sedan hänsyn tagits till övriga individuella karakteristika, kvarstår stora skillnader i sannolikheten att ha jobb mellan individer från olika födelseländer (vilket är väl känt inom integrationsforskningen).

Tabell 3: Effekter på oddset att vara sysselsatt 2003. Manliga och kvinnliga flyktingar från tolv länder i åldern 25–60 år, invandrade efter 1973. Logistiska regressionser. (Oddsquoter.)

MÄN					
Variabler	Modell A	Modell B	Modell C	Modell D	Modell E
Andel utländska medborgare i Kommunen 1973	1,015	1,021	1,021	1,021	
Sysselsättningsnivå 2003		1,033	1,031	1,031	1,041
Arbetslöshetsnivå 2003		0,928	0,925	0,924	0,936
Industrins relativa storlek 2003			1,001	1,001	1,001
LA-regionens storlek (log)				0,998	0,979
Andel utrikes födda av det totala Antalet syss. i kommunen 2003					1,017
<i>Nagelkerke R2</i>	0,133	0,151	0,151	0,151	0,151
<i>Frihetsgrader</i>	21	23	24	25	25
KVINNOR					
Variabler	Modell A	Modell B	Modell C	Modell D	Modell E
Andel utländska medborgare i kommunen 1973	1,008	1,010	1,010	1,010	
Sysselsättningsnivå 2003		1,020	1,021	1,022	1,028
Arbetslöshetsnivå 2003		0,926	0,928	0,933	0,942
Industrins relativa storlek 2003			0,999	1,000	0,999
LA-regionens storlek (log)				1,011	0,997
Andel utrikes födda av det totala Antalet syss. i kommunen 2003					1,011
<i>Nagelkerke R2</i>	0,175	0,186	0,186	0,186	0,187
<i>Frihetsgrader</i>	21	23	24	25	25

Anm.: Fet stil = stat. sign. på 1-procentsnivå, Fet + kursiv stil = stat.sign. på 5-procentsnivå. Kontroll för ålder, ålder i kvadrat, civilstånd, barn i hushållet, högsta utbildning, invandringsperiod, födelseland, internflyttning. Interceptet redovisas ej i tabellen. De tolv flyktingländerna är: Jugoslavien, Bosnien-Hercegovina, Polen, Rumänien, Ungern, Turkiet, Libanon, Syrien, Chile, Iran, Irak och Etiopien.

Källa: SCB.

Även de kommunbeskrivande variablerna har i stort sett de effekter som förväntades. Som framgår av tabell 3 har en hög arbetslöshetsnivå i kommunen en negativ effekt på manliga och kvinnliga flyktingars chanser att ha jobb, medan en hög allmän sysselsättningsnivå ökar jobbchanserna. Industrisektorns relativa storlek har en allmänt positiv effekt för män (dock ej statistiskt signifikant), medan någon sådan saknas för kvinnor. Den lokala arbetsmarknadsregionens storlek har däremot en allmänt negativ inverkan på båda manliga och kvinnliga flyktingars chanser att ha jobb, vilket förmodligen beror på det svaga arbetsmarknadsläget i Malmö och Göteborg. För manliga bosnier, jugoslaviner och ungrare samt kvinnor från Jugoslavien och Turkiet finns en positiv effekt av LA-regionens storlek.

Det är intressant att konstatera att det finns en tydlig och statistiskt signifikant positiv effekt av invandratätheten i kommunen 1973 på båda manliga och kvinnliga flyktingars sannolikhet att ha jobb 2003 (modell A–D). Även om man tar hänsyn till att arbetslösheten, sysselsättningsnivån, industrisektorns relativa storlek och den lokala arbetsmarknadsregionens storlek skiljer sig mellan kommunerna, kvarstår denna effekt för både män och kvinnor.

I tabell 4 redovisas resultaten från separata regressioner för flyktinggrupperna uppdelat på kön (modell D). Även här ser vi att det för män finns en positiv effekt av invandratätheten i kommunen 1973 på sannolikheten att ha jobb 2003 för alla grupperna (även om koefficienten inte är statistiskt signifikant för bosnier och polacker). Även för kvinnor finns en motsvarande positiv effekt för alla grupper utom turkar (dock statistiskt signifikant endast för jugoslaviner).

Tabell 4: Effekter på oddset att vara sysselsatt 2003. Manliga och kvinnliga flyktingar i åldern 25–60 år, invandrade efter 1973, uppdelade efter födelseland. Logistiska regressioner. (Oddskvoter.)

	Andel utländska medborgare i i kommunen 1973		Andel utrikes födda av totala antalet syss. i kommunen 2003	
	MÄN	KVINNOR	MÄN	KVINNOR
Jugoslavien	1,014	1,009	1,012	1,005
Bosnien-Hercegovina	1,009	1,004	1,002	1,010
Polen	1,008	1,007	1,001	1,002
Ungern	1,041	1,023	1,001	1,016
Turkiet	1,021	0,992	1,016	0,997

Anm.: Fet stil = stat. sign. på 1-procentsnivå, Fet + kursiv stil = stat.sign. på 5-procentsnivå. Kontroll för ålder, ålder i kvadrat, civilstånd, barn i hushållet, högsta utbildning, invandringsperiod, internflyttning, sysselsättningsnivå, arbetslöshetsnivå, industrins relativa storlek, LA-regionens storlek. Interceptet redovisas ej i tabellen. Nagelkerke R² från 0,09 (Polen, Turkiet) till 0,17 (Bosnien-Hercegovina).

Det verkar alltså som om svaret på vår inledande fråga ifall de skillnader i invandrartät-
het mellan kommunerna som blev resultatet av ett par decenniers arbetskraftsinvand-
ring fortfarande har betydelse för flyktingars möjligheter att ta sig in på arbetsmark-
naden idag är ja, både för män och kvinnor. Hur kan man då tänka sig att detta hänger
samman?

Om man ersätter variabeln »andelen utländska medborgare i kommunen 1973« i
modell D med variabeln »andelen utrikes födda av det totala antalet sysselsatta i kom-
munen 2003« finner man samma positiva effekt (modell E). Den relativa storleken på
den utrikes födda delen av arbetskraften 2003 har en positiv påverkan på flyktingars
chanser att ha jobb. Det är inte meningsfullt att i samma regression använda båda va-
riablerna, som uttrycker den utländska arbetskraftens relativa storlek 1973 respektive
2003, eftersom de är starkt korrelerade.²¹

Denna korrelation mellan den invandrade arbetskraftens relativa storlek i kommu-
nerna 1973 och 2003 kan utgöra grund för en hypotetisk förklaring till hur de positiva
grannskapseffekterna 2003 har uppstått. Innan vi försöker oss på att skissera denna
bild, måste vi dock besvara följande fråga: Beror kontinuiteten i den regionala fördel-
ningen av invandrad arbetskraft mellan 1973 och 2003 på den svenska utplacerings-
politiken inom ramen för flyktingmottagandet, eller är den ett resultat av flyktingars
frivilliga internmigration?

Arbetskraftsinvandringen under 1950- och 1960-talen hade lett till en ojämn sprid-
ning av den invandrade arbetskraften mellan olika kommuner, där den lokala efterfrå-
gan på arbetskraft hade styrt valet av bostadsort. De flyktingar som kommit till Sverige
under perioden 1973–2003 har vid inflyttningstillfället fördelats mellan kommunerna i
enlighet med gällande bestämmelser. Fram till 1985 låg ansvaret för flyktingmottagan-
det hos Arbetsmarknadsstyrelsen (AMS). Flyktingar och medföljande familjemedlem-
mar som placerats på förläggningar slussades ut i samhället och arbetslivet på ungefär
samma sätt som AMS gjort ända sedan krigsslutet. Under denna period bosatte sig
många flyktingar i storstäderna, vilket var bakgrunden till den integrationspolitik som
kom att föras mellan 1985 och 1994 i enlighet med »Hela-Sverige-strategin«. Ansva-
ret för flyktingmottagandet övergick 1985 från AMS till Invandrarverket, som strävade
efter att sprida det lokala flyktingmottagandet till så många kommuner som möjligt.
Politiken innebar att asylsökande endast fick ekonomiska bidrag om de bodde på anvi-
sade flyktingförläggningar. De som beviljades uppehållstillstånd mantalsskrevs sedan
automatiskt på samma ort. Systemet har kritiserats för att det kringskar flyktingarnas

21. Pearsons $r = 0,86$ för män och $= 0,87$ för kvinnor (statistiskt signifikant på 1-procentsnivå).

möjlighet att bosätta sig fritt och därför att utplaceringen i kommuner baserades på om det fanns överskott av lediga bostäder, inte på lediga arbetstillfällen. År 1994 fick asylsökande rätt att få ekonomiskt bistånd i »eget boende« (det s.k. ebo-systemet). I och med att flertalet kom att välja denna boendeform, vilket vanligen innebar att de valde att bosätta sig nära eller hos släktingar och vänner. »Hela-Sverige-strategin« kunde därmed inte upprätthållas, eftersom personer som fick uppehållstillstånd mantalsskrevs på den adress där de redan bodde.²²

Under perioden 1973–1985, då AMS skötte flyktingmottagandet, togs alltså de lokala arbetsmarknadernas möjlighet att absorbera ny arbetskraft med i beaktande då flyktingar utplacerades, medan det under den period som »Hela-Sverige«-politiken fördes förmodligen togs liten hänsyn till arbetsmarknadsaspekten. Under hela perioden 1974–2003 har det varit möjligt för flyktingar att flytta inom riket, även om försök gjordes att begränsa *asylsökandes* frihet att välja bostadsort under »Hela-Sverige«-perioden. I stora drag kan flyktingars internmigration under den här studerade perioden beskrivas som en rörelse från mindre kommuner och städer till storstadsområden och större städer. Det finns dock stora skillnader i mönstret mellan olika flyktinggrupper.²³ När man studerar effekten av att ha internflyttat mellan olika kommuntyper på chansen att ha jobb, finner vi för både den manliga och kvinnliga flyktinggruppen en positiv effekt, som dock inte är statistiskt signifikant för männen. Detta tyder på att internflyttningar för många flyktingar ökat chanserna att få jobb, men flyttningsmönstret skiljer sig mellan olika flyktinggrupper. För bosniska män och kvinnor har internflyttningar helt klart inneburit ökade chanser att få jobb.²⁴ Det finns alltså tecken på att man flyttar till kommuner där chanserna att få jobb är större, men en anledning till att effekten för männen inte är statistiskt säkerställd kan vara att relativt många flyttar inom riket av andra skäl, t.ex. för att komma närmare släktingar och landsmän.²⁵

22. Olof Åslund, »Immigrant Settlement Policies and Subsequent Migration«, Olof Åslund, *Health, Immigration, and Settlement Policies*, Uppsala 2000; Jan Ekberg & Mats Hammarstedt, »20 år av allt sämre arbetsmarknadsintegrering av invandrare«, *Ekonomisk Debatt*, 2002:4; Christer Lundh, *Invandringen till Sverige*, Stockholm 2005.

23. Bevelander & Lundh,

24. Ibid.

25. Olof Åslund, »Now and Forever? Initial and Subsequent Location Choices of Immigrants«, *Regional Science and Urban Economics*, vol. 58, 2005.

Tabell 5: Nettot av flyktingars interna flyttningar 1974–2003 i kommuner där den utrikes födda andelen av antalet sysselsatta var 10 procent eller mer år 2003.

Kommun	Nettot 2003 av internflyttningar i % av det tot. antalet kommun-placerade 1974-2003	Antalet sysselsatta utrikes födda i % av det totala antalet sysselsatta	Kommun	Nettot 2003 av internflyttningar i % av det tot. antalet kommun-placerade 1974-2003	Antalet sysselsatta utrikes födda i % av det totala antalet sysselsatta
1462 Lilla Edet	1386 *	12,6	0160 Täby	40	12,0
1488 Trollhättan	815	14,0	0182 Nacka	40	15,6
1438 Dals-Ed	800 *	12,0	0191 Sigtuna	39	20,9
0140 Nykvarn	750 *	12,2	0180 Stockholm	39	18,2
1490 Borås	723	13,8	0127 Botkyrka	34	38,0
1496 Skövde	639	10,2	1880 Örebro	30	10,3
1440 Ale	624	12,2	0680 Jönköping	26	10,7
1275 Perstorp	363 *	13,6	0581 Norrköping	24	11,4
0488 Trosa	325 *	11,6	1281 Lund	21	12,8
1277 Åstorp	266	12,8	0138 Tyresö	18	13,1
1402 Partille	172	12,0	0184 Solna	15	19,7
0305 Häbo	138	12,6	1486 Strömstad	14	12,4
1231 Burlöv	137	18,0	0484 Eskilstuna	10	15,4
1283 Helsingborg	123	13,5	0181 Sodertälje	10	26,5
0123 Jarfälla	106	19,0	1260 Bjuv	2	13,0
0665 Vaggeryd	101	12,1	0781 Ljungby	1	10,3
1380 Halmstad	95	11,2	0186 Lidingsö	1	11,6
1480 Göteborg	89	18,4	1282 Landskrona	-4	14,8
0683 Värnamo	88	14,6	0380 Uppsala	-13	13,3
1280 Malmö	80	20,8	1960 Kungsör	-18	10,2
1980 Västerås	77	13,2	1983 Köping	-31	12,9
0117 Österåker	73	10,5	1060 Olofström	-35	19,4
0120 Värmdö	72	10,0	0128 Salem	-39	13,4
0183 Sundbyberg	68	19,7	1883 Karlskoga	-58	10,0
0617 Gnosjö	63	22,4	1315 Hylte	-71	11,8
0114 Upplands Vasby	63	21,3	1982 Fagersta	-77	16,0
0163 Sollentuna	56	17,0	0767 Markaryd	-78	11,6
0162 Danderyd	50	11,3	1904 Skinnskatteberg	-78	14,1
0136 Haninge	49	18,4	2518 Övertorneå	-80 *	11,8
0662 Gislaved	48	16,2	0481 Oxelösund	-85	13,8
1481 Mölndal	48	10,9	1961 Hallstahammar	-88	15,8
1287 Trelleborg	46	10,6	1760 Storfors	-88	10,6
1285 Eslöv	43	10,1	0482 Flen	-92	10,6
0115 Vallentuna	43	10,6	2583 Haparanda	-92	28,4
0126 Huddinge	42	21,1	1863 Hällefors	-93	10,9
0139 Upplands-Bro	41	18,2	1907 Surahammar	-94	19,3

Anm.: * indikerar att antalet i nämnaren är mindre än 30.

Källa: SCB.

En indirekt indikation på att flyttningar ofta ökar chanserna att få jobb ges i tabell 5. Där visas, för kommuner där den utrikes födda andelen av arbetskraften var över 10 procent, nettot av de tolv studerade flyktinggruppernas interna flyttningar från första folkbokföringskommunen till bostadskommunen 2003. Nettot uttrycks som en pro-

centuell andel av antalet någonsin kommunplacerade flyktingar i kommunen. Det betyder att jämfört med det antal flyktingar som har folkbokförts för första gången i t.ex. Trollhättan, var antalet flyktingar som var bosatta i kommunen 2003 åtta gånger fler, vilket visar att det skett en mycket omfattande inflyttning till kommunen.

Av tabellen framgår att det under perioden 1974–2003 skett en intern migration bland flyktingar i riktning mot kommuner med en stor andel utrikes födda bland de sysselsatta år 2003. Tre fjärdedelar av kommunerna där den utländska arbetskraften översteg 10 procent har haft en nettoinflyttning. De 53 kommuner i tabellen som har ett positivt internflyttningsnetto har på grund av flyktingars interna flyttningar tillförts ca 55 000 individer, vilket motsvarar 130 procent av det antal som bosatte sig i dessa kommuner vid invandringstillfället. År 2003 bodde 77 procent av den studerade flyktinggruppen i kommuner där den utrikes födda delen av arbetskraften översteg 10 procent och 72 procent i kommuner som dessutom haft ett positivt inflyttningsnetto för flyktingar under perioden 1974–2003.

Som vi såg i tabell 3 har en stor andel utrikes födda bland de sysselsatta en positiv påverkan på flyktingars chans att ha jobb. Vidare har vi i tabell 5 sett att en stor andel av flyktingarna har internflyttat till sådana kommuner där andelen utrikes födda i arbetskraften är över 10 procent. Genom att flytta inom landet har de motverkat att den kommunplaceringspolitik som förts inom ramen för flyktingmottagandet periodvis inte varit arbetsmarknadsrelaterad, och mycket talar för att de därigenom har ökat sina möjligheter att få arbete.

För vissa grupper kan vi fastställa att så är fallet, men saken kompliceras av att en del kommuner som under perioden med arbetskraftsinvandring drog till sig utländsk arbetskraft *idag* inte har en lika god arbetsmarknad. Å ena sidan ser vi t.ex. hur gamla industrikommuner som Surahammar, Hallstahammar och Fagersta trots att de fortfarande har en stor utländsk arbetskraft inte förmår dra till sig ett nettotillskott av utländsk arbetskraft. (Se tabell 5.) Tendensen har varit att flyktingar som placerats i bruksorter med svag arbetsmarknad har flyttat till storstadsområdena om de inte lyckas få jobb. Å andra sidan är arbetsmarknadsläget i Malmö, och i viss mån i Göteborg, inte heller speciellt gott ur flyktingars synvinkel. Chansen att få jobb i dessa städer är lägre än på många andra orter, trots att det finns en stor andel utländsk arbetskraft i kommunerna. Likväl har det skett en omfattande nettoinflyttning till dessa kommuner.²⁶

26. Bevelander & Lundh.

Avslutande synpunkter

Vi har alltså konstaterat att det finns ett samband mellan arbetskraftsinvandringen under 1950- och 1960-talen och manliga och kvinnliga flyktingars chanser att ha jobb idag. Den utländska arbetskraftens relativa storlek i kommunen år 1973 är positivt korrelerad till den enskilde flyktingens chans att ha jobb idag. Det finns också en positiv effekt av andelen sysselsatta utrikes födda i kommunen 2003 på den enskilde flyktingens sannolikhet att ha jobb. Vid närmare undersökning visar det sig att det finns en stor korrelation mellan kommuner med en stor utländsk arbetskraft 1973 och 2003. Frågan är då hur denna kontinuitet i den utländska arbetskraftens relativa storlek har kunnat bevaras under en 30-årsperiod. Vi kan konstatera att detta delvis skett direkt i samband med inflyttningen till Sverige, som resultat av egna val eller kommunplaceringspolitiken, men vi kan också konstatera att en stor andel av flyktingarna genom interna flyttningar efter invandringstidpunkten sökt sig till kommuner där andelen utrikes födda i arbetskraften är stor. I vilken utsträckning som flyttningarna från början varit arbetsrelaterade eller inte kan vi inte avgöra, men givet vårt resultat att förekomsten av en stor utländsk arbetskraft ökar flyktingars chanser att få jobb, bör resultatet av internflyttningar på längre sikt ha varit positivt i de flesta fall.

På vilka sätt kan man då tänka sig att förekomsten av en stor andel utrikes födda i arbetskraften har en positiv påverkan på den enskilde flyktingens chanser att få jobb? Den första hypotetiska förklaringen anknyter till litteraturen om socialt kapital, nätverk och grannskap.²⁷ Invandrare har, speciellt när de är nyanlända, ett humankapital som behöver uppgraderas och anpassas och har svagare destinationslandsspecifika språkkunskaper och nätverk än infödda. För att kompensera detta kan invandrare utnyttja sitt sociala kapital, t.ex. i form av nätverk inom den etniska gruppen eller i grannskapet. Koncentrationen av invandrare till vissa områden kan ge upphov till enklaver, en segmentering av arbetsmarknaden eller också att det skapas nischer med lämpliga ingångsjobb inom ramen för den reguljära verksamheten.²⁸ I det svenska fallet torde nischer vara den mest adekvata beskrivningen av invandrares roll i ekonomin, som anställda och egenföretagare i vissa yrken och branscher. På de flesta orter med en nå-

27. Robert D. Putnam m.fl., *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton, N.J. 1992; Robert D. Putnam, *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, New York 2000; *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*, red. Alejandro Portes, New York 1995.

28. Alejandro Portes & Robert Bach, *Latin Journey*, Berkeley & London 1985; Edward P. Lazear, »Culture and Language«, *Journal of Political Economy*, vol. 107, 1990; Robert Waldinger & Michael I. Lichter, *How the Other Half Works. Immigration and the Social Organization of Labor*. Berkeley 2003.

gorlunda stor invandrad befolkning finns en koncentration till vissa bostadsområden. Även om dessa koncentrationer inte kan beskrivas som ekonomiska enklaver, utgör de grannskap som rymmer invandrare från en rad olika länder. I sådana grannskap eller inom etniska grupper kan information spridas om arbetstillfällen, referenser ges och kontakter förmedlas. På så vis kan invandratätheten och förekomsten av utrikes födda i den reguljära arbetskraften tänkas påverka enskilda flyktingars chanser att få jobb i positiv riktning. Förekomsten av positiva grannskapseffekter på invandrares samsättning, delvis som en följd av självselektion genom internflyttningar, har visats i en tidigare svensk studie.²⁹

En annan studie visar att segregeringen på den svenska arbetsmarknaden har ökat under perioden 1985–2002: infödda och invandrare arbetar i allt mindre utsträckning på samma arbetsplatser. Sannolikheten att arbeta på en arbetsplats med en stor andel invandrare är större för de flesta invandrargrupper än för infödda.³⁰ Av de i föreliggande undersökning studerade grupperna arbetade bosnier och jugoslaver på arbetsplatser där relativt många olika invandrargrupper är representerade, medan turkar hade ett större inslag av arbetskamrater från det egna födelselandet på arbetsplatsen. En möjlig tolkning av dessa fenomen är att de återspeglar förekomsten av särskilda nischer i arbetslivet för utländsk arbetskraft som skapas och underhålls genom grannskapseffekter och etniska nätverk.

Den andra hypotetiska förklaringen tar sin utgångspunkt i teorier om diskriminering och socialt kapital. Diskriminering grundas antingen på preferenser eller ovilja att ta på sig informationskostnader.³¹ En arbetsgivare kan välja att inte anställa en invandrare, därför att han *föredrar* infödda. I ett dynamiskt perspektiv³² kan preferenser förändras och det är rimligt att anta att arbetsgivare som exponeras för utländsk potentiell arbetskraft successivt blir mer positiva till tanken att anställa invandrare. En arbetsgivare kan också välja bort utländsk arbetskraft därför att kostnaderna för att skaffa information om individernas kvalifikationer bedöms som för höga i en situation där annan arbetskraft finns tillgänglig. På liknande sätt kan man tänka sig att en arbetsgivare resonerar när det gäller andra osäkerheter, t.ex. hur språksvårigheter eller

29. Per-Anders Edin m.fl., »Ethnic Enclaves and the Economic Success of Immigrants. Evidence from a Natural Experiment«, *The Quarterly Journal of Economics*, vol. 118, nr 1, 2003.

30. Oskar Nordström Skans & Olof Åslund, *Ses vi på jobbet? Etnisk segregation mellan arbetsplatser 1985–2002*, Uppsala 2005.

31. Mats Lundahl & Eskil Wadensjö, *Unequal Treatment. A Study in the Neo-Classical Theory of Discrimination*, New York 1984.

32. Den neoklassiska diskrimineringsteorin bygger på stabila preferenser. Inom ekonomisk historia är förändring över tid det självklara objektet, och hypotetiska resonemang om hur diskriminerande preferenser och beteenden förändras finner snarast stöd i sociologisk teoribildning.

religiöst–kulturellt baserade matvanor skall hanteras.³³ Den kostnad som arbetsgivaren på så vis tar på sig genom att anställa utländsk arbetskraft kan förefalla hög på kort sikt, vilket skapar motstånd, men uppvägs på längre sikt av att basen för arbetskraftsrekrytering breddas. Den arbetsgivare som en gång investerat i att anställa utländsk arbetskraft har följaktligen betydligt lägre kostnader för att anställa ytterligare en invandrare.

För båda dessa typer av diskriminering gäller att ju större det utländska inslaget i arbetskraften redan är, desto mindre är arbetsgivarens tendens att diskriminera. Till detta resonemang kan fogas argumentet att långvariga kontraktrelationer mellan arbetsgivare och invandrade anställda ger ökade kunskaper om kontraktsparten och bygger upp ett ömsesidigt förtroendekapital. Det är utifrån detta rimligt att anta att företag som t.ex. under perioden med arbetskraftsinvandring anställde utländsk arbetskraft, eller har gjort det senare, är mer benägna att anställa flyktingar idag. På motsvarande sätt är arbetsförmedlare med erfarenheter av att förmedla jobb åt utländsk arbetskraft troligen mer positivt inställda till att förmedla jobb åt dagens flyktingar. Man kan också tänka sig att bekantskapen och förtroendet för invandrad arbetskraft sprider sig på en ort utanför de företag som ursprungligen anställde arbetskraftsinvandrare, och på så sätt ökar möjligheterna för flyktingar att anställas även i andra verksamheter. Här talar vi alltså om ett slags grannskapseffekter på arbetsgivarsidan inom kommunen.

Sammanfattningsvis tyder inte våra resultat på att det skulle finnas någon motsättning mellan arbetskraftsinvandring och målsättningen att öka sysselsättningen bland de flyktingar som redan finns i landet. Tvärtom talar mycket för att en relativt större utländsk arbetskraft är gynnsam för flyktingar som står utanför arbetsmarknaden men vill in. Arbetskraftsinvandring idag skulle sannolikt ge nätverkseffekter i invandrapopulationen och tillvänjningseffekter bland arbetsgivarna i yrken, branscher och kommuner där inslaget av utländsk arbetskraft hittills varit relativt litet.

Summary

Labour immigration and the integration of refugees on the labour market

From the end of the Second World War until the 1970s, Sweden experienced extensive labour immigration, mainly from other Nordic countries and Europe. This ceased at the start of the 1970s, and since then immigration has been dominated by refugees and their relatives from countries outside Europe, from Eastern Europe and the Balkans.

33. Jonas Frykman & Kjell Hansen, *Att leva på kassan. Allmän försäkring och lokal kultur*, Stockholm 2005.

Since the 1980s the refugee group has had problems becoming integrated in the Swedish labour market, with high unemployment as a consequence. Although the refugee group has a lower average employment rate than Swedish-born people, in recent years politicians and representatives of business have advocated a new labour immigration to forestall a future shortage of labour. An interesting question then is how further labour immigration could affect the integration of refugees in the labour market.

This study investigates whether the concentration of foreign labour in certain communes, to which the labour immigration of the 1950s and 1960s gave rise, has had lasting effects on the potential of male and female refugees to get jobs today. The study is based on individual data from Statistics Sweden for 2003 and shows that there is a positive association between, on the one hand, the relative size of foreign labour in the municipality in 1973 and 2003 and, on the other hand, the individual refugee's probability of having a job in 2003. One possible interpretation of this phenomenon invokes theories of social capital, network, and discrimination. It is conceivable, for example, that networks within the immigrant population in places with previous labour immigration contribute information, references, and contacts that create channels into working life for newly arrived refugees. It is also possible that employers (and job centres) with experience of foreign employees are more positive about employing refugees.

Referenser

- Bengtsson, Tommy, Lundh, Christer & Scott, Kirk, »From Boom to Bust. The Economic Integration of Immigrants in Post War Sweden«, *European Migration: What Do We Know?*, red. Klaus F. Zimmermann, Oxford University Press, Oxford 2005
- Bevelander, Pieter, »Immigrant Labor Force Participation in Sweden 1960–1990«, opubl. lic.avh.. Ekonomisk-historiska institutionen, Lunds universitet, Lund 1995
- Bevelander, Pieter, *Immigrant Employment Integration and Structural Change in Sweden, 1970–1995*, Almquist & Wiksell International, Lund 2000
- Bevelander, Pieter & Lundh, Christer, *Flyktingars chanser att få jobb – vad betyder lokala arbetsmarknader och nätverk?*, under utgivning 2007
- Björklund, Anders, Edin, Per-Anders, Holmlund, Bertil & Wadensjö, Eskil, *Arbetsmarknaden*, SNS förlag, Stockholm 2002
- The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity and Entrepreneurship*, red. Alejandro Portes, Sage, New York 1995

- Edin, Per-Anders, Fredriksson, Peter & Åslund, Olof, »Ethnic Enclaves and the Economic Success of Immigrants. Evidence from a Natural Experiment«, *The Quarterly Journal of Economics*, 2003, vol. 118, nr 1
- Ekberg, Jan & Hammarstedt, Mats, »20 år av allt sämre arbetsmarknadsintegrering av invandrare«, *Ekonomisk Debatt*, nr 4, 2002
- Ekberg, Jan, *Inkomsteffekter av invandring*, Högskolan i Växjö, Växjö 1983
- Folk- och bostadsräkningen 1970. Del 3. Befolkning i hela riket och länen, utlänningar och utrikes födda personer m.m.*, SCB, Stockholm 1972
- Frank, Denis, *Staten, företagen och arbetskraftsinvandringen. En studie av invandringspolitiken i Sverige och rekryteringen av utländska arbetare 1960–1972*, Växjö University Press, Växjö 2005
- Frykman, Jonas & Hansen, Kjell, *Att leva på kassan. Allmän försäkring och lokal kultur*, Försäkringskassan, Stockholm 2005
- Johansson, Christina, *Välkomna till Sverige? Svenska migrationspolitiska diskurser under 1900-talets andra hälft*, Bokbox, Malmö 2005
- Lazaer, Edward P., »Culture and Language«, *Journal of Political Economy*, vol. 107, 1990
- Lundahl, Mats & Wadensjö, Eskil, *Unequal Treatment. A Study in the Neo-Classical Theory of Discrimination*, New York University Press, New York 1984
- Lundh, Christer, »Invandrarna i den svenska modellen – hot eller reserv?«, *Arbetarhistoria*, nr 2, 1994
- Lundh, Christer, *Invandringen till Sverige*, SNS förlag, Stockholm 2005
- Lundh, Christer & Ohlsson, Rolf, *Från arbetskraftsimport till flyktinginvandring*, 2. rev. uppl., SNS förlag, Stockholm 1999
- Lundh, Christer, Bennich-Björkman, Li, Ohlsson, Rolf, Pedersen, Peder J. & Rooth, Dan-Olof, *Arbete? Var god dröj! Invandrare i välfärdssamhället*, SNS förlag, Stockholm 2002
- Nordström Skans, Oskar & Åslund, Olof, *Ses vi på jobbet? Etnisk segregation mellan arbetsplatser 1985–2002*, IFAU, Uppsala 2005
- Ohlsson, Rolf, *Invandrarna på arbetsmarknaden. En undersökning av invandrare i Malmö under perioden 1945–1967*, Skrifter utgivna av Ekonomisk-historiska föreningen nr 16, Studentlitteratur, Lund 1975
- Portes, Alejandro & Bach, Robert, *Latin Journey*, University of California Press, Berkeley & London 1985
- Putnam, Robert D. *Bowling Alone. The Collapse and Revival of American Community*, Simon & Schuster, New York 2000
- Putnam, Robert D., Leonardi, Robert & Nanetti, Raffaella Y., *Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, N.J. 1992

- Wadensjö, Eskil, *Immigration och samhällsekonomi*, Studentlitteratur, Lund 1973
- Waldinger, Robert & Lichter, Michael I., *How the Other Half Works. Immigration and the Social Organization of Labor*, University of California Press, Berkeley 2003
- Westerlund, Olle, »Geografisk rörlighet och ekonomisk tillväxt«, *Arbetsrätt, rörlighet och tillväxt*, red. Daniel Rauhut & Björn Falkenhall, ITPS, Östersund 2006
- Åslund, Olof, »Immigrant Settlement Policies and Subsequent Migration«, *Health, Immigration, and Settlement Policies*, red. Olof Åslund, Nationalekonomiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala 2000
- Åslund, Olof, »Now and Forever? Initial and Subsequent Location Choices of Immigrants«, *Regional Science and Urban Economics*, vol. 58, 2005

Internet

Statistiska centralbyrån: www.scb.se

INDVANDRERNE OG INTEGRATIONENS DIMENSIONER I ET POLICYORIENTERET PERSPEKTIV

Per H. Jensen

Indledning

Etniske minoriteters situation i Danmark har været analyseret med afsæt i en mangfoldighed af teoretiske og analytiske synsvinkler.¹ Mange faglige traditioner har bidraget til en kortlægning af de etniske minoriteters tilpasning i Danmark, og emnemæssigt har forskningen dækket et væld af problemstillinger såsom hverdagslivs- og identitets-spørgsmål, kriminalitet, bosætnings- og netværksmønstre, arbejdsmarkedstilknytning, demografi, samfundsøkonomi mv. Fokus i denne artikel er den integrationsforståelse, der er fremherskende i den stats- og policycentrerede indvandrerforskning. I denne tradition er man af den opfattelse, at integrationen fremmes, hvis man ændrer på balancen mellem rettigheder og pligter, fx retten og pligten til at lade sig uddanne, aktivere mv. eller retten til at oppebære velfærdsstatslige ydelser, bl.a. materialiseret ved opkomsten af starthjælpen. Den policyorienterede indvandrerforskning leverer instrumentelt orienterede input til det politiske system vedrørende integrationens problemdefinitioner og løsningsforslag, og den policyorienterede udredning og indvandrerforskning er ifølge Ruth Emerek² i væsentlig grad inspireret af fagøkonomiske tilgange.

I det politiske system³ og i den policyorienterede litteratur er der nogenlunde enighed om, at integrationen har to dimensioner eller arenaer. Den ene drejer sig om, at indvandrerne (som arbejdskraft) skal lade sig integrere på arbejdsmarkedet, dvs. være arbejdsmarkedsdeltagende, og integration er i denne dimension lig med selvforsørgelse. Den anden drejer sig om, at de fremmede mere vidtgående skal lade sig inte-

1. For en oversigt, se fx Morten Ejrnæs, *Etniske minoriteters tilpasning til livet i Danmark – forholdet mellem majoritetssamfundet og etniske minoriteter*, Aalborg 2002.

2. Ruth Emerek, *Integration – eller inklusion? Den danske diskussion om integration*, Aalborg 2003.

3. Se fx Tænketanken, *Udlændinges integration i det danske samfund*, København 2001; Tænketanken, *Udlændinge- og integrationspolitikken i Danmark og udvalgte lande*, København 2004.

grere i samfundet som helhed, dvs. at de som medborgere skal lade sig integrere i alle samfundsforhold. Der er selvfølgelig et vist overlap mellem at lade sig integrere som arbejdskraft og at lade sig integrere som medborger, men det kan alligevel være ganske nyttigt at foretage denne skelneoperation.⁴ Fx er det muligt, at en person med anden etnisk oprindelse kan være fuldt integreret på arbejdsmarkedet, uden at vedkommende kan et eneste ord eller en eneste sætning på dansk, hvorimod et minimum af dansk kundskaber kan være en forudsætning for at blive integreret i de politiske eller sociale fællesskaber. Det er endvidere en udbredt opfattelse, at der er nogle gensidige koblinger mellem de to integrationsformer. Fx har den danske regering formuleret, at »arbejde er nøglen til en vellykket integration af udlændige i det danske samfund«.⁵ Med andre ord er det en udbredt forestilling, at integration på arbejdsmarkedet kan fungere som en trampolin, der baner vejen for en bredere integration i samfundets mangeartede sfærer og arenaer.

Hovedparten af den policyorienterede integrationsforskning domineres af individcentrerede analysetilgange, der betragter en manglende eller utilstrækkelig integration som en funktion af indvandrernes overlagte, bevidste og rationelt kalkulerede handlevælge. I forhold til *arbejdsmarkedsintegrationen* betyder dette fx, at indvandrerer har valgt ikke at deltage, fordi hun er udstyret med præferencer for at være husmoder frem for lønarbejder, eller fordi velfærdsstatens forsørgelsessystem bevirker, at det for hende bedre kan betale sig at lade sig forsørge af det offentlige end at arbejde. I forhold til *integrationen i samfundet som helhed* betyder dette, at indvandrerer ikke kan eller vil deltage i alle samfundsforhold, fx i foreningslivet eller de politiske beslutningsprocesser, fordi hendes præferencestruktur afviger fra gennemsnitsdanske livsførelse. Individorienterede analysetilgange lægger dermed op til, at integrationen handler om at resocialisere eller normalisere indvandrerer, og at velfærdsstaten i disse processer kan anvende økonomiske incitamenter som styringsredskaber.⁶

4. For lignende sonderinger, se også Flemming Mikkelsen, *Integrationens paradoks*, København 2001; Margit Helle Thomsen, »Integration – fra halve løsninger til helhedsorientering?«, *Mangfoldighed?*, red. Margit Helle Thomsen, København 2004, s. 15–58.

5. Regeringen, *Regeringens vision og strategier for bedre integration*, København 2003; Regeringen, *En ny chance til alle – regeringens integrationsplan*, København 2005.

6. Der eksisterer i forskningen om indvandringens årsager og effekter en klar erkendelse af, at indvandrerer ikke udgør en samlet og homogen gruppe. Man skelner sædvanligvis mellem indvandrerer fra ikke-industrialiserede og industrialiserede oprindelseslande, men man er i stigende grad også opmærksom på forskellene blandt indvandrerer fra ikke-industrialiserede lande (se fx Simon Skovgaard Møller & Anders Rosdahl, *Indvandrerer i job*, København 2006). Alle disse forskelle vil ikke nærmere blive berørt i denne artikel. Men det er klart, at personer fra forskellige kulturer og forskellige oprindelseslande vil reagere forskelligt på den samme økonomiske incitamentsstruktur. Dermed er tillige sagt, at betydningen af økonomiske incitamenter ikke er naturgivne. Langt snarere er incitamenters betydning et produkt af en social meningskabelse.

I den policyorienterede integrationsforskning er individcentrerede analysetilgange dog ikke enerådende. Det er således muligt at finde bidrag, hvor den manglende eller utilstrækkelige integration analyseres som en funktion af samfundets strukturelle egenskaber. I forhold til *integrationen på arbejdsmarkedet* betyder dette, at indvandrerne betragtes som udelukkede fra arbejdsmarkedsdeltagelse, fordi nogle særlige økonomiske, sociale og institutionelle træk ved arbejdsmarkedet fungerer som en barriere for deltagelsen. I forhold til *integrationen i samfundet som helhed* kan man sige, at der eksisterer forskellige integrationsforståelser, og at de forskellige integrations- og samfundsforståelser kan gøre det nemmere eller sværere at formidle integrationsprocessen. Fx vil der alt andet lige være meget store forskelle i de gensidige forventninger og forpligtigelser mellem indvandrerne og de etnisk danske, helt afhængigt af om samfundet er organiseret efter en smeltedigel- eller assimilatorisk integrationsforståelse. Uanset lægger strukturelle integrationsforståelser op til, at det danske samfund må være lydhør over for indvandrernes ønsker og behov, herunder må danskerne ændre sig selv og sine arbejdsmarkedsinstitutioner, hvis integrationen skal lykkes.

Formålet med denne artikel er at reflektere over, hvorledes den policyorienterede integrationsforskning betydningstillægger inklusions- og eksklusionsbegreberne i forhold til indvandrerproblematikken, og hvorledes denne betydningstillæggelse giver medløb til formuleringen af særlige problemdefinitioner og italesættelsen af særlige løsningsforslag. Artiklen vil berøre to integrationsdimensioner. Det drejer sig dels om integrationen i samfundet som helhed, og dels integrationen på arbejdsmarkedet. Artiklen vil blive afsluttet med en række konkluderende og perspektiverende overvejelser.

Integrationen i samfundet som helhed

I 1999 fik Danmark den første egentlige lovgivning om flygtninge og indvandreres integration i det danske samfund. Målsætningen med lovgivningen var, at den skulle understøtte bestræbelserne på at få samfundet til at »hænge sammen« og at få realiseret et »harmonisk samfundsliv«.7 Statens bekymring desangående skyldtes uden tvivl, at de fremmede påførte den danske stat og det danske samfund nogle problemer, fx ved at belaste statskassen. Men bekymringen var også forankret i nogle ligheds- og velfærdsidealer, der handler om, at det politiske system fandt det uacceptabelt, at særlige befolkningsgrupper lever i dyb fattigdom og/eller udsættes for patriarkalske undertrykkelsesformer mv.

7. Regeringen, *Regeringens vision og strategier for bedre integration*, s. 4.

Integrationsloven slår fast, at målsætningen med loven er at »bidrage til, at nyankomne udlændinge hurtigt bliver selvforsørgende«, hvorved udlændinge er (eller kan blive) en aktiv ressource for det danske samfund.⁸ Samtidig understreges, at integrationen af indvandrerne ikke blot handler om integration på arbejdsmarkedet. Derimod handler integration både om integration på arbejdsmarkedet og om en mere vidtgående integration i det danske samfund som helhed. I dette perspektiv skal integrationsloven tilbyde indvandrere en række selvrealiseringsmuligheder. Formålet med integrationsindsatsen er således at »bidrage til, at nyankomne udlændige sikres mulighed for deltagelse på lige fod med andre borgere i samfundets politiske, økonomiske, arbejdsmæssige, sociale, religiøse og kulturelle liv«.⁹ Disse tilbud om nye muligheder og livschancer er koblet til krav om, at udlændinge tilegner sig »en forståelse for det danske samfunds grundlæggende værdier og normer«. Til gengæld siger integrationsloven ikke ret meget om, hvilke krav der kan stilles til de etnisk danske. Integrationsloven er tavs, når det drejer sig om, hvorledes samfundet kan og bør organisere den gensidige relation mellem danskere og indvandrere. Heller ikke skiftende regeringer har haft klare visioner vedrørende denne problematik. På dette spørgsmål møder man kun vage eller intetsigende formuleringer. Fx hedder det, at det danske samfund skal og bør bygge på frisind og demokrati som grundide.¹⁰

Regeringens formuleringer er med andre ord særdeles vage, når det drejer sig om en (selv)beskrivelse af, hvad det er for en type politiske, økonomiske, arbejdsmæssige mv. fællesskaber, som indvandrerne skal tilbydes adgang til på lige fod med andre borgere. Som sådan er diskursen i det politiske system om integrationen og integrationsinstrumenterne på det nærmeste afkoblet grundforestillinger om samfundet og forestillinger om, hvordan forholdet mellem indvandrerne og det danske samfund som helhed ideelt set burde og kunne organiseres. Dette er ikke fordi, denne type overvejelser og forestillinger er helt fraværende i debatten. *Samfundscentrerede* integrationsforståelser er ikke alene til stede i den brede integrationslitteratur.¹¹ Man finder også fragmenter af en samfundscentreret integrationsforståelse i mere policyorienterede analysetilgange.¹²

8. Regeringen, *En ny chance til alle – regeringens integrationsplan*.

9. Lov om integration af udlændinge, § 1.

10. Regeringen, *Regeringens vision og strategier for bedre integration*, s. 4.

11. Se fx Jørgen Würtz Sørensen, *Assimilation/integration. Begreber, ideologi og politik*, Århus 1989; Charlotte Hamburger, *Assimilation eller integration? Dansk indvandrerpolitik og tyrkiske kvinder*, Århus 1989; Charlotte Hamburger, »Etniske minoriteter og social integration«, *Social Integration*, red. Lilli Zeuner, København 1997; Nicos Mouzelis, *Strategies of Integration and Socio-Cultural Differentiation*, København 1995.

12. Se fx Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration, *Integrationsforskningen i Danmark 1980–2002*, København 2002, s. 17f.

I samfundscentrerede analysetilgange opererer man sædvanligvis med (mindst) tre forskellige samfunds- og integrationsforståelser.

Assimilationssamfund: Et særtræk ved et assimilationssamfund er, at der stilles krav om, at de etniske minoriteter tilpasser sig den oprindelige befolknings kultur, sprog og sædvaner. Dvs. indvandrerne skal opgive deres egen kultur og sprog, hvilket vil have som effekt, at indvandrernes særtræk bliver udvisket. Kravet er altså, at indvandrerne glemmer alt om deres sociale, kulturelle og etniske oprindelse og fx ophører med at indgå ægteskab med immigranter med samme etniske baggrund.¹³ Hvis indvandrerne ikke kan affinde sig med sådanne tilstande, må de vende tilbage til deres oprindelsesland.

Kupesamfund: Et kupesamfund refererer til et samfund, der kan sammenlignes med en togstamme, hvor forskellige minoritetskulturer lever helt adskilt fra hinanden i togstammens forskellige kupeer. De forskellige grupper bindes sammen af et skæbnefællesskab (togets destination), men samfundet vil forblive segregeret, fordi de forskellige grupper ikke har evnen eller viljen til at tilpasse sig hinanden. For så vidt som der i et kupesamfund er tale om en majoritetskultur og en minoritetskultur, så vil minoritetskulturen være tilbøjelig til at koncentrere sig i ghettodannelser o.l.

Smeltedigelsamfund: I et smeltedigelsamfund vil forskellige etniske grupperinger løbende tilpasse sig hinanden. Indvandrerne må opgive noget af sig selv og den kultur, de kommer fra, for at blive integrerede. Men omvendt vil modtagersamfundet også være åbent over for indvandrerne og lade sig påvirke af de kulturelle og værdimæssige strømninger, som de bringer med sig. Pointeret kan man sige, at der som led i integrationen vil opstå en helt ny, 'tredje' kultur, der formes af de forskellige kulturer, der løber sammen. Et smeltedigelsamfund minder i nogen grad om et kulturelt pluralistisk samfund, der ofte sammenlignes med en skål salat. De forskellige bestanddele i salaten samarbejder, men de bevarer også hver især deres egenart, om end de hver især må lade sig underkaste kokkens luner og indfald, dvs. nogle ultimative kulturelle værdier.

Disse forskellige samfundscentrerede integrationsforståelser repræsenterer forskellige samfundskonstruktioner eller paradigmer, der hver især giver medløb til forskellige gensidige forventninger og forpligtigelser mellem den oprindelige befolkning og

13. Næsten 90 % af familiedannelserne blandt indvandrere i Danmark er komponeret af to voksne fra samme oprindelsesland (*Statistisk tiårsoversigt 1999*, Danmarks Statistik, København 1999).

indvandrerne. De forskellige paradigmer rummer forskellige opfattelser af, hvad integrationen af de etniske minoriteter overhovedet er for en størrelse, og de forskellige paradigmer aktualiserer forskellige typer politiske anbefalinger med henblik på at fremme integrationen. Pointen er, at der i samfundscentrerede analysetilgange eksisterer en indre logisk struktur eller tvang mellem integrationsopfattelsen og valg af politiske instrumenter. Fx vil gode sprogkunderskab være et ufravigeligt krav til de etniske minoriteter i samfund, der bygger på assimilatoriske principper, mens et tilsvarende krav ikke med samme styrke vil gøre sig gældende i et kupesamfund. Boligpolitisk kan majoritetsbefolkningen i et assimilationssamfund fratage indvandrerne friheden til selv at vælge, hvor de vil bo, hvis sådanne frihedsrettigheder svækker integrationen, mens et sådant skridt vil være nærmest utænkeligt i et kupe- eller smeltedigelsamfund, hvor minoriteten ikke betragtes som en minoritet, men som en gruppe af ligestillede og ligeværdige medborgere, der har en egen og selvstændig ret til eksistens på egne betingelser. I en samfundscentreret optik må diskussionen om de rette integrationsinstrumenter med andre ord forankres i grundforestillinger om samfundet.

Der er en vis fjendtlighed over for at anvende samfundscentrerede tilgange i den policyorienterede integrationsforskning. Et eksempel på dette kan være artiklen »De etniske minoriteters politiske deltagelse«,¹⁴ som er publiceret i bladet *Social Forskning*, der bl.a. henvender sig til det politiske system. I dette blad påpeger Lise Togeby, at det er stærkt problematisk og fejlagtigt¹⁵ at forankre diskussionen om de rette integrationsinstrumenter i grundforestillinger om, hvad det er for et samfund, vi ønsker os, fx om vi ønsker os en assimilatorisk eller pluralistisk samfundsformation. Påstanden er, at hvis denne type diskussion rejses, så vil »kulturkonflikter og kulturændringer bliver integrationspolitikens centrale genstand«. I stedet foreslår Lise Togeby, at vi ganske enkelt definerer¹⁶ vellykket integration som en tilstand, hvor de etniske minoriteter på lige fod med danske statsborgere deltager på arbejdsmarkedet, i uddannelsessystemet, i foreningslivet og i de politiske beslutningsprocesser.¹⁷ Med en sådan definition er Togeby på linje med den dominerende integrationsforståelse i det politiske system.¹⁸

Hvis man anvender en sådan definition, sker der et skred i integrationsbegrebets betydningshorisont. Man tilnærmer sig en *individcentreret* integrationsdiskurs. I individcentrerede analyser beskrives og klassificeres, hvorledes indvandrerne i deres

14. Lise Togeby, »De etniske minoriteters politiske deltagelse«, *Social Forskning* 2000.

15. *Ibid.*, s. 79.

16. For tilsvarende definitioner, se fx Tænketanken, *Indvandring, integration og samfundsøkonomi*, København 2002.

17. Togeby, s. 79.

18. Se fx Tænketanken, *Udlændinges integration i det danske samfund*.

adfærdsmønstre afviger fra gennemsnitsdanskerens måde at være og handle på.¹⁹ Sådanne analyser er bevidst eller ubevidst styret af et ubehag ved, at indvandrerne er forskellige fra danskerne. Det kan fx dreje sig om et ubehag ved, at indvandrerne ikke i samme grad som danskerne deltager i foreningslivet o.l. Når beskrivelser og klassifikationer fokuserer på forskellene mellem indvandrerne og danskerne, så løsrives de medløbende integrationsstrategier fra grundforestillinger om samfundet. Derimod bliver gennemsnitsdanskerens livsførelse billedet og målestokken for det vellykkede integrationsforløb. Og afhængigt af ambitioner og intentioner vil man uden tvivl være i stand at kortlægge forskelle mellem indvandrere og etnisk danskere i et utal af dimensioner, hvorved integrationskravene tilsvarende få lov til at accelerere i alle retninger. I dag kan man vilkårligt italesætte indvandrernes manglende sprogkundskaber som et problem, i morgen, at de bruger tørklæde, og i overmorgen, at de har flere børn end gennemsnitsdanskeren osv. Integrationskravene frigøres med andre ord fra enhver form for indre tvang, hvilket åbner op for, at følelserne kan få lov til at løbe af med fornuften.

Individcentrerede analysetilgange bygger endvidere på forestillinger om, at integrationen kan defineres af objektivt bestemmelige grænser (fx: deltager i foreningslivet eller ikke), hvilket muliggør, at man kan beskrive indvandrerne som nogen, som er enten inde eller ude, deltager eller ikke deltager osv. Dermed rettes opmærksomheden mod grænsedragninger og mod det målelige, dvs. mod registreringer af positionen på den ene eller anden side af en grænse, hvad enten det drejer sig om at gøre noget registrerbart til et 'objektivt' kriterium (deltager i kommunalvalgene eller ikke) eller om at se bort fra et 'objektivt' kriterium (kvinde eller mand). Med andre ord fikseres vores opmærksomhed omkring de forhold, der adskiller en gruppe fra en anden.²⁰

Når ambitionen er at definere og kortlægge objektivt bestemmelige grænser, vil man være tilbøjelig til at operere med a priori idealtilstande. Fx at det er godt at deltage og dårligt ikke at deltage. Men det er relativt sjældent, at der klart og tydeligt redegøres for de kriterier, hvorfra det er muligt at foretage distinktionerne mellem det gode og det onde mv. Fx kan man spørge, hvad det er for kriterier, der ligger til grund for at mene, at det er godt at deltage i foreningslivet, ligesom man kan spørge, hvad det er for en type foreninger, der er relevante i deltagelsesøjemed.²¹ Vi får altså ikke oplyst, hvad det er for en bagvedliggende samfunds- og integrationsforståelse, der muliggør og konstituerer

19. Jf. fx Sørensen; for en række nyere bidrag inden for traditionen, se fx Hans Hummelgaard, »Integration af indvandrere på arbejdsmarkedet«, *Samfundsøkonomen* 2003, s. 11–19; Hans Hummelgaard, »Hvordan kan flere indvandrere komme i arbejde?«, *Samfundsøkonomen* 2006, s. 15–19; Anders Rosdahl, *Integration på arbejdsmarkedet af ikke-vestlige indvandrere og efterkommere*, København 2006.

20. Jf. fx Robert L. Goodin, »Inclusion and exclusion«, *Archives Européennes de Sociologie* 1996, s. 343–371.

21. Det er formentlig ikke godt nok, hvis indvandrere har samme deltagelsesfrekvens i foreningslivet som

grænsedragningerne og grænseoperationerne. Denne type overvejelser forsvinder simpelthen i dikotomiernes selvfølgelige form. Effekten er, at vi kan diskutere integration og integrationsteknikker, uanset om der er et samfund eller ikke.

At der ikke redegøres for de kriterier, der ligger til grund for grænsedragningerne, betyder ikke, at kriterierne er ikke-eksisterende. Grænsedragningerne bygger således på implicite forestillinger om en midte og en periferi (inde/ude), som slår ned som midtens uomgængelige definition af periferien; fx at det er dårligt, at *dem* derude ikke deltager lige så meget og på samme måde som *os* herinde. Den, der iagttager, vil definere *dem* ude, som ikke har de samme egenskaber, som han selv tillægger betydning.²² Med andre ord bygger grænsedragningerne på en form for etnocentrisme, dvs. forestillinger om, at egenskaber hos *os* selv er attråværdige for de andre. Det er derfor ikke underligt, at megen indvandrerforskning går ud på at måle og veje indvandrere, i forhold til hvor meget de ligner den danske gennemsnitsbefolkning. Med en sådan synsvinkel kan man kun få øje på de etniske minoriteter som en negativ sum af enkeltindivider, der trænger til at blive integrerede eller resocialiserede.

At afkoble integrationsbegrebet fra grundforestillinger om samfundet har en række instrumentelle fordele. Fx muliggøres en pseudoadskillelse mellem den videnskabelige iagttagelse og den politiske intention. Mens det er videnskabens opgave 'objektivt' at registrere tilstande af disintegration i form af ikke-deltagelse, så kan den bagvedliggende intention, dvs. at flytte nogen over en grænse (fx fra at være ikke-deltagende til at blive deltagende), beskrives som politikens domæne. Imidlertid giver den videnskabelige iagttagelse kun én handlemulighed, nemlig at flytte rundt på *de andre*, dvs. flytte *dem* fra en *ude-* til en *indepotion*. Dermed er der også en fare for, at videnskabelige indsigter ender som ren socialterapi, dvs. alene med en evne til bestandigt at opstille nye handlemuligheder og nye handlealternativer – aldrig med en evne til at bidrage med nye erkendelser.

Når grænsedragninger og grænseoperationer frigøres fra overvejelser om målsætningen med samfundet, kan vi vilkårligt flytte rundt på grænserne for, hvornår vi definerer *dem* ude eller inde. Fx: Hvor meget og i hvilke arenaer skal indvandrere deltage, før man kan sige, at de deltager på lige fod med danskerne? Hermed havner vi i en situation, hvor kriteriet for vore grænsedragninger er, at noget beskrives og accepteres

danskerne, hvis indvandrere deltager i hjemstavnsforeninger, etniske foreninger eller religiøse (muslimske) foreninger.

22. Jf. fx Asmund W. Born & Per H. Jensen, »Privilegering af perspektiver – en refleksion over begrebskonstruktionerne inklusion/eksklusion og integrering/marginalisering i den sociologiske iagttagelse«, *Dansk Sociologi* 1998, s. 21–37.

som et problem. Og vi behøver ikke engang at redegøre for, hvorfor et givet fænomen er et problem. Fx hvorfor det er et problem, at etniske minoriteter ikke deltager på lige fod med danskerne i foreningslivet, eller hvorfor det er et problem, at de etniske minoriteter ikke er så velbevandede i dansk kultur og historie som danskerne selv. Det er tilstrækkeligt, at nogen oplever eller *føler*, at et givet fænomen er et problem, og kan beskrive det som et sådant. Effekten kan meget let blive, at der hele tiden flyttes rundt på undertrykkelsen i den forstand, at hver gang indvandrerne har forsøgt at flytte sig i forhold til en given ude/inde-position, så har *vi* i mellemtiden flyttet grænserne for, hvornår *vi* anser dem for at være ude eller inde. En individcentreret integrationsforståelse giver meget let medløb til symbolsk vold eller racisme, der handler om, at vi ønsker, at indvandrerne skal blive som os, fordi vi har et ubehag ved, at de er, som de er – at de er anderledes, uden at de nogensinde får en jordisk chance for at indfri vore krav og ønskemål.

Pointen er endelig, at dersom integrationen slet og ret handler om at flytte de etniske minoriteter over en grænse, så kan emergens kun sættes på dagsordenen som noget på en skala af mere eller mindre, hvorimod selve kvaliteten ved bevægelsen ikke kan tematiseres. Dette betyder, at procesbegreberne bliver indholdstomme eller fraværende. Vi kan kun udpege, hvor i processen vi er, men ikke selve processen som et gensidigt relationsforhold med en flydende og bevægelig meningskabelse. I stedet avles et forventningspres på de etniske minoriteter, der handler om, at *de* skal gøre en større indsats for at blive integrerede, dvs. blive som *os*, hvorved indvandrerne reelt underlægges en assimilationstvang. Hovedansvaret for integrationen overdrages med andre ord til indvandrerne selv.²³ Dette hindrer, at ekskluderingen synliggøres som en proces med aktører, som ekskluderer aktivt.

Hvem er de ekskluderende aktører i forhold til arbejdsmarkedet?

Hvis man ønsker, at flere indvandrere skal integreres på arbejdsmarkedet, er det nødvendigt, at man identificerer de faktorer, der er årsagen til, at indvandrerne i mindre omfang end danskerne er arbejdsmarkedsdeltagende, og at der handles på disse indsigter. For så vidt som man søger at indkredse udelukkelsesmekanismernes kausalteoretiske årsager, er der to veje at gå. Man kan forankre sine forklaringer i aktør og udbudsversus struktur og efterspørgselsbaserede forklaringshypoteser,²⁴ idet forskningen og

23. Thomsen.

24. Rosdahl, s. 4.

politikdannelsen på integrationsområdet dog næsten udelukkende har taget afsæt i aktør- og udbudssiden i fokuseringen på de faglige, sociale og personlige ressourcer og barrierer, der kendetegner den enkelte indvandrer.²⁵

Aktør- og udbudsorienterede forklaringer vil være tilbøjelige til at hævde, at lave deltagelsesgrader skyldes en form for selveksklusion, idet der henvises til, at indvandrerne ikke selv ønsker at deltage. Denne form for selveksklusion kan enten være kulturelt eller økonomisk betinget. Heroverfor vil struktur- eller efterspørgselsbaserede forklaringshypoteser være tilbøjelige til at tage udgangspunkt i eksklusivitetsbegrebet. Det karakteristiske ved eksklusivitet er således, at en eksklusiv eller privilegeret position kun kan nås ved eksklusion af dem, som den eksklusive gruppe måtte definere som uønskede.²⁶ Her er udgangspunktet, at udelukkelsen er en funktion af fordomme²⁷ blandt dem, der ekskluderer, og at fordommene institutionaliseres og manifesterer sig i politikker, der både reproducerer fordommene og indvandrerens udelukkelse fra arbejdsmarkedet. Pointen er imidlertid, at der altid er et sted, hvorfra udelukkelsen foretages.

Selveksklusion

Som frit handlende aktører vælger indvandrerne ikke at deltage på arbejdsmarkedet, fordi deres præferencer afviger fra de danske normer for deltagelse. En række indvandrerereforskere mener således, at indvandrerne ikke har den samme arbejdsetik og -moral som danskerne, dels fordi de har en anden mentalitetsstruktur (kvinder har en husmodermentalitet),²⁸ dels fordi de har opretholdt kulturelle orienteringsmåder fra deres hjemland.²⁹ Danskerne har en stærk arbejdsorientering, hvilket kan tematiseres som 'work rich – time poor', mens indvandrere har en ikke-arbejdscenteret livsstil, hvilket

25. Margit Helle Thomsen & Mette Moes, *Kompetencer mellem kulturalisering og mangfoldighed. Om brugen og bedømmelsen af etniske minoriteters kompetencer og ressourcer på det danske arbejdsmarked*, Aalborg 2002.

26. Jf. fx Goodin.

27. Man skelner ofte mellem direkte eller indirekte, bevidste og tilsigtede eller ubevidste og utilsigtede fordomme og former for diskrimination (Birgit Møller & Lise Togeby, *Oplevet diskrimination. En undersøgelse blandt etniske minoriteter*, København 1999, s. 12). Direkte diskrimination refererer til, at indvandrere nægtes adgang til bestemte økonomiske goder på grund af deres etniske oprindelse, mens indirekte diskrimination foregår, når tilsyneladende neutrale systemer favoriserer etniske danskere frem for udlændinge.

28. Det er formentlig en selvforstærkende myte, at indvandrerkvinder har en husmodermentalitet. Nyere undersøgelser viser således, at indvandrerkvinderne gerne selv vil arbejde, og at de ofte støttes i ønsket af deres mand, jf. Sanne Ipsen, Ane Kolstrup & Henning Hansen, *Unge indvandrere uden for arbejdsstyrken i Københavns Kommune*, København 2006. Omvendt påpeger Karen Margrethe Dahl & Vibeke Jakobsen, *Køn, etnicitet og barrierer for integration*, København 2005, at kvinder, der opdrages til en 'hjemmekultur', vil få mere tid og være mere motiverede til skolearbejde, der i anden omgang kan fungere som en 'frigørelsesstrategi'.

29. Rosdahl.

kommer til udtryk som 'work poor – time rich'.³⁰ Det påstås endvidere, at demarkationen mellem 'work rich – time poor' versus 'work poor – time rich' skaber polariseringstendenser i samfundet, og at polariseringstendenserne understøttes af, at de etniske minoriteter i kraft af deres 'work poor – time rich'-præferencer vil være disponerede for at blive brugere eller klienter i velfærdsstaten.

Ifølge denne opfattelse underminerer indvanderne velfærdsstaten. Velfærdsstaten tvinges så at sige i knæ af en økonomisk overbelastning, der medfører et velfærdstab for de etniske danskere.³¹ Beregninger har vist, at indvandrere fra mindre udviklede lande over et livsforløb indebærer et underskud for de offentlige kasser, der er tre gange så stort som det, en gennemsnitlig dansker giver.³² Og det er meget vanskeligt at komme ud over dette problem. Som rationelle aktører skal indvanderne nemlig opleve, at gevinsten ved at lade sig integrere er større end omkostningerne ved at lade sig integrere.³³

Opfattelsen af, at velfærdsstaten tvinges i knæ, begrundes med, at ydelserne i socialdemokratiske velfærdsstater er universelle og relativt generøse.³⁴ At ydelserne er universelle og generøse, betyder ifølge Alan Wolfe & Jytte Klausen³⁵ og Birte Siim³⁶, at socialdemokratiske velfærdsstater er 'gode' til at håndtere ulighed, mens de til gengæld er meget 'dårligere' til at håndtere forskellighed. Omvendt er liberale velfærdsstater, fx USA og Canada, 'gode' til at håndtere forskellighed, men 'dårlige' til at håndtere lighed.

Man må bøje sig for disse påstande, i den forstand at rendyrkede liberalister alt andet lige er 'gode' til forskellighed. Fx har pseudonymet Mr. Smith i internetmagasinet *Liberator* formuleret, at den »indvandring, der ikke krænker vores negative rettigheder, har jeg ikke ret til at begrænse uden ved frivillig kontrakt at kompensere derfor«. ³⁷ Men man skal passe på ikke at forveksle rendyrket liberal ideologi med realt eksisterende liberale velfærdsstater, hvor USA er et utroligt dårligt valgt eksempel på et land, der er god til forskellighed. USA er formentlig et af de mest racistiske samfund i den vestlige kulturkreds. Som påvist af Loïc Wacquant³⁸ udgør afro-amerikanerne i det amerikanske

30. Se fx Ruth Emerek, »Migration, arbejdsliv og levevilkår«, *Marginalisering, integration, velfærd*, red. Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen, Aalborg 2001, s. 35–56.

31. Peter Nannestad, »Den svære integration«, *Ubekvemme udfordringer*, red. Peter Seeberg, Odense 2001, s. 13–30.

32. Velfærdskommissionen, *Oplæg: Fremtidens velfærd og globaliseringen*, København 2005, s. 2f.

33. Nannestad, »Den svære integration«, s. 25ff.

34. Tænkertanken, *Udlændinges integration i det danske samfund*, s. 9.

35. Alan Wolfe & Jytte Klausen, »Other People«, *Prospect* 2000, s. 28–32.

36. Birte Siim, »Medborgerskabets udfordringer – etniske minoritetskvinders politiske myndiggørelse«, Århus 2003.

37. *Liberator*, 18. marts 2002.

38. Loïc Wacquant, »The new 'peculiar institution': On the prison as surrogate ghetto«, *Theoretical Criminology*

samfund cirka 6 % af befolkningen, men cirka 50 % af tilgangen af nye fanger til fængselsvæsenet. Tilsvarende konstaterede Nils Christie³⁹ i starten af 1990'erne, at cirka 33 % (med stigende tendens) af alle afro-amerikanere i alderen 20–29 år i USA var under fængselsvæsenets kontrol som indsatte, prøveløsladte eller under tilsyn. Til gengæld boede cirka otte millioner (primært etnisk hvide) amerikanere i slutningen af 1990'erne i 'gated communities'.⁴⁰ Med afsæt i disse konstateringer er det svært at acceptere hypotesen om, at liberale velfærdsstater giver medløb til anerkendelse af forskellighed. Til gengæld tyder den stærke fokusering på arbejdsmarkedsdeltagelse i Danmark på, at man i Danmark anerkendes i kraft af, at man har en position i den samfundsmæssige arbejdsdeling.

Alligevel er det en udbredt opfattelse, at generøse velfærdsydelser i socialdemokratiske velfærdsstater vil underminere indvandrerens arbejdsudbudsbeslutning, fordi rationelle aktører ikke vil arbejde, hvis det bedre kan betale sig at indkassere offentlige ydelser frem for at arbejde. Ifølge denne tankegang skyldes den manglende integration, at mange udlændige har for få økonomiske incitamerter til at komme i ordinær beskæftigelse.⁴¹

Man kan omgå disse problemstillinger ved at sænke de velfærdsstatslige ydelser, hvilket skete pr. 1. juli 2002, hvor starthjælpen blev introduceret. Starthjælpen er en særlig lav ydelse for personer, der ikke har opholdt sig i Danmark i mindst syv år i løbet af de sidste otte år. Starthjælpen bygger på forestillinger om, at indvandrerne vil øge deres jobsøgningsaktivitet – og komme i arbejde – hvis de økonomiske incitamerter optimeres. Men starthjælpen kan også have en anden begrundelsessammenhæng. Nogle marginaliseringsforskere mener således,⁴² at man ikke kan anse personer for marginaliserede, hvis disse foretrækker ikke at deltage, hvilket ifølge ovenstående netop gør sig gældende for dem, der har præferencerne 'time rich – work poor'. Disse persongrupper lever ikke op til det danske samfunds normative idealer, der ifølge Ruth Emerek⁴³ kan formuleres på følgende måde: »[M]an har rettigheder, fordi man bidrager«. Med afsæt i disse idealer kan der foretages en sondring mellem to grupper indvandrere: dem, der aktivt bestræber sig på at komme ind på arbejdsmarkedet, dvs. fungerer som aktive og

logy 2000, s. 377–389.

39. Nils Christie, *Kriminalitetskontrol som industri. På vej mod Gulag, vestlig stil*, København 1996.

40. Edward Blakely & Mary Gail Snyder, *Fortress America. Gated Communities in the United States*, Washington DC 1997.

41. Jf. Tænketanken, *Indvandring, integration og samfundsøkonomi*; Hummelgaard, »Integration af indvandrere på arbejdsmarkedet«.

42. Se fx Asbjørn Johannesen, *Marginalisering og ekskludering – samme eller forskellige fenomener*, Oslo 1997.

43. Emerek, »Migration, arbejdsliv og levevilkår«.

selvberørende medborgere,⁴⁴ og dem, der ikke lægger alle kræfter i at få et arbejde. De sidstnævnte grupper kan majoritetsbefolkningen tillade sig at betragte som irrelevante – 'de bidrager ikke' – og denne optik kan legitimere starthjælpen. Men starthjælpen har tilsyneladende ikke de ønskede effekter. Det er kun et mindretal af starthjælpsmodtagerne, der er kommet i arbejde. I stedet har starthjælpen afstedkommet væsentlige materielle afsavn i flygtningefamilierne.⁴⁵

Et andet problem er, at indvanderne udelukker sig selv, fordi de stiller for høje lønkrav, der institutionelt er fæstnet i den høje mindsteløn i Danmark.⁴⁶ Hypotesen er, at indvanderens produktivitet er så lav, at de ikke bidrager til produktionsresultatet i et sådant omfang, at dette berettiger til mindstelønnen. En oplagt vej at gå ville derfor være (selektivt) at sænke mindstelønningerne. Dette har dog hidtil ikke været socialt acceptabelt. I stedet har man søgt at gøre indvanderne mere produktive, og disse bestræbelser har på forskningsfronten givet medløb til et væld af analyser, der udpeger indvanderens manglende erhvervs erfaring og erhvervsuddannelse mv. som årsagerne til, at de ikke kan begå sig på det danske arbejdsmarked.⁴⁷ Desuden er det blevet påpeget, at indvandrere på grund af manglende sprogkundskaber mv.⁴⁸ er besværlige at have ansat eller at arbejde sammen med. Dvs. at der er store transaktionsomkostninger forbundet med at inkludere indvanderne på en dansk arbejdsplads.⁴⁹ Men integrationsproblemerne kan ifølge disse hypoteser løses, hvis indvanderne selv udviser den rette vilje til at lade sig uddanne og i øvrigt tilegner sig det danske sprog o.a.

De eksklusive principper

Efterspørgsels- og strukturorienterede forklaringer fokuserer på 'social closure'-processer, der udelukker særlige etniske grupper fra deltagelse fra arbejdsmarkedet.⁵⁰ Denne

44. Se fx Per H. Jensen & Birgit Pfau-Effinger, »Active citizenship – the changing face of welfare«, *The Changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, red. Jørgen Goul Andersen, Anne-Marie Guillemard, Per H. Jensen & Birgit Pfau-Effinger, Bristol 2005, s. 1–14.

45. Jf. Mette Blauenfeldt, Henning Hansen & Adam Johansen, *Flygtninge på starthjælp*, København 2006.

46. Hummelgaard, »Integration af indvandrere på arbejdsmarkedet«; Hummelgaard, »Hvordan kan flere indvandrere komme i arbejde?«

47. Vibeke Jakobsen, »Marginalisering og integration? Indvandrere på det danske arbejdsmarked 1980–1996«, *Tidsskrift for arbejdsliv* 2000, s. 19–37; Vibeke Jakobsen, *Uddannelse og dansk kundskaber. Om uddannelse og dansk kundskabers betydning for etniske minoriteters integration i det danske arbejdsmarked*, Aalborg 2002; Hummelgaard, »Integration af indvandrere på arbejdsmarkedet«; Dahl & Jakobsen; Tænk tanken, *Udlændinge på ungdomsuddannelserne – frafald og faglige kundskaber*, København 2005.

48. Hummelgaard, »Integration af indvandrere på arbejdsmarkedet«; Møller & Rosdahl.

49. Peter Nannestad, *Solidaritetsens pris. Holdninger til indvandrere og flygtninge i Danmark 1987–1993*, Århus 1999, s. 45ff.

50. John Rex, *Race and Ethnicity*, Milton Keynes 1986.

synsvinkel er forankret i en webersk forståelsesramme. Fx skelnede Max Weber⁵¹ mellem 'åbne' og 'lukkede' relationer på arbejdsmarkedet. Åbne arbejdsmarkeder inkluderer alle, der selv ønsker, og som er i stand til, at deltage,⁵² mens lukkede arbejdsmarkeder ekskluderer eller begrænser deltagelsen for særlige (fuldt fungible) persongrupper.

At særlige grupper afskæres fra deltagelse på arbejdsmarkedet, er bl.a. tematiseret i de såkaldte segmenteringsteorier,⁵³ der opstod i USA i slutningen af 1960'erne, hvor man gennem nye velfærdsstatslige initiativer (bl.a. uddannelse) søgte at skabe 'the great society'. Det viste sig imidlertid, at de velfærdsstatslige politikker havde meget begrænsede effekter. Der eksisterede mellem forskellige etniske grupper en stabil struktur af ulighed, som velfærdsstaten ikke kunne slå hul på. Segmenteringsteoriene opstod i et forsøg på at forklare årsagerne til velfærdsstatens begrænsede manøvre muligheder, og segmenteringsteoriernes budskab er, at den stabile struktur af ulighed skyldes økonomiske, sociale og institutionelle segmentdannelser på arbejdsmarkedet.

Økonomiske segmentdannelser har rod i økonomiens organiseringsformer. Man skelner sædvanligvis mellem en kernesektor og en periferisektor.⁵⁴ Kernesektoren er karakteriseret ved relativt store, kapitalintensive og højteknologiske virksomheder, der opererer på stabile produktmarkeder, hvor de ikke i særlig grad er konkurrenceudsatte. Derfor er arbejdskraften stabilt beskæftiget og vellønnet. Modsat er periferisektoren kendetegnet ved at bestå af små og arbejdskraftintensive virksomheder, der anvender traditionel teknologi – kravene til arbejdskraftens kvalifikationer er små – og virksomhederne er i meget høj grad konkurrenceudsatte. Omkostningsreduktioner og evnen til at underbyde andre virksomheder er vigtige konkurrenceparametre. Derfor er lønningerne lave (evt. deklarerer det lønnede arbejde slet ikke), og arbejdskraften ustabil beskæftiget.⁵⁵

I den perifere sektor er der små adgangsbarrierer.⁵⁶ Den perifere sektor skaber mulighederne for, at der kan opstå etniske nicheøkonomier, fx i form af etniske restauran-

51. Max Weber, *Economy and Society*, California 1978, s. 43.

52. Fx kan man trods alle gode hensigter ikke forvente, at svært traumatiserede flygtninge er i stand til at deltage på arbejdsmarkedet.

53. Se fx Arne L. Kalleberg & Aage B. Sørensen, »The sociology of labor markets«, *Annual Review of Sociology* 1979, s. 351–379; Thomas P. Boje & Christian P. Toft, *Arbejdsmarkeder og segmenteringsteorier*, Aabenraa 1989; Robert McNabb & P. Ryan, »Segmented Labour Markets«, *Current Issues in Labour Economics*, red. D. Sapsford & Z. Tzannatos, Basingstoke 1990.

54. Kerne- og periferisektoren udgør ikke nødvendigvis forskellige industrigræne eller forskellige økonomiske sektorer. Kerne- og periferisektorerne kan også findes inden for den samme arbejdsplads. Fx kan en højteknologisk medicinalvirksomhed have en transportafdeling, der er lavteknologisk og arbejdsintensiv.

55. Se også Michael Rosholm, Kirk Scott & Leif Husted, *The Times They Are A-Changin. Organizational Change and Immigrant Employment Opportunities in Scandinavia*, Århus 2000.

56. Se fx Shahamak Rezaei, *Det duale arbejdsmarked i et velfærdsstatsligt perspektiv – et studie af dilemmaet mellem uformel økonomisk praksis og indvandreteres socio-økonomiske integration*, Roskilde 2003.

ter.⁵⁷ De etniske nicheøkonomier opstår, fordi indvandrere udelukkes fra det ordinære arbejdsmarked. Derfor vælger de – 'as a last resort'⁵⁸ – at etablere virksomheder på beskæftigelsesområder, hvor adgangsvejene er 'åbne', og etableringsomkostningerne er små.⁵⁹ De markeder og markedssegmenter, som indvandrere har adgang til, er ifølge Shahamak Rezaei⁶⁰ detailhandelen (fx kiosker og grønthandlere), engroshandelen, restaurationsbranchen og andre brancher med serviceerhverv, fx rengøring og taxikørsel. Dette stemmer ikke helt overens med Jan Hjarnø & Torben Jensens studier,⁶¹ der har vist, at store virksomheder diskriminerer mindre end små virksomheder, og at offentlige virksomheder har en lavere diskriminationsgrad end de private.

De økonomiske segmentdannelser har især mulighed for at udfolde sig, når ledigheden er høj. Dette viser sig bl.a. ved, at indvandrernes tilknytning til arbejdsmarkedet er lav, hvis de er bosat i kommuner med høj ledighed, mens arbejdsmarkedstilknytningen er høj i kommuner med lav ledighed.⁶² Med andre ord er udviklingen i ledigheden en meget afgørende faktor for beskæftigelsesmulighederne blandt etniske minoriteter.

Sociale segmentdannelser opstår som følge af direkte former for diskrimination, og dette fænomen udgør ifølge regeringen⁶³ et reelt problem i forhold til indvandrernes integration på arbejdsmarkedet. Arbejdsgiverne diskriminerer i ansættelsesprocesserne, fordi de ikke ønsker, at personer med anden etnisk oprindelse er ansat på deres virksomhed. Denne form for diskrimination kan forekomme økonomisk irrationel. Økonomisk teori vil dog forklare diskriminationen med, at de ulemper, som den enkelte arbejdsgiver oplever ved ikke at ansætte indvandrere, er mindre end ubehaget ved at ansætte en person med anden etnisk oprindelse. *Børsens Nyhedsmagasinet* fandt i 2000 gennem telefoninterview med 200 personalechefer, at virksomhederne i betragtelig grad bedriver ansættelsesdiskrimination.⁶⁴ Undersøgelser viser endvidere, at det

57. Mette Thunø, »Myten om den kinesiske entreprenørånd: etnicitet og kønsrelationer blandt kinesiske indvandrere i Danmark«, *Kvinder, køn & forskning* 1998, s. 28–39.

58. Jf. Kræn Blume Jensen, Helena Skyt Nielsen, Mette Ejrnæs & Allan Würtz Jensen, *Self-Employment Among Immigrants: A Last Resort?*, Århus 2003.

59. Et af paradeeksemplerne er de kinesiske grillbarer og restauranter. Fremkomsten af etniske nicheøkonomier betyder også, at de etniske minoriteter kan undgå kontakt til det omkringliggende samfund, hvilket producerer mulighederne for fremkomsten af et kupesamfund.

60. Rezaei, s. 18.

61. Jan Hjarnø & Torben Jensen, *Diskrimineringen af unge med indvandrerbaggrund ved jobsøgning: dansk national rapport efter oplæg fra ILO*, Esbjerg 1997.

62. Signe Hald Andersen & Eskil Heinesen, *Ikke-vestlige indvandreres integration på arbejdsmarkedet*, København 2006; Mette Gøtz, Eskil Heinesen, Leif Husted & Signe Hald Andersen, *Benchmarkingsanalyse af integrationen i kommunerne målt ved udlændinges selvforsørgelse 1999–2005*, København 2006.

63. Regeringen, *Handlingsplan til fremme af ligebehandling og mangfoldighed og til bekæmpelse af racisme*, København 2003; Lise Tøgeby, *Fra fremmedarbejdere til etniske minoriteter*, Århus 2003; Dahl & Jakobsen.

64. *Børsens Nyhedsmagasinet* 2000.

ved enslydende kvalifikationer er betydeligt nemmere for personer med en dansk baggrund at blive indkaldt til en ansættelsessamtale end etniske minoriteter.⁶⁵ Og hvis man spørger indvandrerne selv, oplever cirka 39 %, at de diskrimineres i forbindelse med jobsøgning på arbejdsmarkedet.⁶⁶

Arbejdsgiverne diskriminerer, fordi de selv har en 'smag' for diskrimination, fordi deres ansatte ikke vil arbejde sammen med andre etniske minoriteter, eller fordi deres kunder ikke ønsker at blive betjent af en person med anden etnisk oprindelse. Sidstnævnte udgave af diskrimination har på det seneste antaget spektakulære former. Fx er det i flere omgange kommet frem i dagspressen, at det hos taxaselskaberne er muligt at bestille 'hvide taxier'.⁶⁷ Et andet eksempel er sagen om, hvorvidt det er acceptabelt, at kassedamer bærer tørklæde eller ej. Denne sag startede i 1999, hvor de store butikskæder såsom FDB, Aldi, Magasin og Dansk Supermarked besluttede, at de ikke ville ansætte eller benytte kassedamer, der bærer tørklæde, hvilket i 2005 blev sanktioneret af Højesteret.⁶⁸ Endelig kan nævnes, at kunder tilsyneladende ikke ønsker at få behandlet tænder af personer med anden etnisk herkomst. I hvert fald viste en række artikler i dagbladene omkring år 2000, at det er umuligt for tandlæger med mørkt hår og mørk hud at finde beskæftigelse i Danmark. Mange akademikere (tandlæger, læger, ingeniører mv.) af anden etnisk herkomst, der er uddannet i Danmark, vælger derfor at slå sig ned i udlandet.⁶⁹ Der er argumenteret for, at mangfoldighedsledelse kan stimulere ansættelse af indvandrere og oven i købet være en god forretning.⁷⁰ Mangfoldighedsledelse tager dog kun fat på en af flere årsager til ansættelsesdiskriminationen.

Et er problemerne for indvandrerne med at komme i arbejde. Noget andet er, hvordan indvandrerne behandles, hvis de skulle være så heldige at komme i beskæftigelse. Internt på virksomhederne bliver indvandrerne ofte placeret nederst på jobstigerne og i statushierarkierne, også selvom de har samme kvalifikationer som de etniske danskere.⁷¹ Dette bidrager til at skabe *os-dem*-relationer. *Os*, dvs. kernearbejdskraften, gives

65. Hjernø & Jensen.

66. Gunnar Viby Mogensen & Poul Chr. Matthiessen, *Mislykket integration*, København 2000.

67. Se fx *Fyens Stiftstidende* den 11. november 2003 og 5. april 2004; *Jyllands-Posten* den 12., 13. og 28. november 2003; *Politiken* den 12. november 2003; *Berlingske Tidende* den 13. november 2003; *Urban* den 2. og 23. januar 2004.

68. Se fx *Berlingske Tidende* den 19. december 2003; *Politiken* den 19. december 2003 og 22. januar 2005; *Jyllands-Posten* den 16. februar 2001 og 22. januar 2005; *Information* den 3. december 2005 og 12. april 2006.

69. Se fx *Politiken* den 16., 17. og 19. januar 2000; *Jyllands-Posten* den 8. januar 2000 og den 26. maj 2001; *Information* den 10. november 1999 og den 21. juni 2005.

70. Benedikte Jacobs, Dorte Cohr Lützen & Elisabeth Plum, *Mangfoldighed som virksomhedsstrategi. På vej mod den inkluderende organisation*, København 2001; Jeannette Lemmergaard, »Integration på arbejdsmarkedet sker ikke automatisk«, *Samfundøkonomen* 2003, s. 20–26.

71. Hjernø & Jensen, s. 28ff; Thomsen & Moes, s. 17; Rosdahl, s. 12.

privilegier og gunstbevisninger, og disse gunstbevisninger skaber tætte loyalitetsbånd mellem virksomheden og den ansatte. Til gengæld sker der en selvdisciplinering af *de andre*, fordi de befinder sig i underordnede og 'åbne' jobpositioner og derfor til enhver tid er substituerbare. Den samlede effekt er, at arbejdsgiverne sikres fuld kontrol med arbejdsprocesserne.

Institutionelle segmentdannelser opstår, dels fordi man inden for den offentlige sektor stiller særlige uddannelseskrav i forbindelse med besættelsen af ledige stillinger (sygeplejersker, læger, jurister mv.), dels fordi fagbevægelsen forsøger at skabe knaphed på arbejdskraft, dvs. begrænse tilgangen til faget, som led i den faglige kamp. Det prototypiske eksempel på institutionelle segmentdannelser er, at indvandrere ikke kan få anerkendt og/eller anvendt deres uddannelse fra hjemlandet.⁷² Det er estimeret, at op mod 14.500 veluddannede udlændinge fastholdes i arbejdsløshed i Danmark, fordi deres eksamenspapirer ikke anerkendes.⁷³ Et eksempel på dette er, at der i 2001–2002 var omkring 50 dyrlæger fra Rusland, Polen, Serbien, Bosnien, Irak, Iran etc., der gik arbejdsløse eller var beskæftigede som rengøringsassistenter o.l., fordi deres dyrlægeuddannelse ikke anerkendtes af de danske myndigheder. Samtidig var der en katastrofal mangel på dyrlæger i slagteriernes fødevarekontrol, hvilket truede med at indskrænke kødproduktionen. Denne trussel gjorde, at noget, der ikke tidligere kunne lade sig gøre, pludselig lod sig gøre. En stor andel af de udenlandske dyrlæger blev ansat på slagterierne. For dog at bevare illusionen om, at deres uddannelse fra hjemlandet ikke rigtigt duede, blev forudsætningen for ansættelsen, at de gennemgik et lynkursus, der autoriserede dem til at arbejde på danske slagterier.⁷⁴

Det offentlige er en ansættelsesmyndighed; det offentlige afgør spørgsmålet om, hvilke uddannelser der kan godkendes i Danmark, og med integrationsloven fra 1999 fik det offentlige, dvs. kommunerne, overdraget integrationsansvaret for flygtninge og indvandrere i de første tre år, efter at de har fået opholdstilladelse. Med afsæt i integrationsloven kan kommunerne anvende en række instrumenter (sprogundervisning, handlingsplaner mv.) med henblik på at starte og stimulere integrationsprocessen. Der er dog store kommunale forskelle, med hensyn til hvor hurtigt indvandrerne kommer i arbejde i de forskellige kommuner. Dette kan som før nævnt skyldes forskellige ledighedsgrader i forskellige kommuner. Men det skyldes også, at integrationsloven er iværksat i meget forskelligt omfang i de enkelte kommuner. Generelt vurderer Søren

72. Hummelgaard, »Integration af indvandrere på arbejdsmarkedet«; Rosdahl, s. 11.

73. Jf. fx *Jyllands-Posten*, den 1. marts 2006.

74. Se fx *Jyllands-Posten* den 23. september 2002 og 24. februar 2003; *Fyens Stiftstidende* den 13. november 2001 og den 4. november 2002.

Winter,⁷⁵ Eskil Heinesen, Søren C. Winter, Ina Risom Bøge & Leif Husted⁷⁶ og Mette Gørtz, Eskil Heinesen, Leif Husted & Signe Hald Andersen,⁷⁷ at kommunerne ikke helt lever op til de krav, som integrationsloven stiller til dem. Alt andet lige betyder disse institutionelle mangler, at nytilkomne indvandrere ikke kommer i beskæftigelse i den hastighed, som en mere effektiv beskæftigelsesrettet indsats ville have muliggjort.

Konklusion

Integrationsbegrebet er skrevet ind i det landskab, der er skabt af den klassiske sociologi, og i den sociologiske tradition refererer disintegration til tilstande, hvor det enkelte individ har tabt orienteringsevnen og selvopretholdelsesdriften, og hvor samfundet som helhed trues af opløsning bl.a. på grund af sociale konflikter og norm- og lovløshed. Som kontrast hertil opererer man i policyorienterede analysetilgange, der i betydelig grad er inspireret af fagøkonomiske tænkemåder, med mere enkle og instrumentelle integrationsbegreber, idet integrationen ganske enkelt beskrives i termer af tilknytningsgrader til arbejdsmarkedet. Dog har de policyorienterede tilgange også været lydøre i forhold til det politiske systems fremmedfjendske indvandrerdiskurs, der især har været anført af Dansk Folkeparti. Med afsæt i denne diskurs er der rejst krav om, at indvanderne skal integreres i samfundet som helhed.

Policyorienterede anbefalinger, der udpeger nye og mere effektive instrumenter i integrationsindsatsen, er sædvanligvis indlejret i kausalteoretiske ræsonnementer. Der er dog ikke fuld enighed om, hvad det er for kausalitetsforhold, der kan forklare den manglende integration. Den policyorienterede integrationsforskning martres af samfundsvidenskabernes traditionelle dualismer, dvs. dualismen mellem aktør versus struktur, udbud versus efterspørgsel, individorientering versus samfundsorientering etc. Valg af ståsted og synsvinkel giver medløb til vidt forskellige problemdefinitioner og løsningsforslag.

Hvis man fokuserer på udbuds- eller efterspørgselsfaktorer, produceres forskellige forklaringsmønstre, når det drejer sig om at klargøre, hvorfor indvanderne overhovedet kommer til Danmark. I et udbudsorienteret perspektiv beskrives indvanderens ankomst som en funktion af deres nyttemaksimerende adfærd, dvs. de kommer, fordi de ønsker at få andel i de vestlige samfunds rigdomme. I et efterspørgselsperspektiv

75. Søren C. Winter, *Kommunernes integrationsindsats efter den ny integrationslov*, Aalborg 2002.

76. Eskild Heinesen, Søren C. Winter, Ina Risom Bøge & Leif Husted, *Kommunernes integrationsindsats og integrations succes*, København 2004.

77. Gørtz, Heinesen, Husted & Andersen.

betones derimod, at indvanderne så at sige trækkes til Europa, hvor de indplaceres i underordnede positioner i lavproduktive og/eller tilbagestående erhvervsgrøner, og at de vesteuropæiske samfundsøkonomier ville bryde sammen uden indvandringen.⁷⁸

Aktør- og strukturforklaringer giver helt forskellige bud på, hvorfor indvanderne i mindre grad end danskerne er deltagende på arbejdsmarkedet. En aktørorienteret forklaringsramme vil hævde, at integrationsproblemet ligger hos indvanderne selv. Den manglende integration skyldes, at de ikke tilpasser sig arbejdsmarkedets behov. Til gengæld vil strukturorienterede forklaringsansatser udpege 'os selv' som de aktører, der aktivt ekskluderer indvanderne fra arbejdsmarkedet. Når vi danskere ekskluderer de fremmede, gør vi det i vore egenskaber som arbejdsgivere, medarbejdere, kunder, fagforeningsmedlemmer osv.

Individ- versus samfundsorienterede tilgange har helt forskellige opfattelser af, hvad integrationen af indvanderne mere præcist skal gå ud på. I en individcentreret integrationsforståelse er det den persongruppe (magthaverne), der får lov til at beskrive midtpunktet for diskussionen ('gennemsnitsdanskerens livsførelse'), der kan tildele 'de andre' bestemte roller, hvilket åbner for en betydningstillæggelse af integrationsmålsætningen og kravene, der er legio. Kun skammen i livet sætter grænser for, i hvor mange dimensioner og på hvor mange livsområder vi kan kræve, at 'de andre' skal blive som 'os'. Dette er modsat en samfundsorienteret integrationsforståelse, der søger at forankre integrationsmålsætningen og integrationsinstrumenterne i grundforestillinger om samfundet.

De modstridende forklaringer, dvs. udbud versus efterspørgsel, individ versus samfund, aktør versus struktur, udelukker gensidigt hinanden. Fx kan man i et aktør-struktur-perspektiv ikke både påstå, at hvis man tilfører indvanderne nye og flere kvalifikationer, så vil de få job, og samtidig påstå, at uanset hvilke kvalifikationer indvanderne erhverver sig (som tandlæge, dyrlæge osv.), så kommer de ikke ind på arbejdsmarkedet og/eller fastholdes i underordnede stillingskategorier.

Generelt er der en tendens til, at aktør- og individforklaringer er fremherskende i det politiske system og dominerer de policyorienterede forskningsaktiviteter i forhold til integrationen af indvanderne, hvilket favoriserer en teknikaliseret opfattelse af det sociale. Integrationen gøres til et spørgsmål om at indkredse de mest 'smarte' og 'effektive' integrationsinstrumenter, der på kortest tid kan omforme, forandre eller resocialisere indvanderne, så *de* bedre 'passer ind' på det danske arbejdsmarked og i

⁷⁸. Emilio Reyneri, »Immigration and the underground economy in new receiving South European countries: manifold negative effects, manifold deep-rooted causes«, *International Review of Sociology* 2003, s. 117-143.

det danske samfund som helhed. Dermed ekskluderer aktør- og individforklaringer de ekskluderedes synsvinkel. Integrationsstrategier, der bygger på aktør- og individforklaringer, ignorerer med andre ord indvandrernes smerte ved at forlade deres hjemland, familie osv.⁷⁹ Derfor er der et behov for at *irritere* de policyorienterede forskningsaktiviteter ved at stille kontraintuitive spørgsmål. Svarene på denne type spørgsmål er dog sjældent klare, når det drejer sig om at levere policyorienterede handlingsstrategier og handlingsalternativer. Men de er stærke, når det drejer sig om at åbne for nye erkendelser og indsigter.

Summary

Immigrants and dimensions of integration in a policy-oriented perspective

This article discusses the integration of immigrants (1) on the labour market and (2) in society as a whole from the analytical perspective of policy and the state. The task is to explore how policy-oriented integration research ascribes meaning to the concepts of inclusion and exclusion in relation to the immigrant problem, and whether this ascription of meaning and its concomitant problem definitions and suggested solutions are grounded in the traditional dualisms of the social sciences, such as actor–structure, individual–society, supply–demand, etc. Depending on one’s stance, the lack of integration is blamed on immigrants lacking the ability and the will to adapt, or on us (ethnic Danes) not giving them access to society and the labour market. The article ends by recommending that we try to overcome the traditional dualisms by asking counterintuitive questions, which might not be so good at providing strategies for action, but which are strong when it comes to achieving new perceptions and insights.

Referencer

- Andersen, Signe Hald & Heinesen, Eskil, *Ikke-vestlige indvandreres integration på arbejdsmarkedet*, AKF forlaget, København 2006
- Blakely, Edward J. & Snyder, Mary Gail, *Fortress America. Gated Communities in the United States*, Brookings Institution Press, Washington DC 1997
- Blauenfeldt, Mette, Hansen, Henning & Johansen, Adam, *Flygtninge på starthjælp*, CASA, København 2006

79. Se fx Annick Prieur, *Balansekunstnere. Betydningen av innvandrebakgrunn i Norge*, Oslo 2004.

- Boje, Thomas P. & Toft, Christian P., *Arbejdsmarkeder og segmenteringsteorier*, Institut for grænseregionsforskning, Aabenraa 1989
- Born, Asmund W. & Jensen, Per H., »Privilegering af perspektiver – en refleksion over begrebskonstruktionerne inklusion/eksklusion og integrering/marginalisering i den sociologiske iagttagelse«, *Dansk Sociologi*, 9. årg, nr. 2, s. 21–37 1998
- Børsens Nyhedsmagasin*, 21. februar 2000
- Christie, Nils, *Kriminalitetskontrol som industri. På vej mod Gulag, vestlig stil*, Hans Reitzels Forlag, København 1996
- Dahl, Karin Margrethe & Jakobsen, Vibeke, *Køn, etnicitet og barrierer for integration*, SFI, København 2005
- Ejrnæs, Morten, *Etniske minoriteters tilpasning til livet i Danmark – forholdet mellem majoritetssamfundet og etniske minoriteter*, AMID Working Paper Series 18, Aalborg Universitet, Aalborg 2002
- Emerek, Ruth, *Integration – eller inklusion? Den danske diskussion om integration*, AMID Working Paper Series 31, Aalborg Universitet, Aalborg 2003
- Emerek, Ruth, »Migration, arbejdsliv og levevilkår«, *Marginalisering, integration, velfærd*, red. Jørgen Goul Andersen & Per H. Jensen, Aalborg Universitetsforlag, Aalborg 2001, s. 35–56
- Goodin, Robert L., »Inclusion and exclusion«, *Archives Européenes de Sociologie*, Tome 37, 1996, s. 343–371
- Gørtz, Mette, Heinesen, Eskil, Husted, Leif & Andersen, Signe Hald, *Benchmarkinganalyse af integrationen i kommunerne målt ved udlændinges selvforsørgelse 1999–2005*, AKF forlaget, København 2006
- Hamburger, Charlotte, *Assimilation eller integration? Dansk indvanderpolitik og tyrkiske kvinder*, Politica, Århus 1989
- Hamburger, Charlotte, »Etniske minoriteter og social integration«, *Social Integration*, red. L. Zeuner, Socialforskningsinstituttet, København 1997
- Heinesen, Eskil, Winter, Søren C., Bøge, Ina Risom & Husted, Leif, *Kommunernes integrationsindsats og integrationssucces*, AKF Forlaget, København 2004
- Hjarnø, Jan & Jensen, Torben, *Diskrimineringen af unge med indvandrerbaggrund ved jobsøgning: dansk national rapport efter oplæg fra ILO*, Papers, Migration nr. 2, Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1997
- Hummelgaard, Hans, »Integration af indvandrere på arbejdsmarkedet«, *Samfundsøkonomen*, nr. 8, 2003, s. 11–19
- Hummelgaard, Hans, »Hvordan kan flere indvandrere komme i arbejde?«, *Samfundsøkonomen*, nr. 1, 2006, s. 15–19
- Ipsen, Sanne, Kolstrup, Ane & Hansen, Henning, *Unge indvandrere uden for arbejdsstyrken i*

- Københavns Kommune, CASA, København 2006*
- Jacobs, Benedikte, Lützen, Dorte Cohr & Plum, Elisabeth, *Mangfoldighed som virksomhedsstrategi. På vej mod den inkluderende organisation*, Gyldendal Uddannelse, København 2001
- Jakobsen, Vibeke, »Marginalisering og integration? Indvandrere på det danske arbejdsmarked 1980–1996«, *Tidsskrift for arbejdsliv*, nr. 2, 2000, s. 19–37
- Jakobsen, Vibeke, *Uddannelse og danskundskaber. Om uddannelse og danskundskabers betydning for etniske minoriteters integration i det danske arbejdsmarked*, AMID Working Paper Series 10, Aalborg Universitet, Aalborg 2002
- Jensen, Kræn Blume, Nielsen, Helena Skyt, Ejrnæs, Mette & Jensen, Allan Würtz, *Self-Employment among Immigrants: A Last Resort?*, University of Aarhus Economics Working Paper nr. 2003–13, Aarhus Universitet, Århus 2003
- Jensen, Per H. & Pfau-Effinger, Birgit, »Active citizenship – the changing face of welfare«, *The changing Face of Welfare: Consequences and Outcomes from a Citizenship Perspective*, red. Jørgen Goul Andersen, Anne-Marie Guillemard, Per H. Jensen & Birgit Pfau-Effinger, Policy Press, Bristol 2005, s. 1–14
- Johannesen, Asbjørn, *Marginalisering og ekskludering – samme eller forskellige fenomener*, HiO Notat 1997:6, Oslo College 1997
- Kalleberg, Arne L. & Aage B. Sørensen, »The sociology of labor markets«, *Annual Review of Sociology*, 5, 1979, s. 351–379
- Lemmergaard, Jeannette, »Integration på arbejdsmarkedet sker ikke automatisk«, *Samfundsøkonomen*, nr. 8, 2003, s. 20–26
- McNabb, Robert & Ryan, P., »Segmented Labour Markets«, *Current Issues in Labour Economics*, red. D. Sapsford & Z. Tzannatos, MacMillan, Basingstoke 1990
- Mikkelsen, Flemming, *Integrationens paradoks*, Catinet, København 2001
- Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration, *Integrationsforskningen i Danmark 1980–2002*, København 2002
- Mogensen, Gunnar Viby & Poul Chr. Matthiessen, *Mislykket integration*, Spektrum, København 2000
- Mouzelis, Nicos, »Strategies of integration and socio-cultural differentiation«, CID studies, nr. 11, København 1995
- Møller, Birgit & Tøgeby, Lise, *Oplevet diskrimination. En undersøgelse blandt etniske minoriteter*, Nævnet for Etnisk Ligestilling, København 1999
- Møller, Simon Skovgaard & Rosdahl, Anders, *Indvandrere i job*, Socialforskningsinstituttet, København 2006
- Nannestad, Peter, *Solidaritetsens pris. Holdninger til indvandrere og flygtninge i Danmark 1987–1993*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 1999

- Nannestad, Peter, »Den svære integration«, *Ubekvemme udfordringer*, red. Peter Seeberg, Odense Universitetsforlag, Odense 2001, s. 13–30
- Prieur, Annick, *Balansekunstnere. Betydningen av innvandrerbakgrunn i Norge*, Pax, Oslo 2004
- Regeringen, *Regeringens vision og strategier for bedre integration*, København 2003
- Regeringen, *Handlingsplan til fremme af ligebehandling og mangfoldighed og til bekæmpelse af racisme*, København 2003
- Regeringen, *En ny chance til alle – regeringens integrationsplan*, Ministeriet for Flygtninge, Indvandre og Integration, København 2005
- Rex, John, *Race and Ethnicity*, Open University Press, Milton Keynes 1986
- Reyneri, Emilio, »Immigration and the underground economy in new receiving South European countries: manifold negative effects, manifold deep-rooted causes«, *International Review of Sociology*, vol. 13, nr. 1, 2003, s. 117–143
- Rezaei, Shahamak, *Det duale arbejdsmarked i et velfærdsstatsligt perspektiv – et studie af dilemmaet mellem uformel økonomisk praksis og indvanderes socio-økonomiske integration*, Roskilde Universitetscenter, Institut for Samfundsvidenskab & Erhvervsøkonomi, Roskilde 2003
- Rosdahl, Anders, *Integration på arbejdsmarkedet af ikke vestlige indvandrere og efterkommere*, Socialforskningsinstituttet, arbejdspapir 14, København 2006, s. 206
- Rosholm, Michael, Scott, Kirk & Husted, Leif, *The Times They Are A-Changin. Organizational Change and Immigrant Employment Opportunities in Scandinavia*, CLS arbejdspapir 00–07, Århus 2000
- Siim, Birte, *Medborgerskabets udfordringer – etniske minoritetskvinders politiske myndiggørelse*, Magtudredningen, Århus 2003
- Statistisk tiårsoversigt 1999*, Danmarks Statistik, København 1999
- Sørensen, Jørgen Würtz, *Assimilation/integration. Begreber, ideologi og politik*, arbejdspapir, Center for Kulturforskning, Aarhus Universitet, nr. 36, 1989
- Thomsen, Margit Helle, »Integration – fra halve løsninger til helhedsorientering?«, *Mangfoldighed?* red. Margit Helle Thomsen, Hans Reitzels Forlag, København 2004, s. 15–58
- Thomsen, Margit Helle & Moes, Mette, *Kompetencer mellem kulturalisering og mangfoldighed. Om brugen og bedømmelsen af etniske minoriteters kompetencer og ressourcer på det danske arbejdsmarked*, AMID Working Paper Series 9, Aalborg Universitet, Aalborg 2002
- Thunø, Mette, »Myten om den kinesiske entreprenørånd: etnicitet og kønsrelationer blandt kinesiske indvandrere i Danmark«, *Kvinder, køn & forskning*, 4, 1998, s. 28–39
- Togeby, Lise, »De etniske minoriteters politiske deltagelse«, *Social Forskning*, 2000, s. 78–85
- Togeby, Lise, *Fra fremmedarbejdere til etniske minoriteter*, Aarhus Universitetsforlag, Århus 2003
- Tænketanken, *Udlændinges integration i det danske samfund*, Indenrigsministeriet, København 2001

- Tænketanken, *Indvandring, integration og samfundsøkonomi*, Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration, København 2002
- Tænketanken, *Udlændinge- og integrationspolitikken i Danmark og udvalgte lande*, Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration, København 2004
- Tænketanken, *Udlændinge på ungdomsuddannelserne – frafald og faglige kundskaber*, Ministeriet for Flygtningen, Indvandrere og Integration, København 2005
- Velfærdskommissionen, *Oplæg: Fremtidens velfærd og globaliseringen*, København 2005
- Wacquant, Loïc, »The new 'peculiar institution': On the prison as surrogate ghetto«, *Theoretical Criminology*, 4(3), 2000, s. 377–389
- Weber, Max, *Economy and Society*, University of California Press 1978
- Winter, Søren C., *Kommunernes integrationsindsats efter den ny integrationslov*, AMID Working Paper Series 30, Aalborg Universitet, Aalborg 2002
- Wolfe, Alan & Klausen, Jytte, »Other People«, *Prospect*, 2000, s. 28–32

SAMMENLIGNINGENS VÆSEN

LÆRESTYKKER FRA FORSKNINGSPRAKSIS

Trine Øland

I forbindelse med det svensk-danske forskningsprogram »Integration og Migration i Øresundsregionen« (IMIO) indgår spørgsmål om komparation. Forskningsprojekterne skal producere viden og data om både svenske og danske forhold, lokaliseret i kommunerne Malmø og København og staterne Danmark og Sverige. I den forstand går komparationen i forskningsprogrammet ud på at indkredse ligheder og forskelle mellem bestemte forhold, nemlig uddannelse, arbejdsmarked og religion i to store makrosociale enheder eller kontekster, defineret som stater og/eller kommuner. Men projekterne arbejder også inden for en regional/global ramme, hvorfor den (national)statslige dimension kan træde i baggrunden og blive suppleret med globale, overstatslige størrelser eller alternative statsopfattelser.

Denne artikel anvender forskningsprogrammets opsats som inspiration til en bredere diskussion af, hvordan der kan afgrænses betydningsfulde ligheder og forskelle i en kontekst, samt hvordan konteksten og sammenlignelige kontekster samtidig bestemmes. I forbindelse med forskningsprojekternes tilblivelse og udvikling har spørgsmål om komparation meldt sig som problemer og udfordringer, der skulle håndteres i mange lag og fra mange forskellige faglige positioner. Artiklen vil beskrive og udfolde nogle af de lag, der helt konkret viser sig, når projekternes komparative logik følges, og når komparation betragtes som andet og mere end ren beskrivelse af udvalgte fænomener i to kontekster, nemlig som et forehavende, hvor forklaring og/eller forståelse af de beskrevne fænomener tillige indgår i en eller anden form.

Udgangspunktet for artiklen er altså programmets forskningsprojekter. Tre af projekterne, nemlig »Uddannelsestrategier og ungdomsuddannelser i forandring«, »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organi-

sering« og »Levd religiøs identitet bland unga vuxna muslimer«, anvendes i en bredere teoretisk indkredsning af, hvad det indebærer at bedrive komparativ forskning. Forskningsprojekterne er på forskellige stadier, men alle uafsluttede på tidspunktet for det eftersyn, der er foretaget i forbindelse med denne artikel. Dette tidspunkt synes velvalgt, idet det forudsættes, at komparationens logik knytter sig tæt til projekternes grundlæggende konstruktion, der er blevet til i kraft af forskellige værktøjer: anvendte begreber, teori, metode, analysestrategi, metodologi, videnskabsteori etc. – afhængigt af hvilken faglig position der nu er tale om. Komparationens væsen antages altså at knytte sig stærkt til vidensproduktionens væsen. Det afgørende er, at uanset hvilke værktøjer og hvilket materiale projekterne har anvendt, er den grundlæggende konstruktion mere synlig for observation, når materialet og værktøjerne endnu er i anvendelse for at få konstruktionen på benene, og projekterne dermed stadig er i en fase, hvor den grundlæggende konstruktion kan ses udefra.

Man kan sammenligne det med konstruktionen af et hus. Den grundlæggende konstruktion observeres bedst før taget og facaden med alle mursten og vinduer er helt på plads. Huset kan herefter vurderes som et værk i sig selv, uden at man behøver at bekymre sig om den grundlæggende konstruktion. I videnskaben er det selvfølgelig forskelligt, i hvor høj grad der redegøres for, hvordan der er gået frem og hvorfor (design, tilvirkning af data, analyse samt begrundelser herfor), men oftest er det begrænset, hvad der beskrives om fremgansmåder i afrapporteringer af kvalitative undersøgelser.¹ Komparationens væsen har tilsvarende formodentlig været mere tilgængelig for iagttagelse på dette tidlige tidspunkt, end hvis eftersynet var foretaget senere. For spørgsmålet om komparation synes på dette tidspunkt for flere af projekternes vedkommende stadigt at være åbent og diskutabelt og lige netop i gang med at finde sine svar. Indkredsningen af disse svar, og hvad de indebærer, er artiklens omdrejningspunkt. Artiklen vil derfor mest af alt fremstå som et katalog over stridspunkter og mulige veje at gå, når der bedrives komparativ forskning, hvor region, stat og menneskelig handlen i forhold til religion, uddannelse og arbejdsmarked er involveret.

De uafsluttede forskningsprojekter udgør altså et afsæt for en illustration af, hvad komparation indebærer af besværligheder og problemer, men også hvilken udsigelseskraft, forskellige løsninger involverer. Det er imidlertid ikke hensigten med artiklen at vurdere, hvorvidt projekterne gør, som de siger, de vil gøre, og på den måde potentielt

1. I Henning Olsen, *Kvalitative kvaler. Kvalitative metoder og danske kvalitative interviewundersøgelers kvalitet*, København 2002, er danske samfundsvidenskabelige interviewundersøgelser undersøgt i perioden 1980–2000. Her redegøres der fx for, at 71 % af alle undersøgte undersøgelser *ikke* har informationer om »refleksion om valg af metode«, s. 195.

udgør problemer (i moralsk forstand). Og heller ikke om projekterne generelt synes tilstrækkeligt konsistente, hvilket kan stille mere eksperimenterende projekter i et dårligt lys, når de betragtes, før den endelige publikation er produceret. Formålet er at fokusere på komparation som et problem, der skal forstås og udfoldes, når den går for sig.

Artiklen arbejder ud fra en videnssociologisk ramme, hvor det interessante er forståelsen af videnskabens *modus operandi*. Det indebærer, at videnskaben opfattes som en helt igennem social foreteelse og ikke et idealistisk, rationelt forehavende, hvor man uden videre må rationelt kan gøre, som man siger. Jeg arbejder altså i artiklen med videnskab som proces og ikke som produkt, hvilket skal forstås på den måde, at jeg arbejder med en rekonstruktion af den videnskabelige *praktiske rationalitet*, der er indskrevet i projekternes videnskabelige praksis, og ikke med videnskab som ophøjet rationalitet og sandhed per se. Det bliver videnskaben ikke mindre rationel og sand af – men rationalitet og sandhed forstås vel at mærke som historisk-konkrete produktioner, der bliver til i praksis under givne betingelser og med særlige interesser involveret.²

Forskningsprojekterne og komparationen

Forskningsprogrammet studerer integrations- og migrationsspørgsmål i forhold til arbejdsmarked og uddannelse. Når der skal lokaliseres forskelle og ligheder i projekterne, er det ikke kun det markerede, som fx politiske udmeldinger, der tages under behandling, men også den rutineprægede tænkning og handling, som fx bureaukrater, lærere, elever, flygtninge/indvandrere og unge er involveret i, hvad angår integrations- og migrationsspørgsmål. Projekterne har således gode muligheder for at supplere komparative generaliserede makrosammenhænge med undersøgelser af konkrete praksisformer, hvilket giver projekterne en vis dybde.

De enkelte projekter studerer, med hensyntagen til programmets helhed, forskellige aspekter i forlængelse af forskernes viden, baggrund og tidligere forskning. Det er rimeligt at sige, at sammenligningens emne i forskningsprojekterne er henholdsvis uddannelsesrelationer, arbejdsmarkedsrelationer, politisk-administrative relationer og forhold til religion, mens det overordnede tema, som emnerne relateres til, er integration og migration. Spørgsmålet er, hvad sammenligningens analysegenstande er. Er det samfundene, (national)staterne, de to kommuner, de to byer, regionen? Eller er det selve temaerne integration og migration eller emnerne uddannelse, arbejdsmarked og religion? Eller noget helt tredje?

2. Se fx Pierre Bourdieu, *Viden om viden og refleksivitet. Forelæsninger på Collège de France 2000–2001*, København 2005, for en uddybning af denne position.

Til en begyndelse kan det konstateres, at projekterne på forskellig vis arbejder med måder at afgrænse betydningsfulde kategorier vedrørende forskelle og ligheder i en kontekst. Kategorierne skal gøre det muligt at forstå og forklare noget om integration og migration i Øresundsregionen. Grundlæggende kan kategorierne og konteksten bestemmes teoretisk eller eksplorativt. I forhold til komparation af to systemer eller kontekster er spørgsmålet for det første, hvorvidt det er muligt at kombinere en eksplorativ tilgang med komparation. Spørgsmålet er for det andet, om det er nødvendigt at tage udgangspunkt i teoretiske konstruktioner af forskel og lighed, hvormed der kan sammenlignes på tværs af kontekster. Og skal konteksten også være forkonstrueret teoretisk set, altså bestemt som relevante af særlige årsager og på forhånd? I det følgende vil det vise sig, at spørgsmålet nok snarere drejer sig om, hvilken type af komparation der kommer ud af det i forlængelse af forskellige måder at oparbejde komparationens præmisser på.

Sammenligning kommer altså i projekterne til udtryk som grundlæggende tænkning; selve identificeringen af ligheder og forskelle forudsætter sammenligning. Sammenligning er altså involveret i almindelig tænkning, også uden vi bemærker det. Men sammenligning i videnskabelig forstand drejer sig om at bemærke og vise, hvilke særlige systematiske arbejdsmåder der er involveret i vidensproduktionen. Det involverer metodologi begrundet i særlige videnskabssyn.³ Artiklen vil ud fra projekternes opsats rendyrke og synliggøre komparationsspørgsmål ved netop at fastholde og udfolde projekternes forskellige teoretiske og metodologiske måder at sammenligne på. Meningen er at blive klogere på komparation ved at forfølge og rendyrke de metodologier, der er indlæst i de tre udvalgte forskningsprojekter. De tre projekter er tilsammen udvalgt, fordi de repræsenterer forskellige metodologiske udgangspunkter for at bedrive komparativ forskning. På den måde danner de grundlag for at vise aspekter af, hvad det indebærer, at komparative projekter i forskellig udstrækning og på forskellige tidspunkter i analyseprocessen (og til tider slet ikke) er enten teoretisk konstruerende, eksplorativt konstruerende, strukturalistisk-konstruktivistisk, prakseologisk, konstruktivistisk eller fænomenologisk orienteret hvilket uddybes som artiklen skrider frem.

Artiklens fokus bliver således at identificere, hvordan og med hvilke begreber eller relationer af begreber (teori) undersøgelsesgenstanden indkredses. Dette indebærer desuden at identificere, hvilken kontekst eller hvilket felt der bliver forgrund, og hvilken tekst eller hvilket felt der bliver baggrund – og eventuelt om konteksten bliver til tekst eller omvendt.

Min egen faglige baggrund i pædagogikken og den pædagogiske sociologi spiller

3. Jf. Thyge Winther-Jensen, *Komparativ pædagogik – faglig tradition og global udfordring*, København 2004, s. 51.

i øvrigt en rolle for, hvilken sammenligning jeg generelt har mulighed for at foretage forskningsprojekterne imellem. Jeg vil imidlertid bestræbe mig på at forstå og udfolde projekterne i deres egen ret og dermed forsøge at undvige både paternalistiske og centristiske tendenser i beskrivelserne. Samtidig med udarbejdelsen af denne artikel arbejder jeg på at afklare mit eget ph.d.-projekts metodologiske grundlag. Da ph.d.-projektet netop er en bearbejdning af og kombination af dele af det metodologiske grundlag, som to af de tre udvalgte projekter repræsenterer, nemlig projekterne »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« og »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering«, kan der opstå en vis skævhed i artiklens tyngde, og min evne til at udfolde de tre projekter på lige fod kan være forringet af dette. I forskningsprogrammets begyndelsesfase har jeg imidlertid været tilknyttet programmet og har deltaget i flere af de indledende møder og seminarer, som for en meget stor del har handlet om netop den komparative dimension i programmet. Dette har givet mig et vist indblik i, hvordan projekterne hver især kvalificerer deres egenart.

Det grundlæggende arbejde med denne artikel er foretaget i foråret og sommeren 2005. Siden har de tre forfattere, hvis projekter artiklen tager udgangspunkt i, nemlig Kirsten Hvenegård-Lassen, Bolette Moldenhawer og Jonas Otterbeck, haft mulighed for at kommentere mine foreløbige analyser. Dermed har de bidraget med flere facetter i artiklens endelige diskussioner. Desuden har Tina Kallehave sammen med Bolette Moldenhawer ved forskellige lejligheder bidraget med opklarende spørgsmål og kommentarer, som ofte har bragt artiklen videre. Mange af kommentarerne er således indarbejdet, og artiklen er på den måde ikke bare mit arbejde, men i høj grad udtryk for forskningsprogrammets kollektive arbejde.

Teoretiske konstruktioner og komparation

Projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« er et studie af ungdomsuddannelsens inkluderende og ekskluderende strukturer og praktikker.⁴ Begrundelsen for, at dette er interessant at studere i en komparativ dansk-svensk relation, er, at de to ungdomsuddannelsessystemer adskiller sig fra hinanden strukturelt. Det svenske system er at ligne med en enhedsskole eller et uddannelsesmarked, der til gen-

4. Jf. Bolette Moldenhawer, »Komparative forskningsmetoder«, København 2004. Teksten blev siden hen til en artikel, nemlig Bolette Moldenhawer, »Komparativ forskning. Inkluderende og ekskluderende strukturer og praktikker på to gymnasieskoler«, *Psykologiske og pædagogiske metoder. Kvalitative og kvantitative forskningsmetoder i praksis*, red. Torben Bechmann Jensen & Gerd Christensen, Roskilde Universitetsforlag, Frederiksberg 2005. Moldenhawers endelige artikel fra 2005 er altså udarbejdet, efter min artikels grundform.

gæld indholdsmæssigt er differentieret i 17 nationale programmer, som hver især igen er differentieret i et stort antal indholdselementer. Det danske system er på vej mod den svenske model, men er dog stadig mere differentieret i forskellige skolesystemer med hver deres ordninger. Således bliver det muligt at studere en særlig dimension af det pædagogiske, nemlig hvordan inklusion og eksklusion praktiseres og bliver til i den pædagogiske praksis set i relation til, hvordan systemet strukturelt er skruet sammen. Fænomenet inklusion og eksklusion kan således i kraft af komparationen forstås mere alment i form af en større begrebsfylde, fordi det bliver muligt at systematisere forskellige instanser, forekomster og virkninger, som kan rummes af fænomenet inklusion og eksklusion. I forlængelse af dette perspektiv bliver det interessant at konstruere 'love' om fx det pædagogiske, altså at kunne formulere fænomenet pædagogik i så almene begreber, at de kan gælde for snart sagt enhver pædagogik-kontekst.⁵ En sådan stræben behøver ikke at indebære, at man efterfølgende er optaget af at gøre denne lov gældende i foreskrivende forstand. Men 'loven' kan have rene videnskabelige forståelsesformål, sådan som det ses hos Moldenhawer. Her er interessen at komme til at forstå systematikken i fænomenet inklusion og eksklusion og desuden at kunne forklare, hvorfor det tager sig ud på denne systematiske måde. Datagrundlaget er primært observationsstudier af undervisning samt interview med lærere og elever.

Man kan sige, at det, der sammenlignes i projektet, allerede er sammenfattet i pædagogiske begreber og teori. Projektet henviser da også til Patricia Broadfoots hierarkiske klassifikation af typer af komparative studier inden for uddannelsesforskningen, og projektet defineres under klassifikationens gruppe fire: et teoretisk informeret komparativt studie.⁶ Det indebærer, at de kontekster, der sammenlignes, i sig selv er teoretisk genereret som dele af bredere videnskabelige diskussioner, fx socialvidenskabens diskussioner om forhold mellem system og handling, magt og kontrol, kultur og meningskonstruktion. En sådan type komparation adskilles her fra klassifikationens gruppe tre, komparative empiriske studier, og klassifikationens gruppe fem, teori-informerende, altså teori-udviklende, komparative studier. Hierarkiet henviser til den teoretiske generaliseringsgrad af studierne.

De teoretiske greb i projektet stammer fra *socialvidenskaben* og *uddannelsessociologien*. Det betyder helt konkret, at den praksis eller de institutionelle fænomener, der

5. Robin Alexander, »Culture in Pedagogy, Pedagogy across Cultures«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford 1999.

6. Patricia Broadfoot, »Not So Much a Context, More a Way of Life? Comparative Education in the 1990s«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford 1999, s. 23.

studies på ungdomsuddannelser i Malmø og København, skal forstås i sammenhæng med uddannelsessystemets samfundsmæssige funktioner som fx integration, differentiering, kvalifikation, social selektion og social reproduktion. Med reference til sociologerne og uddannelsessociologerne Émile Durkheim og Pierre Bourdieu udfoldes den teoretiske orientering, og den sættes i forbindelse med spørgsmålet om komparation. I denne optik er samfundscentrering (eller kontekstualisering) i forbindelse med komparation afgørende, hvorfor det ikke giver mening at sammenligne personer eller institutioner uden for rammerne af overordnede begreber og grundlagsforestillinger om samfunds indretninger og variationer. Et aktuelt eksempel kan understrege denne pointe. I forbindelse med OECD's meget omtalte PISA-rapporter, som rangordner landes uddannelsessystemer, er der registreret 'færdigheder for livet', sådan som 'internationale eksperter' har defineret dette. Rapporten påkalder sig videnskabelighed, hvorfor den også her – inspireret af Erik Jørgen Hansen – behandles som sådan.⁷ De unges kompetencer vurderes altså ikke ud fra læseplanernes indhold, i forlængelse af landenes kulturelle og nationale udformning eller uddannelsessystemernes udvikling gennem historien. Dette forhindrer imidlertid ikke, at man rangordner landenes systemer, endskønt man ikke har undersøgt systemerne. Her er det åbenlyst, hvad den manglende samfundscentrering eller kontekstualisering kan indebære af absurde fejlslutninger. Men det betyder også, at når undersøgelsen når frem til, at der er forskelle mellem landene, så kan man ikke forklare, hvorfor det er sådan.

Samfundet som materiel og symbolsk praksis

Eksemplet illustrerer væsentligheden i projektets intention om teoretisk at konstruere konteksten som et samfundsmæssigt fænomen, så det også er muligt at forklare de (sociale) ligheder og forskelle, der kan identificeres. I den forbindelse henvises der til Émile Durkheims klassiske bemærkninger om, at sociologiens tilgang netop har som formål at kunne vise, hvilke betingelser der konstituerer ligheder og forskelle.⁸ Komparativ sociologi er for Durkheim ensbetydende med sociologi, for så vidt som denne netop er interesseret i at analysere og forklare de sociale forhold.⁹ Et socialt forhold kan ifølge Durkheim kun forklares ud fra et andet socialt forhold – et socialt forhold er en kraft, der kun kan fremkaldes af en anden kraftig social energi. Derfor: Når man belaver sig på at ville forklare et socialt fænomen, skal man både udforske den årsag, der

7. Erik Jørgen Hansen, »PISA – et svagt funderet projekt«, *Dansk pædagogisk Tidsskrift*, nr. 1, 2005, s. 65.

8. For yderligere diskussion, se også Jette Steensen, »Teacher Education Diversified? A sociological and comparative perspective«, *The Network Society and the Demand of Educational Changes*, red. K. A. Petersen m.fl., Uppsala 2003.

9. Émile Durkheim, *Den sociologiske metodes regler*, København 2000.

bevirker det sociale fænomen, og den struktur, funktion eller praksis, som det sociale fænomen udgør. Mere konkret anbefaler Durkheim, at årsagen bør søges blandt foregående sociale forhold, nemlig i forskellige samfundstyper, sådan som de historisk har udviklet sig. Således skulle det være muligt ved hjælp af sammenligning at bestemme de betingelser, der har dannet elementernes sammensætning, altså de komplekse sociale forhold. Allerede på Durkheims tid var der røster, der talte om årsagernes pluralitet, men ikke Durkheim. Han mente, at en sådan opfattelse ville umuliggøre bestemmelsen af kausaliteten og dermed den videnskabelige analyse. Han begrundede det således: »[D]en [opfattelsen om plurale årsager] indfører en sådan grad af komplikation i årsagernes og virkningernes netværk, at intellektet uvægerligt farer vild deri«. ¹⁰ Hvis man vil komparere på en videnskabelig måde, altså i overensstemmelse med kausalitetsprincippet, må man ifølge Durkheim gå ud fra følgende: »Til én og samme virkning svarer altid én og samme årsag«. ¹¹ Det betyder fx, at hvis det påstås i et af projekterne, at integrationen er afhængig af mere end én årsag, så ville den durkheimiske forklaring være, at der i virkeligheden er tale om flere forskellige slags integration. I øvrigt er det ifølge Durkheim helt afgørende, at sociologien fjerner alle forudfattede begreber om de sociale forhold for direkte at konfrontere de sociale forhold, som de objektivt fremstår, altså som de blotlægger sig for observation. Her skal forskeren selv finde en rationel måde at begrebsliggøre og klassificere de objektive kendetegn. Begrundelsen for disse operationer er, at når man vil studere det sociale, må der tages højde for det sociales egenart som kollektive fænomener, der viser sig uafhængige af individuel bevidsthed eller vilje. Derfor er observationsmetoder meget velegnede til at studere det sociale. Socialitet er ikke summen af individuelle bevidstheder, men praksis, funktioner og strukturer, vi må klassificere 'fra bunden af', fx på baggrund af et observationsmateriale.

Projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« er ydermere uddannelsessociologisk defineret af Pierre Bourdieus teori om social reproduktion og symbolsk vold. ¹² Uddannelsessystemets indre – pædagogikken – må her ses i sammenhæng med systemets samfundsmæssige funktioner. Systemets 'opgave' er at fordele kulturel kapital på en måde, der svarer til den samfundsmæssige fordeling af sociale positioner. På den måde reproduceres magtforholdene i samfundet. Og på den måde skaber projektet mulighed for ikke blot at studere det pædagogiske gennem komparation, men også at have det samfundsmæssige som sammenligningens analysegenstand. Ikke som et enten-eller, men som et både-og. Det pædagogiske og det samfunds-

10. Ibid., s. 152.

11. Ibid., s. 154.

12. Pierre Bourdieu & Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, Society, and Culture*, London 1977.

mæssige studeres som relationsnetværk, der har homologe relationer til hinanden. Helt centralt for projektet er det altså, at det pædagogiske studeres som relativt autonome kulturelle betydningskonstruktioner (det indre), men dette kulturelle felt er også et socialt felt og har desuden homologe relationer til det sociale rums relationer, det vil sige samfundets samlede strukturelle fordelinger af kapital. Magtfeltet og staten regulerer det sociale rums fordeling af kapital ved at tildele forskellige kapitalformer forskellig værdi. De relationer, som projektet interesserer sig for, er altså for det første relationer i det pædagogiske (kulturelle og sociale) felt, for det andet relationer i det sociale rum, og ikke mindst, for det tredje, er det homologe relationer mellem det pædagogiske felt og det sociale rum. Her er de kulturelle betydningskonstruktioner altså, på en ikke-determineret måde, knyttet til fordelinger af materielle goder.

Introduktionen af Bourdieu giver mulighed for dels at kvalificere, hvordan den sociale praksis eller pædagogikken klassificeres, nemlig ved hjælp af teoretiske konstruktioner, dels at tale om korresponderende sammenhænge (homologe relationer) i stedet for det entydige kausalitetsprincip, Durkheim så hårdnakket advokerede for.¹³ Også hos Bourdieu argumenteres der for, at samfundets institutioner, som fx uddannelse, integrationsindsatser og velfærdsstat, er betinget af samfundets strukturelle og funktionelle særpræg, hvorfor vi ikke kan forstå institutionerne uden om denne kontekst. For at fastholde denne indstilling udarbejder Moldenhawer derfor nogle forestillinger og begrebsdannelse om det, der er under observation, nemlig de sociale relationer i uddannelsen og de to landes ungdomsuddannelsessystemer. Der tages altså udgangspunkt i en tilpasset konstruktion af de to landes funktionelle og strukturelle særpræg – de socialt strukturerede livsbetingelser i uddannelsen. Bourdieus bidrag skaber som allerede nævnt mulighed for, at den komparative analyse kan fremdrage homologe relationer mellem den indre og den ydre verdens organiseringsprincipper i hvert samfund, og i den forbindelse er habitusbegrebet centralt for den komparative analyse, der gør brug af Bourdieus tænkning.¹⁴ Habitus formes gennem kropsliggørelse af omgivelser og eksistensvilkår gennem livshistorien (ulige, differentierede materielle vilkår, klasse- og kønsvilkår etc.), og habitus genererer dispositioner for social adfærd tilpasset situa-

13. Denne entydige kausalitetsopfattelse må forstås ud fra sin samtid, 1895. Sociologien var i gang med at etablere sig som selvstændig videnskab ved siden af og i modsætning til filosofien og psykologien og havde problemer med at blive anerkendt som videnskabelig. På denne baggrund opstod en til lejligheden erhvervet 'sikker' *tro* på den sociologiske videnskabs entydige forklaringskraft. Siden har fx Charles C. Ragin forsøgt at gøre den komparative forskning mere sofistikeret ved at udvikle nogle teknikker, der tager højde for, at årsag og virkning ikke er de samme i alle sociale kontekster, og at det derfor fx kan være rimeligt at tale om konfigurationer af kausale betingelser, jf. fx Per Jensen, »Kontekstuelle og tværnationale komparative analyser«, *Dansk Sociologi*, nr. 3, 2000, s. 39, eller Hansen, s. 66.

14. Se også Jensen.

tionen, hvorfor habitus har tendens til at genoprette det system af eksistensvilkår, der producerede habitus. Institutioner får således deres væren, når de tages i anvendelse af personer med bestemte dispositioner. Det er altså habitusmekanismen, som kan siges at være det almene princip (for inklusion og eksklusion), som skal fremanalyses i dette projekt. Habitusmekanismens dobbelthed mellem inkorporering og objektivering af orienterende principper udgør altså her et punkt til forståelse af, hvordan inklusions/eksklusions-mekanismen tager sig ud og kan forklares.

Supplerende analytiske kategorier hentes fra Basil Bernsteins teori om pædagogiske anordninger, som i kraft af fordelingskriterier, rekontekstualiseringskriterier og evalueringkriterier konstituerer 'det pædagogiske', som også i Bernsteins optik må forstås i forhold til magtforholdene i samfundet; den sociale arbejdsdeling.¹⁵ Begreberne angår altså både magtrelationerne (legitime grænser for indhold, viden og betydning) og kontrolrelationernes (interaktionens) omsætning.

Ud fra disse teoretiske konstruktioner etableres en almen analysemodel med forskellige komponenter, og denne anvendes som en forpligtende struktur, der kan organisere forståelsen af observationerne i de to kontekster, hhv. den svenske og danske ungdomsuddannelse. Delkomponenterne »refererer til hinanden i et system af homologe relationer mellem ungdomsuddannelsesfeltet og det sociale rum«,¹⁶ hvilket betyder, at modellen redegør for projektets teoretiske sammenhænge mellem samfundets helhed (de ulige differentierede vilkår) og uddannelsesinstitutionens indre logik og elevernes ageren heri – med henblik på at nå til erkendelse af, hvilke forskelle og ligheder angående inklusion og eksklusion i strukturel og funktionel/praktisk forstand, der er tale om.

Moldenhawers projekt er således både at arbejde med kategorien 'klasse' som baggrundsvariabel og som klassepraksis, dvs. feltspecifikke kategoriseringer, der afgrænser tilhørsforhold og identifikation, som ikke er direkte afledt af kategorien klasse som baggrundsvariabel. De feltspecifikke kategoriseringer er netop feltspecifikke. Klassekategorien forstås således både som noget, der gøres, og som noget, der står i relation til betydninger hentet udefra. Feltet er netop defineret som relativt autonomt. Klasse forsvinder altså ikke som forklaringskategori, selvom kategorien åbnes for feltets praktiske konstruktioner af klasse. Modellen angiver en retning for undersøgelsen af lighed og forskel, jf. de teoretiske konstruktioner. Men modellen definerer ikke på en strikt måde, hvad der findes. Man kan også sige, at modellen spiller ud med nogle variable, som empirien skal undersøges for, men hvilke værdier, variabelen antager, er noget de empiriske forekomster – eller konstruktionerne i praksis – afgør. Der er således mulighed for, at

15. Basil Bernstein, *Pedagogy, Symbolic Control and Identity. Theory, Research, Critique*, Maryland 2000.

16. Moldenhawer, s. 8.

empirien falder ud på en anden måde end den strikt teoretisk konstruerede, hvorfor et udgangspunkt i teori ikke forhindrer en empirisk 'kontrabevægelse'. Teorien muliggør tværtimod en mere tydelig erkendelse af, hvordan og hvornår begreberne (variabler og værdier) ikke genfindes, og hvordan og hvornår de skal revideres, suppleres eller kombineres på nye måder. De teoretisk oparbejdede kategorier for samfundskategorien og det pædagogiske får på den måde modstand af de konstruktioner, der findes i det pædagogiske felt, defineret som relativt autonomt.

For komponenten eller variabelen 'undervisningens sociale strukturering' gælder det eksempelvis, at for den svenske ungdomsuddannelse er det et gennemgående træk, at undervisningen består af gennemgange, som struktureres af læreren både indholdsmæssigt og tidsmæssigt; eleverne er overvejende tavse og lyttende og stiller udelukkende spørgsmål til læreren, mens en mindre gruppe af de samme elever som regel deltager i gennemgangen. For den danske ungdomsuddannelse gælder det, at undervisningsformen varierer med lærergennemgang og debatoplæg fra elever, og indholds- og ordstyrer-ansvaret er ofte uddelegeret til eleverne.

Afslutningsvist henvises der til, at fordelene ved komparation er, at den indfører en distance (den fremmedes blik). Og for Moldenhawers projekt bliver det ydermere tydeligt, at det er den teoretiske konstruktion, der indfører et tydeligt greb at distancere med. Den teoretiske konstruktion gør således i dette tilfælde distancen mulig.

Projektets foreløbige resultater, og måden de er fremkommet på, giver således anledning til en første systematisk undren over anderledes og forskellige måder at organisere undervisning på. Forskellene og lighederne er fremkommet teoretisk, hvilket indebærer, at der er søgt en vis kontrol med, hvad der skal lægges mærke til ud fra nogle almene kategorier, som de enkelte tilfælde kunne variere i forhold til. På den måde søges det kontrolleret, hvorvidt det mest bekendte så at sige bliver til de kategorier, det fremmede ses igennem (med mindre teorivalget reflekterer dette, hvilket ikke synes at være tilfældet), når det bekendte (det danske) i dette tilfælde er studeret før det fremmede (det svenske). Altså søges der på denne måde en vis kontrol med, hvad man kunne kalde en implicit og ikke-erkendt komparation.¹⁷

Det konkluderes, at meningen med projektet har været at forstå fænomenet 'ungdomsuddannelsens inkluderende og ekskluderende praktikker og strukturer' i al sin kompleksitet og som udtryk for mere almene logikker, og det vil her sige habitusmekanismer.

17. Joseph Tobin, »Method and Meaning in a Comparative Classroom Ethnography«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms, and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot, & D. Phillips, Oxford 1999.

Hvordan skal det vurderes, om samfundskategorien er overvurderet?

Fænomenet inklusion og eksklusion skulle i kraft af komparationen kunne forstås i mere almen forstand i form af en større begrebsfylde, fordi det skulle være muligt at systematisere forskellige instanser, forekomster og virkninger – altså alle de teoretisk genererede empiriske fund – som kan rummes af fænomenet inklusion og eksklusion. Denne systematisering er foretaget med analysemodellen. På tidspunktet for mit gennemsyn tilbagestår diskussionen af de mere basale betingelser, der konstituerer de fundne ligheder og forskelle, og dermed muligheden for at sammenligne ikke bare uddannelse, men også uddannelse i relation til samfund og kultur. Projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« indeholder mange input til at inkludere de historiske, økonomiske og samfundsmæssige betingelser, som uddannelserne er vævet ind i.

Projektet indfører samtidig en diskussion af, om samfundskategorien bliver 'for determinerende', når den fx udpeges som den helhed, de studerede fænomener forstås i relation til. Diskussionen går igen i to af de andre projekter.¹⁸ Diskussionen introduceres i dette projekt i forbindelse med, at de teoretiske – socialvidenskabelige og uddannelsessociologiske – begreber er ved at blive sat på plads. Diskussionen kan her netop forstås som en understregning af, at samfundskategorien ikke determinerer de pædagogiske forhold, og at samfundskategorien – her det sociale rum – i øvrigt også er baseret på historiske relationer, der ikke kan opfattes som essenser eller natur. Men samfundsmæssige relationer synes alligevel at spille en rolle i forhold til pædagogik, og det er identificeringen af, hvilken systematik der kan siges at være mellem disse to relationssystemer, der ligger Moldenhawer på sinde, nemlig sammenhængen mellem det samfundsmæssige og inklusion og eksklusion i det pædagogiske. Diskussionen om hvorvidt det samfundsmæssige overvurderes i konkrete studier kan i almindelighed være relevant. I forbindelse med projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« kan diskussionen dreje sig om, hvordan samfundskategorien indgår i projektet, nemlig som en undersøgende og heuristisk kategori, der kan konkretiseres og derefter abstraheres til et historisk konkret forhold, der er foranderlig og derfor ikke opfattes som essens.¹⁹ Hele projektet baserer sig nemlig på den antagelse, at hvert fænomen bedst kan forstås i sin egen samfundskontekst – ellers bliver det meningsløst

18. Gunnar Alsmark, »Tankar till Trine kring komparation«, Lund 2004; Kirsten Hvenegård-Lassen, »Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the becoming of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark«, paper ved 13th Nordic Migration Conference, 18.-20. november 2004.

19. Fastholdelse af en genstand ved hjælp af teori om genstanden er altså ikke ensbetydende med, at der arbejdes essentialistisk, substantialistisk eller deterministisk, hvilket nogle socialkonstruktivisme-diskussioner synes at antyde i forhippelse over at fremføre pointen om ikke at arbejde essentialistisk.

og umuligt at forstå og forklare fænomenet, sådan som projektet er lagt op. Derfor må vurderingen af samfundskategoriens status relateres til hensigten med undersøgelsen og måden, undersøgelsens fokus teoretisk-analytisk er fastholdt på, og herefter er det muligt at vurdere, hvorvidt samfundskategorien tillægges for stor eller for lille vægt.

Projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« har altså mulighed for at bevæge sig videre ad teoriudviklingens vej, hvilket i dette tilfælde synes at indebære, at samfundskategorien er i fokus. Projektet har netop potentiale for, at betydningen af samfundskategorien kan konkretiseres og bearbejdes på en særlig måde, som det empiriske arbejde muliggør. Projektets teoretisk baserede komparative studie har således, gennem det empiriske arbejde og den selvstændige strukturering af et empirisk materiale, også mulighed for at blive til komparativ forskning, der udvikler teori om analysegenstanden 'samfund', set i relation til uddannelsens inklusive og eksklusive praktikker og strukturer.

Eksplorativ analysestrategi og komparation

Projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« undersøger, hvilke normer og foreskrivende elementer der er involveret i, hvad det vil sige at være et integreret subjekt.²⁰ Integration betragtes som en del af en større arena af velfærdsydelse, hvor processer af regulering, normalisering og kategorisering blander sig med hinanden. Projektet vil sige noget om, hvordan integration som et offentligt middel udøves og rationaliseres i relation til modtagerne af velfærdsydelsen integration. På den måde vil projektet også sige noget om de betydningsmæssige positioner, der tilbydes 'integratede'. Emnet undersøges i to kommuner i Øresundsregionen, hhv. i Sverige og Danmark. Datagrundlaget er politiske og administrative dokumenter om integrationsmidler samt interview med de socialarbejdere, der kan siges at være 'frontlinjebureaukrater'.

I projektet bliver der taget udgangspunkt i, at sociale kategorier kontinuerligt produceres og reproduceres som betydningsstrukturer i den rutinemæssige regulerende og normaliserende praksis. Ligeledes med samfundskategorien. Der oparbejdes ikke nogen genstandsteoretisk mening om det sociale eller samfundet, som så at sige sættes i sving i analyseprocedurerne, som i øvrigt betjener sig af greb fra det diskursteoretiske og -analytiske felt (Laclau og Mouffe, diskurspsykologien og til dels også den

20. Jf. konferencepapiret: Hvenegård-Lassen, »Realistic Grown-Ups?« Papiret udgavs senere som Kirsten Hvenegård-Lassen, *Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the formation of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark*, AMID Working Paper Series 44, Aalborg 2005.

kritiske diskursanalyse). Hvenegård-Lassen pointerer på den måde fordelene ved ikke at anvende forudbestemte kategorier i selve analysen. Integration er således til at begynde med ikke tildelt en bestemt betydning, men betydningen kommer efterhånden frem på specifikke, varierende og flydende måder. Kategorien 'integrant' konstrueres så at sige baglæns i kraft af de politiske og administrative betydningsmæssige praksisser. I den forbindelse henvises der både til Michel Foucault og Judith Butler, hvilket understøtter et fokus på de betydninger og begreber, der konstrueres og bliver til i konteksten, sådan som de 'springer ud' af konteksten, og ikke sådan som de teoretisk kunne konstrueres af forskeren i forvejen. Man kan sige, at der på en vis måde er mere fokus på kontekstens og aktørernes konstruktioner end på forskerens.

Projektet er imidlertid ikke ateoretisk af den grund. Projektet arbejder nemlig samtidig med en forudgående teoretisk konstruktion. Hos Foucault fremgår det fx, at den betydning, som produceres aktivt, ikke produceres i et tomrum.²¹ Betydningsproduktionen skriver sig altid ind i en eksisterende matrix af magtforhold. Hvenegård-Lassen baserer også sin teoretiske forkonstruktion af den moderne stat og benævnelsen 'frontlinjebureaukrater' på Foucaults biomagtbegreb og på governmentality-traditionens opfattelse af den moderne stat som en kompleks styringsproblematik, der forudsætter antagelser om det/dem, der skal styres.²²

Projektet har til gengæld ikke til hensigt at sige noget om, hvordan integranterne forhandler, afviser etc. disse antagelser. I forlængelse af Foucault er det centrale den rationalitet, der er indskrevet i programmerne (de politiske og administrative), eller »at objektivere det, der antages for objektivt givet«.²³ Det er relevant at bemærke programmerne og rationaliteternes forhold til virkelighedsbegrebet. Foucault er fx klar over, at nogen bemærker, at programmerne ikke er virkelige, og at virkeligheden ikke svarer til programmerne for virkeligheden. Sådanne bemærkninger er i Foucaults optik udtryk for et fattigt virkelighedsbegreb. Foucault er, ligesom Hvenegård-Lassen, på ingen måde interesseret i at vise en forskel mellem ideal og 'virkelighed'. Derimod er interessen at vise, at måden, hvorpå vi forstår virkeligheden eller praksis, afhænger af programmerne. Programmerne medfører desuden effekter i virkeligheden. Effekterne krystalliseres i institutioner, og de informerer individuel adfærd ved at de udgør et net for opfattelsen og vurderingen af praksis, fx gennem evaluering af indsatser.²⁴ Det er i denne forstand,

21. Michel Foucault, »Questions of Method«, *Michel Foucault. Power. Essential Works of Foucault 1954–1984*, vol. 3, red. James D. Faubion, London 2001.

22. Denne forståelse har jeg fået pointeret af Kirsten Hvenegård-Lassen, august 2005.

23. Foucault, s. 238.

24. Foucault.

at Hvenegård-Lassen siger, at fokus er på de betydningsmæssige praktikker, hvormed det integrerede subjekt konstrueres som norm og kategori. Hvenegård-Lassen påstår altså ikke at sige noget om, hvordan diskurser eller betydningsmæssige praktikker direkte regulerer, hvad man kunne kalde den faktiske integration, altså den sociale praksis i sociologisk forstand. Det pointeres her, fordi det ofte fremføres over for denne type af analyse, at den så at sige breder sig længere ud i det sociale, end der er dækning for. Men altså ikke i dette tilfælde. Den faktiske integration er ikke inde i billedet.

Komparation indgår i første omgang på to måder. For det første anvendes komparation i betydningen modlæsning (*reading against*), forstået som en art kontrasterende læsning af de figurer, der fremanalyseres i de to samlinger af materiale. Læsningen har primært analytiske formål, nemlig at få belyst og objektiveret fænomener, som måske uden denne konfrontation ville være forblevet ubelyst. Materialet læses, og det forsøges at identificere, hvordan dele af materialet hhv. ligner og adskiller sig fra hinanden. I første omgang er interviewene analyseret og sammenlignet med hinanden kommunevist, og derefter er de to samlinger af interview sammenlignet med hinanden. Der søges altså efter ligheder og forskelle i kategoriseringen af en integrant ved at kontrastere dele af materialet med hinanden på en ordnet måde. Dette minder meget om eksplorative analysestrategier kendt fra såkaldt *Grounded Theory*, som ofte også kaldes den konstant komparative metode. Komparation forstået på den måde forudsætter således ikke involveringen af to nationale kontekster. Men komparation i den betydning, der involverer to nationale kontekster, indgår alligevel i projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering«. For det nationalstatslige niveau er til stede som kontekster, der muligvis har et forklaringspotentiale i forhold til de forskelle og ligheder, der opdrives gennem den eksplorative analysestrategi. Den svenske og den danske stat fremhæves fx som forskellige, hvad angår integrationspolitisk historie. Mangfoldighed og fokus på segregerede områder i de store byer er centralt for den svenske politik, hvorimod at kunne fungere på lige fod med danske borgere ud fra en målsætning om lighed, selvforsørgelse og arbejde er centralt for den danske politik. Projektet vil undersøge, hvorvidt disse forskelle er involveret i, hvordan integration folder sig ud og konstrueres på det kommunale, udførende niveau, men der forudsættes ikke nogen nødvendig (vertikal) logik mellem stat og kommune. Selvom projektet primært er optaget af at undersøge, hvordan integration konstrueres, er projektet også interesseret i, hvorfor det konstrueres netop sådan på hver side af sundet.

For hver kommune kategoriseres de elementer, informanterne henviser til, som det, der karakteriserer integration eller en integreret person. For den danske kommune identificeres tre kriterier for integration. For det første 'objektive' kriterier, fx at have

arbejde og sproglig kompetence. For det andet 'subjektive' kriterier, fx at føle sig integreret, at være motiveret og at være villig. For det tredje handle-orienterede kriterier, fx at være uafhængig, realistisk og aktiv. Som en konsekvens af dette fokus på, at integranterne skal være realistiske, viser det sig gennem informanternes betydningstilskrivning, at det realistiske valg er ufaglært, lavtlønnet arbejde. Betydningstilskrivningen siges derfor at udspille sig i et spændingsfelt mellem en forestilling om samfundet som et lykkeligt utopia og samfundet som et stratificeret og ulige felt, hvor integranten er lokaliseret i de lavere afsnit. Dette spændingsfelt forsyner udsagnene med betydning. Samfundsbegrebet kommer altså frem her, fordi det kan fremanalyseres som erkendelseskategori hos informanterne (og hos forskeren i det kategorien genkendes af forskeren). Samfundet ses som både et uopnåeligt lykkeland, men også som en differentieret struktur. Samfundsbegrebet fremtræder dog ikke eksplicit i, hvad informanterne siger.

Samfundskategorien som erkendelsesstruktur

For Sverige kan de samme tre kriterier gælde, selvom kriteriernes indhold ikke nødvendigvis er det samme, hvilket vil sige, at kriterierne forstået som variable er til stede i materialet, men at de kan antage andre værdier end i det danske materiale. Der må dog også tilføjes endnu et kriterium, nemlig 'samfund/community': integration har at gøre med samfundets funktionsmåde, hvorfor det ikke giver mening alene at tale om integration som en individuel handling. Dette gælder tilsyneladende også for det danske materiale og er et interessant resultat af komparationen. Samfundskategorien synes dels at vise sig mere direkte i det svenske materiale, dels at vise sig på en anden måde end i det danske materiale, hvor måden, det viser sig på, ikke resulterer i en kategori. Samfundet indgår i forbindelse med integration også som en aktiv kategori på den svenske side, forstået på den måde, at samfund eksplicit nævnes i det svenske materiale, hvorimod det på den danske side indgår i spændingsfeltet mellem det differentierede samfund og det uopnåelige lykkesamfund, forstået som analysen af, hvad der forsyner udsagnene med mening (her nævnes samfund altså ikke eksplicit som aktiv kategori). Sidstnævnte måde at fremanalysere samfundskategorien på berettiger ikke til, at det kan udgøre et kriterium for integration, fordi kriterierne udlæses på et andet analyse-niveau, nemlig niveauet af udsigelse eller udsagn. Det er altså denne forskel, der udgør forskellen på, hvad der kvalificerer til, at samfund bliver et kriterium i det ene tilfælde, men ikke i det andet. Ligesom integrantkategorien konstrueres baglæns, konstrueres samfundskategorien altså også baglæns. Dette illustrerer, hvordan kategorier udlæses processuelt. Materialet ordnes ud fra dets 'egne udsigelse', sådan som forskeren læser disse udsigelse – her med fokus på, hvad der siges om at være integreret. I bredere for-

stand kan denne processuelle udlæsning af kategorier være anledning til en diskussion om, hvordan en kategori bestemmes. Er samfund fx en kategori, der skal fremanalyseres – eller kan det være en tekst, en ytring eller et udsagn, altså noget, de interviewede siger? Hvornår udgør dele af materialet udsagn, der ophøjes til en kategori, og hvornår fremanalyseres foreskrivende kategorier og normer på et mere alment og abstrakt niveau? Pointen i projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« er, at denne forskel ikke er en forskel i forhold til udformningen af de analytisk genererede kategorier (som altså udspringer af det, informanterne siger). Under alle omstændigheder betjener den eksplorative analysestrategi sig ikke af bevidst forudfattede meninger om, hvilke kategorier der vil gøre sig gældende i selve analysen af materialet. Man kan måske sige, at fokus er på agenternes kategoriseringsproces og ikke på forskerens involvering i og forudsætninger for at kategorisere, hvad agenterne kategoriserer – i første omgang. Begrundelsen for, at projektet fremanalyserer de fire nævnte kategorier, er altså, at det er dem, der dukker op, når materialet ordnes, med fokus på hvilke kriterier materialet eksplicit bærer på, hvad angår det at være integreret.

Der skal et kort øjeblik vendes tilbage til, om dette projekt kan sige noget om, hvorvidt de betydningsmæssige konstruktioner får effekter i den sociale praksis, altså i forhold til den faktiske integration. Projektet kan som tidligere nævnt ikke sige noget om det i direkte forstand. Men man kan forestille sig, at projektet kan sige noget om, hvorvidt konstruktionerne understøttes af institutionelle virkemidler eller teknologier, hvor normerne fx objektiviseres og 'gøres til virkelighed' og dermed også gøres til rammer at forstå virkelighed i. Et eksempel kunne være forvaltningens brug af en mere eller mindre standardiseret kontraktform. Hvorvidt projektets samlede interviewmateriale indeholder oplysninger herom, kan jeg ikke læse ud af de papirer, jeg har til rådighed.

Komparation som kategorial fremmedgørelse

Interviewene i Danmark var lavet først, hvorfor logikken tilskriver, at de kategorier, der udlæses af det danske materiale, kommer til at fungere som den baggrund, det svenske materiale læses på. Det, man får øje på i det svenske interviewmateriale, er drevet frem, af hvad der er observeret i det danske. I hvert fald i første omgang. Man kan sige, at i stedet for at arbejde med teoretiske kategorier, så fremkommer der kategorier i det danske materiale, og disse anvendes som en bevidst måde at nærme sig det svenske materiale på. I analysen af det svenske materiale suppleres der ud fra de kategorier, der fremkom på den danske side – de udfyldes lidt anderledes, og de suppleres med en ekstra kategori. Ligesom man kan forestille sig, at teoretiske kategorier kan give anled-

ning til ny teoridannelse, når de bringes i forhold til et empirisk materiale, er der her baggrund for – i kraft af de empirisk genererede kategorier – at danne nye tværgående kategorier. Dette kan man fx forestille sig ske i forbindelse med, at fremmedgørelsen vendes om, og det danske materiale læses med de svenske briller, som jo var dannet på baggrund af de danske.

I øvrigt skal det bemærkes, at projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« i sine analyser af den statslige politik²⁵ ikke på samme måde synes at trække kategorier med sig fra den ene kontekst til den anden. Her er det mere, som om materialet læses hver for sig i sin egen ret. Her tegnes en klar kategorial forskel: Mangfoldighed og fokus på segregerede områder i de store byer er centralt for den svenske politik, hvorimod at kunne fungere på lige fod med danske borgere ud fra en målsætning om lighed, selvforsørgelse og arbejde, er centralt for den danske politik.²⁶

Strukturlighed mellem kulturelle betydninger

I forlængelse af den eksplorative analysestrategi vil der være baggrund for at tænke komparationen eksplorativt. Det antyder Hvenegård-Lassen i et supplerende notat.²⁷ Her åbnes der for, at de variationer, der findes i datamaterialet – altså identificeringen af ligheder og forskelle – ikke nødvendigvis er særlig interessante at studere i forhold til de to udpegede kontekster (den opstillede komparative problemstilling): den svenske og den danske stat. Den eksplorative strategi kan betyde, at de kontekster, der viser sig at være relevante for at studere og forklare integrationens orden, ikke nødvendigvis har med de statslige målsætninger at gøre. Den relevante kontekst må, ifølge den eksplorative analysestrategi, vise sig, som studiet skrider frem.

Lignende tænkning findes i andre Foucault-inspirerede studier. I et studie, hvis pro-

25. Analyserne af den danske politik baserer sig på Kirsten Hvenegård-Lassens ph.d.-afhandling, *På lige fod. Samfundet, ligheden og Folketingets debatter om udlændingepolitik 1973–2000*, Afdeling for Minoritetsstudier, Institut for Nordisk Filologi, Københavns Universitet 2003.

26. I et andet af forskningsprojekterne – som dog i nærværende sammenhæng ikke er genstand for nøje granskning – er den svenske statslige politiske formulering udgangspunkt for studiet, også af danske forhold. Her er fokus på perspektivere dansk og svensk integrationspolitik, og med Malmø som udgangspunkt foretages der mere almene overvejelser over statslig og kommunal indsats for at mindske segregationen – i Danmark såvel som i Sverige, jf. Alsmark. I Danmark er dette ifølge Hvenegård-Lassen ikke, hvad politikken er rettet imod. Derfor kan det alligevel være rimeligt at studere den danske politik ud fra den svenske politiks problemdefinition. Spørgsmålet er, hvad man får noget at vide om ved at gøre sådan. Man kan forestille sig, at denne implicite sammenligning omformes til en bevidst måde at nærme sig den danske kontekst, ligesom det gælder for Hvenegård-Lassen, hvad angår interviewmaterialet. Spørgsmålet er, om studiet alene kommer til at perspektivere den svenske kontekst og på forhånd sætte den danske kontekst i en 'mangelvaresituation', eftersom der ikke tages udgangspunkt i, hvad den danske politiske formulering har som fokus.

27. Kirsten Hvenegård-Lassen, »Mit projekt – og komparationen«, internt arbejdsrapport, København 2003.

blematik på mange måder minder om Hvenegård-Lassens, tydeliggøres det, at komparation med fordel kan forstås som sammenligning af *homologe felter*, det vil sige felter, der har en vis strukturlighed.²⁸ Den relevante kontekst eller det relevante felt at sammenligne med kan altså bedømmes i forhold til, om det efterhånden skønnes at have en vis strukturlighed med det felt, der studeres. Felterne forstås her som kontekster for betydningsmæssige antagelser eller felter for kulturel praksis. Der er altså ikke tale om felter og praktikker i sociologisk og samfundsmæssig forstand – jf. fx Bourdieu og projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« – men kontekster, der indskriver antagelser om menneskelig væren, handling og deltagelse.²⁹ Popkewitz beskæftiger sig med politisk teori om deltagelse og ansvar i uddannelse, og han argumenterer for, at statscentralisering og decentraliseret politik ikke er separate praktikker, men *styringsmønstre*, der erkendelsesmæssigt forbinder en kollektiv rationalitet, fx kvalitetskontrol og testning af offentlige indsatser på uddannelses- eller integrationsområdet, med det aktive subjekts selvstyring, hvor fx lokalt udlagte beslutningsprocesser betoner det selvstyrende individ. Politisk praksis på uddannelsesområdet, primært det amerikanske³⁰, undersøges for, hvilke antagelser om menneskelig væren, handling og deltagelse der dominerer, det vil sige antagelser om, hvem barnet, forælderen eller læreren er og burde være. Det svarer på et andet niveau til, hvem integranten er og burde være i Hvenegård-Lassens projekt.

En sådan analyse lægger op til, at det almene skal fremanalyses som et bagvedliggende, foreskrivende lag ved den sociale praksis. Altså noget, der ligger bagved de umiddelbare empirinære kategorier. Hos Popkewitz bliver det tydeligt, at barnet og læreren er konstrueret som – og det vil hermed sige 'er og burde være' – en selvrefleksiv, livslang *learner*, at samarbejde og gruppearbejde er målet for og vejen ad hvilken, barnet skal

28. Thomas Popkewitz, »Partnerships, the Social Pact, and Changing Systems of Reason in a Comparative Perspective«, *Educational Partnerships and the State. The Paradoxes of Governing Schools, Children, and Families*, red. B. M. Franklin, M. N. Bloch & T. Popkewitz, New York 2004.

29. Ibid.

30. Popkewitz har imidlertid også stor forstand på skandinaviske, især svenske, forhold, eftersom han har samarbejdet med svenske uddannelsesforskere gennem en årrække. Han har desuden tidligere forsket i spanske og latinamerikanske uddannelsesforhold. Denne færden har nok – i samarbejde med den foucaultske, teoretiske tilgang – gjort, at han i særlig grad har oparbejdet et blik for, hvordan der globalt findes historisk bestemte måder at tænke om, hvad uddannelse er, hvem den er rettet imod, hvad hos individet der skal uddannes osv. Spørgsmålet er, hvad dette er udtryk for? Er det udtryk for, at OECD op gennem 1990'erne er lykkedes med at gennemføre sin forståelse af livslang læring, baseret på en neoliberal filosofi, der anser uddannelse for investering i human-kapital? Tidligere, fra 1960'erne til 1980'erne, har UNESCO introduceret begrebet 'livslang uddannelse' ud fra en humanistisk tradition med demokrati og personlig udvikling i højsædet. Denne udvikling gælder ikke blot for pædagogik og uddannelsesforhold, men også for integrationsforhold generelt. Når man iagttager forskningsprogrammets projekter samlet set, er det ganske tydeligt, at diskursen om livslang læring i OECD's aftapning også gør sig gældende på integrationsområdet.

og kan blive myndigt. Antagelserne bliver ifølge Popkewitz til et system, der samtidig ekskluderer og inkluderer.³¹ Det skal forstås på den måde, at samtidig med, at der er fundet principper for, hvem barnet, forælderen og læreren er eller burde være (inklusion), karakteriseres dem, der ikke passer til disse normer for deltagelse (eksklusion).

Inden for denne tankegang kan komparationen altså bruges som den kontrasterende kontekst, der medvirker til, at det er nemmere at få fat om det bagvedliggende almene. Komparationen bliver her også til et redskab til at få en mere almen kategori frem. Man kan relatere fundne fænomener i én kontekst til andre kontekster eller felter (fx økonomi, filosofi, psykologi, socialvidenskab og militær). Argumentet for at sammenligne med andre kontekster, for at finde det bagvedliggende almene (vedrørende integration fx) i en tidsperiode, kan være, at der i de andre kontekster er særlige grænser for menneskelig væren og handlen, som er homologe med de kulturelle praktikker i det politisk-administrative felt hvad angår integration. Et relevant felt at sammenligne dette felt med er uden tvivl uddannelsesområdet. Homologien bruges så til at udforske, hvordan forskellige kulturelle praktikker overlapper i forskellige felter på måder, der ikke er forbundet direkte med hinanden i kausale relationer, men refererer til noget bagvedliggende alment for perioden. Med udgangspunkt i uddannelsesfeltet kan fx antagelser i uddannelsesreformer i dag relateres til antagelser i konstruktiv psykologi, hvor børn ses som konstruerende deres egen viden, og hvor samarbejde ses som essentielt. De kan også relateres til debatter om konstruktivisme og den sociale konstruktion af viden, der cirkulerer i diskussioner inden for filosofi og socialvidenskab. Det fælles og almene i de her nævnte felter er betoningen af det flydende, det forskellige og det tilsyneladende opbrud i formationen af viden og individualitet. Deltagelse, livslang læring og udvikling er ikke blot normative principper, som står uden for den kulturelle praksis, men styringsprincipper, der er formet og konstitueret gennem disse kulturelle praktikker/antagelser. På lignende vis kan de kulturelle praktikker i det politisk-administrative felt indføres i en kæde af homologe felter.

Begreber på rejse i horisontale kontekster

Det centrale i en sådan analyse er mobiliteten af det almene, som skal fremanalyseres. Og samtidig bliver det interessante ikke at finde en entydig forklaring, men snarere at etablere, hvad man kunne kalde et horisontalt årsagsnetværk. Endimensionale hvorfor-

31. Nogle gange forekommer det uklart, om der med inklusion og eksklusion i denne tradition menes, at de fremanalyserede kulturelle betydningskonstruktioner direkte regulerer den sociale praksis, altså om ideer skaber historien, eller om der er tale om, at der fremanalyseres et normativt og dominerende lag i den sociale praksis – som det gøres hos Hvenegård-Lassen.

spørgsmål opløses i horisontale årsagsnetværk. Hvordan-spørgsmål kommer mere i fokus end hvad- og hvorfor-spørgsmål. For projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« betyder det, at integration bliver analyseret som en begivenhed i modsætning til et institutionelt faktum eller en ideologisk effekt. I første omgang indebærer det en interesse for integration som proces: Hvordan foregår det, når begivenheden 'at integrere' forløber og bliver til en legitim måde at integrere på? Hvilke antagelser er involveret? Begivenheden skal »nedbrydes« så meget som muligt. Jo mere man nedbryder analysen, jo mere kan man konstruere processens eksterne elementer og relationer. Dette svarer til Foucaults påvisning af, at jo mere processen 'at straffe sjælen' (altså at fængsle) nedbrydes, jo mere kan den relateres til praksis i skoler og i militæret, fx lukkede pædagogiske rum, opbyggelighed, belønning og straf. Ud af denne tværanalyse fremkommer et billede af disciplinering. Jo mere en analyse af et felt går i detaljen, jo mere kan det altså sammenlignes med analyser af andre felter, og på den måde udfoldes langsomt almene begreber (epistemer eller dispositiver i Foucaults aftapning, fx disciplin).

Komparationen af forskellige elementer og relationer gennem forskellige kontekster muliggør altså en begrebsudvikling på et epistemisk niveau, der ligger bag 'de umiddelbare positiviteter'. Epistemet eller dispositivet kan lignes med et 'fast stof', som vises i forskellige tilstande. På den måde fokuseres på det netværk af processer, der konstituerer det 'faste stof'. I søgningen efter, hvordan genstanden eller begivenheden bevæger sig, bringes således forskellige elementer, relationer og domæner ind i bevægelsen.³²

I dette projekt er der således lagt op til, at der for de to samlinger af interview kan konstrueres et niveau bag de umiddelbare positiviteter. Det kunne – her forsøgsvist skitseret – fx gå ud på, at for det danske materiale ser det ud til, at et bagvedliggende 'fast stof' er en 'selvregulerende markedsvant livslang lærende person', som kan sammenfatte alle de umiddelbare udsagn om, hvad det vil sige at være integreret. For det svenske materiale kan man måske nå frem til, at det samme gælder i nogen udstrækning, men at et andet 'fast stof' samtidig synes at gøre sig gældende, nemlig en 'til territoriet hørende disciplinær organisme', hvilket samfundskategorien, sådan som den er udlæst i den svenske samling af materiale, kunne udtrykke – altså at samfundet som territorium og stat eller styringsmekanisme er aktiv i konstruktionen af, hvad det vil sige at være integreret.

De fremanalyserede forskelle på det svenske og det danske kommunale niveau kan således vises ved hjælp kategoriseringerne og måden, der fremanalyseres tværgående

32. Foucault, s. 227.

eller almene træk ved de to interviewsamlingers kategorier. Når der viser sig at være forskelle mellem det svenske og det danske materiale, og når det for projektet er beskrevet, at det nationale niveau er en del af billedet, og at en forklarende ambition er involveret i medtagningen af det nationale niveau, er det nærliggende at anvende den viden om nationalstaternes forskellige sociale og politiske historie generelt, og særligt hvad angår integrationspolitik, som projektet også gør gældende, i forklaringen af, hvorfor forskellene findes og tager sig ud, som de gør. Projektet lægger således op til en undersøgelse af, om og i givet fald hvordan forskelle på nationalt niveau er involveret i, hvordan integration udfolder sig forskelligt på kommunalt, performativt niveau.³³

På den måde synes det interessant i forhold til hele forskningsprogrammets spørgsmål og setup at undersøge fx staten, nationen eller subjektet som 'travelling concepts' – begreber på rejse gennem kontekster.³⁴ I Hultqvists undersøgelser af opkomsten af et liberalt og autonomt subjekt i den svenske uddannelsesmæssige kontekst i det 19. og 20. århundrede inddrager han andre kontekster, fordi indskrivningen af dette subjekt var til stede i andre kontekster som programmer for dannelse af civilsamfundet og nye velfærdspraktikker. Set i det lys kan skolen forstås i forbindelse med skabelsen af nationen og som medskaber af subjektet for medborgerskab i det fremvoksende svenske samfund. Subjektet er altså et rejsende begreb, og det har forbindelser til forestillinger om nationen og staten.

Siden 1980'erne og 1990'erne kan der identificeres en ændring i opfattelsen af staten. Staten opfattes ikke længere blot som en bureaukratisk organisation, der regerer borgere med regler og forskrifter (her skal det være usagt, om staten i realiteten – uden om antagelserne – faktisk regerer på denne måde). Staten opfattes som en stimulerende instans (den responsive stat), en instans, der yder omsorg og tager højde for deltagende, fleksible og autonome spillere på lokalscenen. Det svenske Skolverket kan nævnes som et fænomen, der er konstrueret i dette billede. Antagelsen er, at autonome subjekter, altså diverse aktører på uddannelsesområdet, regerer sig selv gennem brug af viden som Skolverket, gennem diverse inspektioner og evalueringer, gør tilgængelig for de autonome spillere på scenen. Her er altså tale om en særlig måde at tænke om stat, nation og subjekt. Der er ikke tale om fastholdte enheder med en bestemt lokalisering eller essentiel karakter. I stedet ansføres vi til at undersøge, hvordan, hvor og i hvilke kontekster sådanne begreber opstod i gensidige relationer.³⁵

33. Hvenegård-Lassen, »Realistic Grown-Ups?«, s. 5.

34. Kenneth Hultqvist, »The Travelling State, the Nation, and the Subject of Education«, *Dangerous Coagulations? The Use of Foucault in the Study of Education*, red. Bernadette M. Baker & Katharina E. Heying, New York 2004, s. 155.

35. Således kan det fx lade sig gøre at pege på, at staten udgør skiftende mønstre af antagelser om styring, men

Styring i statens navn er altså i denne sammenhæng interessant, fordi styringen forudsætter antagelser om det, der skal styres – det være sig barnet eller integranten. Det er altså antagelserne – eller de historiske epistemologier – der er i fokus. Og staten – og nationen og subjektet – drejer sig i denne sammenhæng lige så meget om antagelser eller epistemologier, som den drejer sig om fysisk magt eller lokalisering. På den måde bliver det muligt at sige, at figuren 'det autonome individ' ikke har noget nationalt hjem. I stedet er figuren en rejsende samt en global matrix for konstruktion af nationer, og denne matrix muliggør netop interaktioner mellem nationer og skaber dermed nye nationale og internationale betingelser. Hvis det har noget på sig, forklarer det også en del af historien om, hvorfor netop det autonome individ, den selvforvaltende integrant eller den selvregulerende elev spiller en så stor rolle, når det netop er integrations-spørgsmål i forhold til stater, og både den danske og svenske af slagsen, der diskuteres.³⁶ Når staten betragtes som en kompleks styringsproblematik, indebærer 'staten' antagelser om det eller de, der skal styres.

Teoretiske begreber, empiriske eksempler og komparation

Projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« kan siges at være en fænomenologisk inspireret analyse af subjektets væren-i-verden, hvad angår religion. I modsætning hertil er projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« et teoretisk-sociologisk konstrueret empirisk projekt, og projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« er et analytisk-filosofisk konstrueret empirisk projekt. Projektet arbejder med et sæt af begreber operationaliseret i interviewmanualen og med et andet sæt af begreber i struktureringen af interviewmaterialet, som i første omgang får status af at være empiriske eksempler på teoretiske begreber.

Fokus i dette projekt er relationer til, forståelser af og følelser for islam blandt unge voksne muslimer (17–20 år).³⁷ Fokus er på de unges tro forstået som individualiseret

det bliver også muligt fx at pege på, at de pædagogiske og sociale antagelser om det selvstyrende individ (jf. fx Frøbel eller Montessori) ser ud til at medvirke til at gøre den moderne decentrale stat mulig, erkendelsesmæssigt i hvert fald. Hultqvist argumenterer fx for, at de pædagogiske og sociale antagelser og antagelsen om det selvstyrende individ fandtes før neoliberalismen, og før den decentrale stat gennemførtes fra 1980'erne, og derfor kan antagelserne siges at være en del af det årsagsnetværk, der gjorde den decentrale stat mulig. Hultqvist vil altså ikke købe min antydning af, at OECD's neoliberale dagsorden alene er årsag til, at den selvregulerende livslange learner er i vælten. Hermed udfordrer Hultqvist en mere direkte, entydig og også hierarkisk opfattelse af forholdet mellem stat, uddannelse og arbejdsmarked.

36. Hvenegård-Lassen, »Realistic Grown-Ups?«; Moldenhawer.

37. Ifølge konference-papiret af Jonas Otterbeck, »Discussing Islam with young Muslims«, 2004.

og privatiseret. At være muslim antages desuden for disse unge blot at være en blandt flere andre identiteter, de relaterer sig til, men selve identitetsformationen vurderes at være helt central for denne alder. Forskningen baserer sig på gentagne interview med de unge.

Formålet med projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« er politisk, forstået på den måde, at projektets mening er at tilbyde en anden forståelse af islam end den forståelse, der relaterer islam til ekstrem islam og fundamentalisme. Denne forståelse dominerer ifølge Otterbeck både massemedierne og forskningen i Sverige og Danmark. Otterbeck lægger hermed en krævende kritisk og metodisk distance til flere af sine egne tidligere studier og kollegers lignende studier, som har bidraget til at promovere denne forståelse ved at have fokuseret på de meget religiøst engagerede. Hele projektet kan altså forstås som en modlæsning af egne tidligere projekter, og i den forstand indgår der en implicit komparation i projektet. Det er meningen, at projektet skal udfordre kulturalistiske og statiske forståelser af, hvordan islam udleveres og forstås i Skandinavien. I stedet skal en pluralistisk forståelse, der giver rum for individuel variation og religiøs forandring, præge dette studie. Studiet drejer sig om at forstå religionens sociale betydning i en dynamisk relation mellem de unges tolkninger, andres tolkninger og det symbolske og tingsliggjorte begreb islam.

Forståelseshorisonten er altså en, der regner med individuel variation og forandring, og studiet er i øvrigt grundlæggende åbent og karakteriseret ved eksplorativt at 'prøve sig frem', principielt helt indtil det sidste punktum er sat. Som for de andre projekter kommer jeg til at analysere og drage slutninger på baggrund af foreløbige papirer, men da projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« synes mere konstant reviderende og tillige mindre håndgribeligt i forhold til komparationen, har jeg valgt at inddrage en senere tekst som supplement.³⁸ Selvom metodologien ikke er ekspliciteret her, finder jeg det formålstjenligt at inddrage teksten, for metodologien findes alligevel i denne tekst som baggrund. Det grundlag jeg primært skriver på, er altså ikke nødvendigvis synligt eller at finde i Otterbecks artikel i denne antologi. Sådan må det være, for min artikels formål og præmis er (jf. også indledningen) netop at undersøge, hvilke metodologier der er indskrevet i måden, projekterne 'prøver sig frem på', med henblik på at blive klogere på komparation, ikke på projekterne forstået som endelige produkter. Samtidig er det denne artikels ide, at måden, projekterne prøver sig frem og reviderer på, ikke sker ud i det blå. Også projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna

38. Jonas Otterbeck, »Förhandlingar och förvandlingar – unga vuxna muslimers försök att finna utrymme«, 2006. Denne tekst er – ud over at være et konference-papir – også første version af Otterbecks artikel i denne antologi.

muslimer« prøver sig således frem på baggrund af en bestemt, om end ganske fleksibel, teoretisk og metodologisk ramme, som adskiller sig fra de andre forskningsprojekters måde at håndtere komparationen på. Som sådan er projektet uhyre interessant i denne sammenhæng, også i sine indledende faser.

Af projektets indledende betragtninger ses således også dets teoretiske orientering, der som omdrejningspunkt har begrebet modernitet. Projektet drejer sig om moderne former for religion – især islam. Derfor drejer projektet sig om at undersøge, hvad religion er og forestilles at være i moderne samfund. Inspirationen er hentet fra Peter Bergers religionssociologiske og videnssociologiske skrifter fra 1960'erne og frem. Heri betones især hverdagskundskab og hverdagsliv i forhold til religion.

I forbindelse med modernitetsbegrebet udstyres projektet med en interesse for forandring, nemlig de forandrede roller, individer kan indtage ift. familie, lokalsamfund, religiøse eksperter og samfundet i sin helhed. Der er ikke som sådan tale om en evolutionær opfattelse af religionsudviklingen knyttet til en simpel sondring mellem traditionelle og moderne samfund, men forandring skal i projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« forstås i forhold til både et individuelt niveau og strukturelle niveauer.

Til at fokusere studiet bruges idealtyper, selvom kontekster, historien og det empiriske materiale er det primære. Idealtyperne bruges til at rendyrke og reducere kompleksiteten og lave 'objektive' analyser af komplekse religions-sociale meningssammenhænge. Ifølge Max Weber er definitionen på og meningen med en idealtipe følgende:

Den dannes ved at man ensidigt fremhæver et eller nogle få synspunkter, og at man kombinerer en mængde enkeltfænomener, som optræder spredt og indbyrdes adskilt – snart i større, snart i mindre omfang (undertiden slet ikke) – og som lader sig indordne under disse synspunkter, til et tankebillede, der i sig selv er modsigelsesfrit. I sin begrebsmæssigt rene form genfindes dette tankebillede ikke nogetsteds i den empiriske virkelighed: det er en utopi, og det er en opgave for den historiske forskning i hvert enkelt tilfælde at fastslå, hvor virkelighedsnært eller virkelighedsfjernt dette idealbillede er.³⁹

Idealtyper er altså en udsondring af større begrebssystemer, og de er ideelle i logisk, principiel forstand, ikke i normativ, forbilledlig forstand.

Modernitet er i projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« en idealtipe, hvilket betyder, at modernitet fungerer som et tanke- og idealbillede, og

39. Max Weber, »Den socialvidenskabelige og socialpolitiske erkendelses 'objektivitet'«, *Weber: Udvalgte tekster*, København 2003, s. 106.

forskningen skal fastslå, hvorvidt og hvordan dette tanke- og idealbillede er tæt på eller fjernt fra virkeligheden. Projektet fokuserer på aspekter af modernitet i forbindelse med individet, samt bestemmelse af former for religion i moderniteten ved hjælp af følgende begreber: sekularisering, pluralisme, privatisering, individuering, marked og globalisering. Desuden anvendes 'andre begreber fra andre diskussioner': tingsliggørelse, autenticitet, refleksivitet og diskurs. Alle disse underbegreber kan forstås som begreber at forstå idealtypen modernitet ud fra, således at idealtypen modernitet er en kondensering af underbegreberne. Med disse underbegreber undersøges det empiriske materiale.

Otterbecks videnskabelige analyse har ved hjælp af idealtipe-metoden til formål at klarlægge menings- og begrebsammenhænge.

Der er interviewet ni personer, fire i Malmø og fem i København, fem kvinder og fire mænd, fordelt på to mænd og to kvinder i Malmø samt tre kvinder og to mænd i København. Hver er interviewet tre gange à ca. en times varighed. De tre interview-omgange havde forskellige temaer svarende til temaer. Det første interview etablerede familiehistorien samt viden om og relationer til islamiske ritualer, dogmer og populære fortællinger. Det andet interview handlede om relationen til majoritetssamfundet, islamiske samfund og fremtiden. Det tredje interview drejede sig om tro og om familie, klasse etc. Den samlede interviewguide er altså organiseret omkring temaerne dogme, ritual, tro og fællesskab. Der er spørgsmål af både islamologisk, sociologisk og hverdagslig karakter, forstået sådan, at de islamologiske spørgsmål stilles som spørgsmål, om hvordan informanterne forstår de islamologiske fænomener, og ikke, om de forstår dem på den rette måde. Otterbecks viden om, hvordan man teologisk set sonderer i det religiøse og muslimske landskab, anvendes altså i interviewene, men ikke i teologisk forstand. Dette kan forstås i forlængelse af den bergerske videnssociologi, som netop beskæftiger sig med alt, der går for at være viden, uanset om den er gyldig eller ugyldig i henhold til givne normer. Otterbecks intention med interviewguiden er at fokusere på et antal aspekter, som muligvis indgår i de unges religionsforståelse, for på den måde at tvinge en begrebsliggørelse frem. Dette sker ved at undersøge forskellige aspekter af de unges religiøsitet med udgangspunkt i spændingsforholdene mellem dogme, ritual og fællesskab.⁴⁰ Hvad betones og hvad tillægges mindre væsentlighed? Formålet er at bruge de tidligere nævnte underbegreber til at identificere idealtypen modernitet med. Herved relateres mønstre i de unges islamforståelse til religionssociologiens veletablerede forståelser af modernitet og relationen mellem religion og migration. På den måde

40. Denne forståelse er jeg nået frem til gennem e-mail-korrespondance med Jonas Otterbeck, februar 2005.

etableres begrebssystemer i forhold til modernitet og værdifællesskab i 'västvärlden'.

Interviewguiden er ikke en operationalisering af begreber fra Peter Bergers tekster, men den står heller ikke i kontrast til disse tekster, som i øvrigt informerer studiet.

Analysen betjener sig af nogle temaer eller skalaer med henblik på at ordne materialet på en synlig måde, så informanternes islamforståelse kan begrebsliggøres eller almenføres. Men før analysen lægges til rette, bemærker Otterbeck, at de unges udsagn har deres teoretiske modstykker i sociologi, socialpsykologi og etnologi: Uden hjælp fra nøglebegreber fra forskellige fagtraditioner bemærker Otterbeck, at informanterne giver eksempler på og analytiske bemærkninger om fx stigma. Man kunne også sige, at informanterne kommer med eksempler fra deres hverdag, som forskeren strukturerer som eksempler på begrebet stigma. Under alle omstændigheder arbejdes der i projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« i første omgang med empiriske eksempler i forhold til begreber – idealtyper eller underbegreber. Der sondres derefter mellem to niveauer af analyse – den, informanterne kan lave, og den, forskeren kan lave. Sidstnævnte kaldes en metaanalyse, som har til hensigt at bringe det skjulte frem i fortællingerne, nemlig forudsætninger, som informanterne ikke selv ser. Metaanalysens redskaber er teoretiske begreber (relateret til de tidligere nævnte 'underbegreber'), primært hentet fra Peter Bergers religionssociologiske værker, ordnet tematisk i en slags skalaer. »Skalaerne«⁴¹ udtrykker forskellige spektre og bevægelser mellem:

- en tingsliggjort og en selvdefineret/individueret islam
- forskellige perspektiver som nationalitet, etnicitet, klasse og køn internaliseret gennem socialisation (hjemmet og samfundet)
- privatisering og mere inklusive religiøse personlige netværk
- en *enchanted world* og en *disenchanted world*
- offentlige diskurser om islam og muslimer og forskellige etniske grupper
- *character* religiøsitet og *personality* ideologi

Disse skalaer (og underbegreber) har, på tidspunktet for mit gennemsyn, fungeret som en måde at fremvise visse træk i materialet og strukturere en måde at tænke om materialet på.⁴² Det beskrives fx, at informanterne tænker islam som tingsliggjort, og infor-

41. Min forståelse af skalaerne er opnået via den førnævnte e-mail-korrespondance.

42. Igen skal det pointeres, at Otterbeck kontinuerligt afprøver forskellige aspekter af sit empiriske stof, hvor disse skalaer fx ikke nødvendigvis vil fremgå af den endelige afrapportering. Men de har fungeret som et forsøg på at strukturere Otterbecks forståelse på et tidligt plan. Således har de haft betydning, også for den endelige afrapportering, selvom det måske ikke vil være synligt. Man skal altså ikke lede efter disse skalaer, da de, helt rimeligt, kan være mere eller mindre forsvundet ud af fremstillingen på et senere tidspunkt.

manterne renholder deres religion fra tydelige patriarkalske mønstre ved at henvise til mindre tydelige patriarkalske mønstre, som er kendt fra Sverige eller Danmark. Otterbeck skriver, at disse fortolkninger er blevet informanterne bekendt i Sverige og Danmark. Hverken mandlige eller kvindelige informanter kan acceptere, at kvinder undertrykkes. Hvorvidt disse opfattelser skyldes, at opfattelserne findes i Danmark og Sverige – og ikke også i informanternes baggrund og oprindelsesland, hvor man sagtens kan forestille sig meget aktive og kritiske kvindebevægelser – er et åbent spørgsmål.

På det tidlige tidspunkt i forskningsprocessen tales der for det meste om 'alle informanterne' og ellers om 'nogle' eller 'de fleste', men det er endnu ikke specificeret, hvad der karakteriserer disse grupperinger.⁴³ Eksempelvis beskrives det, at alle informanter troede på jinnns⁴⁴ og nogle på forbandelser, mens de fleste var uinteresserede i new-age-tendenser. Tanken i projektet er imidlertid at generalisere så sjældent som muligt. Interviewene skal altså ikke udgøre en grund for at generalisere. I den supplerende tekst er det beskrevet, at det i stedet for er meningen at give stemme til unges beretninger forstået som komplicerede historier, der netop ikke kan og bør reduceres vha. generaliseringer.⁴⁵ Mere generelt fremgår det her, at meningen med studiet er at diskutere, hvordan religiøs identitet kan forhandles og forvandles over tid og i forhold til kontekst.⁴⁶

Otterbeck interesserer sig for nye miksturer og kreativitet i forhold til religion. Men i det tidlige notat fra 2004 konstaterer han, til sin skuffelse, at han ikke har fundet noget sådant,⁴⁷ hvilket ifølge idealtypemetoden kan henvise til, at der ikke kan identificeres principielle forskelle. Det drejer sig altså om at konstatere principielle logiske forskelle, her vha. skalaerne.

Som det fremgår, arbejdes der i projektet med centrale modernitetsdiskussioner ud fra en idealtypbestemmelse og ud fra hverdagspraksis, hvad angår religion. De spørgsmål, projektets metodologi rejser – og løbende kæmper med – er bl.a., om og hvordan begrebet modernitet, når det bruges som 'undersøgelsesbegreb' ift. et empirisk materiale, kan undvige at have indbygget en vis normativ udviklingslogik, som det måske i en strengt akademisk og teoretisk diskussion er muligt at se bort fra. Er der risiko for, at materialet ikke fremstår så moderne som teorien? Og bliver det moderne i så fald en religion i teologisk forstand? Eller er det muligt at fastholde modernitet som en ikke-nor-

43. Otterbeck, »Discussing Islam with young Muslims«.

44. Jinnns er fristende væsener af »ild«, med egen vilje, skabt af Gud før mennesket, jf. muslimsk folketro.

45. Otterbeck, »Förhandlingar och förvandlingar«.

46. Ibid., s. 5.

47. Otterbeck, »Discussing Islam with young Muslims«.

mativ logisk ide som idealtypbestemmelsen synes at indebære? Sådan som jeg læser projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer«, viser projektet, at den 'religiøse' hverdagspraksis hverken er nationsbundet eller entydigt modernitetsbundet, men at hverdagspraksissen er et globalt fænomen, der indeholder transformationer (og tids- og rumforskydninger) af træk fra førmoderne og moderne samfundstyper. Projektets status og placering i forhold til den teologiske og den sociologiske beskæftigelse med religion synes her interessant. Projektet vil bryde med konventionen om at lade de allermest religiøse repræsentere islam. Men projektet vil også kontekstualisere moderniteten og modernitetsteorier som vesteuropæiske. På den baggrund kan projektet forstå de unges religiøsitet som et såkaldt integrationsaspekt.⁴⁸ Hvor deres forældre og tidligere generationer var socialiseret til visse typer 'moderniteter', er de unge socialiseret til andre typer modernitet, bl.a. med en radikaliseret af individualisering og privatisering af religionen, og det illustrerer for Otterbeck, at en gennemgribende tilpasning er sket.⁴⁹

Komparationens genstand: modernitetsart, kultur og by

Man kan sige, at hvor projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« og projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering«, om end på forskellig vis og med forskellig nødvendighed, medregner det komparative, i form af at to (national)stater indgår i projekternes konstruktion, så lader projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« sig ikke mærke med, at nationalstaten skulle være en særlig interessant kategori at operere med, når det er individuelle unges opfattelser af religion, der er projektets tema. I denne artikels sammenhæng giver det anledning til at diskutere relevansen af andre alternative analysegenstande end 'samfund' og 'nationalstat' i den komparative forskning. Projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« er således et eksempel på, at andre typer af moderne fællesskaber inden for og uden for samfund eller stater er undersøgelsesemne, nemlig religion forstået som et globalt fænomen, der

48. Otterbeck, »Förhandlingar och förvandlingar«.

49. En helt anden måde at gå sociologisk til værks på kunne være at undersøge, hvad der socialt set udgør religion, forstået som ubegrundet irrationel meningsfuldhed og tro på frelse, dvs. en slags definition af religion i abstrakt variabel form. Dernæst kunne undersøgelsen være åben over for, hvad der aktuelt empirisk synes at udgøre det religiøse. Og her er udbredelsen af 'det pædagogiske' til arbejdsmarkedsområdet og integrationsområdet et bud – her er der i hvert fald tale om frelseforestillinger, mission og religiøsitet/tro. Pointen ift. dette forskningsprogram ville være, at religiøsitet findes lige så meget i de andre projekter som i Otterbecks projekt i form af troen på arbejde og uddannelse og hele rationaliseringen af disse områder, som vender sig i irrationalitet og tro, således at der ikke længere er rationelle begrundelser for arbejde og uddannelse, idet det væsentlige er troen på arbejde og uddannelse.

udvikler sig med træk fra førmoderne og moderne samfund, hvilket i sig selv er et modernitetsfænomen ifølge Otterbeck. Idealtypetegrebene udsondrer da også en bredere kulturbetydning, og hvad Weber kalder værdi-ideer, som udgøres af helt grundlæggende underforståede meningsforhold (fx teologiske dogmer). Det, der undersøges, kan altså siges at være teologiske dogmer, forstået som sociale meningsforhold.

Men projektet er også et eksempel på, at komparationens akse kan være kultur, region og by snarere end samfund eller stat.⁵⁰ Således lægger dette projekt op til, at der i det samlede interviewmateriale kan spores en sondring mellem storbyen København og byen Malmø.⁵¹ Dette spor kan ifølge Otterbeck dreje sig om, at den offentlige diskurs om islam i Danmark er mere hård end i Sverige. Men når det gælder den diskurs, man møder som ung i hverdagen i hhv. byen i Sverige og storbyen i Danmark, så gælder dette ikke. Ældre og jævnaldrende til de unge informanter synes at have mindst lige så giftige hensigter i Malmø som i København, og ifølge informanternes erfaringer synes det at være værre i Malmø end i København. Det virker, som om at ondskabfulde kommentarer og racistiske bemærkninger er mere i omløb og 'lettere' at udløse i Malmø. Den ofte fremhævede forskel på svensk og dansk offentlig diskurs om islam udløser således ikke entydige og forudsigelige skillelinjer i materialet.⁵²

Projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« viser altså, at når indgangen til studiet er de unges forståelser, så er det ikke nødvendigvis makrosociologiske genstande som stat eller samfund, der kommer ud som relevante enheder i komparationen. Ikke sådan at forstå, at studiet ikke har en 'samfundsorientering', for fænomenologien fører til intersubjektivitet, og heri består det samfundsteoretiske, men sondringen individ-samfund er ikke gyldig i denne forståelse. Verden, som den fremtræder, her i form af religionsaspektet, er den virkelige verden. Der er ingen bagvedliggende verden, ingen toverdenslære (verden, som den er for os, og verden i sig selv), hvorfor genstandens art ikke er skjult bag fænomenet, men udfolder sig i fænomenet.

Hos Otterbeck er det snarere individerne, der udgør den betydningsfulde forskel med deres særlige personlige historie og forhold til verden, resulterende i forskellige positioner og biografier i forhold til det eksisterende sociale system og de identifikationer, der foregår konstant. Otterbeck siger: »Det är den enskildes förmåga att förhandla som ger henne eller honom en position och skapar den personliga berättelsen om den egna identiteten. Detta resonemang tvingar fram en mer individualiserad syn på muslimer, omöjliggör att se danska eller svenska muslimer som en homogen grupp, eller

50. For yderligere diskussion, jf. Winther-Jensen, s. 85 og 92.

51. Også dette er jeg blevet oplyst om via e-mail-korrespondance med Otterbeck, februar 2005.

52. Otterbeck, »Förhandlingar och förvandlingar«, s. 32.

ens en grupp överhuvudtaget». ⁵³ Perspektivet er altså den næsten komplette og vidtgående individualisering og privatisering af religionen, jf. den modernitetsart, de unge befinder sig i. Enhver form for generalisering, enhed eller gruppeperspektiv undviges, hvorfor også komparationen undviges. Måske kan man forstå dette i forlængelse af projektets legitime politiske interesse, forstået på den måde, at projektet definitorisk vil bidrage med andre forståelser af islam end synet på den som meget religiøs, grænsende til det fundamentalistiske. På den måde opretholdes Otterbecks formål, nemlig at vise moderne kompleksitet og mangfoldighed i det levede liv, hvad angår islam opfattet som et individuelt og privat fænomen.

Komparation – karakteristik og ny forståelse

De tre projekter, der i denne artikel har været genstand for sammenlignende granskning med henblik på at blive klogere på komparation, kan alle siges at være både teoretisk funderede, komparative studier og komparative empiriske og eksplorative studier. Det interessante synes at være, at alle tre studier er både teoretiske og eksplorative, men i forskellig mening og i forskellige momenter, og ikke mindst er de det med forskelligt vokabular hentet fra de faglige traditioner, de læner sig op ad og udspringer af. Et særligt 'stridspunkt' synes at være, hvorvidt og hvor langt de teoretiske forkonstruktioner trækker spor ind i det analytiske arbejde med empirien – eller i hvilken grad der i dette moment af forskningsprocessen mere tages udgangspunkt i en beskrivelse af empiriens 'egne udsigelser' (à la Grounded Theory), som det fx er tilfældet for projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« og i en vis udstrækning også projektet »Levd religiøs identitet blandt unga vuxna muslimer«. Derimod er der i projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« tale om, at teoretiske kategorier mere detaljeret sættes på begreb for derefter at blive endeligt konkretiseret og analytisk konstrueret i henhold til det empiriske materiale. Projekternes måde at arbejde med komparation på er altså en afspejling af projekternes grundlæggende metodologi. Her har det vist sig afgørende, hvilke almene og grundlæggende begreber projekterne bærer på, nemlig henholdsvis habitus (projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring«), episteme eller dispositiv (projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering«) og idealtype (projektet »Levd religiøs identitet blandt unga vuxna muslimer«). Disse begreber kan siges i forvejen at være

53. Ibid., s. 32.

udviklet i forhold til bestemte kontekster, hvilket får betydning for den måde, projekter, der anvender de respektive begreber, vil være disponeret for at være komparative. Hvor projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« med habitusbegrebet i centrum arbejder med materielle-strukturelle og kulturelle-betydningsmæssige kontekster, så arbejder projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« med episteme-begrebet som baggrund med antagelser, rationaler og betydningsmæssige kontekster, mens projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer« med idealtypbegrebet arbejder med at klarlægge menings- og begrebssammenhænge i forhold til modernitet og bredere værdifællesskaber i vestlig forstand.

Gennem et analytisk blik på projekternes modus operandi og dermed de begrebsmæssige og metodiske værktøjer, der er involveret i projekternes praktiske rationalitet, har det således været muligt at udfolde komparationens væsen og forskelligartede fremtrædelse i projekterne. Komparationens væsen er hermed udfoldet som en dimension af vidensproduktionens væsen. Det ser ud til, at det for projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring« har været mere oplagt at designe undersøgelserne i forhold til en makrosociologisk enhed som staten eller kommunen, hvorfor dette projekt også forekommer at være det mest 'klassisk komparative' studie af de tre projekter. Projektet »Integration af flygtninge og indvandrere: mellem politiske målsætninger og offentlig organisering« har også arbejdet med denne mulighed i forskningsprogrammet, men i kraft af projektets teoretisk-analytiske tilgang, som det allerede er beskrevet tidligere i artiklen, kunne en helt anden (horisontal) sammenligning – fx mellem det 'frontlinjebureaukratiske felt' og uddannelsesfeltet – være lige så interessant med henblik på en teoriudvikling. Dette kunne i øvrigt også, om end på en lidt anden måde, gælde for projektet »Uddannelsesstrategier og ungdomsuddannelser i forandring«, der i denne sammenhæng kunne repræsentere uddannelsesfeltet.

Alle tre projekter har ansatser til teoriudvikling, hvilket i øvrigt gælder hele forskningsprogrammet. Disse ansatser er nok det mest betydningsfulde udbytte af den komparative situation, alle forskerne pludselig 'befandt sig i', da de havde indvilget i at deltage i forskningsprogrammet. Dette udbytte er mest entydigt i projektet »Levd religiös identitet bland unga vuxna muslimer«, fordi det er det projekt, der mindst lader sig mærke med den 'klassiske komparative' situation, nemlig at staterne eller kommunerne skulle være særligt interessante eller betydningsfulde forskelle. Fordi alle forskere holdt fast i at arbejde teoretisk og analytisk på hver deres måde, samtidig med at projekterne skulle være empirisk funderet i den allerede definerede komparative sammenhæng, som de to stater og to kommuner udgjorde, så har forskningsprogrammet også været et potentielt

værksted for teoriudvikling. Og for det meste har der været tale om en teoriudvikling, der blev drevet af praktiske forståelsesproblemer, fordi man var sat i en sammenhæng, man per definition skulle skabe mening ud af. Andre forskningsprogrammer, der som her bringer mange forskellige fagtraditioner og fagligt funderede forskere sammen, kan sagtens tage ved lære af, videreudvikle og forfine teoriudviklingens mulighed i en sådan komparativ sammenhæng.

Summary

The different ways of comparison: Some lessons from research practice

The projects conducted by the IMIO research programme work with different forms of comparison: various ways to demarcate significant similarities and differences in a context, to determine the context, and – not least of all – to determine what can constitute comparable contexts. This article uses three of the research projects as examples in a broader epistemological discussion of the essence of scientific comparison. This essence is closely linked to the nature of the production of knowledge. The article thus examines the issue of comparison through an analysis of the three projects' different theoretical and methodological approaches to comparison. The three projects represent (1) an empirical sociological study informed by structuralism and constructivism: "Changing educational strategies and youth education programmes"; (2) an empirical study informed by analytical-philosophical constructivism: "Integration of refugees and immigrants: Between political goals and public organization"; (3) a phenomenologically inspired analysis: "Lived religious identity among young adult Muslims".

The article concludes that it is significant for the comparison what general concepts the project employs, that is, whether is it habitus (the project "Changing educational strategies and youth education programmes"), episteme or dispositive (the project "Integration of refugees and immigrants: Between political goals and public organization") or ideal type (the project "Lived religious identity among young adult Muslims"). These concepts can be said in advance to be elaborated in relation to specific contexts, which is significant for the way the projects are arranged in order to be comparative. While the project based on the habitus concept works with material-structural and cultural-semantic contexts, and seems to be mostly oriented according to classical comparative units such as municipality/state, the project with the episteme concept as a background works more with assumptions, rationales, and semantic contexts, where the comparison can just as easily be horizontal, between two semantic

contexts (even though the classical comparative situation in the research programme is considered). Finally, the project with the concept of the ideal type as its node works to clarify semantic and conceptual connections in relation to modernity and broader communities of values in a Western sense. In this perspective the classical comparative situation is annulled.

Referencer

- Alexander, Robin, »Culture in Pedagogy, Pedagogy across Cultures«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford Symposium Books, Oxford 1999, s. 149–180
- Alsmark, Gunnar, »Tankar till Trine kring komparation«, internt arbejdsrapport, Lund den 15. december 2004
- Bernstein, Basil, *Pedagogy, Symbolic Control and Identity. Theory, Research, Critique*, Rowman & Littlefield, Maryland 2000
- Bourdieu, Pierre & Passeron, Jean-Claude, *Reproduction in Education, Society and Culture*, Sage, London 1977
- Bourdieu, Pierre, *Viden om viden og refleksivitet. Forelæsninger på Collège de France 2000–2001*, oversat fra fransk af Henning Silberbrandt, Hans Reitzels Forlag, København 2005
- Broadfoot, Patricia, »Not So Much a Context, More a Way of Life? Comparative Education in the 1990s«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms, and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford Symposium Books, Oxford 1999, s. 21–31
- Durkheim, Émile, *Den sociologiske metodes regler*, Hans Reitzels Forlag, København 2000
- Foucault, Michel, »Questions of Method«, *Michel Foucault. Power. Essential Works of Foucault 1954–1984*, vol. 3, red. James D. Faubion, Penguin, London 2001, s. 223–238
- Hansen, Erik Jørgen, »PISA – et svagt funderet projekt«, *Dansk pædagogisk Tidsskrift*, nr. 1, 2005, s. 64–67
- Hultqvist, Kenneth, »The Travelling State, the Nation, and the Subject of Education«, *Dangerous Coagulations? The Use of Foucault in the Study of Education*, red. Bernadette M. Baker & Katharina E. Heying, Peter Lang Publishing, New York 2004, s. 153–187
- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Mit projekt – og komparationen«, internt arbejdsrapport, København 2003

- Hvenegård-Lassen, Kirsten, »Realistic Grown-Ups? A comparative analysis on how the becoming of an integrated subject is conceived in Sweden and Denmark«, paper ved 13th Nordic Migration Conference, 18.–20. november 2004
- Jensen, Per H., »Kontekstuelle og tværnationale komparative analyser«, *Dansk Sociologi*, nr. 3, 2000, Dansk Sociologforening, København, s. 29–48
- Moldenhawer, Bolette, »Komparative forskningsmetoder«, manuskript til en antologi om forskningsmetoder, København 2004
- Olsen, Henning, *Kvalitative kvaler. Kvalitative metoder og danske kvalitative interviewundersøgelser kvalitets*, Akademisk Forlag, København 2002
- Otterbeck, Jonas, »Discussing Islam with young Muslims«, paper ved 13th Nordic Migration Conference, 18.–20. november 2004
- Otterbeck, Jonas, »Förhandlingar och förvandlingar – unga vuxna muslimer försök att finna utrymme«, paper ved IMIO Symposium med temaet »Mellem individ og kollektiv. Et symposium om migrationsforskning i in- og eksklusionsprocesser«, Örenäs Slot den 15.–17. marts 2006
- Popkewitz, Thomas, »Partnerships, the Social Pact, and Changing Systems of Reason in a Comparative Perspective«, *Educational Partnerships and the State. The Paradoxes of Governing Schools, Children, and Families*, red. B. M. Franklin, M. N. Bloch & T. S. Popkewitz, Palgrave Macmillan, New York 2004, s. 27–54
- Steensen, Jette, »Teacher Education Diversified? A sociological and comparative perspective«, *The Network Society and the Demand of Educational Changes*, red. K. A. Petersen m.fl., Uppsala Reports on Education 40, Uppsala 2003, www.resources.ped.uu.se/repository/3/Publications/Petersen_ka/TNS.pdf
- Tobin, Joseph, »Method and Meaning in a Comparative Classroom Ethnography«, *Learning from Comparing. New Directions in Comparative Educational Research Vol. 1. Contexts, Classrooms, and Outcomes*, red. R. Alexander, P. Broadfoot & D. Phillips, Oxford Symposium Books, Oxford 1999
- Weber, Max, »Den socialvidenskabelige og socialpolitiske erkendelses 'objektivitet'«, *Weber: Udvalgte tekster*, Bind 1, Hans Reitzels Forlag, København 2003, s. 65–127
- Winther-Jensen, Thyge, *Komparativ pædagogik – faglig tradition og global udfordring*, Akademisk Forlag, København 2004

OM FÖRFATTARNA

Gunnar Alsmark är docent i etnologi vid Lunds universitet. Han är sedan 1970-talet också knuten till avdelningen för Europæisk etnologi vid Köpenhamns universitet. I centrum för hans forskning står Sveriges omvandling till ett mångkulturellt samhälle med särskilt fokus på konflikter och våld. Identitetsformering och kulturell tillhörighet är ett annat forskningsområde, studerat i ett alltmer komparativt perspektiv. Parallellt med forskningen har han ägnat omfattande tid åt fortbildning och kurser i kulturmötesfrågor för politiker, läkare och vårdpersonal, socialarbetare, lärare och kulturarbetare.

Håkan Arvidsson är universitetslektor i historia vid Roskilde universitetscenter sedan 1977. Medarbetare på Svenska Dagbladets och Sydsvenska Dagbladets kultursidor. Några relevanta publikationer: *Hotad idyll. Berättelser om svensk folkhem och kallt krig* (red., med Kim Salomon och Lisbeth Larsson), Lund 2004; »Dåtiden tur och retur«, Historisk tidskrift, 2002; »Reflektioner kring moderniseringens dilemma«, Den svenska framgångssagan, red. Kurt Almqvist & Kay Glans, Stockholm 2001; *Modernisering och välfärd. Om stat, individ och civilt samhälle i Sverige* (med Lennart Berntson och Lars Dencik), Stockholm 1994.

Pieter Bevelander är fil. dr i ekonomisk historia och anställd som forskare och lektor vid IMER (Internationell migration och etniska relationer), Malmö högskola. Hans forskning handlar till stor del om migrations- och integrationsfrågor med fokus på invandrarnas ekonomiska integration i Sverige och Nederländerna; se bl.a. artiklar i *Journal of Ethnic and Migration Studies*, vol. 32:5, 2006 och *Journal of International Migration and Integration*, vol. 7:3, 2006. Senare forskningspublikationer behandlar de ekonomiska effekterna av medborgarskapsbyten och deltagande i fritidsaktiviteter av etniska minoriteter i Kanada och Nederländerna; se *Journal of Immigrant & Refugee Studies* (med Amanda Aizlewood och Ravi Pendakur), vol. 4:3, 2006, samt svenska ung-

Om författarna

domars inställning till muslimer, Islamofobi – en studie av begreppet, ungdomars attityder och unga muslimers utsatthet (med Jonas Otterbeck), Stockholm 2006.

Grete Brochmann är professor vid Instituttt for samfunnsforskning och Instituttt for sosiologi og samfunnsgeografi, Oslo universitet. Hon har utgivit en rad böcker, artiklar och rapporter i och utanför Norge om internationell migration, utifrån såväl sändar- som mottagarlandets perspektiv; om migration och utveckling; om EU:s politiska utveckling på invandringsområdet; om integrationspolitik i välfärdsstater och i ett nordiskt komparativt perspektiv, samt med historiska studier av invandring till Norge. Brochmann har gästförsakat i bl.a. Bryssel och Berkeley och är för närvarande verksam vid Boston College. År 2002 innehade hon gästprofessuren till Willy Brandts minne i Malmö.

Marie Carlson, fil. dr i sociologi, är forskare vid Centrum för kulturstudier, Göteborgs universitet. Hennes forskningsområden är utbildning och språk med särskilt fokus på etnicitet och genus. Hon disputerade 2002 på en avhandling om syn på kunskap och lärande inom SFI-undervisningen, Svenska för invandrare – brygga eller gräns? Hon leder projekten »Genus och etnicitet i text och praktik – Interaktion och tolkning kring pedagogiska texter« och »Från omhändertagande till mottagande? Ett samordnat flyktningmottagande i Göteborg och Malmö«. Några publikationer av särskilt intresse för denna volym: Högutbildade utlandsfödda i grundläggande vuxenutbildning. Praktik och policy i två kommuner, Norrköping 2006; »Immigrant Women within Swedish Language Instruction: Contradictions and Transgressions«, Multiple Marginalities: An Intercultural Dialogue on Gender in Education, red. Justyna Sempruch, Katharina Willems & Laura Shook, Königstein 2006; »Att komma till tals eller inte. Om 'kunskapsdiskussion' i SFI-undervisningen«, Kunskap för integration, SOU 2004:33.

Ann-Carita Evaldsson är professor i pedagogik vid Uppsala universitet. Hon har i sin forskning framför allt studerat yngre skolbarns samspel och sociala liv i multietniska kamratgrupper samt relationen mellan barn och vuxna i institutioner som fritidshem och skola. Några exempel på forskningsområden: barns identitetsarbete (genus, klass, ålder, etnicitet) i mångkulturella skolsammanhang; språksocialisation; flerspråkighet; lek och spel; moral-i-interaktion; mobbning som socialt samspel samt barn i problematiska skolsituationer. Hennes forskning genomsyras av ett uttalat intresse för teori och metod med fokus på etnometodologi och samtalsanalys utifrån etnografiska studier baserade på band- och videinspelningar av barns vardagliga aktiviteter.

Fredrik Hertzberg är fil. dr i etnologi vid Stockholms universitet, och har tidigare varit verksam vid Arbetslivsinstitutet i Stockholm. Hertzbergs forskningsområde är sambandet mellan etniska och rasifierade identiteter och inkluderings- respektive exkluderingsprocesser på arbetsmarknaden. För närvarande studerar han ungdomars övergång från skola till arbetsliv, med speciellt fokus på de föreställningar om hinder och möjligheter i arbetslivet, som finns hos ungdomar i utsatta bostads-

områden, och hur dessa föreställningar påverkat valet av gymnasieprogram. Tidigare har Hertzberg studerat arbetsförmedlars sätt att förstå inkludering och exkludering på arbetsmarknaden, och invandrarskapets och den etniska tillhörighetens betydelse i detta sammanhang.

Kirsten Hvenegård-Lassen är *cand.mag.* och *PhD* i minoritetsstudier från Köpenhamns universitet, och anställd som adjunkt vid Kultur- och Sprogmodestudier, Roskilde Universitetscenter. Hennes forskning har senast fokuserat på minoritets- och majoritetsrelationer i Danmark, med tonvikt på majoritetsinstitutioners hantering av etniska minoriteter. Tidigare forskning omfattar även national- och välfärdsstatens utveckling med särskilt fokus på den ständiga gränssättning mot inre och yttre främmande som denna innebär. Bland hennes senaste publikationer kan nämnas artiklarna »Velfærdsstatens Andre. In- og eksklusion i den moderne danske stat 1800–1980«, *Tidsskrift for Velfærdsforskning* nr 4, 2006, och »Lighed og politisk orden. Et perspektiv fra grænsen«, *At være muslim i Danmark*, red. Lise Paulsen Galal & Inge Liengaard, Frederiksberg 2003.

Bengt Jacobsson, *fil. dr* i socialantropologi, är forskare vid Centrum för kulturstudier, Göteborgs universitet. För närvarande deltar han i forskningsprojektet »Från omhändertagande till mottagande? Ett samordnat flyktningmottagande i Göteborg och Malmö«. Hans forskningsintressen är den svenska välfärdsstatens policyimplementering och organisation, samt jordbruks- och fertilitetsritualer i Sydostasien. Förutom ritualsymboliska analyser av främst indonesiskt material har Jacobsson bl.a. publicerat »Migrants Encounter the Swedish Welfare State« i en volym från konferensen »When 'Away' Becomes 'Home': Cultural Consequences of Migration«, Ege University, Izmir, maj 2005, och »Det grå molnet. Rapport av ett pilotprojekt om s.k. evighetsgäldenärer i Västra Götalandsregionen«, Konsumentverket, Stockholm 2003.

Per H. Jensen är *PhD* och professor i Social Policy på Center for Komparative Velfærdsstudier vid Aalborgs universitet. Han forskar i välfärds- och arbetsmarknadspolitik i ett komparativt perspektiv. Jensens senaste publikationer omfattar bl.a. *Arbejde eller efterløn?*, Köpenhamn 2006, och *The Changing Face of Welfare* (red., med Jørgen Goul Andersen, Anne-Marie Guillemard och Birgit Pfau-Effinger), Bristol 2005.

Tina Kallehave är *etnolog*, *PhD* och anställd som adjunkt vid institutionen för pedagogik, Köpenhamns universitet. Hennes forskning är inriktad på migration med tonvikt på familje- och arbetsmarknadsrelationer, och hon har kombinerat empirisk forskning med teoretisk utveckling av stats- och livsformsteorin med särskilt fokus på studier av migrationsförhållanden. För närvarande undersöker Kallehave sambanden mellan ledning och organisering av mindre privata företag och arbetsvillkor för medarbetare med invandrarbakgrund.

Jette Kofoed är anställd som adjunkt på Institut for pædagogisk psykologi vid Danmarks Pædagogiske Universitet, och har under många år arbetat med inklusions- och exklusionsprocesser i utbild-

Om författarna

ningsssammanhang, med tonvikt på barns inbördes relationer och deras perspektiv på dessa processer. Kön, etnicitet och nationalitet står i fokus, men dessa välkända sociala kategorier kompletteras med lokalt verksamma kategorier som exempelvis »elevhet«. Kofoeds pågående forskningsprojekt behandlar digital mobbning, dvs. mobiltelefoner och chattar som del av existerande mobbningsmönster bland skolbarn, och ingår i det större forskningsprojektet »eXbus – Exploring Bullying in School«.

Christer Lundh är professor i ekonomisk historia vid Handelshögskolan, Göteborgs universitet. Han har forskat inom två, delvis överlappande, områden: arbetsmarknad och arbetsliv respektive befolkningsekonomi. Inom dessa fält har han studerat frågor som personalinflytande, arbetsmiljö och arbetarskydd, lönebildning, invandring och interna flyttningar, social rörlighet, samt invandrars integration på den svenska arbetsmarknaden. Sammanfattande framställningar om invandrings- och integrationsfrågor finns i *Invandringen till Sverige, Stockholm 2005*, »From Boom to Bust. The Economic Integration of Immigrants in Post War Sweden« (med Tommy Bengtsson och Kirk Scott), *European Migration: What Do We Know?*, red. Klaus F. Zimmermann, Oxford 2005 samt *Arbete? Var god dröj! Invandrare i välfärdssamhället* (med Li Bennich-Björkman m.fl.), Stockholm 2002.

Bolette Moldenhawer är mag. art., PhD och lektor på Institut for Medier, Erkendelse og Formidling vid pedagogiska institutionen, Köpenhamns universitet. Hennes forskning har fokuserat på transnationala migrationsprocesser, minoritets- och majoritetsrelationer och utbildningssociologiska studier av inklusions- och exklusionsprocesser i ett mångkulturellt och interkulturellt perspektiv. I samband med forskningsprojektet »Integration och migration i Öresundsregionen« har hon undersökt ungdomsskolan i Danmark och Sverige. Tidigare forskning omfattar relationella studier av skolstrategier och mångkulturell rumslighet i folkskolan. Moldenhawer deltar i ett nätverk för forskning i kulturmöten och mångkulturell pedagogik som undersöker hur man i bl.a. England, Holland och Kanada diskuterar och hanterar pedagogiska frågor rörande integration, diskriminering och etniska minoriteter.

Jonas Otterbeck arbetar som lektor vid IMER (Internationell migration och etniska relationer), Malmö högskola. Otterbeck disputerade i islamologi vid Lunds universitet år 2000 med avhandlingen *Islam på svenska – tidskriften Salaam och islams globalisering*. Sedan disputationen har Otterbeck fortsatt att arbeta med forskning om islam i Sverige, bl.a. med frågor om villkoren för unga muslimers religiositet och med islamofobi. Några andra publikationer: *Islamofobi – en studie av begreppet, ungdomars attityder och unga muslimers utsatthet* (med Pieter Bevelander), Stockholm 2006; *Religion, skole og kulturel integration i Danmark og Sverige* (red., med P. B. Andersen m.fl.), Köpenhamn 2006; »What is Reasonable to Demand? Islam in Swedish Textbooks«, *Journal of Ethnic and Migration Studies* nr 4, 2005; *Islam, muslimer och den svenska skolan*, Lund 2000.

Trine Øland är *cand.mag.* i pedagogik och samhällsvetenskap, anställd som kandidatstipendiat och doktorand vid pedagogiska institutionen, Köpenhamns universitet. Hösten 2007 disputerar hon på avhandlingen *Grænser for progressive pædagogikformer*. Hennes forskning rör sig huvudsakligen inom pedagogisk sociologi, forskningsmetodik och vetenskapssociologi. Øland studerar pedagogikformer som sociala och mentala kategoriseringspraktiker i relation till historiskt bestämda klasstrukturer, maktdifferentiering och organisering av makt i moderna stater. Ett särskilt forskningsområde är migrations- och integrationsprocesser i relation till pedagogik och utbildning. Några aktuella publikationer: kapitlet »Det registrerede og det væsentlige – om former for anerkendelse«, 2007, och artikeln »Kanonisk sikkerhed og integration« (med Vibe Larsen), *Dansk Pædagogisk Tidsskrift*, nr 3 2006.

OM CENTRUM FÖR DANMARKSSTUDIER

Centrum för Danmarksstudier grundades den 25 september 1998 efter beslut av Lunds universitets styrelse. Det är en nätverksorganisation för forskare vid Lunds universitet med intresse för Danmark, vars övergripande syfte är att diskutera och problematisera Danmark och det danska från svensk horisont. För att detta ska kunna utvecklas på ett intressant och fruktbart sätt måste det ske i dialog med danska forskare. Tanken är att det självklara Danmark ska problematiseras genom att forskare i grannlandet börjar intressera sig för det, och detta intresse för det annorlunda, men ändå så likartade, kan sedan skapa nya frågor och nya svar i forskningen om Sverige.

En av huvuduppgifterna för oss har därför blivit de dansk-svenska forskarkonferenserna, där danska och svenska forskare träffas i Skåne för att diskutera en problemställning med dansk aktualitet, men där jämförelser med svenska förhållanden också är av stor betydelse. I samband med konferenserna har de medverkande forskarnas texter sammanställts till antologier i vår skriftserie. Vår första konferens handlade om N. F. S. Grundtvig och resulterade i denna series första bok. Följande konferensteman var Danmark på 1100-talet, som blev ämnet för band 3 i serien, Søren Kierkegaard, som är huvudperson i seriens band 9, gränser och identiteter i det tidigmoderna Norden, som diskuteras i band 10, och senast en dagsaktuell problematik: invandrare och integration i Danmark och Sverige, som behandlas i band 12.

Vi arbetar också aktivt för att sammanföra svenska Danmarksforskare med enskilda forskare, institutioner och nätverk i Danmark, i syfte att utveckla gemensamma projekt. Band 5 som gavs ut i samband med Holbergjubileet 2004 var ett resultat av just ett sådant samarbete. Och 2005 firade vi H. C. Andersens 200-årsdag med en bok (band 7) om författarens och författarskapets kontakter med Sverige och det svenska.

I Lund har vi arrangerat forskarseminarier i egen regi, men vi delar även ut medel till forskare vid Lunds universitet som önskar bjuda in danska forskare till sina institutioner eller konferenser. Vi har också utdelat riktade anslag till svensk forskning om Danmark. Utöver detta är ambitionen att i vår skriftserie ge ut viktig Danmarksforskning utförd vid Lunds universitet. Första avhandlingen (band 2 i serien) var litteraturvetenskaplig och handlade om den danske diktaren Gustaf Munch-Petersen. Sedan har det kommit en bok om nordisk katolicism (band 6), en avhandling om dansk 1500- och 1600-talshistoria sedd från rikets periferi, gränsområdet i Göinge härad (band 8), samt en bok om äktenskapslagstiftning i början av 1900-talet, där relevansen av en nordisk approach till Danmark och Sverige är mycket tydlig (band 11). Många av de forskare vid Lunds universitet som på ett eller annat sätt är knutna till Centrum för Danmarksstudier finns presenterade på vår hemsida (www.hist.lu.se/dkstud).

Två större, externt finansierade, tvärvetenskapliga projekt om Öresundsregionen har varit knutna till centret. Det ena projektet, med titeln »Development of a Cross Border Region«, var forskningsinriktat, och summerades i seriens band 14. Det andra, som var mer förmedlingsorienterat, hette »Øresundsfolk« och var medfinansierat av EU genom Interreg IIIA-programmet för Öresundsregionen. Här blev resultatet en webbutställning på www.oresundsfolk.se.

Vid sidan om utgivningar från våra egna projekt har vi också önskat publicera annan forskning om Öresundsregionen. Detta gällde redan vid bokseriens band 4, som var en avhandling i medie- och kommunikationsvetenskap om mediernas roll i gestaltningen av Öresundsregionen. Och som band 15 kommer nu en antologi om integration och migration i regionen.

Vår målsättning är också att nå studenter och andra som är nyfikna på Danmark. Vi har gjort det genom att initiera och finansiera poänggivande kurser i danskt språk, dansk historia, dansk kultur och nutida dansk politik. Dessutom arrangerar vi korta intensivkurser i danska språket i Köpenhamn för människor med anknytning till den svenska högskolevärlden, och säljer kurser om danskt samhälle och kultur till näringsliv och samhällsinstitutioner. Med seriens band 13 har vi försökt att i en mer populär form visa hur man genom att vara nyfiken på Danmark blir klokare på Sverige.

Genom en föredragsverksamhet med både danska och svenska forskare önskar vi samla studenter, forskare och andra intresserade kring ämnen som är aktuella både i universitetsvärlden och i samhället utanför. Det är vår förhoppning att även vår skriftserie kan få alla dessa människor i både Danmark och Sverige att mötas och tillsammans bygga en bro av debatt och intellektuellt utbyte.

Serien Centrum för Danmarksstudier (ISSN 1651-775X)

Nr 1: *Grundtvig – nyckeln till det danska?*

Red. H. Sanders & O. Vind, 2003

Nr 2: *Gustafs ansigter – selvfremsstilling i Gustaf*

Munch-Petersens forfatterskab

Martine Cardel Gertsen, 2003

Nr 3: *Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och*

kulturella mönster i medeltidens Danmark

Red. P. Carelli, L. Hermanson & H. Sanders, 2004

Nr 4: *Att gestalta en region. Källornas strategier och
mediernas föreställningar om Öresund*

Jesper Falkheimer, 2004

Nr 5: *Holberg i Norden. Om Ludvig Holbergs
författarskap och dess kulturhistoriska betydelse*

Red. G. Dahlberg, P. Christensen Teilmann & F.
Thorsen, 2004

Nr 6: *Nordisk katolicism. Katolsk mission och
konversion i Danmark i ett nordiskt perspektiv*

Yvonne Maria Werner, 2005

Nr 7: *H. C. Andersens underbara resor i Sverige*

Red. Ivo Holmqvist, 2005

Nr 8: *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar
och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640*

Stefan Persson, 2005

Nr 9: *Tänkarens mångfald. Nutida perspektiv på
Søren Kierkegaard*

Red. L. Koldtoft, J. Stewart & J. Holmgaard, 2005

Nr 10: *Vid gränsen. Integration och identiteter i det
förnationella Norden*

Red. H. Gustafsson & H. Sanders, 2006

Nr 11: *Inte ett ord om kärlek. Äktenskap och politik i
Norden ca 1850–1930*

Kari Melby, Anu Pylkkänen, Bente Rosenbeck &
Christina Carlsson Wetterberg, 2006

Nr 12: *Bortom stereoetyperna? Invandrare och
integration i Danmark och Sverige*

Red. U. Hedetoft, B. Petersson & L. Sturfelt, 2006

Nr 13: *Nyfiken på Danmark – klokare på Sverige*

Hanne Sanders, 2006

Nr 14: *Öresundsgränser. Rörelser, möten och visioner
i tid och rum*

Red. F. Nilsson, H. Sanders & Y. Stubbergaard, 2007

Nr 15: *Migration och tillhörighet. Inklusions- och
exklusionsprocesser i Skandinavien*

Red. G. Alsmark, T. Kallehave & B. Moldenhawer,
2007